

એક તખીબની તવારીખ.

પુસ્તક પેહલું.

જેમાં

ખહી.

દગાનો એક ભાગ.

એક વેપારીના ગુમાસ્તો.

અ મથાલાં લેડલ

ત્રણ અસરકારક આખી વાર્તાઓ છે.

જેહુબીર બે. કરાણીના "સ્ટેનડર્ડ પ્રીટીંગ પ્રેસ"માં છાપી છે.

કીમત રૂપીઆ એક.

(સર્વે હક પ્રગટ કરનારે સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

સાંકલ્યું.

— — — — —

પ્રકરણ પેલું :

ખડી ૧

પ્રકરણ બીજું :-

દયાળા એક બોય ૨૦

પ્રકરણ ત્રીજું :

એક વેપારીના યુવાનો ૬૬

— — — — —

એક તબીબની તવારીખ.

પ્રકરણ પેહેલું

ખહી.

ખહી! ભયંકર, ખાધરા જીલમગાર!—કોણ તાહરે વધારે અટકાવી, અથવા તાહરા ભોગો ગણી શકે? શું કામ તું ખાસ કરીને સઉથી સુંદર અને સઉથી વાહલા જીવડાઓ ઉપરજ તાહરે હુમલો લેધ જાએછે? કદરૂપાં અને સુસ્ત થયલાં ધરડાંઓને છોડી, ખીલતાં અને ખુબસુરત જીવાનોનેજ તું શું કામ પસંદ કરેછે? જીંદગીના છેડા તરફ લહડતાં જઈશીથી લુલાં-લંગડા બનેલાંઓને છોડી, જીંદગીની શરૂઆતમાંજ કુદકા મારતા આનંદી જીવડાઓનેજ તું શું કામ કાપી નાખેછે? કયા દોઝખી કાવાદાવાથી અત્યાર સુધી વીધાની ઉડામાં ઉડી કાબેલીઅતને હરાવાને, અનુભવના ઉપયોગોને તદ્દન નકામા કરવાને, અને ન્યારે તાહરા ભોગને નહી છુટે એવી મજબુતીથી તું દાખી ચુક્યો હોય, અને તાહરી ચુંગાલ તેનાં લોહીથી લાલચોલ બની ચુકી હોય ત્યારેજ તાહરે જાહેરમાં દેખાવ આપવાને તું ફાવી શક્યોછે? સત્યાનાશના દેવ! સંતાપમાં પડેલાં માણવીની પેહેલલી ઉમંતીઓને જાએ કરી નાખવાનો પરવાનો તુને શાને માટે મલ્યો છે? તે કીરતારની વીચીર મતલબ શું હશે, કે તેને પોતાની બેહદ ભલાઈની આ ચીજને ઉપર તુને છુટો છોડી દીધોછે!

અફસોસ! કેટલાં બધાં દુઃખતાં હૈડાંઓ એવા ભેદી-એવા નાજવાખ-સવાલોથી ઉશકેરાયાં હશે, અને હજીખી કેટલાં કરોડો હૈડાંઓ રીખવાનાં અને સંતાપ પામવાના છે!—હવે અને માહરા વાંચનારાઓની સનમુખ, માહરા ઠીક રીતે ફેલાયલા ધંધાદારી અનુભવે, ખહીના જે ઘણાએક કેસોથી, તેમની જોડેના સઘલા સંતાપ સાથે, અફસોસ! માહરી યાદદારતને ભરપુર ફરી નાખીછે, તે માંહેલા એક કેસનો સાદો અને સુતરો હેવાલ મુકવા દેઓ. આ નીચ-લોજ હેવાલ મેં પસંદ કીધોછે, કેમકે, જેકે તેમાં જીવદા જીવદા અને ઉશકેરનારા બનાવો તો આવેલા નથી, તોખી ઘણાક સખખોને લીધે તે

ખાસ ધ્યાણ ખેંચનારો અને જાણવાજોગ થઇ પડે તેવોછે. યોડાક જના એવાખી હરો કે જેઓ માહરાં ખયાનમાં શહરાગાતની ભાષા સમાયલી સમજે. પણ ખરેખર, એવું કાંઈ નથી. મેં જોયલી અબલાઓમાંથી સઉથી વધારે ખુબસુરત અને ભણેલી એક અબલાના આ કડવા, અકાળ અંતની નોંધ લેતાં માહર જીગર ખરેખર દુઃખ પામ્યુંછે; અને તેણીના પોતાનાં, તેમજ તેણીનાં ગમખાર સગાંઓનાં સંતાપની જે તાજી યાદ માહરાં મનમાં હતી તેને કાંઈ મજબુત ભાષા વાપડવાને મને લલચાવ્યો હોય, પણ તોખી મનેતો એમજ લાગેછે કે માહરી લાગણીઓ બરાબર રીતે વર્ણવાએ એવી મજબુત-તો તે નહીંજ હશે.

ચાંદનખાઇ દશ વરશની વયે પુગવા પાંમે તે અગાઉ તેણીનાં માતપીતા મરણ પામ્યાં હતાં; અને તેઓ એક છેલ્લી ઘડીએ તેણીને તેણીના એક કાકાની સંભાલ ટલે શોંખી ગયા હતાં, કે જેવન વગર પરણેલા હતા, અને તેવીજ હાલ-તમાં પોતાની જીંદગીના છેડા સુધીથી રેહ એવુંજ લાગતું હતું. પોતાના ભાઈનાં મરણને એ વંચી થયાં એટલે ગોટાભાઈને ધંધાનેસર કલકતે જવાની જરૂર પડી. પોતાની ભત્રીજાને હવે ક્યાં મુકી જવી તેનો વીચાર તેવનને કેટલોક વખત-વેરતો કરવો પડ્યો. તેણીને એક હુશીયાર દાયાની સાથે કલકતે લેઇ જવી, અને ત્યાં પોતાની ચશમ ટલેજ તેણીને કેળવવી, કે મુંબઈમાંજ એક દુરની સગીની જતન ટલે તેણીને રાખવી? આખરે તેવનને આગલોજ વીચાર પસંદ પડ્યો, અને તે મુજબ, આ ખીલતો ગોલાખ પોતાનું ખારમું વર્ષ તરતનુંજ પુરૂં કરીને, કલકતાની દુરદરાજ ભુમી ઉપર જઈ વસ્યો.

આ વખતની ચાંદન કરતાં વધારે નાજુક અને વધારે મનહર એક ખાલકતો વીચારીજ શકાય નહીં. અજબજબ જેવી ખુબસૂરતી ધરાવ-

નાર એક ડાંખલીથી ઉત્ત થયલી તેણી એખ-
લીજ એક કલી હતી; પણ અફસોશ! તે ડાંખ-
લીતો ખહીનાં રોગથી અચીતી કરમાઇજ ચુકી
હતી. તેણીની માતા ગુજરવા બાદ છએક મહીને
તેણીનો પીતાબી એક યુરી તાપની બીમારી ટલે
મરણ પામ્યો હતો. નાઘલી ચાંદનને, પોતાની
માતાની ખુબસુરતી ઉપરાંત તેણીના નાનુક
બાંધાનોબી વારસો મળ્યો હતો. તેણીનું શરીર
એટલુંતો કોમળ હતું કે તે જોનારને જાણે તે
પારદર્શક હોય તેવોજ વીચાર આવતો હતો;
અને તેણીની આશમાની રંગની આંખોમાં એવી
સફાઈ અને નમ્રતા તેણીનાં રેશમ જેવાં લાંબાં પા-
પણુમાંથી પોતાના કીરણો ફેંકતી હતી, કે તેથી
જાણે માણસાઈ દરજ્જાથી કાંઈ ઉચી પંગતીની
તેણી હોય એવી જણાતી હતી. તેણીનાં શરીર
અને આદતોને ખરોજ તેણીનો સ્વભાવબી
હતો—શ્રેષ્ઠ, નરમ, અને ચાલાક, અને શેજ
ચીંતાતુર. એકાંતગીનો છાંયો તેણીને ઘણો ગમ-
તો હતો. જો કોઈ કોઈવાર તેણી મેલાવડાઓમાં
સાંમેલ થતી હતી, તો ત્યાંનો શોરબકોર તેણીના
નરમ મીઠાજને ગોચા અકડાળીજ નાખતો હતો,
અને તેણીની મનપસંદ એકાંતગીમાં તેણીને
બીધરાવીને પાછી મોકલી દેતો હતો. બચગીથી-
જ વાંચવાનો તેણીને બેહદ શોખ હતો; અને
રશીક કેતાબો તેણીને ખાસ કરીને ઘણીજ ગમ-
તી હતી. એકબી દીવશ એવો ગયો નહીં કે
જ્યારે ચાંદન, તેણીની ઓલખાણમાં આવેલાં
શઘલાંઓનાં, અને તેણીના કાકાના તેમજ ચાકર
નફરોનાં હૈડાંને વધારે વાહલી અને માણીતી
નહીં થઈ હોય. દોલત મેલવી શકે એવી દરેક
રીતની મોજે અલખતાં તેણીની શેવા માટે સદા
તૈયારજ હતી, પણ તેણીની ખુદરતી લાયકી અ-
ને તેણીનો વાજબી શોખ શઘલી ચીજોમાં સા-
દાઈજ પસંદ કરવાને તેણીને ઉશકેરતો હતો.
સઘલી જાતની ખુશામત તરફ તેણીને ભારે
ધીંકાર હતો; અને એક તવંગર જઈક બાઈએ
તેણીને એક દીવશ કહ્યું કે તેણી એક નાંધલા
ખુબસુરત ફરેસ્તા જેવી હતી, તે ઉપરથી તેણીને
ઘેરે ફરીથી જવાનુંજ તેણીએ માંડી વાળ્યું.

દુકમાં, ચાંદનનાં કરતાં વધારે મનહર અને ભલા
જીવડાએતો માણસાઈ ટોલાને કદીબી શીંગાંયા
હશે નહીં. એકજ ધારતી જે તેણીની આસપા-
સનાં સઘલાઓનાં દીલમાં ઉપજી રહી હતી, અને
જેથી મોટાભણું જીગર દરરોજ ધૂમકી રેહતું
હતું તે એજ કે ચાંદન એટલીતો નૈક અને એ-
ટલીતો ખુબસુરત હતી કે તેણી બાયજેજ જીવવા
પામે; અને બાપડા તેના કાકા મોટાભાઈતો એમ-
જ બોલતા હતા કે પેલી જગતના છુપા કાસદો
તેણીને અચીતી ઉપર ઉંચકી જવા માટે તેણી-
ની આસપાસ ભમરાજ રહેલા હોવા જોઈએ.
એ બાએની પોતાની લાગણીઓ અને વીચારો
તેવને ઘણી વેળા મને કહી સંભલાવ્યાછે. તેવન
અંદરખાનેથી એવું સમજતાજ જણાયા કે
તેણીની જાંદગી લાંબાસે એવો ભરોશો રાખવાનો
તેવનને હકજ હતો નહી. જ્યારે તેણી વીશે
તેવન વીચાર કરે, ત્યારે તુરતજ એક અચીતી
ધારતી તેવનને એવી ઉપજ આવે કે તેણી થોડા
વખતમાં કરમાઈને તેવનથી દુર થશે; અને
તેથી જાણે પોતાના જીગરની તમામ મમતા
તેણી ઉપર કુરખાંન કરી દેવાનેબી તેવન બીહતા
હતા. જે મીસાલ એક ધરાની યા તુરકી વેપારી
પોતાની તમામ માલમીલકતો ચકચકાત જડો,
એક મહત્તા—એક નાનુક મહત્તામ!—ભરતાં,
અને તેને મોજા અને પવનની ફાટાંવાલી હકુમત
તલે સોંપતાં ધુજે, તેમજ બીચારા મોટાભાઈ
ધુંજતા હતા; અને એ વખતે ઘણીવેળા મેં
તેવનને બોલતા સાંભળ્યા હતા કે તેવન જો
પોતાનો સઘલોજ ચાહ ચાંદનમાં રોકી નાખે
અથવા ભરી દે તો તે ખરાબે અઠડીને નાશ
પામવાની તેવનને ધારતી હતી. અને તોબી
તેવન દરરોજ તેણીને એટલાતો ચાહથી સંભા-
લતા હતા, કે જાણે એક પુંજાજ તેવન કરતાં
હોય એવું જણાતું હતું.

હવે તેમની એ માયાભરી ઇતેજરીને લીધે
એક વીચાર તેવનને એવો ઉપજ્યો કે ચાંદન
જેવી નબલી અને નાનુક એક છોકરી, જો
તેણીની માતાનાં ખુરાં દુઃખની સેજબી અસર
પોતાનાં બદનમાં ધરાવતી હોયતો, તેણીને કલક-

તામાંજ રાખવી ઘટારત નથી; કેમકે તે નવી જમીનની હવા તેણીને કદાચ માફક નહીં આવવાથી ખહીની તે છુપી વલાણુ જહડકથી વધે અને આખરે પ્રાણઘાટકથી થઇ પડે. તેવનના મનમાં એ રીતની ધાસ્તીએ એક વખત ઉપજી એટલે તે પાંછી નીકલી શકી નહીં, અને તેથી ઠેડાવજ કીધો કે કંઈખી ઉંપાયોથી જેવી નાણાની એક સારી જેવી રકમ તેવનના હાતમાં આવે તેવીજ મુંબઈ તરફ પાછી કુચ કરી દેવી. અને તેમખી થયું. થોડોક વખત, આસરે ત્રણેક વર્ષો, ગુજરાતી નહીં એટલેતો તેવનને એક ખુશખબર મળી કે એક દુરના તવંગર સગાનાં મરણથી ઘણી મોહટી દોલતના ઘણી થવાને તેવન ભાવગશાલી થયાછે. એ ખબર મલતાંજ તેવનનાં સુખનો પાર રહ્યો નહીં. તેવને પોતાના ધંધાનું કામ ખીજા લાયક મદદગારોના હાતમાં મુકી, મુંબઈ તરફ નીકલી પડવાની જહડકથી તૈયારીએ કરવા માંડી.

તેવન કલકતે હતા સારેખી ચાંદન નહીં જાણે તેમ, મોટાભાઈએ સાંતા ઘણાજ કામેલ તખીઓની સલાહ તેણીની હાલત આપે લીધી હતી. અને એજ શેઠની ખાહેશ મુજબ સાંતો વખણાયલો ડાકટર—અવારનવાર જાણે તેવનનેજ મલવા આવતો હોય તેમ આવીને, ખાંતાની તેખલ ઉપર સાથે બેસી, ચાંદનને ખારીકીથી તપાસ્યા કરતો હતો, કે તેથી ખહીની કસીખી શરૂઆત તેણીમાં થઈછે કે નહીં તે જાણી લેવાને તેને ખની આવે. પણ નહીં—તેની ચાલાક અને અનુભવી આંખે કસાંખી એવાં દરદી ચીન્હો પકડ્યાં નહીં; અને તેને વારંવાર મોટા શેઠને એવું કહીને ખુશી કીધા કે તેવનની ભત્રીજા રોગી નથી એટલુંજ નહીં, પણ તેણીની તંદરેસ્તી એટલી સારીછે કે ઘણી લાંખી અને સુખી જીંદગી તેણી ગુજરશે એવી સાબેતી મલેછે. જોકે તે ડાકટરે તો તેણીને તેણીની હાલતને લગતા કસાંખી સવાલો પુછ્યા નહીં હતા, તોખી પોતાના કાકાને સાંતાની તેની વારંવારની મુલાકાતોનું ખરું કારણ સમજવાથી ચાંદન પછાત રહી નહીં હતી. તેની એકસ તીક્ષ્ણ નજરે તેણીએ

જોઈ હતી; અને તે તેણીના સઘલો ખોરાક—અથવા બુકે-બુક તપાસેછે અને તેણીની સઘલી હીલચાલો ઘણાં ધ્યાણથી જોએછે, એ સઘલુંખી તેણી ખરાખર જાણતી હતી. એક વખત તો અરધા ગંભીર અને અરધા હસ્તા દેખાવે તેને તેણીની નાકીખી તપાસી જોઈ હતી, અને તેણીની આયાને ચાંદનની આદતો બાબેના બેત્રણ સવાલોખી તેને પુછ્યા હતા, કે જે બાબેનીની સઘલી વીગતોથી તે અવીચારી આયાએ તેણીને જાણીતી કરી દીધી હતી !

હવે જીવાન માણસો જે અચીતા જાણે કે તેઓ લાંબો વખત થયો ડાકટરોની છુપી તપાસ હેઠલ હતાં અને હજીખીછે, તો તેઓ પોતાને ગમે તેવાંખી તંદરેસ્ત અને મજબુત સમજતાં હોય તોખી, જેવી ધાસ્તી અને કંતાલાથી ભરપુર થાએછે, તેવી ધાસ્તી અને કંતાલો તેઓને ખીજા કોઈખી ચીજથી ઉપજતો નથી. તેઓ હવે ખુદરતીજ એવાં વેહેમી થાએછે કે તેવી તપાસનો કંઈખી વાજખી સખબ હોવો જોઈએ, અને નખસાં તેમજ ચીરડાઈ મનવાલાંઓનાં બાખમાં તો તેમ ખાસ કરીને બનેછે; અને તેથી કોઈ છુપાં અને કારી દરદનાં તેઓ ભોગછે એવો દુખી વીચાર તેમનાં ધ્યાણમાં આવતાંજ તેમની નીરાંતોનો નાશ થાએછે, એને લગતા ઘણાએક દાખલાઓથી હું વાકેફ છું. મોટાભાઈ પોતેખી એ બાબે વાકેફ હતા, અને તેથી વેહેમનો એક અંશખી પોતાની ભત્રીજાનાં મનમાં ઉપજી કાંઈ માઠાં પરીણામો નહીં નીપજાવે તે માટે તેવને શરૂઆતથીજ પેલા ડાકટરની એલખાણુ તેણીની સાથે કરાવતાં તેને પોતાના એક દીલગ્ગન મીત્ર તરીકે જાણુવ્યો હતો. એથી તેવનતો મનમાં એમજ હરખાતા હતા કે ચાંદન તેણીની તંદરેસ્તી સંબંધી તેવનની ઇતેજારીથી તદનજ ખીનવાકેફછે; પણ જ્યારે એક દીવશ ચાંદન અચીતી તેવનના ઓરડામાં દાખલ થઈ, અને દેખાઈતી ઇતેજારીથી થએલા શીકા એહેરાએ તેવનને પુછ્યું કે—“કાકાજી, હું કાંઈ આજારી છું?”—સારેતો તેવનના ચમકાતનો પાર રહ્યો નહીં. “કાકાજી, કંઈ છુપું દરદ મને નખસી પા-

‘‘ઝેય કે શુ ?’’ એમ તેણીએ પાછું પુછ્યું. એવા અચ્ચીતા સવાલોથી મોટાભાઈ એટલાતો ગભરા- તમાં પડ્યા કે તેવનની શમચ-શુચકતા જતી રહી, તેવનના ચેહેરાનો રંગ બદલાયો, અને ગુચવાયલા અવાજે તેવન બોલ્યા કે ‘‘એવું કંઈ નથી,’’ ‘‘એ તાહરી ભુલ છે,’’ ‘‘હસવા જેવી ભુલ છે,’’ ‘‘એવાં ચેડાં નાં કાહડ’’ ઇગ પછુ એ પછે તેણીની બરોબર ખાત્રી કરવા માટે તેવન જોઈએ તે કરતાં એટલું વધારે બોલ્યા, અને એટલીતો હદ વગરની ચોકસાઈથી તેણીને સમજવા માગી કે તેથી ધારેલી નેમ ઉઘી વળી, અને ચાંદન જ્ઞે કે તેવનનાં મોહડાંપરતો ખુશાલી દેખાડતી હસીને ગઈ, અને પુરતો શંતોશ પામેલી દેખાઈ તોપણ ઓરડામાં જતાંવાર તેણીનાં મોહડાં ઉપર અચંત શોક ઉપજેલો દેખાયો, અને તેજ ગમ- ખાર ધડીથી તેણીએ પોતાના જીવવાની આશા છોડી. તે દીન પછી ફરીથી તેણીએ કદીખી પોતાની અસલી રમુજ અને જલડક અને હસ- મુખાપણું અખલ્યાર કાંધું નહીં, કે જે ખુખી- ઓની પુનઃથી તેણી હરદમ પોતાની સહીઓ અને ઓલખીતીઓનાં મંડલમાં મોજ અને ખુશાલીના એક કારણ મીશાલ જમકી શક્તી હતી. સદાજ હવે તેણી સામેતી વગરના પછુ ગંભીર વેહેમોથી હેરાન રેહતી ગઈ કે, તેણીનાં બદનમાં કાંઈ ચોક્કસ ખરાબી નીપજી છે,—અને તે તેણીના જનમથીજ પોતાનું કારી બી રોપી બેઠી છે,—અને આ જગતમાની કાઈખી દવા તે ખરાબીનો એલાજ કરવાને અશક્ત છે. જોકે એખલી હોય ત્યારેતો એ તરેહના દુખી વીચા- રમાં તેણી મશગુલ રેહતી હતી, અને વળી બેઘડક રડતીખી હતી, તોખી પોતાના કાકાની સનમુખતો આગલના કરતાંખી વધારે ખુશાલી ભંચો દેખાવ ધારણ કરી તેવનની એચેનીને ઘણે- ક દરજ્જે કમતી કરવાને તેણી ફાવી હતી. પોતાની અને ચાંદનની વચ્ચે બનેલો ઉપલો અનાવ મોટાભાઈએ ડાકટરનેખી જણાવ્યો, પણ તેજ ધડી તે ડાકટરને વીચારમાં પડી ગય- લો જોઈ તેવન બેહદ ખાસ્તીમાં પડ્યા.

‘‘મોટાશોક,’’ ડાકટર બોલ્યો, ‘‘તમે જાણતા

હોવો તે કરતાં વધારે ખરાબી એ અનાવ નીપ- જવશે. ‘‘તમુને જણાવાની માહરીતો ફરજ છે, કે તમે તેણીની હાલત આજે એચેન અને એક- રાર છેવો, અને તેણીની તપાસ કરવાના તમેએ ઉપાયો લીધા છે એ સઘણું ચાંદનબધ્ધ એ જણ્યું, તે તેણીના આખમાં ઘણો કમનસીબ અનાવ બ- ન્યો છે. હવે પછી તેણી શંતોશ પામેલીતો દીસશે, પણ માહર કહેલું માનજો, કે એ વાત તે કદી વીશરવાની નથી. તમે એને વારે- ઘડી બેધ્યાણુ બનેલી અને વીચારમાં પડેલી જોશો. એને તેની—તેજ આબદના ખ્યાલો—’’

‘‘અરે ડાકટર—ડાકટર, એ શું બોલોય તમે ?’’ મોટાભાઈએ પુછ્યું. ‘‘એમ તમે મને બીધરાવો- ચ શું ? ચાંદન શું જાણતી નથી કે બધીજ છોકરીઓનાં મુરખીઓને વાલીઓ પોતાનાં બચાં ની તંદરોસ્તી આજે ઇતેજર રેહ્ય ? જો તમે કેહોય તેમ એ ખરેખરીજ તંદરોસ્ત છે, તો પછી એ ગમે તેટલા વીચારો કરે તોખી શું એને તે દરદ થવાનું છે ?’’

‘‘નહીં—નહીં, એમ નહીં શેઠ; પણ જાહુકની ધાસ્તીથી કદાચ તમે ધાસ્તી રાખેલી ખરાબી નીપજો, ને તેના ગમે તેવા નરમ ફટકાની અ- સર તલેખી તેણીની મન અને તનની શક્તી નાખુદ બને. ને વલી મોટાભાઈ, બીજું એ, કે ચાંદનબાઈ એ ખહીનાં દરદથી તદનજ મોકલી છે એવું મેં કહ્યુંજ નહીં, પણ હુંતો એમજ બોલેલો છે કે હાલ તરત તે દરદની કસીખી નીશાની- ઓ હું એનાં શરીરમાં જોઈ શક્યો નથી. ’’

‘‘છત—છત, ડાકટર ! એ તમે બોલોય શું !’’ મોટાભાઈ હવે પોતાની બેઠક ઉપરથી બેહદ ઉશ- કેરાયલા ઉઠીને બોલ્યા, ‘‘એ છોકરીના કંઈખી વીચારો હોએ તે આપરે શું હશીને કાહડી નાખી નહીં શકશું ?’’

હવે વાંચનાર તરતજ માની શકશે કે મોટા- ભાઈએ કલકના ખાતેના પોતાના રેહવાશનો આક્રીનો ભાગ ધાસ્તી અને સંતપિમાંજ પુરો કાઢ્યો. ચાંદનની સાધારણ માંદગીની સેજ નીશા- ણી જોઈનેખી તેવન ધાસ્તીના માર્ગો એવુંજ સમજતા હતા કે હવે ખહીની શરૂઆત થાએ છે.

સેજળી તેણીની ખાંસીનો સાદ આગ્યો કે તેવનનાં રૂવેશ્વાં ઉભાં થતાં હતાં; અને અવારનવાર પોતાનું બોળણુ ના પાડતી તેણીને જોઈને ગભરાત તેવનને ઉપજતો હતો તે તુરતજ જણાઈ આવતો હતો. જો તેણીને પોતાની આયા સાથે ફરતી તેવન દુરથી જોએ તો તેવન ગુપ્ત્યુપ તેણીની પુઠે ચાલતા હતા, અને તેણીનામાં કંઈખી નખલાઈનાં ચીનહો લાગેછે કે નહી તે આંખો તાણી-તાણીને જોતા હતા. જે એકજ જીવને તેવન આખી જગતમાં ચાલતા હતા તે તરફની તેવનની આ ખુદરતી જાહુકની ઇતેજ-રીએ અને વલી તે છુપી રાખવાની એવડી ચીંતાએ હવે ખોલ્લી રીતે તેવનની પોતાની તંદરેસતીને ખરાબ કરવા માંડી. પોતાનાં ઘરનાં દરેક જન સાથે હવે તેવન ચીરગાઉ અને ખફૂગીભરી થતા ગયા. અને પોતાના અગતના ધંધાનાં કામે ઉપરખી તેવનથી પોતાનું ચોક્કસ ધ્યાણુ ગોઠવી શકાયું નહી.

મોટાભાઈની મનની સ્થિતીને લગતું જે અયાન મેં ઉપર કીધુંછે તેને, એકાદ જીવાન, અવીચારી, અને સંગઠીલ વાંચનાર સંવાય, ખીજા કાંઈતો સહરાવેલું વીચારશેજ નહી. તે હજારો ને લાખો તુટેલાં દીલનાં માખાપો કયાંછે, કે જેઓએ પોતાનાં ખહીથી બરબાદ થયલાં બચાંઓનો શોક કીધો હોય, અથવા જેઓ હમણાંજ કરતા હોયદે આવવા દેઓ તેઓને બાહર, કે તેઓ આવીને મેં જણાવેલી આબદની સચાઈ સામેત કરી આપે. આવવા દેઓ તેઓને બાહર, કે જેઓએ પોતાનાં પ્યારથી ભરપુર કીધેલાં નાજુક લાડકાંઓને, પોતાની નજર સામેજ એ નાજુદીના ખડક સાથે અઠડી, ધીમે-ધીમે દુખતાં જોયાં હોએ, કે તેઓ આવીને કહો કે તેઓના બેહદ સંતાપની લાગણીઓનું વર્ણન થાએ એવાં લાયક શબ્દો પુરા પાડવાને કોઈખી લખનારની કલમ કે કોઈખી બોલનારની જખાંન શક્તીવાન છે કે નહી!*

અઘાર વર્ષથી સેજ કમતી તેણીની વય હતી કે બ્યારે ચાંદને પાછો મુ'બદ્દથી લુખી ઉપર પોતાનો પગ મુક્યો. અને તેણીની વધેલી તંદ-

રોસ્તી અને ખુણસુરતી જોતાંજ તેણીને પાર વગર ચાહનારા તેણીના કાકાની આંખો અને હૈડું ખુશાલીના ઉભરાથી ઉછલી રહ્યાં; કેમકે તેવને એમજ ધાયું કે હવે દાહડે-દાહડે તેણી કદમાં અને કડવતમાં વધતીજ જશે. એ એ શહેરો વચેની મુસાફરી જોઈ લાંખી અને એકસરખીતો હતીજ, તોપણ તેને ચાંદનના મીઝાજમાં અજબ જોરસો ઉપજતોયો હતો. અને આગાડીમાંથી ઉતરતાંવાર તેણીની બારીક આંખો, એક ફરેસ-તાની આંખોના જેવી એવીતો ચલકતી બની હતી, તેણીના શુંદર ગાલો ઉપર એવોતો સરસ ફેરમજી રંગ ચહડી આવ્યો હતો, અને રોશનથી થોડેક છેટે ઉભેલી પોતાની ગાડીમાં બેસવા જતી પેજાની તેણીની હીલચાલમાં એવીતો જહડક અને ચંચલાઈ જણાઈ હતી, કે તે જોઈ તેણીના શીદા રહેલા કાકાનાં જીગરમાં ઘેલી જેવી ખુશાલીની લાગણીઓ ઉભરી આવી હતી.

“ખાદા તુને સુખી રાખે માહરી વાહલી દીકરી!” તેવન ગાડીમાં બેસતાંવાર તેણીને પોતાનાં પેટમાં ચાંપી બોલ્યો, “તું સુખી રહેજે! ને આએ ગુલજર મુ'બદ્દમાં ખુશાલીભરી જાંદગી ગુજરજે!” મુ'બદ્દ આવ્યા પછી ખીજેજ દાહડે, બ્યારે ચાંદન પોતાની આયા સાથે ગાડીમાં બેસી બાહર કાંઈ કામે ગઈ ત્યારે, મોટાભાઈ એખલા એક જાણીતા તખીબને ઘેર ગયા. તે તખીબખી તેવનનો મીત્ર હતો, અને તેની સાથની લાંખી વાતચીતમાં, તેવને પોતાની ભત્રીજીની તંદરોસ્તીને લગતી સઘલી ધાસ્તીઓનું અયાન તેને કાઠી સંભલાવ્યું, તે ખુર દરદ દાખલ થવાના કાંઈ સંભવો હાલ કે હવે પછેખી હતા કે નહી તે જાણવાની તેને અરજ કીધી, અને તેણીની, તરખીચતને લગતી કાંઈ જરૂરની સહલા આપવાને તેને વીજીવ્યો. ઘણીએક બારીક પરપુછ કીધા બાદ તે તખીબ બોલ્યો કે હાતતરતો કરી ધાસ્તી રાખવાનો સખખ હતો નહી. “ખચીત એમ કેટલીકવાર બન્યું છે,” તખીબ બોલ્યો, “કે ખહીના દરદવાલી માતની એક નાજુક છોકરીને તેજ દરદની નીશાંણીઓ જણાય. હવે પછી એની સંભાલને લગતુંતે

માહરે એટલું જ કેલવાનું છે કે કસીખી દવા એને આપવાનીતો જરૂર નથી; પણ એને ખોદલી જગામાં રેહવું જોઈએ, સુકી દવા ખાવી જોઈએ, અને તેટલી કસરત કરવી જોઈએ, અને ખાસ કરીને મેલાવડાઓ અને લાંખી રાતવેરનો ઉગ્ગરો તરફ કરવો જોઈએ; ને છેલ્લે, માહરે એટલું જ સુચવવું છે મોટાશેઠ, કે ચાંદનબધને હવે જેમ અને તેમ જલદી પરણાવી દેઓ તો સારું, એમ કરવાની ઘણી અગતછે, ને તેથી એને ફાપદોખી ઘણો થશે.”

કેલવાનીતો જરૂર નથી કે મોટાભાઈએ, તખીયની ઉપલી શુચણાના બોલેબોલ મુજબ અમલ કરવાનો દેડાવ કીધો.

“આજે સાતવાગે આવીને હું જમશ તમારી સાથે મોટાભાઈ,” તખીય બોલ્યો, “ને હું જાતે તપાસ કરશ.”

“તેતો તમારી મેહેરબાની ડાકટર, પણ—પણ હમે આજે ઘેર જમવાનાં નથી,” મોટાભાઈએ જવાબ દીધો, અને પછી તેવન મનમાં બબજા કે—“નહી—નહી, હવે ડાકટરોની વધારે તપાસ નહીં જોઈએ! ખચીત નહીં જોઈએ!”

મોટાશેઠે વાલકેશવર તરફ એક ખુશનુમા મકાન ખરીદ્યું, અને ત્યાંની શઘલી તૈયારીઓ જહડકથી પુરી કરી તેવન ચાંદનને ત્યાં રેહવા લાઇ ગયા.

તે દેવી અને તે મંદીર બેઠ એકબીજાને લાયકનાંજ હતાં. “ચાંદનબાગ” ઘણોજ બોહોલો, ઘણોજ ખુલ્લું અને ઘણોજ શુદ્ધ હતો. લીલો-ત્રીથી ભરપુર મોહટાં ઝાડો તેની આસપાસ એટલાં હતાં કે તેમના ઓઠામાં ઇમારતતો લગભગ ઢંકાઇ ગઇ હતી. જે લીલાં ધાશના ક્યારાઓ અંગલાની સામેજ પંઠરાયા હતા તે ચાંદનનાં નરમ પગલાંને લાયકનાંજ હતાં. આગમાં દાખલ થતાંવાર તમે આસપાસ નજર ફેરવોતો સફેદ રૂઠના ગોટા જેવું એક પ્રાણી કેટલી તે સફાઇદાર કાપેલા લીલા ક્યારા ઉપર ફરતું નજરે પડતું હતું; તે તેણીનું એક માનીતું હલવાન હતું કે જે ત્યાંનો તાજો પાણો ચરતું રેહી તેની આઘનાં નીરદોશપણાંની એક મધુર મુર્તિ અથ-

વા ઇલાણી જેવું લાગતું હતું! તે નાંધલુ હલવાન! તેની માયાલુ આઘના લાડકવાયા હાત સીવાય બીજા કોઇના હાત આગલ કદાચજ ગેલ કરવા ચાહતું હતું. એ શુદ્ધ અગીચામાં તેણી વારં-વાર વીચારમાં મશગુલ થએલી, અથવા બેતોની કે બીજાં કાઇ વાંચનની ચોપડી વાંચતી ફરતી દીસતી હતી. એ વેળા તેણીનો કાકો પોતાના બાહરથી આવેલા એક ચોરડાની ખુનાં આગલની આરી પાસે આખા એક કલાક શુધીખી બેસી તેણીને જોતો હતો, અને તે ખુબસુરત ભત્રીજાના આકાર ઉપરની નજર એક ધડીખી ખીસાડતો હતો નહીં.

આ મુંબઇ શહેરને મગફરી આપનાર એક શેતારા તરીકે ચાંદનની તારીફ અને ચાંદનની વાતો હવે સઘલે ઠેકાણે થવા લાગી. તેણી હવે દીવશેદીવશ ઘણીજ ખીલતી જતી દેખાઇ, અને તેણીનો આંધો હવે એક ખીલેલી વયની આંખેડીના જેવો પુરતી રીતે પોખાયલો બન્યો; પણ સહ કરતાં, તેણીની બુદ્ધીના વધારાનીતો હદજ રેહી નહીં. તેણીનો જીવ સહથી સફાઇદાર અને પવીત્ર વીચારો તરફજ દીલશોજ દેખાડતો ગયો. કવીતાનો તેણીને બેહદ શોખ હતો, અને તેથી જાગે દરજ્જેની કવીતાનો. મન-સુખ, રસ્તમ, અને નર્મદ જેવા, તરતનાજ વખણાતા થએલા કવીઓનાં, તરતનાંજ બાહર પડેલાં ઉંચા અને ચોખ્ખાં કવીતાઇ લખાણો તેણી રાત અને દીવશ પોતાની પાસજ રાખતી હતી; અને તેમાંનાં પેહેલ્યાએ જોડેલી “સ્ત્રી કેલવણી” ઉપરની આબદમાના કેટલાક રસીલા બેતો તેણીને અવાજે ગવાતા સાંભલવાથીતો એક ખરેખરી મજાહજ મલતી હતી. વલી દયા અને પરમાર્થ બાબેના તેણીના ગુણોથી ખચીત સંવેતમ હતા. ગરીબ અને માદાં પડેલાંઓનાં ઝુપડાંમાં ગમે તેવી ખરાબ રૂતમાંથી મુલાકાત આપવાનો જોખમ બેડતાં તેણીને ઘણીએક વખત સરદીખી પુગી હતી, અને ઘણીએક વખત પોતાના દયાવંત કાકાને મોહડેના ઠપકાથી તેણીને સાંભલવા પડ્યા હતા! એ સઘલું વાંચીને કદાચ કોઇ વાંચનાર એમ બોલશે કે—“તમે તો એક કદખીત

પ્રાણીનુંજ વર્ણન આપોછો,—એવું કે જેને કદીખી હસ્તી ભોગવીજ નહીં હોય, અને શઘલી તરેહની શીક્રતો અને ખુખીઓથી તેને ભરપુર કરોછો !” પણ આ માહરા કંગાલ જેવાં વર્ણનને, સંતાપ અને દલગીરી સાથે સાચું સાબેત કરનારા કાંઇ થોડા જના હાલ હૈયાત હોય એમ નથી. એ રી-તનો, તેણીનાં તંન અને મનની શક્તીનો વધારો, અતીઘણી જહડકથી થતો જોઇ મને વારેઘડી પેલીજ કેહવત યાદ આવવા વીણા રેહતી નહીં હતી કે—“જલદી પાકે તે જલદી ફુટે.”

વલી મુ'બદ્દમાના પેલા તખીએ તેણીનાં લગ-નને લગતી જે સુચણાં કીધી હતી તેથી મોટા-ભાઇનાં ધ્યાણમાંજ હતી, અને તેથી તેવને એક પોતાના વેપારી મીત્રના આહોશ પુત્રને પોતા-ની ભત્રીજાનો હાત નવાજવાનો વીચારજ બાં-ધ્યો હતો. માનકજ એક અતીઘણો શુદ્ધર અને ખુબસુરત જવાન્યો હતો, તેની ચંચલાઇ ઘણી ઉત્તમ હતી, અને જે અબલાનો હાત મેલ-વવાને તે ચાહતો હતો તેણીની કામત યુજવાને તે પુરતો શક્તીવાન દીશતો હતો. એ બાબે મો-ટાભાઇએ ચાંદનની પોતાની મરજી પુછી, અને તેણીએખી જ્યારે શરમાળ ચેહેરે તે માટેની મંજુરીઆત આપી ત્યારે તેવનના હરખનો પાર રહ્યો નહીં. હવે એ બેઢના શંખધની વાતતો જાહેરખી થઇ, અને લોકો બોલવા લાગ્યાં કે તે જોડું ઘણુંજ શોભીતું થશે. ચાંદનની તંદરોસ્તી હવે આગલનાં કરતાં વધારે મજબુત, અને તે-ણીનો સ્વભાવ વધારે ખુશ થયેલો જણાયો. અને એમ નહીંતો ખીન્નુ'થાએજ કેમ ? કારણકે તેણી દરરોજ પોતાના કાકાની તેમજ માનકની સાથે ખોલ્લી હવામાં ફરતું-ફરતું રાખતી હતી.

એક દીવશ, દીલ્લીહ ખાતે કાંઇ કામસર એક મહીનાની મુલાકાત આપી પાછા ફરેલા, મોટાભાઇ પોતાના ઓરડામાં બેસી વેલાતના મેલ સાથે આવેલાં પોતાનાં કાગલો વાંચતા હતા, ત્યારે ચાંદનની આયા અચ્ચીતી ત્યાં દાખલ થઇ. તેણીનો ગુંચવાયેલો અને સેહજ ગભરાયેલો દેખા-વ જોઇ મોટાભાઇતો અજબજ રહ્યા.

“ચાંદન કેમછે ?—ચાંદન કેમછે ? બોલની

આયા, બોલી દે !” તેવન, પોતાનો વાંચવાનો ચશમો કાઢીને હાતમાં પકડતા, ઉતાવલમાં પુછવા લાગ્યા. “શારી પેટેછે, શેઠજી, સારી પેટે-છે,” તેણીએ જવાબ આપ્યો, અને એ મુજબ તેવનની ઉશકેરાયલી ચીંતા અને ધારતીને નરમ પાડવાનો થોડોક સરેસ્તા મુજબનો વખત આપી, તેણીએ આગલ જણાવ્યું કે ચાંદન હમણાં-હ-મણાં બેચેન રાતો ગુઝારતી હતી—અને તેણી-ની ઉંઘ, વારેઘડીએ, એક જાતની ખાંસી—એક જાતની ખોખરી ખાંસીથી—ખોરવાતી હતી; પણ જ્યાંસુધી, તે સાથે બીજાં કેટલાંક ચીન્હો તેણીને માલમ પડ્યાં નહીં, ત્યાંસુધીતો એ ખાંસી ઉપર તેણીએ કસું ધ્યાણ આપ્યું નહીં હતું.—“ઓ માહરા ખોદા ! આયા, એ ખુધું તે' મને પેહેલ્યાંથીજ કાંય નહીં જણાવ્યું ? તે' મને દી-લ્લીમાં કોઇ પાસે લખાવી મોકલ્યું કાંય નહીં ?” એમ બેહદ ધુન્ડરી સાથે મોટાશેઠે પુછ્યું. તેવ-નથી ખુરશીપરખી બરાબર બેસી શકાયું નહીં, અને તેવનનો ચેહરો શીકો પડી ગયો. હવે આયાની વધારે ગભરાઇને આગલ બોલતીજ ગઇ કે ચાંદનને રાતે પરસેવો ઘણો છુટતો હતો તેણી ખોરાક તરફ અભાવ દેખાડતી હતી—સે-જખી કસરત કરતાં થાકીને શુસ્ત થઇ જતી હતી—દર સાંજે તેણીને તાવની નીશાણો જણા-તી હતી—અને ક્ષયજવર (અથવા ખહીના રતાસ) નાં જેવો એક સેજ રતાસ તેણીના ચેહેરા ઉપર—

“અરે એજ તે મરકીનો રતાશ—તે મરકી-ની નીશાણીછે !” ગમથી ગુંગલાતા અવાજે આપડા મોટાભાઇ બોલ્યા, અને તેજ ઘડી પેલો ચશમો તેવનના હાતમાંથી તુટી પડ્યો. લડડતે પગે ઉડી તેવને એક ચંગ ટીંકલાગ્યો, અને દાખલ થએલા ચાકરને કોટમાં જવાની ગાડી એકદમ તૈયાર કરાવીને લાવવાનો હુકમ આપ્યો.

“પણ—પણ કાકટરને છાંં લાવવાનું હું એને કારણકે બાહાનું તે શું દેખાડું ?” તેવન હવે પોતાનાં કપડાં ઓલવતા આયા તરફ જોઇને બોલ્યા, “હવે જો એ તાહરં કામછે, તું એને ગમે તેવી રીતે સમજાવજો—તાહરાં ધ્યાણમાં આ-વે તે એને કેહજો. ખોદાને ખાતર એને ચેતવી

રાખજે કે ડાકટરને હું સાથે આજે સાંજે આવનાર છીએ. અરે, કેહજે એને કે કંઈ અચીતાં કામ-સર હું કોટમાં ગીચોતો, ને તે ડાકટર છાં કોઈ બીજા દરદીને જોવા આવતો હોવાથી તેને હું છાં લેઈ આવ્યોય. કંઈથી કેહજે—કંઈથી. ગમે તેમ એને સમજાવજે!”

પણ તેવનનો જાડકનો ડાકટરનો પોતેજ હવા ફેરવદલ કરવા માટે પુને ગયલો હોવાથી મલી શક્યો નહીં; તેથી મોટાભાઈએ મને બોલાવ્યો, જોકે તેમ કરતાં તેવનને ઉપજેલી નીરાશી અને ચીડતો દેખાતી દીસી. રસ્તામાં જતાંજ તેવને મેં ઉપર જણાવેલી હકીકતોનું ખ્યાન મને કહી સંભલાવ્યું. તેવને મને અરજ કીધી કે, તેવનની પોતાની ઉપર દયા કરીને, માહરી મુલાકાતથી ચાંદન કસાળી, ગભરાતમાં નહીં પડે તેમ કરવું. હું સઘવું જાણું છું તેવું તો જણાવવુંજ નહીં; પણ એમ-તેમ વાતો કાહડી ધીમે-ધીમે સઘલી નીશાળીઓથી વાકેફ થવું. મોટાભાઈ પોતાની ભત્રીજીને માટે જેટલા ઉશકેરાયલા દીસ્યા, તેના કરતાં તથારે ઉશકેરાયલાં કોઈ અતી-ઘણાં હેટાણું કે અતીઘણાં શીદા થયલાં માત-પીતાનેથી પોતાનાં કોઈ એકપુરાં ફરજદને માટે બનેલાં મેં જોયાં નથી. તેવન ભાર મુકીને મને કેહવા લાગ્યા કે—“એનાં મોહિત પછીતો માહરેથી જીવાશેજ નહીં—એજ માહરી જુ-ફતી વયનો ટેકા ને મગરૂરીછે - ને જો એ ગેઇ-તો પછી આપરેથી ભાગી પડવાના” ઇત. એ તરેહની ધાસ્તીમાં નહીં પડવાને મેં તેવનને ઘણાથી સમજાવ્યા. પણ ફાકટ. મેં તેવનને જણાવ્યું કે હું તેણીને જોઉંતો ખરો, કે તેથી તે કેશ કંઈ ધારતી ભરેલોછે કે નહીં તે જાણવાની મને ટક મલે, એટલે પછી જો કંઈથી ખરેખરે બીગાડો થયલો હશેતો હું, એક ઘરત તરીકે, તેવનને સઘલી બાબદથી વાકેફ કરવાને ચુકાશ નહીં, પછી તે ગમે તેવી નીરાશી ભરેલીથી કાંય નહીં હોય. મેં વલી વધારે એમ તેવનને સમજાવ્યા કે કદાચ આયાએ પોતાની ધાસ્તીના શખઅથી તેણીનાં ચીન્હોને સહરાવેલાં રૂપમાં જોયાં હોય; અને જો તેવાં ખરેખરાં

હોયતોથી તેથી કાંઈ ખહીજ દાખલ થયોછે એમ ચોકશપણે ઠડે નહીં. પણ એ છેલ્લો વીચારતો મેં જાણીજોઈને ખોટાજ જણાવ્યો હતો. ખહી દાખલ થવાનાં એ ચીન્હોતો ચોકશજ હતાં પણ ખહીનો બોલ શાંભલતાંજ જે જુસ્સા મોટાભ-માં ઉસકેરાતા હતા તેમનું ખ્યાન કરવું મુશકેલ-જાછે. તેવન કેહતા હતા કે એથી ગોયા તેવનની છાતીમાં ખંજરજ ભોકાવું હતું!

‘ચાંદન બાગ’માં જઈ પુગતાંજ હમો બન્ને આગલાં દેવાનખાનાંમાં ગયા કે જ્યાં ચાંદન પોતાની આયા સાથે બેઠેલી હતી. તેણી સફેદ પોશાકમાં હતી, અને ખરેખર આંખ આંજ નાખે એવી ખુબસુરત દીસતી હતી. પણ તેણી-ના એહુરા ઉપર નાજલી એક ધડીની માહરી નજર ઉપરથી મેં જોઈ લીધું કે મોહકાનતો વલી ચુકીછે. તેજ સહવારે એક મરતી બાનુનાં બીજાણાં પાસે હું હતો, કે જેણીથી એજ દરદનો ભોગ થએલી હતી, કે જે દરદ શરઆ-તમાંતો પોતાના શેકારને ખુબસુરતીના દશઘણુ વધારે ચલકાતથી નવાજેછે, અને પછી તેનો બદલો અચીતા અને ઉતાવલા નાશથી આપેછે! ચાંદનની આંખો બીલીઆનની મીશાલ ચલકતી હતી; પણ કમલના જેવા શુંદર અને સફાઈદાર તેણીનાં રોખશારની સપાતી ઉપર એક ઘેરો રતાશ હવે ફેલાયો હતો, કે જે—અફસોસ! અફસોસ! તે રોગનો રતાશ—તે ખહીનો ડાઘ હતો! તેણીએ ગુપચુપ હમોને આવકાર દીધો, અને તેણીની આંખો તેણીના કાકાથી માહરી તરફ, અને માહરેથી કાકા તરફ જહડકથી ફર-વા લાગી. મોટાભઈનો ગભરાયલો એહુરોતો છુપો રાહી શક્યોજ નહીં.

ખાલ્લુજ જણાયું કે તેણી માહરા આવવા વીશે તેમજ માહરા આવવાનાં કારણુ વીશે જાણીતી હતી. ખરેખર હમો ચારે જનાં બોલલા ગુચવડામાં પડેલા દીશયાં, કે જે દુર કરવાનું માહર કામ હતું એવું ધારી મેં વાતચીતની જુદીજુદી બાબદો દાખલ કીધી, પણ તેમાં હું થોડોજ ફાવી શક્યો. ચાંદનની ચાલનું કપ એક નાંધલાં સ્ટેનડ ઉપર મુકેલું એમનું એમ પડી

રહ્યું હતું; અને માહા મેહેનતે તેણી તે હાલમાં-
ખી બેસી શકતી હતી તે ખોદ્યું માલમ પડતું
હતું. તેણીએ ઉપરાસાપરી આયા તરફ જોયાજ
કાધું; અને ત્યાંથી જવાજ માંગતી હોય એવી
દેખાઇ. એ સધલાં છતાં કસી આંચકી વગર
મેં વાતો ચલાવવી ચાલુજ રાખી; થોડા વખત-
માં મોટાભાઈ ઉઠ્યા, અને આગમચથી થએલી
ગોઠવણ મુજબ કાંઈ કાગલ લખવાનું આહવું
દેખાડી, હમો ત્રણને ત્યાં બેસાડી ચાલી ગયા.
હવે જેખી કાંઈ બન્યું અને બોલાયું તેના આરીક
વર્ણનથી વાંચનારને કાકવવાની હું જરૂર જોતો
નથી. માહરીથી બની શકતી ધીરજ અને નર-
મીથી માહરી મુલાકાતનો સમય મેં તેણીને
જણાવ્યો, અને ધારવા કરતાં વધારે સહેલાઈથી
તેણીની ધાસ્તી હું સાંત પાડી શક્યો. પેલી આ-
યાએ મોટાભાઈને જે હેવાલ કહ્યો હતો તે હવે,
માહરા સવાલોના તેણીએ આપેલા જવાબોથી
પુરતી રીતે ખરો પડ્યો. વલી તેણીની જોશમાં
ધડકતી નાડીએખી, જે નાશવંત દૈત તેણીની
આસપાસ ભમી રહ્યો હતો તેના ગરમ જેહેરી
કુંદારાની સામેતી આપી હતી ! તે ભોલી છોકરી
પોતાનાં ભોલાપણામાં જે નાંધલી આબદો મને
જણાવતી હતી, અને જે, તેણી હવે દવાની અ-
સરની તદ્દન આહર ગઇછે, એવી વગર શકની
ગવાહી મને પુરી પાડતી હતી, તે સાંભલતી
વેલા મનેતો હસવાની અને બેદરકારી તેમજ
ખુશ મીજબજનો દેખાવ કરવાની ફરજજ પડતી
હતી. અગતજોયું સાંભલી લેઇ, મેં તેણીથી
રખશુદ માગી, અને તેણીના તંદરોસ્ત દેખાવ
ખાબે મુખારકબાદી આપી, અને માહરી વધારે
મેહેનતની કસીખી જરૂર રેહી નથી એવું કહી
તે માટે માહરી ખુશાલી જાહેર કરી હું જુદો
પડ્યો ! પણ તેજ વખત તેણી માહરી ભણી
અરધી ખાત્રીની અને અરધી શકની નજરે જો-
વા વીણાતો રેહીજ નહીં, જેકે તે દરદ આબેની
ધાસ્તીથી તેણીને છુટી કરવા માટે તેણીએ મો-
હરેથી માહરો ઉપકારતો માન્યો, અને તેમજ
મોટાભાઈની ચીંતાખી દુર કરવાને મને અરજ
કરવા વગરખી તેણી રહી નહીં. પાછલથી મને

માલમ પડ્યું કે જેવો હું તે આરડામાંથી આહર
પડ્યો તેવીજ તેણી બેધક રડી પડી હતી, અને
આક્રીનો તે આખો દીવશ તેણીએ ગમ અને
અદ્રસોસમાંજ પુરો કાઢ્યો હતો.

પણ મોટાભાઈનેતો ખરેખરજ કેહવાની મેં
ફરજ વીચારી. માહરી સંપુર્ણ ખાત્રીજ થઇ
કે તેવનની ખુબચેહેર ભત્રીજા હવે તેવનની
નજર સામે ધીમે-ધીમે ઝુમાતીજ જશે, એટલે
પછી ખુરામાં ખુરી હકીકતખી માહરે તેવનથી
શું કામ છુપાવવી જોઇએ ? ‘ખોટી આશા ખુ-
વારીનું મુળછે’ એમ નક્કી માણી, ધણો વખત
આગમચથીજ એક દરદીનાં સગાંઓ અને
મીત્રાનો ચેટાવાનો મેં તરીકો રાખ્યોછે કે તેમની
ઉમેદ અને ઇતેજરીનું તે મુળ આખરે કેવા
નશીઆએ પુગનારછે, કે તેથી અચીતી નીરાશી-
ના ફટકાએ તેઓનું જીવન તુટી જાય નહીં.
મને પાછો મોટાભાઈના ખાનગી આરડામાં લેઇ
જવામાં આવ્યો કે જ્યાં મેં તેવનને માહરી
સાથે આહર ચાલતા આવવાને તૈયારજ ઉભેલા
જોયા. ટુકમાં, મેં તેવનને જણાવ્યું કે, જે મેં
જોયું અને સાંભલ્યું હતું તે ઉપરથીતો, ચાંદનને
ફેફસાંનાં ખડીના રોગની શરૂઆત થઇ ચુકી
હતી એવાં વગર શકનાં ચીન્હો જણાતાં હતાં;
અને મેં ભારે દલગીરી સાથે વધુ એમ કહ્યું કે
જેકે દવા અને હવાની ફરબદલીની અસરથી
તેણી થોડો વખતતો નીભી શકશે, પણ આખરે
આ જગતમાનો કોઇખી એલાજ તેણીને બચા-
વશેતો નહીંજ.

“અરે ખોદા ! એ કીરતાર ! આએ શું સાં-
ભલ્યું હું ?” એમ, માહરો પકડેલો હાત એકદમ
છોડી દઇ, અને આગના દરવાજાને અટકેલી પડી
તેવન મુશકેલીથી બોલી શક્યા. સાંત થવાની
મેં તેવનને અરજતો ફીધી. પણ પોતાના હાતો
એકેક સાથ ખીડેલા રાખી તેવન થોડોકવારતો
સ્તબ્ધ થઇને ઉભાજ રહ્યા.

પણ પાછું તુરતજ કાંઈ આશાનું કીરણ તે-
વનને નજરે પડ્યું હોય તેમ તેવન બોલ્યા કે-
“એક ઘણીજ અગતની આબદતો તમને કહેતાં
હમે જુલીજ ગીયાં, કે જેથી તમે કાંઈ તદ્દન

ખીબની વીચાર પર આવશો—અરે ! અન્ય જોવુંછે કે હમે આટલોવાર તે ભુલીજ ગયાં ! ડાકટર તે વાત એછે કે ચાંદન ખાએચ ધણુ પેટ ભરીને—અલકે આપણે બધા ખાઈએ તેથી ખી વધારે, ને તેખી વલી પુરતો સ્વાદ લેધને.” પણ અફસોસ ! જેમ હરદમ મને કરવું પડ્યું હતું તેમ આ વેળાખી અંચીતી ઉપજેલી આશાનો તે ખાલો તેવનના હોટા આગલથી ઝુટાવી લેધને ભાંજ નાખવાની મને ફરજ પડી; કેમકે મેં તેવનને નક્કીપણે જણાવ્યું કે, જે મીસાલ દુરથી આવતા વાધની ચેટવણી તેની આગલ આગલ ચાલતું પેલું કેલું પોતાના ભુકવાથી આપેછે, તેજ મીસાલ ખહીના આવી પુગવાની નીશાણી તે દરદીમાં અંચીતું ઉત્તમ થએલું એટીપણું આપેછે !

“હું ખોદા—માહરા ખોદા ! માહરં શું થશે હવે ? હું શું કરશ હવે ?” એમ ઘેલા જેવા થઇ હવે તેવન નાસીપાસીથી પોતાના હાતો મસલતા ખોદ્યા. પોતાની સમજ અને સાહુચેટી ઉપરથી તેવનનો કાપુ તદન જતો રહેલો દીશયો. “ત્યારે માહરો આએ ફરેસતો મરશેજ. અરે એ વીચારપરજ લ્યાનત ! અરે, મનેખી મરવા દેઓ ત્યારે ! તે વગર માહરેથી જીવી-શકાએજ નહીં હું જીવશજ નહીં ! ડાકટર—ડાકટર, તમે તમારં ખીજી બહારનું કામ બધું છોડી દેઓ ને માહરા બંગલામાં આવીને રેહો, તમારે રેહવુંજ જોઈએ ! જો, આવીને રેહો, બધી માહરી દોલત હું તમારા પગ પાસે ફેંકશ ! બસ બચાવો એને, એટલે તમે તેમજ તમારં આખું કુટુંબ ધન-દોલતમાંજ રમશે ! ખોલોની, હું એને લેધને કેટ પરદેશ જાઉં ? વેલાત જાઉં, અમેરીકા જાઉં, ઇટલી જાઉં, ક્યાં જાઉં ? અરે—અરે ! જો એ ગેધતો પછી હું શું કરશ ?” હવે એવો ગભરાત દુર કરવાને, અને ચાંદન આગલ તેવન પાછા જાએ તે આગમચ જરા ધીરા અને સાવધ થવાને મેં તેવનને સમજાવ્યા. તે સાંભલતાંજ તેવન પાછા ચોંક્યા. “અરે એવી મશકરી—એવો ફાર્સ ડાકટર ક્યાં સુધી નીભશે ! આએ પ્યારી પણ નાખુદ થનારી છોકરીનાં મોહાં સામે ફરી-

થી હું કેમ જોઈ શકસ ! એ હવે માહરીતો નથીજ; એ હવે ‘જમ’નીજછે, ‘જમ’ નીજ !”

મેં જોયું કે હવે વધારે સમજાવત અને કાક-લુદી ફકટ નકામીજ નહીં, પણ તુકસાનકારક હતી, કેમકે તેથીતો મોટાભાઈ આર. વધારે ઉશકેરાતા હતા. થોડા વખતમાં મને પાછો લેઈ જ નારી ગાડી આવી લાગી, અને જીદા પડતી વેલા જોશમાં માહરો હાત હીલવી તેવને માહરી કપુલાત લીધી કે બીજેજ દીવશે પેલા તખીબને સાથે લેઈ ચાંદનને જોવા માટે માહરે આવવું, મેં તે કપુલાતતો પાલી, પણ માહરો ધધાદારી ભાઈબધતો હજી પુનેજ હોવાથી માહરી જોડે આવી શક્યો નહીં. ચાંદન સાથની માહરી બીજવારની વાતચીત ધણી જાણવાજોગ પણ દુઃખદ હતી. અમે બન્ને એખાંજ હતાં. તેણી સઘલો વખત રડતીજ ગઇ, અને કલકતામાં તેણીનાં કાકાને જે અંચીતા સવાલો પોતાની હાલત ખામેના તેણીએ પુછ્યા હતા તે વીશે મને જાણીતો કીધો. પોતાના જીવવાની કાંઈજ આશા ન હતી એવું મને તેણીએ ખાત્રીથી જણાવ્યું. વલી તેણીના કાકાખી એવુંજ વીચારતા હતા તે તેણી બરાબર સમજતી હતી, અને તે ખામેની ચીંતાથી તેવનનો દેખાવ કેવો ફેરવાઈ ગયો હતો તે વીશે બોલવા જતાં તેણી સંતાપ સાથે રડી પડી હતી. તેણી બોલી કે કેટલાક મહીના થયા તેણીને એવી આગમચેટી લાગ્યાજ કરતી હતી કે તેણીના દાહડા હવે ગણાઈ ચુક્યા હતા, પણ તે વીશે અત્યારશુધી તેણીએ કાંઈજ જણાવ્યું ન હતું. તેણી બોલી કે જાણે તેણીનાં દીલમાં ખાલી-ખાલી હોય એવું કાંઈ લાગતું હતું, જાણે કાંઈ ચીજની ખુટ પડી હોય અથવા કાંઈ અખુદરતી પોકલપણું નીપજ્યું હોય એવું તેણીને સમજાતું હતું; વલી ડાબી બોરડાએ છેક ઉડાનથી ચાલુ દુખારો થતો હતો, અને વારેધડી ચુકીને રાહત મેલવાવાનું તેણીનું મન થતું હતું, કે જે થુકમાં, અફસોસ—અફસોસ ! ધણી વેળા તેણીએ લોહીની છરી બધાયલી જોઈ હતી.

“તમે શું ધારોચ, ડાકટર, હું કેટલો વખત વધારે જીવી શકસ ?” તેણી એ નરમ અવાજે પુછ્યું.

“અરર, ચાંદનબાધ,” હું બોલ્યો, “ખોદાને ખાતર એવા નકામાં સવાલો મને પુછો નાં. તમે પોતેજતો તમારી સારી સમજથી ખ્યાલ કરો કે એનો હું શું જવાબ આપી શકું?” એ સાંભળી તેણી ઘણી શીક્ષી પડી, અને કપાલ ઉપર કુટેલો પરસેવો રોમાલ વડે સાફ કરતી થઇ.

“પણ મને ધણું દુઃખ ખમવું પડે એમતો નથી?” વલી પાછું બેહદ ધાસ્તી સાથે તેણીએ મને પુછ્યું.

મેં એટલેજ જવાબ આપ્યો કે—“હું નહીં ધારતો.” અને વલી એમખી મેં તેણીને સમજાવી કે તરતનીતરત ધાસ્તી રાખવાનુંખી કાંઇ કારણ નથી, અને હવાની ફેરબદલી, તેમજ સરસ દવાઓથી તેણીને દાયદો થવાની પુરતી આશા-છે, ઇત્યાદી પણ તે આપડીએ નીરાસીથી પોતાનું માથું ધુણાવ્યું, અને તેણીનું આખું શરીર જોશમાં ધુનતું દેખાયું.

“ગરીબ બીચારા માહરા કાકા ! ગરીબ બીચારે શા માહરો માન— !” એટલું બોલતાં તેણી લટકી અને બેસુધ થતી માહરા હાતમાં પડી. તેણીનો બેશુધ પરીરૂપી આકાર માહરા હાતમાં પકડી, બારણાં તરફ જઇ મેં માણસોને બોલાવ્યાં, એટલે તુરતજ તેણીની આયા અને મોટાબધ ત્યાં દોડી આવ્યાં. મોટાબધના ફાટેલા ડોલા અને તેવનનું બેહદ ગાંધ્યાઈ વધતું જતું જોઇ મને તેવણના ચેનચાળા એક ઘેલાના જેવા લાગ્યા. અતીઘણી મુશકેલીથી હું તેવનને ઓરડાની બાહરે ધસડી લેઇ જઇ, અને ચાંદન હુશીયારીમાં આવે ત્યાં શુધી બાહરના બાહર રાખી શક્યો.

“અરે, બાધ,” તેવન એક ખુરશી ઉપર ઠપકાઇ બેસતા ધાડે અવાજે બોલ્યા, “મોહોતના કરતાંખી એ વધારે ખુરંછે ! ખોદા મને તેમજ એને બેઉને તેડી લે, ને આએ કંગાલીઅતનો છોડો લાવે !”

તેવું કાંઇ નહીં બકવાને હવે ઘણા સખત અવાજે મેં તેવનને કહ્યું, અને તેવું બોલવું કેવું બેહદ અને અધર્મી હતું તેખી મેં તેવનને જણાવ્યું.

“કપાલ તમારું !” તેવન હવે કુદકો મારી ઉ-

ઠતા અને જોરથી પોતાનો પગ જમીનપર અફાડતા ખુમ પાડી બોલ્યા, “એવી શીખામણની બકબક કરવામાં તમારું શું વળ્યું ! શું હું માહરાં ખ્યારાં બચ્ચાંને ધીમે-ધીમે મરતું—ખરેખરજ મરતું—જોઈ માહરી આંખો સામેજ, ને તોખી હું ધીરો ને સાંત રેહું? ડકટર, એવી ચાલનીતો મેં તમારેથી આશા રાખતીજ નહી.” એમ બોલી તેવન રડવા લાગ્યા. “અરે, હું ઘેલો થવશ !—માહરું મગજ ખીસી જશે !” તે બાપડા દયકાં ખાતા બોલ્યા, અને પાછા એક કોચ ઉપર ઠપકાઇ પડ્યા. જે જોસાએ તેવનનાં આખાં શરીરમાં ઉપસી અને ઉછલી આવ્યા હતા તે દાખવાની જે મજબુત કોશેશ તેવને કાઢી તે ઉપરથીતો મને એવીજ ધાસ્તી ઉપજ કે યાતો તેવનને કાંઇ ચમક જેવું થઇ આવશે કે યાતો પવનની ખુમમાં પડી જશે. પણ સારાં ભાયગે તેવું કસું બન્યું નહી. તેવનનો જોશ ધીમે ધીમે નરમ પડ્યો. મોટાબાધ અસલથીજ ઉસકેરાઇ અથવા હેબતી જાએ એવા મીઠજનનાં હતા, કે જે તેવનથી કદીખી દાખી શકાતો ન હતો; અને તેથી, હમણાંતો, પોતાના બેહદ ખ્યાર અને મગરૂરીનું મુળજ સદાકાલ નાપ્યુદ. બનશે એવો વીચાર આવતાંજ તેવનની બેફામીની હદ રહી ન હતી. હું પાછો ફરત્યાં સુધી જ્યાં તેવન હતા ત્યાંજ બેસી રેહવાને તેવનને જમતેમ સમજાવી હું ચાંદનવાલા ઓરડામાં ગયો. મેં તેણીને સેજ દુર કાઢેલા પોશાકમાં બીજાણાં પર શુતેલી જોઇ તેણીનાં શુંદર કાલા બાલોની લાંબી તેણીના બરફ સરખાં સફેદ મનહર એહેરાને સેજસાજ ધાંકતી, તેણીની ગરદન અને ખભાં ઉપર વીખરાઇને પડેલી હતી. તેણીનો એક હાત આંખો ઉપર પડેલો હતો, અને બીજા હાતમાં તેણીએ એક લાકેટ પકડી રાખી હતી કે જે હું ધારંછે કે માનકનીજ સખી ધરાવતી હોવી જોઇએ. તેણીની આયાએ અને બીજાં માણસો સઘલી અગતની તેણીની માવજત કરતાં ત્યાં ફરતાં હતાં; પણ હું પોતે, એક તખીબ છતાંખી, તે દરદનો કસો એલાજ કરવાથી અશકતધું એવો, વીચાર આવતાંજ મને ભારે દુઃખ ઉપજવા વીણા રહ્યું નહીં.

એ બાદ એ દીવશે હું, મોટાભાઈનાં આગલા તખીબને સાથે લેઈને 'ચાંદન બાગ'માં ગયો, ટે-મકે તેવન તરફથી મલેલી એક ચીડીમાં એવું લખેલું હતું કે ગભરાતમાં નાખનારા છેલ્લા બનાવ પછે ચાંદનની તખીબેત વધારે બગડી હતી. અને તેણીને જરૂરી તાવ આવવા માડી હતી. હમેશી જઈને તેમજ સઘળું જોયું. અને તે સાથે ખડીના ચીન્હોળી, અકસ્માતીક માંદગીના તે ધુમસમાંથી, પોતાનાં ખુરાં કીરણો ભયંકર ખોલાસાથી ફેંકતા જણાવ્યાં ! માહરા ભાઈખંધ પારસી તખીબેળી મેં આપેલા વીચારને એક મલતો પોતાનો વીચાર મોટાભાઈને જણાવ્યો, અને બીજું એટલું કહ્યું કે ખડીનો એક વધારે ખુરાં આકાર જે દોડતા ખડીને નામે જણાયેલો, તેના હુમલામાંથી ચાંદનને ધડીભર ખચાવતો જે કંઈખી ઉપાય રહ્યો હોયતો તે અવારનવાર હવા ફેરબદલ કરવાનો હતો. પણ વધી તેજ વખત હમે તેવનને એટલુંતો ખોલ્યું જણાવ્યું કે એવી હવાની ફેરબદલીથીખી જે કંઈ ફેરફાર થાયતો તે એટલોજ કે જે માઠો અંત ચાંદનને નસીમે ચોંદટોલો હતો તે અંત આવી પુગતાં થોડીક ધીવ્ર થાયે. બાપડ મોટાભાઈએ એ સઘળું ઉદાશી અને નીરાશીની ચુપકીદી જલવી સાંભલ્યા કીધું, અને હમારી સહલ્લા મુજબ અમલ કરવાના વીચારથી પેહેલ્લી મુસાફરી ઉદવાડા તરફ કરવાનો તેવને ઠેડાવકીધો.

પણ હવે વાંચનાર સવાલ કરશે કે ચાંદનમાં બરપા થએલા આ નાશવંત રોગથી જે ઘણીને સઉથી પેહેલ્લો અને સઉથી ભારી ફટકો લાગવો જોઈએ તે ઘણીને વીશે માહરે હવે શું ખોલવાનું રહ્યુંછે ? ચાંદનનો આશક કયાં હતો ? પેલો સો-હામણો—પેલો ચાલાક માનક કયાં હતો ? અત્યાર શુધી મેં તેને વીશે કસોખી એસારો કરવાનું માડી વાલ્યું હતું કેમકે તેનાં દુખ અને સંતાપની બરાબરી માહરાં વર્ણનથી થઈ શકે એમ નથી. પેહેલ પેહેલ્લા ખ્યારમાં જે જોશ ઉપજે તે સઘલા જોશ સાથે માનક પોતાની ચાંદનને ચાકતો હતો, અને તેથી હવે આએ બનાવને

લીધે કેવો જખમ તેનાં જીગરને લાગવો જોઈએ તેનો ખ્યાલ વાંચનારે પોતેજ કરવો ઘટારતછે.

હમણાંતો, મોટાભાઈ, પોતાના કુટુંબ સાથે ઉદવાડા ખાતે ઉપડી ગયા તે અગાઉ માનકશાને લગતો જે એક બનાવ બન્યો તેનીજ નોંધ લેઈ હું સંતોશ પામું છું. એક રાતના બાર વાગ્યા હતા, અને તે વખતે હું માહરાં બીજાણાં પર પોહવા જતો હતો તેવામાં બાહર આવી ઉભેલી એક ગાડીના ખખડાતથી હું ચોંટીને ઉભો થયો બારનુ ઘણું જોશમાં અફસાવાથી માહરો ચાકર તે તરફ ખબર કાઢવા દોડી ગયો.

“ડાકટર હમે ધરમે ?” એક મુસલમાન ક્રાચમેન માહરા ચાકરને પુછ્યું; અને તેને હાનો જવાબ મલતાંજ એક જવાન ઘસ્ટ ગાડી માહુથી કુદી પડી જે ચોરડામાં હું તેની વાટ જોતો બેઠો હતો ત્યાં ધસી આવ્યો. એ જવાન આપણો માનકશા હતો. તે પોતાનાં કાંધ વેપારી કામકાજને અર્થે બાહરગામ ગએલો હતો, અને મને મલવા આવ્યો તેની ફકટ ચેઆરજ દીવશ આગમચની તેને ચાંદનની ધારતી ભરેલી ભરેલી હાલત બાબેની ખબર મલી હતી. તે તુરતનોજ મુસાફરીથી આવેલો હતો. તેનો પોશાક બેદરકારીથી પેહેડાએલો, તેનો ચેહેરો શીકો, તેની આંખો બેસી ગએલી, તેના બાલો વીખરાયલા, તેનો આવાજ ઘાડો બનેલો, અને તેનું બોલવું ઉતાવળું અનેલું હતું. ચાંદનની હાલત બાબેના જે સમાચાર તેને તેનાં સગાંઓ તરફનાં છેલ્લાં કાગલમાં મલ્યા હતા તે સઘલા ખરાજછે કે નહીં, અને તેણીની અચવાની કાંઈખી આશાછે કે નહીં તે મને પુછીને નક્કીપણે વાકેફ થવા તે માહરી પાસે હમણાં આવ્યો હતો.

“ખોદા—માહરા ખોદા !” તેની થાકેલી અને ઉસકેરાએથી હાલત જોઈ મેં તેને આપેલું વા-ધનનું એક ગલાસ પીઈ રેહતાંજ તે બોલ્યો, “એની કંઈજ આશા નથી ડાકટર ?” એનો કશોખી સીધો જવાબ ઉડાવાની મેં કોશિશ કીધી અને તેમ કરવા માટે મોટાભાઈએ કરવા ધારેલી મુસાફરી તરફ મેં તેનું ધયાણ ખેંચ્યું, એવી મુસાફરીથી, જેમ બીજાંઓને ફાયદો થાયછે

તેમ ચાંદનનેથી ફાયદો થવાના સંભવો મેં તેને જણાવ્યા, સારાં ગામોની સ્વછ હવા દમમાં લીધાથી તેણીને અલપતાં કાંઈ ફાયદોતો થવોજ નોંધએ એવું ટાહેલુ મેં ચલાવ્યું, અને ટુકમાં, એવા ખારીક સવાસોના જવાબ દેતાં તળીખોને ઘણી વેલા જે મન મનાવાનું જીહ્વાસાચું બળડું પડેછે તે હું બખડી ગયો. માનકે તે સઘળું ગુપ્તુપ સાંભલયું, અને માહરી ભણી ફેરવાએલી તેની આંખો ફટક ખાલી જગા તરફજ ટીકતી હોએ એવો દેખાવ આપી રહી. એ તેનું પુણું કંગાલીયતપણું નોંધ માહરાં ભીતરમાં બહુ લાગ્યું, અને તોખી, શું દીલાશો હું તેને આપી શકવાનો હતો ? થોડાક ઉંડા નીસાસા નાખીને તે આખરે બોલ્યો, ‘હું સમજીએ કે એ શું છે. એનાં અને માહરાં, બેઉનાં કાસમતમાં એવુંજ હશે ! અરે ખોદા ! મેં ચાંદનને કદીખી નોંધ કે આલખી નહીં હતેતો કેવું ઠીક ! શું હવે થશે હમારું !’ તો હવે જવાને માટે ઉઠ્યો, ‘ઝાકટર આવે મોડે વખતે તમને મેહેનત આપી તે માટે મને માફ કરજો, પણ હું શું કરું, મને એનજ નહીં પડયું એટલે ? સહવારમાંજ હું જવશ હવે ‘ચાંદનખાગ’ માં.’ એટલું બોલી તેને માહરી સાથે શૈકહાંડ કીધી, અને બેત્રણ ધડીમાંતો તેની ગાડી ધસારાખંધ ચાલી ગઇ.

ખચીત એ માનકનાં, અથવા તેનાજ જેવી હાલતના બીજાઓ, કે જેઓ પોતાનાં જીગરમાં કંઈખી લાગણી ધરાવતા હોએ, તેઓનાં મનની હાલતનાં કરતાં વધારે ભયંકર હાલત તે ડાહ્યુની હશે તેનો મને વીચાર આવી શકતો નથી. જેણીની ઉપર એક માણસ જીગરથી શીદા થએલો હોએ અને જેણીને તે પોતાના સઠથી પેહેલ્લા, સઠથી પવીત્ર, અને સઠથી ઉત્તમ ખ્યાર સાથે ગોયા પુજ રહેતો હોય, તેણીનાંજ મોહતનો નક્કી થએલો પેગામ જણવો ! ખરેખર, આખને રાહત અને થંડક આપનારા એક ખુબસુરત ખુશનુખા અમકારને, માણવી જાતના સદાના દુશમન, મોહોતની નીદંય ચુંગાલથી સદાની નીસ્તીમાં નાખુદ થતો જેતાં એક માણસ જીહ્વા-જીહ્વારીને કરમાઇ જાય તેમાં નવાઇ નહીં. અને

જે માણસનો જીવ એવા એક ફટકાથી જમીન-દોસ્ત નહીં થઇ જાય તે ખુરો અને નકામો છે— તે માણસ માણસજાત પર એક કલંક જેવો છે. એક અબલા જેવી રીતે ચઢવાવી નોંધએ તેવી રીતે તે તેણીને કદીખી ચાહી શકે નહીં. પણ એ બાબદને લગતી માહરી લાગણીઓ જાહેર કરવાને હું એટલો જોશમાં શું કામ આવુંજી ? કારણકે, માહરા ધંધાદારી સંખ્યામાં ઘણીવેલા મેં એવા સખસોને બોલતા સાંભલ્યા છે કે જેઓ મેં ઉપર જણાવેલા વીચારોથી ઉલટાજ વીચારો જણાવતા હતા, અને તેવું તેઓનું બોલેલું સાંભલતાંજ માહરો જીવ સુગાતો અને કમકમતો હતો. અરે આ દુનીયાં એવી નીચ ને કનીષ્ટ તે કેમ થઇ હશે ! કે એક જાતની એવી એક ફીલસુફી હમણાં આપણાંમાં પેવસ થતી જાય છે, અને તેને મુરખ જવાનીયાઓ, અને ઉજડ મગજ તેમજ પોકલ હૈડાંવાલા માણસોથી ઉતેજન મલેછે, કે આ જીદગીના આગમાંથી ‘દીલસોજી’ અને ‘ખ્યાર’ નામનાં જે બે સર્વોત્તમ અને શુદ્ધ પ્રકારને ઉખેડીને નાખુદ કરી દેવાં એ ફીલસુફી માહરા કોઇ વાંચનારને, મેં વર્ણવેલા આ સંતાપોની ટેકડી કરવાનેથી કદાચ લલચાવશે; પણ ઓ વાંચનાર ! એવી એ શીલસુફીના કીડાને તું જરાખી ફાવવા દેતો નાં, પણ તુરતજ તેને પગ હેડલ દાખી દેજે, કેમકે જોકે તે નાંધલોછે તોપણ તે ઘણો જેહેરી છે.

મોટાભાઈની અરજ ઉપરથી માનકશાએથી તેઓની સાથે ઉદવાડે જવાને કમ્પલ્યું, અને એ મુજબ જોડાઇ તેઓ બેત્રણ દીવશોમાંતો લાંના એક ખુશ મકાનમાં જઇ વસ્યાં. લાંની ઉત્તમ આખો હવાએ તેઓની આશાને થોડો વખતતો વધારવામાં અને ઉરકેરવામાં મદદ કીધી; કે જે આશા, ખહીના તે દરદીને પોતાનેથી થોડો વખત ખુશાલીની શેશનીથી ખુશ કરેછે, અને સાજ થવાનાં સઘલાં ચીન્હો દેખાડી-દેખાડીને તેને લલચાવી, આખરે અંચીતાં મોહતને કાંચેજ તેને ધસડી લાવી ધુજતો મુકેછે ! તેઓએ લાં ત્રણ એઆર મહીના ગુજાયા; પણ આખરે તેઓ ને લાગ્યું કે હવે ચાંદન દુખતી જતી હતી,

અને તેખી વલી ભયંકર રીતે વધેલી જહડકથી. જહડકની ઇતેજરીથી તેણીની સંભાલ લેતાં મોટાભાઈની તખીએત અતીશય બગડી ગઈ હતી અને માનક પોતેખી ઘણી વેળા સખત બીમારીના કબજામાં આવી પડ્યો હતો. જે વાહલો જન તેનો હવે કદીથી થઈ શકે એવો નહીં રહ્યો હતો, તે તરફનો તેનો ખ્યાર, જેમ-જેમ તે નીરાશ થતો ગયો તેમ-તેમ દશ હજાર ઘણો વધતોખી ગયો! અને હમેશજ શું એવું બનતું નથી?

હવે પોતાના દાહડાની આંકણી ગણાઈ ચુકીછે એવું સમજી ચાંદને પોતાના કાકાને મુંબઈમાંજ પાછા જવાને આગ્રહ કરી જણાવ્યું. તેણી બોલી કે તેણીની મરજી 'ચાંદન બાગ'ના રળીઆમણો દેખાવ પાછો જોઈ લાંજ મરવાની હતી કે તેથી જે ખુલ્લું મકાનમાં તેણીના માતપીતા હક થયાં હતાં લાંજ પોતાનો છેલ્લો દમખી ખેંચવાને તેણીને બની આવે! ગુપચુપ, ફાટી જતાં જીગર સાથે બાપડા મોટાભાઈએ એ સઘલું સાંભર્યું. તેણીની ચરજ નામજુર રાખવાને તેવને કંઈખી કારણ જોયું નહીં; અને તેથી થોડા વખતમાં એ કમબખ્ત કુટુંબ પાછું 'ચાંદન બાગ' માં આવી વસ્યું.

એક ખુશનુમાં કમલ કુલને, ગઈ રાતનાં થએલાં એક અચીતાં તુફાનની અસરથી, પોતાની લાંબી ડાંખલી ઉપરની દબદબા ભરેલી હાલતથી ભાગી પડેલું મેં જોયું હતું. સહવારનાં હું માહરા એક બાગમાં ફરવા નીકળ્યો ત્યારે મેં લાં તે જોયું; અફસોસ! અફસોસ! જે ક્યારામાં થોડોજ વખત આગમય તે પોતાનો મીઠો દેખાવ આપી રહ્યું હતું, લાંજ પોતાની સઘલી મગરૂરીથી દુર થઈ તે બીચારે શીકું બની લાંબા પડ્યું હતું! અને જ્યારે, મોટાભાઈ મુંબઈ આવી વસ્યા બાદ હું પેહેલ વેહેલો ચાંદનને જોવા ગયો ત્યારે એ નાંધલા બનાવની ચાદગારી પાછી માહરાં મનમાં મજબુતીથી ઠસવા વગર રહી શકી નહીં. તે બંગલાનાં જે બોહોલાં દીવાનખાનામાં મેં તેણીને એકવાર આગલ જોઈ હતી લાંજ તેણી આજેખી એક સગવડ ભર્યા કોચ ઉપર લેટેલી હતી. સાંત પગલે હું તેણીની પાસે

ગયો, કેમ કે આસપાસનાઓના એશારા ઉપરથી હું સમજ્યો ચાંદન. ઊંઘાયલી હતી. માહરા સ્વાશ લેવાના સાદેખી રખેને તેણી જાગી ઉઠે તેની ધાસ્તી રાખતો, ગુપચુપ, આ કમનસીબ ખુબસુરતી ઉપર હું ટીકતો ઉભોજ રહ્યો. નીખાઈ-નીખાઈને તેણી માત્ર એક ઓલા જેવી બની ગઈ હતી.— અને એક આકાશી આકારજ એટલી બધી નાજુક અને પારદર્શકપણું 'ધરાવી શકે' એવો વીચાર આવ્યા વગર રેહતો હતો નહીં. સાદી મસલીનનું એક વાસકુટજ તેણીએ બાહેરનાં પેહેરણુ તરીકે પેહેડયું હતું, અને સુવાના ચોરડામાંથી તેણીને બાહેર લાવતાં જે લાલ શાલ તેણીને ઓઢાડવામાં આવી હતી તેજ સાલ હમણાં તેણીનાં શરીર નીચે પંથરાએલી હતી. જે સફેદ રેસમી મોજાં હેઠલ તેણીનાં પગો ધંકાએલા હતા તેજ દેખાડતાં હતાં કે તેણીનાં સાંધાં તેમનાં ખુદરતી કદથી કેટલા ઉતરી ગયા હતા. ખરેખરાતો જણે તે પગો એક પુટલાંના કોતરાએલા હોએ એવાજ લાગતા હતા, અને ચાંદનનું હમણાં સુકાઈ ગયલું બદનખી ઉંચકવાને અશક્ત દેખાતા હતા. એમની એમ જોતાં, કોઈ કારીગરને હાતે કોતરાએલું, એક ખુબસુરતીના સુતેલા દેખાવવાલું પુટલુંજ, તેણી હોએ એવી માલમ પડતી હતી. તેણીના હાતોનેખી પગોનું વર્ણનજ લાગુ પડે; અને એક પાતલી કસતીથી વીટલાએલી નાજુક, બળકે નબલી, તેણીની કમરે અચારથી બાર વર્ષની વયની એક બાલકોનેજ લાયકતો આકાર પકડ્યો હતો, અને નહીકે એક વયે પુગેલી ચોરતને છાજતો. પણ સઉથી મુખ્ય તો તેણીનો ચેહેરો હતો, તેણીનો ઘટમદાર મુખડો હતો, જે હમણાં લેવાએલો, શીકો બનેલો, અને મોહોતના પરસેવાથી ભીણો થએલો હતો, અને તે સાથે તેણીના કાજળ સરખા કાળા તે બોલો હતા કે જે હમણાં બેદરકારીથી બંધાએલા હોવાથી ખુબસુરત જુલફોમાં બરફ સરખાં સફેદ તેણીનાં કપાલ અને ગરદન ઉપર વીખરાયલા હતા;—એ સઘલી ચીજે હતી કે જે એક નાશ પામેલાં સ્વરૂપના કડવામાં—કડવા અને છાતી ફાડતા વીચારો જોનારના મનમાં

ઉપજવતી હતી. તદનજ સ્થીર, એક પુટલાંની મીસાલ, તે શુદ્ધ આકાર પડી રહ્યો હતો. તેણીનો દમબી એટલો અંદાઝ ખેંચાતો હતો કે ગોલાબની એક પાંડદીથી હીલવા વીણા તેણીના હોઠો ઉપર પડી રહે. તેણીનાં માથાં પાસેજ એક ખુરશી ઉપર મોટાભાઈ બેઠેલા હતા, અને તેવન એક સફેદ રૂમાલ વડે, પોતાની દીકરી સમાન ભત્રીજાનાં શીકાં કપાલ ઉપર જાડુક ક્રુટતા પરસેવાનાં ટીપાં નુછ્યા કરતા હતા. જે તેવનના બાલો મેં તેવનના ઉદવાડે જવા આગમ્ય ભ્રમર સરખા કાળા જોએલાં તે બાળોએ હમણાં ગમખારીની ભારી અસરથી ભુરો રંગ પકડેલો જોઈ મને ભારે દુખ ઉપજ્યું. તેવનના સુકા સોહરાયલા એહેરા ઉપર તરતનાંજ નુછી નખાયલાં આંશુના ચીન્હો જણાતાં હતાં.

અને હમણાં પેલો આશક ક્યાં હતો ? હમણાં માનકશા કેમ નથી ? એવો સવાલ વલી માહરા વાંચનાર પુછશે. તે બીચારો ભેળાની તાવ લેધને ઉદવાડેથીજ આવેલો તેનાં પોતાના ઘેરમાં લવતો-બકતો પડેલો હતો. ચાંદનને એ બીનાથી, તેણી ‘ચાંદન બાગ’માં આવી વસી સારપછીજ જાણીતી કાંધી હતી; અને જેઓએ તેણીને તે જણાવ્યું હતું તેઓ એવું કામ ફરીથી તો કંદીથી માથે લેશે નહીં. !

થોડો વખત, જે હમોએ સંપૂર્ણ ચુપકાદીમાં ગુજ્યો, તે ગયા પછે ચાંદને ધીમેથી પોતાની આંખો ઊંધાડી, અને મને પોતાની સામે બેસવાની ઇસારત કરી, આવકારના થોડાક નહીં સંભલાએ એવા બોલો બબડી, નાડીની તપાસને માટે પોતાનો હાત માહરા હાતમાં આપ્યો.

“ડાક્ટર,” હવે સેજ મોઢે અવાજે તેણીએ પુછ્યું, “તમે મને છેલ્લી જોઈ તેના કરતાં હું હમણાં ધણીજ બદલાઈ ગયેલી છું ?”

“ખરેખર, તમને એટલાં નબલાં ને લેવાએલાં જોઈને હું ધણીજ દલગીર છું,” મેં ઉત્તર વાળ્યો.

“ને માહરા કાકા, એવનથી ધણા બીમાર લાગેયકે ?” આ ગરીબ છોકરીએ, દલગીરી ભરી મમતાની આંખે તેવનને જોતાં પુછ્યું. તેણીએ પોતાનો હાત, જાણે તે તેવનની ગરદને વીટાલવા

માંગતી હોએ તેમ જાણ્યો, અને તેવન તે પકડી લેધ એટલાતો જોશથી પોતાની આંખોમાં દાખવા અને વલી ચુમવા લાગ્યા કે તેણીથી રડવા વીણા રહેવાયું નહીં. “તમારી એ માયાજ મને મારેય અરે ! એમ નાં કરો—નાં કરો !” તેણી બોલી. મોટાભાઈનું હૈયું એટલું ભરાઈ આવ્યું કે તેવન એકદમ ઉઠ્યા અને આરડામાંથી બાહરે ગયા. એ પછી મેં તેણીની હાલતને લગતી બારીક પુછપરછ કાંધી. કાંડી આગલની તેણીની નાડતો ધડકતી મને મુશકેલે માલમ પડી, જોકે ત્યાંની ચામડીતો એટલી પારદર્શક થઈ ગઈ હતી કે બહુ નેસોતો શું, પણ જાણે ધોરી નેસો વટીક તેની નીચેથી આડી અવલી ફરી વલેલી દેખાએ.

* * * * *

સઘલી મુલાકાતો જે મેં ‘ચાંદન બાગ’માં આપી હતી તેમનાં બચાતો આપવાની જેમ માહરી પાસે જગા નથી તેમજ માહરી લાગણી-ઓખી મને રજા આપતી નથી. ચાંદન ધણીજ જહડકથી દુખતી ગઈ. પણ સાજા થવાના તે ઠગારાં ચીન્હો જે હમેશાં ખહીનાં દરદીઓને તેમજ તેમના મીતરોને અંતિમાં વ્યર્થ આશાઓ થી ભરપુર કરેછે, તે એ અખળામાંથી દેખાયા વગર રહ્યાં નહીં. અરે, એવી જુડી આશાઓને તેઓ કેવાં વલગતાં હતાં ! તેમ નહીં વલગવાને તેમને સમજવવું કેટલું મુશકેલ થઈ પડતું હતું ! અને તોખી આશા વીરધ આશા રાખવાનેથી તેઓ કેવી નીરાશીભરી હટીલાઈ જાલવી રાખતાં હતાં ! ખાસ કરીને એક સાંજ મને યાદછે કે જ્યારે, કશુંબી કારણ સમજ પડ્યા વગર, તેણીની ભાગી પડેલી મનશક્તિ એવીતો ચોકશ રીતે સમરી ગઈ હતી, તેણીની આંખોએ ભરેલી થઈને એટલાતો ચમકાત ધારણ કાંધો હતો, તેણીના ગાળો ઉપર એવોતો હાંગલાઈ રતાશ ફરી વલ્યો હતો, તેણીનો આવાજ આગલનાજ જેવો એવોતો નરમ અને મધુર બન્યો હતો, અને તેણી એવા જોશથી ખાલી રહી હતી, કે હું પોતેથી ધડીભર દંગ થઈ ગયો; અને બીચારા મોટાભાઈતો તે જોઈ એટલા ઉશકેરાઈ ગયા કે તેવન ગાડી આગલ મને મુકવા આવતાં ખુશાલી

સાથે બોલી ઉઠ્યા—“જેઓ ડાક્ટર, એક ચમત્કાર— એક ચમત્કાર ! એ મોહોતમાંથી છુટી-ચ ! આહા—આહા ! એ માહરી વાહલીએ તમુનેથી કેવા ઠગી દીધા !”

* * * * *

એ પછે આસરે એક અઠવાડયું રહીને હું બેઠો હતો તેણીની આગલ ત્યારે તેણી બોલી— “ડાક્ટર, તમુનેતો આએ વાયેલીન વળડે તે ગમતીજ હશે; ને આએ એરચ જરા હમણા વળડે તો તે સાંભલવાને તમે વાંધોતો લેશોજ નહી હું ધારૂંચ.” (એરચ તેણીનો એક દુરનો જવાન સગો હતો કે જેને મેં આજે પેહેલવેહેલોજ જોયો હતો) “મને હમણું એ સાંભલવા ઘણીજ ગમેચ, ને એજ ચીજ હવે મને ખુશી આપનારી બાકી રેહીચ. એરચ વળડેચથી ઘણી સરસ, વાસ્તે ભજ જરા જમને ગેષ્ટ રાતે વળડી તેજ રાહો વગાડશો ?” એરચથી હવે આશુંભરી આંખે ઉઠ્યો, અને વાગેલીન ઉપર પોતાની કમાન ચલાવી. તેને ખરેખર ઘણું સરસ વગાડયું. ચાંદન એક ઉંઘાડી રાખેલી બારી તરફ મોહકું કરીને કોચ પર સુતેલીજ હતી કે જેમાંથી ગુરૂચ થતા આક્રતાબની નરમ રાતી રોશણી અંદર દાખલ થઇ તેણીનાં સુકાએલા શીકા ચેહેરા ઉપર સેજ-સાજ રમી રેહતી હતી. એરચે ગમભર્યાં ગાયનોની કેટલીક રાહો એવીતો સરસ વગાડી કે તેની અસરનું કંઈજ બચાન હું કરી શકતો નથી. અને વલી ખસુસ કરીને હાલના આએ બનાવે, વખતે, જગાએ, અને જે મરતા દુરેસ્તાનો એક હાત માહરા હાતમાં પકડી હું બેઠો હતો તેના દેખાવે તે વાજીત્રના શરોદને નહી વર્ણવાએ તેવા અસરકારક બનાવી દીધો. તે કોમળ દોરીમાંથી છુટી બાહરે પડતાં ચહડ-ઉતરનાં ગમભર્યાં સુરોએ, માહરાં છેક ભીતરમાં પેસી મને એટલો તો નબલો બનાવી દીધો કે માહરી આંખોમાંથી આંશું ધસારાબંધ નીકલી પડ્યાં. હું તદ્દન બેઅખત્યાર બની ગયો. અરે તે દુઃખદ-તે છાતી ફાડતુ-વાજીત્ર ! હું તેને કદીથી ભુલી શકીશ નહી. બ્યારેથી વાત નીકલેછે ત્યારે, મોટા-ભઘની ચાંદનનો તે વેળાનો આકાર, આજની

ધડી સુધીથી, માહરી આંખો સામે આવી રમતો ફરેછે. કોઘનેથી હાતે તે રાગો વગડાએલા હવે માહરેથી સંભલાતા નથી—જોકે એજ એરચને હાતે એકવાર ફરીથી તે સાંભલીનેતો હું રડીજ પડ્યો હતો. પણ હવે ચાંદુ બાબદ ઉપર પાછો આઉંછું. માહરાં આંશુંતો બોલાસાથી વેહેતાંજ ગયાં; અને એરચના ઠાંકેલાં પાંપણ હેઠલથી એ નીર્મલ પ્રવાહીનાં બીજોરી ટીપાં ચમકતાં મને દીશ્યાં. “એ સાંભલતાંજ છાતી ફાટેચ, નહી ડાક્ટર ?” એમ તેણી ધીમેથી બોલી. હું કશીથી જવાબ આપી શક્યો નહી. તે ધડી મને લાગ્યું કે તેણીને અચાવા હું માહરી જાંઘીનોખી ભોગ આપુંતો ભલે. લાંબો વખત શુધી એરચ વગાડતોજ ગયો, અને તેટલો વખત તેણી સુપ રહ્યા બાદ પાછી બોલી,—“આહા ! એવા રાગો સાંભલતાંજ મોહોત આવેતો કેવું ઠીક ! ને એવન-એવનનેથી એ સાંભલવા ઘણું ગમતુંતું !” એમ તેણી એક લાંબો નીસારો નાખી બોલી. પણ એ નીસારાનો જાણે એક પ્રતીઉતર અથવા પડધાજ, જે ખુનામાં એરચ બેસીને વગાડતો હતો તે તરફ આવતો મને સંભલાયો. ખચીત એરચનોતો તે હોયજ નહી; અને તેથી તે તરફ ખરાખર નજર નાખતાં, એક સફેદ રૂમાલમાં પોતાનું મોહકું દાખીને ઉભેલા મોટાભઘનો પોતાનોજ ઝાંખો આકાર માહરી નજરે પડ્યો. એક અચીતા ઉભરો દાખી દેવાને માટે એક કલાક આગમચના તેવન એરડામાંથી બાહર નીકલી પડેલા, તે હમણા પાછા ગુપચુપ દાખલ થયા હતા; પણ હમણાથી પાંચેક મીનીત ત્યાં ઉભા રેહી, આખરે પોતાનો ગમ નહીજ તામોશ કરી શકવાથી તેવનને પાછું જવું પડ્યું હતું. તોથી તેવનના નીસારાથી તેમજ જતી વેલાના અવાજથી ચાંદનનું ધ્યાણ ખેંચાવા વગર રહ્યું નહી.

“ડાક્ટર—ડાક્ટર” એમ હવે રૂ જેવી શીકી પડી તેણી અચકાતી બોલી, “એ-એ કો-કોણ-છે ? હાં કો-કોણ ઉતું ? અરે માહરા મેહરબાન કા—! એમ નહી કરવું જોઈએ—કદીથી નહી કરવું જોઈએ, ખચી—” એટલું બોલતાં તેણી બેશુધ થઇ, અને તેવી હાલતમાં એટલો લાંબો

વખત રેહી કે તેણીને અંતજ આવ્યો હોએ એવી ધાસ્તી મને ઉપજી. તોખી ધીમે-ધીમે તેણી પાછી હુશીઆરીમાં આવી, અને તેવીજ તેણીને ખીછાણા પર લઇ જઇ હમોએ સુવાડી.

કવીતા તરફના આંદનના શોખ આમે હું ધા-રંધ્રું કે હું આગલ એસારો કરી ગયો છું. તેણી હરદમ ઉત્તમ કવીઓનાં લખાનોજ ચાહતી હતી. એ ગરીબ અખળાના મરણ પછે તેણીનાં જે કે-રલાંક કાગલો હાત લાગ્યાં તેમાં એ કવીઓના કેટલાક ફક્તો શુંદર હરફે ઉતારી લીધેલા હ-મોને જણાયા; અને તે ફક્તોની ચુંટણીમાંખી તેણીએ ખચીત પોતાનો ઉંચે દરજ્જોનો શોખ દેખાડ્યો હતો. તેણીનો ખાસ સોખ “મનસુખ”ની પ્રીન્સ આલખઈની કવીતા તરફ હતો, કે જેમાંથી તેણીએ અતીઘણા ફક્તો ઉતારી લીધા હતા. એ ઉપરાંત વલી તેણીએ પોતેખી થોડાક નાંધલા કવેતો જોડવાની કોશિસ કીધી હતી, કે જે જેકે ઘણા ઉત્તમતો નહીજ, પણ નીતી અને સાદાઈના મધુર અને નાનુક વીચારોથી ખાલીખી ન હતા. હું ધચ્છું કે તેણીની “એક મુવેલી કુતરી” અને “એક ચંબેલીની કળી” ઉપરની શુંદર કવીતાઓ કોઇ રીતે જાહેર પાડવાની મને ટક મલે. વલી તેણીનાં ખીછાણા પાસે હું બેસતો હતો ત્યારેખી ઘણી વેળા પોતાના અકાળ અંતને લગતા કેટ-લાક કડવા વીચારો ઘણાજ સરસ અલંકારો સાથે તેણીને જણાવતાં મેં સાંભલી હતી. એ સઘલા-સઘલા ખજનાનો ભંડાર માહરાં જગ-રમાં મેં ભરી રાખ્યો છે !

માનકશા તરફની તેણીની લાગણીઓ વર્ણ-વાની મેં કોશિસ કીધીજ નથી, કારણકે તેમને હું બરાબર ધનસાફ આએ લખાનમાં આપી શકું એમ નથી, અને જે બરાબર આપવા જ-ઈછું તો માહરાં વાંચનાર મને એક કલ્પીત વાતો લખનારની સંદ્ધમાં મેલી દેવાનો વેહેમ રાખે તેની પીડામાં હું આવી પડું છું. તેણી નહીં જાણતી હતી કે માનક હજી સુધી મોહોતનાં બારણાં આગલજ રીખતો પડેલો હતો, કેમકે તે તેણીને જણાવતું હમોને દરસ્ત લાગું ન હતું. હમે તેણીને એમજ સમજાવી કે પેહેડીનાં કાંધ

ઘણાંજ જોખમનાં કામ આમે પરપુછ કરવાને તે લખનાર ખાતે ગયો છે. ગરીબ આપડી ! આખરે તેણીએ હમારું કહેલું માણીયું—અને ગમે તેવાં કામને સખખેખી તે તેણીથી છુટો પડ્યો તે માટે તેને નીદંય તરીકે ગણવાનુંખી તેણીએ સેજ મન કીધું. પણ એ મતલબના કાંધ બોલોતો તેણી જાહેરમાં કદીખી બોલી નહી. પણ તેણીને સમજવાને હમોએ જોડી કાહડેલી એ વાતથી માનકતો ખીનવાકેફજ રહેલો છે. અને ખચીત એવાં કાવતાંમાં મેં પોતે ભાગ લીધો તેની તકસીરથી હું પોતે પોતાને હજી સુધી માફ કરી શકતો નથી.

તેણીનાં મરણની થોડાક દીવસ આગમચ એક સહવારે મેં તેણીને તન અને મનથી બેહદ સુસ્ત થઇ ગયેલી જોઇ. મેં કહેલું તે કરતાંખી ઘણું વધારે ‘લાડનમ’ તેણીને આપેલું હોવા છતાં, રાખેતા મીસાલ, તેણીએ ઘણીજ બેચેન રાત ગુજારી હતી. તેની અસરથી તેણી સુની અને અચેતનતો બની ગઇ હતી, પણ તેજ વખત, કસી રીતની સાંતી અને સુખ તેણીને મલી શકયું ન હતું. ગરીબ—ગરીબ છોકરી ! તેણીની ખુશસૂરતીનો કાંધક બાકી રહેલો ભાગ-ખી હવે તમામ નાખુદ થયો હતો. જે ગાલો એકવાર ખુશનુમા અને ખીલેલા બનેલા તે હવે ભયંકર ખાડાઓથી કદરૂપા થઇ ગયા હતા; અને જે ચકચકીત આંખો એકવાર, જેનીખી ઉપર તેઓ ચમકે તેને ખુશાલીથી આંજ નાખ-તી હતી, તે હવે સીદા ઘેરાવામાં દુખીને આંખી બની ગઇ હતી ! તકીયા અંદર પોતાનું માથું દાખી દેઇ તેણી પડેલી હતી, અને ગુછરં વાળેલા તેણીના બાલો પરસેવાથી ભીણા થઇ રહ્યા હતા. તેણીના હાતો—પણ તેણીના દેખાવનું વધારે કાંધ બયાન હું આપી શકતો નથી.

મોટાભઇ, જેમ તેણીની આખી માંદગીમાં બેઠા હતા તેમ, આજેખી તેણીની પાસેજ બેઠેલા હતા, અને તેખી તદન લેવાઇ ગયલા અવતારે તેણીની આખી રાત માવજત કરીને થાકી ગયાનાં સખખથી આશાયશ લેવા ગયલી એક તેણીની સગી જે ખુરસી ઉપર બેઠી હતી ત્યાં હું જઇને

બેઠો. લાંબો વખત ચુપ પડી રહ્યા બાદ, ઘણાજ નખલા અવાજે ચાંદને ચાહે માંગી, જે તુરતજ લાવીને ચમચા વડે તેણીનાં ગળાંમાં ઉતારવામાં આવી. એ પંછી થોડે વખતે તેણી જરા હુશીયારીમાં આવી, અને માહરી સાથે વાતમાં ચું-ટાઈ, પણ તે એટલાંતો આરીક અવાજે, કે તેણીનાં બોલો 'સમજવાની મને મોહરી મુશકેલી નહી. વધી તે બોલવાની મેહેનત કરતાંથી તેણીને એટલું દુઃખ ઉપજતું જણાયું કે મેં ઇચ્છ્યું કે તેણી મુગીજ પડી રહે તો સારું.

“લાડેનમ—લાડેનમ, ડકટર, લાડેનમ !” તેણી બોલી, “એ લોકો મને પુરતું લાડેનમ આપતાં નથી !” હમે તેણીને કશો જવાબ આપ્યો નહી. થોડો વખત ગયા બાદ, તેણી ધીમે અવાજે નીચે મુજબ બમડતી સંભળાત—“હં, હખતોર ગીયા—દાટલીદ ગીયા—આઝા ગીયા ? મુસાફરી કરવા—મનહા કરવા—કરવા. અરે પણ સલામત આવે ત્યારે કેની ? આવશે—આવશેજ !” હજીબી હમે તેણીની વચ્ચે બોલ્યા નહી, કેમકે તેણીની વર્તણુક ઉપરથી અરધી ઉધરેતી, તેમજ અરધી બેસુધ હાલતની નીશાન હમોને જણાત. એક કલાકથી વધારે વખત હું ત્યાં બેઠો; અને વાંચનાર પુછશે કે એટલો બધોવાર ત્યાં બેઠી થવાનું મને કારણ શું હતું, જ્યારે હું તેણીને માટે કંઈથી ઉપાયો લેવાને અશક્ત હતો એટલુંજ નહી પણ મને દુરસદનો વખતથી નહી હતો ત્યારે ? હું પોતે તે કારણ—સમજતો નથી—એટલુંજ બસ, કે તેણીની પાસથી દુર થવાનું માહરું જીગરજ ચાલી શક્યું નહી. એક કલાક ગયા બાદ પાછું તેણીએ બકવા માડ્યું—“કાકાજી, તમે શું ધારોય ? આજે આખી રાત દીનમાય આજે ખુરશી ઉપર માહરી પાસે આવીને બેસી રહ્યાંતાં? માહરાં માય—આહા! માહરાં મેહેરબાન માય ! કાકા, દીનમાયથી માહરા જેવાંજ દરદે મરી ગયલાં હોવા જેમજે, નહી વાર ? તેવન કેવા શુકાયલાં—લેવાએલાં—ને ઉદાશ જણાયાં ! ને તેવને કેવી—કેવી માહરી સાથે વાતો કાઢી!—તેવનના બોલો કેવા—તેવનનો અવાજ કેવો ! તેવને પોતાનાં બરફ જેવા થંડા આંગડા માહરી છાતી

ઉપર મુક્યાં, ને બોલ્યાં કે—‘દીકરી એ છાતીથી હવે એવીજ થંડી બની જશે !’ પણ પાછી મને સમજવી કે—‘દીકરી આટલી જીવાન છે તોથી આટલી જલદી માહરી પાસે આવવાને બીહતી નાં,—એવાં મોહોતને માટે રહતી નાં ! માહરી ગોલાબની કલી, તું માહરી પાસે આવીને બીલજે !’, એટલું બમડી, તેણીએ પોતાનું ઉદાશ મોહડું સેજ હસતું દેખાડ્યું. “આહા ! તેવનને ફરીથી હાં બેઠેલાં મને જોવા ગમેય ! પણ તેવન થંડાંજ ઘણાં છે—હીલતાંથી નથી—ને કંઈ અવાજથી કરતાં નથી. આવતાં કે જતાં હુંતો તેવનને સાંભલતીજ નથી. પણ જોવો તેવન આવેય, પેલાં જોવો તાંહ ! ને હું કંઈથી બીહતી નથી, એવન એવાં નરમ, ને એવાં મયાલુ છે !—* * * મરતાં માણસો બીજાંઓનાં કરતાંતો ઘણુંજ વધારે જોઈ શકેય !”

આજેતો તેણી જે બોલી તેનો મુખ્ય ભાગ મેં જણાવ્યો છે. એ પછેનો તેણીના અવારનવાર નીકલતા બોલો નીચે મુજબ મેં સાંભલ્યા—“જાઉંય હું હવે ! એ કીયા કેવી ગંભીર ! કેવું ભણાએય ! બધુંજ સફેદ ! બધાંજ સફેદ કપડાં ! ને બધાં મને મુકીને જતએય—જતએય ! આહા !” એ પછે નીચલો કેવત ધીમે-ધીમે તેણીના હોટો-થી નીકલતો સંભલાયો—

‘ફદન—ને ખુશાલી—ના—માહાન—મુલક—વચ્ચે—છે—ઓ—આદમ—તું—હીલ—તું—લુ—લક !’

“માનક આવશે હાં ! ફરશે—આ—એ ટેકડી પ—ર ! રડશે ને જોશે હાં ! પણ—પણ, હું તેને ફ—ફરીથી જોવ—શ ક—કદી નહી ! તે—તે મ—મને ફ—ફરીથી કદી જોશે ન—નહી !”

એ સઘલું મેં બેસીને સાંભલ્યું, પણ તે બાકીનો આખો દાહડો કસુબી કામ કરવાની હાલતમાં હું રહ્યો નહી. એક અજબબ ગમખારી માહરાં મન ઉપર બણે છપાઈજ ગઈ ! ફરી—ફરીથી મેં તેણીને જોયા કાઢી, અને જીવાન ખુબસુરતીની તે નાશ પામેલી કલીની નાજુક પાંડહી ઉપર ફરી—ફરીથી માહરી આંખોનાં બેસુમાર આંસુ ટપકતાં ગયાં ! ફક્ત સ્વાશ લેતાં એક મુરદો જેવીજ તેણીને પડેલી

જેઠ માહરૂં જીગર ફાટી ગયું. અરે ! ‘ચાંદન
બાગ’માં ફેલાએલો તે અધકાર—તે ઉદારી—
તે વીનાશ ! તેં તમને લાગયાજ વગર રેહ
નહી; ત્યાં દાખલ થતાં તે માહેતમના બોળ
ટલે તમે દયાધજ નવો !

* * * બીજે દીને સહવારે કમુલાત
મુજબ હું સકારેથી ત્યાં ગયો. પણ ‘ચાંદન
બાગ’ના બગીચામાં જેની માહરી ગાડી કડકડતી
દાખલ થઈ તેવુંજ માહરૂં હેડું દયાધ ગયું.
સકારે ગયો તેથી હું મોડો ગયો ! પડદો પડી
ચુક્યો હતો, અને પરીરૂપ ચાંદનને દુનીયાંની
નજરથી ઢાંકી દીધી હતી ! માહરા જવાની
અરધો કલાક આધમચ તેણી તમામ થઈ હતી.

* * * * *

માનકનેતો હવાની ફરબદલીને માટે પુણે લેઈ
જવામાં આવેલો હતો. પણ બીજે દીવશે જ્યારે

બાપડી ચાંદનને અવલમંજલ પુગાડી હું માહરી
ગાડીમાં કોટ તરફ પાછો ફરતો હતો ત્યારે સામે-
થી, ચાર પગે દોડતા ઘોડાવાલી એક ગાડી
આવતી જણાઈ. તે તુરત ઠોળી ગઈ, અને
તેમાં માનકને તેના એક સગા સાથે બેઠેલો મેં
જોયો. તે શીકા અને લેવાએલો હતો. માહરી
સફેદ દગલી, અને માહરી સામેજ પંડલું જમા
પીછોડીનું બંદલ જેઠ તે સઘલું તુરત સમજ્યો.
બીજીજ ઘડીએ હું તેની પાસે જઈ ઉભો—કેમકે
તે બેખબર થયેલો હતો.

તનહા અનેલા મોઝાબદને માટે હવે થોડુંજ
કેલવાનું રહ્યું છે. તેવને ‘ચાંદન બાગ’ વેચી
નાખ્યો; મુંબઈ તેવનને ગમ્યું નહી, અને તેથી
કલકત્તા અને એવાંજ બીજાં શહેરો ખાતે અ-
વારનવાર વસતા રહી એકાંત ઝુરાપામાં તેવને
પોતાની દુઃખી જીંદગી પુરી કરી.

પ્રકરણ બીજું.

દગાનો એક ભોગ.

કમળેર મનથી તીરશકાર પામેલી ઓછોડી !
દૂર કલ્પાયલાં નીચ માણનીઓથીની તમ્બલ્યાં !
નંગલનાં પુરાંમાં પુરાં વરથી પીખાયલાં, ગરીબ
પણ હથીલાં મેઢાં ! માહરાં આશુઓ જેટલી વ-
ખત, તાહરા વેરાન મોહિતનાં ખીછાણુ આગલ,
તાહરાં ગુનાલ ને શરમનો કંગાલ હેવાલ સાંભલતાં
તપકયાં હતા. તેટલીજ વખત ને તાહરી યાદગારી
ઉપરથી તપકતાં રેહશે ! અરે, પણ તે આશુ,
તાહરાં પાપનો પેલોજ દાઘ ભુસરી નાખે એ-
ટલાં; અથવા તાહરાં સંગીન અનેલાં જીગરને ની-
તીની વલાણુ ઉપર પાછું નરમ બનાવે એટલાં
જલહી પડ્યા હતાં તેા કેવું દીક !

કમનશીખ ભોગ ! અખલા જાતનાં સૌથી ન-
રમ અને માયાલું હૈડાંથી તાહરી તરફ મમતા
અને દીલસોજીથી નહી, પણ તીરશકાર અને ગુ-
સ્સાથી ધડકે છે ! બ્યારે કોઈએથી તુને જાણી ન-
હી, અથવા તાહરાં નશીબની દરકાર કીધી નહી,
ત્યારેથી માહરું દીલતો તાહરી ભણી ખેંચાય-
લુંજ રહ્યું છે ! અને સૌથી ઉપરાંત, માહરી ખરાં
દીલની આહ્વાસ અને ઉમેદતો એજ છે કે તાહરા
અંતની વખતે, તે કીરતાર તરફના ગેળી અ-
વાજે મારી અને આશાયશના મીઠા વચનો તુને
સંભીલાવ્યા હોય; કે તેથી તાહરું મોહત, તે રે-
હમી ખાવંદની દરબારમાં તાહરી દરગુજ-
રીના, નોંધાયલા લેખ ઉપર મરાયલાં એક શીહા
લેખ જેવું ગણાય !

માહરી આ તવારીખ રૂપી નોંધોમાં ગુનાલ
અને કંગાલ્યતનાં ઘણાએક દેખાવો મેં ચીતા-
યા છે, પણ જે બનાવતો હેવાલ હું હમણાં માહરા
વાંચનારોની આંખો સામે મુકું છું, તે માટે મને
હપજેલી શખત દલગીરીના જેટલી તો કોઈથી
ખીજ બનાવ માટે મને ઉપજ નથી. વાંચનાર,
આ શોકાતુર બચાન વાંચતાં, જે તાહરી યશભા-
થી આંશુ વેહે, અને તાહરાં જીગરમાં ખેદ ઉપજે
તો, જ્યાં શુધી તે આંશુઓનો મોટો ધોધ બને
અને તાહરું જીગર તુડીને ભાગવાની અણી ઉપર

આવે, ત્યાં લગીન તું દોખજે, અને વીચારજે કે
એવાં બચાનો કેવાં સાધારણ છે, એવા બનાવો
કેવા રોજ દા છે !

વાંચનાર, જે તું આસપાસ આ ધનસાનીય-
તના બગીચામાં; જે, જ્યાં પેલાં સોસનનાં ફુલો
પોતાની પાટીજગીની સફેદીનો ખુબશુરત દેખાવ
ધરાવતાં ખીલી રહ્યાં છે—જે—જે કે તેઓમાં-
ના કેટલાં બધાં અચીતાં ઝુમે છે, કરમાએ છે, અ-
ને પડે છે ! જરા વધારે નજદીક જા, અને જે,
તેમની દાંખલીઓ સાથે વીટલાયલો એક જેહેરી
સરપ ! વીચાર કર એના—અને પછી થા તુબી
જીવાન હોય કે જહાજ—જે અનેતો એવો એક
સરપ !

૧૮ મી જુલાઈનાં આદીતવારની એક કંગાલ
રાતે નવ વાગ્યા હતા. આહરે, આખો દીવશ વ-
રથી રહેલો કંટાલા ભરેલો વરસાદ, ડુંકારા મારતા
પવન સાથે વરસીજ રેહતો હતો, અને તેનો અ-
વાજ સાંભલતો, હું માહરાં કુંડૂચ સાથે, માહરાં
ઔરડામાં સગવડથી બેઠેલો હતો. આહરના ભી-
ણાસ અને સરદીથી ઔરડા માહેલી ગરમી અને
ખુશાલી બેવડી મળેહ આપી રહી હતી. માહરી
બાતુને પોતાનાં બાલકોને તેમના પાટો શીખવતી
અને સવાલો પુછતી જોતો હું બેઠો હતો, અને
માહરાં એક નોંધલાં ફરજંદના ચાલાકી ભયાં
હાજર જવાબો સાંભલી હું હરખાતો હતો, તેવામાં
ચાકરે મને જાણી જણાવ્યું કે કોઈ ઔરત મને
નીચે બોલાવે છે. હું તુરતજ નીચે ગયો. ઓટલા
ઉપર, ફાનસની નજદીકમાંજ, એક ડીગણી, દો-
ગી, ડુગાયલી જેવી મુશલમાન ઔરત મેં બેઠેલી
જોઈ. તેણી અને માહરી વચેની વાતચીત જોકે
હીંદુસ્તાનીમાં હતી તો પણ હું તે ગુજરાતીમાંજ
હેલ આપું છું.

“એક બીમાર ઔરત, પાયધોની આગલ રે-
હનારી, તમુને બોલાવે છે,” એમ તેણીએ, શરા-
બની કેફથી સેજ લડડતા પગો ઉપર ઉભી થઈ
મને જણાવ્યું.

“તેને શું છે!” મેં પુછ્યું.

“શું છે! એ બધું થઈ ચુક્યું હવે સાહેબ! એ જીવાન બાઈ કાંઈ ઘણો વખત જીવે એવું મને લાગતું નથી. એને નબલાઈ એટલી છે કે બોલવાની વાત નહી.” તેણીએ જવાબ દીધો, પણ તે એટલી તોછડાઈથી કે તે સાંભલતાંજ તેણીના ખરેખરા પેશાનો સેજ એશારો મને મલવા વગર રહ્યો નહી. “તું ધારેય કે આજેજ રાતે તેણીને જોવા આવવાની મને ખાસ અગત્ય છે?” મેં પુછ્યું કે જે જગા ઉપર મને બોલાવામાં આવ્યો હતો તે મને બરાબર માહરી પસંદગીમાં ઉતરી નહી.

“હા-હા, અગત્ય છેજ—કેમકે તે ઘણી ખીમાર છે!”

“એ શું કંઈ અચીતી ખીમારી છે?”

“નહી સાહેબ—એતો ઘણું લાંબા વખતની છે—એ હમારી સાથે રેહવા આવી ત્યારની છે. હું ને માહરી દીકરીતો એમ વીચાર્યો છીએ કે એ હવે તદ્દન લટકીજ ગઈય.”

“તું એને કોઈ હાસપીટાલમાં નહી લઈ જઈ શકે?” હું આનાકાનીથી બોલ્યો.

“ડાક્ટર, તમને પૈસા મલશે. તે તમને મફત બોલાવતી નથી. હવેતો બસ? વધારે તમને શું જોઈએ?” તેણી હવે શખતાઈથી બોલી.

“ઠીક-ઠીક—ત્યારે હું આંકડય યોડા વખતમાં,” હું બાહરનું બારણું ઊંઘાડી તેણીને બાહર મોકલતો બોલ્યો, કેમકે તેણીનો દેખાવ હવે બરાબર જેતાંજ તેણીને માહરા ઘરમાં વધારે વખત રાખવા તરફ મને ધીકાર ઉપજ્યો.

“હું તમોને કહું તે સાંભલો સાહેબ,” બાહર જતાં-જતાં તેણીએ નરમ સાદે મને કહી સંભલાવ્યું, “ત્યાં માહરી બીજી કોઈ છોકરીઓ ઘોંઘાત મચાવે તો તે ઉપર ધ્યાણ આપતા ના. એ બધી શેતાનો જેવી છે, વાસ્તે—” પણ બાહરનું બારણું બંધ થતાંજ તેણીના ખીન્ન બોલો માહરે કાને પડ્યા નહી. જાતું કે નહી તેની આનાકાનીમાં હું ઘડીબર ઉભાજ રહ્યો. પણ માહરી ફરજ બજાવવા આગલ બીજી સઘલી ચીજોના વીચારો મને એકકોરે મુઠવા પડ્યા. હું તરતજ તૈયાર

થયો, અને અધાર, વરસાદ, તેમજ પવનના જીલમાતમાં, તે ગીચ અને અનીતીભર્યા લતા તરફની મુસાફરી, માહરી ગાડીએ મેં સર કીધી.

વધારે ટાહલું છોડી દઈ હું ટુંકમાં એટલુંજ કહું કે વીસેક મીનીટ પછી જે ઘરમાં પગ મુકતો મેં પોતાને જોયો, તે એક પાપી ઘર હતું અને તેથી નીચમાંનીચ અને હલકામાં હલકી પંગતીનું. એ લતાની જે ગલીમાં એ ઘર આવેલું હતું, તેથી સાંકડી, અધારી, ઘોંઘાત ભરેલી, અને પાપી માણવીઓ તેમજ ઘરેથી ઉભાઈ ગયલી હતી. તે ગલીમાંથી પસાર થતાં માહરાં પોતાના બદનની મમે ધાસ્તી કરવી પડી; અને ઘરમાં દાખલ થતાં, માહરા ખીસા માહેલાં એક નાંધલાં પણ ટકોરી મારતાં કીમતી ઘડીઆલની સલામતી માટે હું ધુજવા લાગ્યો. વલી તેજ ઘડીએ, વર્તમાન પત્રોમાં લુટફાતના મુકદ્દમાનો એક ધાસ્તીભર્યો હેવાલ જે મેં વાંચ્યો હતો, તે મને યાદ આવ્યો. અને તેવીજ આમેહુણ હાલતમાં મેં ખુદ પોતાનેજ હમણું આવી પડેલો જોયો. વેલાતનાં કોઈ પરગણામાં એક ડાક્ટરને, એક મરતા સખશને જોવા આવવાને બાહરે, બોલાવામાં આવ્યો હતો; પણ તે બાપડો જેવો તે ઘરમાં દાખલ થયો તેવાજ કેટલાક ચોરો અચીતા તેની ઉપર તુટી પડ્યા હતા, અને તેઓએ તેતુ સર્વસ્વ લુટી લેઈ અતીઘણો માર મારી તેને બાહર ધકેલી મુક્યો હતો. કેવી મજાની યાદ! પણ બીજો કસો એલાજ હવે રહેલો નહી હોવાથી, મેં માહરાં ઘડીઆલને બનતી ચોકશાઈથી છુપાવ્યું, અને માહરા દગલાનેથી બનતી રીતે બંધબસ્ત કરી. બોદાની સંભાલને આધારે રેહવાનો ઠંડાવ કરી હું આગલ વધ્યો. કદાચ ખરેખર કોઈ દુખી જીવડો મોહિતને કાંઈ પડેલો હોય તેનોથી ખ્યાલ મને કરવો પડ્યો; અને વલી ગરીબ લોકોને ઘરની કંગાલ્યત અને નાચારીના દેખાવોથી હું એગાનો રહ્યો હોજ એવુંથી નહી હતું.

જે ગલીમાં હું દાખલ થયો હતો તે—‘ચીમનાનો રોપો’—એક ખરેખરો જેહેરી ભમરાઓ નો માળો હતો. ત્યાંના ચોગાનમાં બલતા એખલા એક દીવાની જીલ્લતી રોશનીથી બેદરકાર અને

મહલાન વગરના પોશાકમાં ઉભેલી જુવાન ઓરતોનાં ટાંચેટાણાં દરેક ઘરનાં બારનાં આગલ મોટે અવાજે હસ્તા અને એકમેકને પોતાની અછડી ભાશા કહી સંભલાવતાં મેં જોયાં. આએ સગનતો ખરાબ અને દુઃખ ઉપજવનારા હતા; પણ એથીબી નીરાશ નહીજ થવાનો મેં ઠેગ્રાવ કીધો. મને મલેલી ઇધાણી મુજબ, તે ગલીને નાકે આવેલું એક ઘર મેં સોધી કાઢયું; અને એક નજીશ મુસલમાની છોડીને હું કાંઈ પુછવા જતો હતો તેવામાંતો તેને ખુમ પાડી કે—“અમા—અમા! હે ડાકટર આથે હયે, અમીનાકુ દેખનેકુ!”

તેણીની “અમા”, જે મને બોલાવા આવેલી પેલીજ કંગાલ ઓરત હતી તેણી હવે એક મીનબતી લેઈ બારનાં પાસે લઠડતી આવી. તેણીનાં ‘છાંટાપાણી’નાં કામમાંજ મેં તેણીને હરકત કીધી હોય એવું જણાયું; અને વલી જે ઓરડામાંથી તેણી બાહર આવી હતી ત્યાંથી એક મરદનો કઠોર અવાજ આવતો સાંભલી મને નવી ધાસ્તી ઉપજી.

“મેરી પીછુ ચલકે આઓ સાહેબ. એ રસ્તેસે. ઓ લરકી ઉપર હએ. સપ્રીના?” તેણીએ એકદમ અટકી જઈ કોઈને બોલાવી, “છદર આ, એ ડાકટર સાભકી છતરી લેકે જરા નીચુ ખુલ્લી રખ, સુક જાએગી!”

“નહી-નહી, ઇતમ્ની તકલીફ મત લીજીએ! ઓ રહને દો મેરીજ પાસ; એ બોત ભીંગી નહી હયે,” મેં જલડથી જવાબ આપ્યો, જે કે તેમાં તો પાણીના રેલા ઉતરી રહ્યા હતા. સાચું કહુંતો હું તે પાછી કદી જોઈશ નહી એવી ખાતીથીજ મેં તેથી જુદો પડવાને નાં પાડયું હતું. અને વલી, જે ખોદા ન કરે ને, માહરી સલામતી બાથે મેં રાખેલી ધાસ્તી ખરી પડેતો માહરો અચાવ કરવાનેબી તે સેજ કામ લાગે એવું હતું. પણ, જેવું માલ ઉપરના એક ઓરડાનું બારણું ઉઘડયું, તેવીજ માહરી ધાસ્તી દુર થઈ બીજી લાગણીઓએ તેની જગા લીધી. માહરી એક આગલી તવારીખમાં, “દોલત અને દલીદતા”નાં નામ ટલે એક નાચાર હીંદુની જે

ઓરડીનું મેં બ્યાન આપ્યું છે તેના કરતાં આએ ઓરડો સેજ ભારજ વધારે સરસ હશે. તે ઘણોજ નાંધલો, અને હદ વગરનો ગંધાતો હતો. કદીબી જેની ગુલ નહી કાતરી હોય એવી એક મીનબતી એક કાલા ગોખલામાં ખોસેલી હતી, અને તેનો ઝઝકલાં જેવો ઉગ્મશ બેતણુ કરકતી જેવી ખુરસીઓ પર, એકુ ભાગાતુડા પેટારા ઉપર, અને એક જુની ગોલ તેબલ ઉપર પડેતો હતો, કે જે ઉપર એક નાંધલી શીશી અને ચાહનુ એક કપ મુકાયલું હતું. એક નાકે આવેલી બારીની પાર ઉપર એકુમે તુટેલા અને તટકાએલા કુંજ પડેલા હતા, અને બીજે નાકે ખારાયલું અને વીખરાયલું એક કંગાલ બીજાણું પડેલું હતું. તે એખલી ભાગી તુડી બારીબી જેમ તેમ ધાંકવા અને બંધ કરવામાં આવી હતી. પણ ઓરડામાં પગ મુકતાંવારજ તે ઉપરનું એકુ હીંગડું કોહડી નાખીને ખોદલી હવાને માહે દાખલ કરવાનું માહરું મન થયું, કેમકે ત્યાંની ગંધાતી ગરમી નહી ખમાય એવી કમકમાત ભરેલી હતી.

“એ છાં પડી હયે, ગરીબ બીચારી સચમાનો એ બોત બીમાર હયે,” પેલી ખુદી, દાદરપર ચહડવાની ઠાકથી હાંફતી, હવે બોલી. એટલું કહી તેણીએ મીનબતીને સરખી કાઢી અને પછી ઓરડા બાહર જતાં-જતાં બોલી કે—“અમીના બોલતી હએ કે ઓ એખલીજ આપસે બાત કરનેકુ ચાહતી હએ; જખતો મએ જતી હું. લેક્રીન જે આપકુ કોઈ ચીકડી ગર્જ હોવેતો પુકારના, કે કોઈબી છાંકી લરકી ઓ સુનેગી.”

તેણીને માહરેથી દુર ગએલી જોઈ હું ખુશ થયો. તેણીએ બાહર જઈને બારણું ધાંક્યા બાદ, મેં એક ખુરશી પેલાં બીજાણાં આગલ ખેંચી, અને તેબલ ઉપર મીનબતી ગોઠવી, વીખરાયલા પોશાક સાથે ચતીપાત પડેલી એક અબલાને જોતો બેઠો. તેણીના કાલા બાલો છુટા થઈને તે મેલા તકીયા ઉપર ફેલાઈ ગયાહતા, અને તેણીનો ચહેરો તેણીના બે હાતો ટલે છુપાયેલો હતો.

“બાઈ, ક્યા દદ્દ હએ આપકુ?” મેં પુછયું. અને તેજ વખતે તેણીનો જમણો હાત ખીસાડવાનીબી મેં કોશેશ કીધી કે તેથી જેમ તેણીની

નાડી તપાસવાને, તેમજ તેણીનું મોહકું જોવાને મને બની આવે. પણ માહરી કોશેસમાં હું પાર પડ્યો નહી, કેમકે તેણીએ બેઠ પોતાના હાતો મજબુતીથી દાખી રાખ્યા હતા, અને તે ખીસાડવાનો માહરી તરફથી ચલ ચતાંજ એક ધીમું ડચકું તેણીનાં મુખથી નીકળ્યું.

“ચલો, બાઈ, ચલો,” બની શકતા નરમ અવાજે હું પાછો બોલ્યો, અને પેલો હાત ખીસાડવાની માહરી કોશેસખી મેં પાછી કીધી, “આપકુ ખોત દઈ હએ અચસાતો લગતા હએ ! લેકીન આપકુ આરામ હોવે ઇતનાજોખી મુજસે હો શકે જો તો કરના દેના ચાહીએ !” પણ હજી તેણીના હાતો ત્યાંથી ખીસ્યા નહી. “હમ ડકટર-હએ કે-જસકુ” આપને બોલવાયા થા ! બોલોતો સચ કે આપકુ ક્યા દઈ હએ ? એ અજબ રીતસે અપના મુદ ધ્રુપાનેકી ક્યા ગર્જ ! ચલોજ, મુજે દેખને દો—”

“દેખો જબ ! પચાનતે હો મુજકુ આપ ?” એમ હવે, અચ્ચીતી પોતાનાં બીજાણામાં કુદી ઉડી, તેણી એક ચીચીઆરીને મલતા અવાજે બોલી. પોતાના હાતો તેણીએ ખીસાડ્યા, અને આજુબાજુના બોડેથી દયાવલો પોતાનો ચેહેરો, સોદરાયલો અને સંદેહ બનેલો, સંતાપ અને હેબતથી ભરપુર દેખાવે, તેણીએ માહરી ભણી ફેરવ્યો. તેણીની આ અચ્ચીતી અને અધારેલી હીલચાલે મને અતીધણી ચોંકાવ્યો. વેલાત તરફની માહરી એક વેળાની મુસાફરીમાં લનડનની એક નાટકશાલામાં, ત્યાંની એક નામીચી ‘એક-ત્રેસ’ને, “લેડી મેકએઈ”વાલો પોતાનો ભાગ બજાવતી વેળા એક મુખ્ય દેખાવમાં એનેજ મલતી લાશદાએક ઢપે બેઠેલી મેં જોઈ હતી; અને તપ્તા ઉપરના જોખાલી દેખાવની નકલ આબેલુચ ગમના આ સાચા દેખાવમાં થએલી મેં જોઈ ! તેણી થોડો વખત સુધીતો એજ ઢપે અને એજ હાલતે બેસી રહી, અને દુકા પણ જહડકું દેમો ખેંચતી, જંગલી જેવી દીસતી આંખોએ મને જોતી ગઈ. તે ચેહેરા તરફ ટીકતાં હું પથ્થર જેવો જડતો નહી થયો, પણ તેથી જે આંચકો અને કમકમાત મને લાગ્યો તેનું ખ્યાન હું આપી

શકતો નથી; કારણકે—જો માહરી આંખો મને ઠગતી નહી હોયતો—તે ચેહેરો માહરી પખી છાણુનોજ છે એમ મને ધીમે-ધીમે જણાયું. દુઃખભરી લાગણીઓની જે થંડી ઝડતી માહરી રજોરગમાં તે ઘડીએ ફેલાઈ હતી, તેજ હમણા આ હેવાલ લખતાંબી માહરાં બદનમાં ફેલાએછે.

માહરી ચશમોની મજબુત ગવાહીબી હું માનતો ન હોઉ તે ઢપે, અત્યંત હેબત સાથે માહરાં હાતો ઉચકતો હું નબલે અવાજે બોલ્યો—“એ કૌણ—કૌણ—રમઝાન ? રમઝાન તું હાં ? તુ એ જગા પર ?” કરસોખી ઉતર તેણીએ મને આખો નહી, પણ બેલણુ ઘડી સુધી ધેલાં જહડનથી પોતાનું માથું ધુણાવી, આખરે થાકીને તકીયા ઉપર થપકાઈ પડી. જે મેં જોયું તેનાં દુઃખના આંચકાએ એટલેતો નબલો અને નાચાર મને બનાવી દીધો કે ઘણો વખત સુધીતો, માહરી સઘલી ખાહેશ છતાં, કંઈખી બોલી કે કરી શક્યો નહી. તેણી તદન બેખબર થઈ પડી-છે એવું જોતાંજ હું પોતે કંઈખી સાવધ થઈ શક્યો. હો ! તોખા-તોખા ! ખુબસુરતીની આ કેવી ખરાબી ઉપર માહરી નજર હમણાં હતી ! શું એમ બને ? બદી અને બેશરમીના ભંડારમાં વસ્તી આ શીકી, સુકાએલી, મોહતનો ફટકો પામેલી અબલા, તે તેજ હોએ, કે જેણીને મેં અને માહરી બાએડીએ જોએલી અને પીછાણેલી, બલકે જેણી સાથે હમોને સારી મીલાચારી બાઝેલી, અને જેણીએ, જે શેહેરમાં પોતે વસ્તી હતી ત્યાં, ખુબસુરતીના તુરા તરીકેનું માન મેલવેલું ? પણ માહરાં દુખી, ધુજતાં મનમાં આ સત્તાનાશનો ખરો સખ્ય સમગ્નયો. મેં જોયું કે કોઈના કરપીન દગાનો ભોગજ માહરી સામે પડ્યોછે ! તેણીના બેભાન આકાર ઉપર, તીર-શકાર તો નહી, પણ કમકમાત સાથે માહરી આંખો થરી રહી ! તેણી ખરેખર તેજ હોય કે નહી તેનો પાછો સેજ શક્યો મને ઉપજ્યો, પણ તેણીની પોતાનીજ અજબ જેવી વર્તણૂકથી મેં જોયું કે માહરાં ખ્યાલ ભુલભયો હોયજ નહી.

જેશમાં થોડુંક પાણી તેણીનાં મોહડાં ઉપર છાંતી સુધવાની શીશી તેણીનાં નાક આગલજ

ધરતાંજ તેણી ધીમેધીમે પાછી હુશીઆર બની પણ હલવે-હલવે ઉઘડતી તેણીની આંખો માહરી ઉપર પડતાંજ તેણીએ પાછી તે બંધ કીધી અને અચીતું પોતાનું મોહડું ફેરવી તે પાછું પોતાના હાતો હેઠલ ધાંકી દીધું.

“ચલો રમઝાન, ચલો”, હું બોલ્યો; પણ પોતાનું ખરું નામ સાંભલતાંજ વલી પાછો એક દાખી દીધેલાં ડચકાનો અવાજ તેણીને મોહડેથી બાહર પડ્યો. નહીં બોલાય એવા સંતાપ સાથે તેણીએ પોતાનું માથું ધુણાવ્યું. “તુમ નરમ હોગા તો અજા, નહીતો અમ કુછબી કર ન શકેગા.” હું સેજ ભાર મુકી બોલ્યો “મેરેસે તુમકુ ડર આકા લગતા હએ ? તેરી અર્જસેજ મયે છાં આયા, અમ તેરા એલાજ કરને મેં ચાહતા હું. અમ બોલો જલદી, દર્દ તુજે કાંલ લગતા હએ?”

“છાં !” આ કંગાલ છોડી હવે જોશથી પોતાનો હાત જીગર ઉપર મુકતી બોલી. અરે, પણ તે વેલાનો તેણીનો અવાજ ! **ખોદા** કરતેને, — **ખોદા** કરતેને, આ જગતમાનો કરપીનમાં કરપીન પ્રશલાવનારથી લાં તેણીનો આ એક-બોલ સાંભલવાને હાજર હોતે !

“ઔર આ તફ્ફી દર્દ હોતા હએ ?” તેણીની નાડ ગણવાની કોશેશ કરતો, અને માહરો ગમ છુપાવાને બીજી તરફ માહરું મોહડું ફેરવતો હું બોલ્યો. દુખી દેખાવે, માહરા સવાલનો જવાબ, તેણીએ હાનો આપ્યો.

“દીનકુ બલગમ બોત પડતા હએ ? ઔર, આ બલગમમે કુછ લહુ દીસ્તા હએ, રમઝાન ?”

આટલો વખત સુધી તેણીની પોતાનીજ જાનમાં માહરું બોલેલું સાંભલ્યા બાદ, માહરા છેલ્લા સવાલનો જવાબ, પુર્ણ નીરાશી અને દલગીરીના ભેગા દેખાવે, એવીતો સરસ ગુજરાતીમાં તેણીએ આપ્યો કે તેથી હું અજબ રહ્યો. પણ અફસોસ ! તેથીતો તેણીની રખડતી અને ભેલાયલી જીંદગીનો મને વધારે ભાસ સમજાયો.

“રમઝાન—રમઝાન ! અરે મને કહેકે શયેતાન ! ડાકટર, એવા નરમ બોલોથી માહરી ઠઠા કરો નાં ! નાં કરો, શેઠજી એમ નાં કરો, શેઠજી એમ નાં કરો ! નહીં, એક બોલબી એવો

બોલો—નાં—એક બોલબી નહીં—એકબી બોલ નહીં,” દેખાવ અને અવાજનાં વધતાં જતાં જંગલીપણું સાથે તેણી બોલતી ગઇ. “જીવો આએ માહરી તૈયારી ! હું બધી રીતે તૈયાર છેઉં એમ થવાની મને આશાજ હતી ! જીવો આએ !” એમ બોલી પોતાનો જમનો હાત તેણીએ એકા-એક ખીજાણાંના કપડાં ટલે ખોશ્યો, અને માહરાં કમકમાત વચ્ચે, લાંથી એક મોટી છરી ખેંચી કાઢી, માહરાં મોહડાં સામે એક ઘેલીની મીસાલ તે ફેરવવા લાગી. થોડીક મુશકેલીથી મેં તે તેણીના હાતમાંથી છીનવી.

“ઠીક ત્યારેતો, આએ રીતે—આએ રીતે !” એવું કહી હવે તેણીએ પોતાનું ગળું બે હાતે વચ્ચે દાખ્યું. હું માહરી ખુરશી ઉપરથી ઉઠ્યો અને ઘણાજ સખત અવાજે તેણીને જણાવ્યું કે જો પોતાના એવા જંગલી ચેનચાળા તેણીએ જારી રાખ્યા તો હું ત્યાંથી તુરત ચાલી જઇશ; કેમકે માહરો વખત કીમતી હોતો, અને રાત મોડી થતી જતી હતી.

“જાઓ—જાઓ ત્યારે ! તમેબી છોડો તેને કે જેને આખી દુન્યાંએતો છોડેલીજ છે !—હા, જાઓ—જતા રહો—મને બીજું કંઈબી વધારે લાયક નથી—જોકે મેં તમુને એક વખત જાણ્યો તો તે મુજબનો મેં એવીઆશ રાખીતીજ નહીં !” આ કંગાલ છોડી, આંસુના ધોધો વેલતા કરી પોતાનો ઉભડો કાઢડતી બોલી. માહરાં કહેલાંની ધારેલી અસર અચેલી જોઇ મેં માહરી બેઠક પાછી લીધી. થોડીક ઘડીસુધી હમોબને ચુપ રહ્યાં.

“છાં મને જોઇને, હું—હું ધારંચ કે તમેતો કમકમ્યા હશે,—ને તમે બંધુ જાણ્યુંબી હશે—” નખલે સાદે તેણી બોલી.

“હવે તેની વાતતો પછી. મને પેહેલ્યાં તમારી તબીબેત તપાસવા દેઓ. મને ધારતી લાગેછે કે તમે ઘણાંજ બીમાર છેવો; ઘણાં લાંબા વખતનાં બીમાર છેવો નહીં વાર ? તમે મને જલદીજ કેમ નહીં બોલાવ્યો ? ખચીત કહુંચકે તમારાં બીજાં તેડાંનીતો હું વાત જોતેજ નહીં !”

“અરે—તમે મને પુછોચ કે મેં કેમ નહીં બોલાવ્યા ?—અરે, માહરી હીમત ચાલી નહીં !—

હું આહુય—અરે, હું કેવી આહુય કે મેં તમને હમણાંથી બોલાવ્યા નહીં હતાં ! તમને જોતાં જ હું જાણે છેલી થઈશ ! તમેથી તે તો જોયું જ હશે—પણ તેમાં તમે કરો શું ! અરે ! અરે ! અરે !” દયાતા અને ગુંગલાતા સાહે, એક હાતો પોતાનાં હૈડાં ઉપર દાખતી તેણી બોલી, “હાં મને કેવું લાગેય ! હા ! હા ! એ કેસા દોજખ !” આ છેલ્લા બોલના સાહેતો એટલી હેબત ઉપજવી કે માહરં હૈડું ધડકવા લાગ્યું.

“હું ફરીથી કહુંય રમજાન, કે તમે જરા સાંત પડો, નહીતો હાં માહરં થોખવું નકામું ને બેહુ-દુઃખ ! આએ બકબકારો તમારો જરૂરી રહેતો હું તમને શું સારં કરી શકું ?” મેં સખત અવાજે કહ્યું. તેણીએ કસો જવાબતો આપ્યો નહી, પણ એકાએક મજબુત હાંસવા લાગી; પછી એકદમ ઉડી બેઠી અને ઉતાવલમાં પોતાનો રમાલ સોધી કાઢી તે પોતાના હોટા આગલ ધરી પાછો કાઢ્યો તો તે લોહીથી ખેરાયેલો જણાયો.

તેણીની એક લોહીની નેસ તુડી ગઈ હતી !

તેણીને માટે મને એહક ધાસ્તી હવે ઉપજી. પહેલપણ તે રમાલ તેણી મોહડાં આગલ ધરતી ગઈ, પણ તે થોડાજવારમાં નકામો થઈ પડ્યો. લોહીથી તે તરખોર બની ગયો. તેણીએ જલડકથી તેબલના ખાનાં ભણી આંગલી કીધી—હું સમજ્યો—તે ખાનું ઉઘાડ્યું, અને તુરતજ એક ખીજે રમાલ તેણીને કાઢી આપ્યો તેથી તુરતજ નકામો થઈ ગયો. આ કમકમાતભર્યા કામન-ગાલામાં તેણીએ બોલવાની કોશિસતો કીધી. પણ માહરં આંગળું હોટા પર ચુકી અતીઘણી મજબુતીથી તેણીને ચુપ રેલવાનું જણાવી હું બોલ્યો—“ખબરદાર ! ખુદાને ખાતર તમારે એકબી બોલ બોલવો નહી ! એક હરફથી બોલ્યાં તો તમારં મોહતજ આવેલું સમજજો ! તમારી જીંદગી અતીઘણી ધાસ્તીમાં છે !” પણ પાછી એકવાર તેણીએ બોલવાની કોશિસ કીધી. “હું કહુંય કે એકબી હરફ બોલવાથી તમારો નાશ થશે ! ને તેથી તમોએ આપઘાત કીધેલો ગણાશે. વાસ્તે ખુદાના હુકમનોથી તો કંઈ દર કરો !”

એક નહી વર્ણવાએ એવાં હસવાનો દેખાવ ધડીભર તેણીનાં મોહડાં ઉપર રમી રહ્યો, અને હવે વધારેવાર માહરાં કેહવાને ના તાબે થવાની તેણી મરજી રાખતી હોએ એવી જણાઈ નહી. મેં તુરતજ હવે તેણીની ફસ બોલવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી અને તે કામ ઓરડામાં કોઈનેથી બોલાવ્યા વગર મોટી મુશકેલીથી હું બજવી શક્યો. તેણીનું આટલું બધું લોહી ગએલું હોવા છતાં મેં વધી તેણીની ફસ બોલવાની અગત જોઈ તેથી વાંચનારે અજબ થવું નહી—તુટેલી નેસ તરફ લોહીનો ધસારો અટકાવાની અથવા નરમ પાડવાની મતલબથી તેમ કરવાની અગત પડેછે. માહરી તે તૈયારીઓ જોઈ તેણીએથી, લોહીમાં ગરક થએલો પોતાનો રમાલ મને દેખાડી, અજબ થઈને ઘણાજ ધીમા અવાજે પુછ્યું—“હજી વધારે લોહી !” મેં પાછી તેણીને ચુપ રેલવાની ધસારત કીધી, અને માહરાં ઉપાય ઉપર ઇતખાર રાખવાને ધીરજથી સમજાવી.

તેણી બેખબર થઈ ત્યાં સુધી મેં તેણીનું લોહી કાઢડ્યું. પણ એવી બેખબર સ્થિતિમાં તેણી પડી તેની થોડીક ઘડી આગમય, બ્યારે તેણીના ચેહેરા ઉપર બેસુધીનો મોહતના જેવો રંગ અને દેખાવ ધીમે-ધીમે ચલડતો હતો, ત્યારે ઘણાજ ધીમા અને મુશકેલીથી સંભલાય એવા અવાજે તેણી બોલી હતી કે—“ડાકટર, હું શું મરી જઈશ ?”

અગતજોગ લોહીનો જલ્દો કાઢી રહ્યા “આહ, બની શકતી સંભાલથી તેણીનો હાત મેં બાંધ્યો, અને માહરી પેનસીલ વડે દવાહની એક મેલ-વણી લખી કાઢી, કોઈને બોલાવા માટે મેં હાંક માર્યો. કદરૂપા ચેહેરાની એક જુવાન ઓરતે ધોંધાત સાથે ઓરડામાં દાખલ થઈ માહરી હાંકનો જવાબ આપ્યો.

“ખુદા ! મેરા ખુદા !” ત્યાં પડેલું લોહી, તે-મજ રમજાનનો શીકો દેખાવ જોઈ તેણી બોલી, “અબી અમીનાકા હો ચુકા !”

“ચુપ રહો, ઓરત !” હું સખતાઈથી બો-લ્યો, “લો એ દવાહકા કાગઝ, ઓર કીદરથી હાં

દવાખાના હોવે વહાંસે એ દવાઈ બનવા લાગ્યો. ઔર નીચુસે કોઈ દુસરી ઔરતકુ હાં બેઝે.”

“હાં મએ ઉસકી અમાકુ બેઝુગી.”

“ઉસકી અમા !” હું અજબ થઈ બોલ્યો.

તેણી હસી પડી. “સાબ હાંકા રેવાજ આપકુ ખબર નહી હએ ? ઔ યુદી જો આપકુ બુલાને-કુ આઈતી ઔ હમારી સબકી અમા હોતી હએ !”

માહરી બરદાસ્ત ટલે પડેલા આ કંગાલ ભોગતી દયા ખાતો, અને જે જગા ઉપર હું હમણાં હતો, તેમજ જે કીસમનાં આસાંમીઓથી હું ઘેરાયલો હતો તેઓ તરફ કંઠાલા અને કમકમાતથી જોતો હતો હવે ચુપજ બેસી રહ્યા. આખરે પેલી યુદી મેં મંગાવેલી દયા લઈ ઔરશમાં આવી, અને મેં તુરતજ તે માહેલો અગતજંગો ભાગ રમજાનને પાછ દીધો. “સાબ અમીના યોત ખીમાર હએ ?” સેજ ચીંતા દેખાડી ધીમા સાદે તેણીએ મને પુછ્યું.

“હા,” મેં ખી તેવાજ સાદે ટુકમા ઉતર વાળ્યો, “ઉસકી અછી સંભાલ લેના ચાહીએ, યોત અછી સંભાલ, —નહી તો આજ રાતખી ઔ છ શકેગી નહી.”

“જખતો ચલો ઉસકુ ઇસખીટાલમે લેકે. એક-દમ વહાં લે જાએગા તો અછા,” એવો જવાબ, રમજાન તરફ મુરબ જેવી બલકે લાગણી રહી-ત અજબથીથી જોતાં તેણીએ દીધો.

“ઉસકુ હયાંસે કીદરખી લે જાનેસે ઉસકા જાન નીકલ જાએગા. ઉસકુ હયાંજ રહેને દો યોત દીન તલક. સંભાલો ઔરત, મયે બોલતા હએ ઉસપે ધ્યાલુ રખો. ઇસકુ કીદરખી લે જાના નહી !”

“તુમ બોલતા હએસો બોલો. ઇદર કીસકુ પ-રવા હએ ? તુમતો કુછખી બોલેગા, લેકીન અખી-એસી ખીમાર જો છે હુછતો ઉસકે ઇદર રખકે કયા કરના ? મેરા ઘરકુ આપ કુછ ઇસખીટાલ સમજતે હો ?”

એ સાંભલી મને ઉપજેલો કોઈ હું મોટી મુશકેલીથી દાખી રાખી શક્યો.

“અબ દેખો બાઈ,” હું તેણીને નરમ પાડવા બોલ્યો, “જરા રહેમતો કરો. છે એસી કમખ-

ખત હુછ ઉસ વાસ્તે ઇતની સખતીસે બોલના લાઝમ નહી હએ ! આપખી કીતના જલદી અયસાજ મોહતકે ખીછાણુપે પડોગે ઉસકાતો ખ્યાલ કરો !”

“મોત ઔર ખીછાણુ સખકુ જોહાનમમાં દા-લો ! પણ અમીના જો હાં રેહવે તો ઉસકા ખ-ચ ડોણુ દેવે ? મેરેસે કુછખી નહી હોવેગા, ઔર મે કુચ કરનેવાલીખી નહી ! અખી એ ઘરકી અમીનાકી કમાણીતો બંધજ હુછ, સખબકે છે અખી રદ હુછ !” આ બેહયા ઔરત બોલતીજ ગઈ, “પણ અમીના, થોડે દીનપર તેરે હાતમે પૈસાતો થે, મુજકુ માલમ હએ વહો ; કાંહ રખા વહો પૈસા ?”

“અછા બાઈ,” રમજાનના ખીછાણુ આગ-લથી તેણીને હલવે રહી ખીસાડતો હું બોલ્યો, “જરા તુમ ઔરદેમેસે બાહાર જાઓ.” “મયે ઔરદેમેસે બાહાર જાંઝી ! વાહ-વાહ ! કે આપ હાં જોખી કુચ હુવે શો અપને ખીસેમે દાલકે ર-વાના હો જાવે !” તેણી હવે તોછાછથી બોલી. મેં જોયું કે તેણીની ગરબ હવે વધતીજ જશે, તેથી આ યુદી દદા ઉપર જલ્દનુતથી તપતી મા-હરી આંખો સ્થીરપણે ટીકેલી રાખી હું બોલ્યો, “દેખ યુદી ! અમ બોલતા હયે કે તુ છે લડકીકા જાન લેએગી !” હવે તેણી જરા દબી ગઈ, અને ફક્કરાતના થોડાક નહી સમજ પડે એવા બોલો બખડતી ઔરડાની બાહર ચાલી ગઈ; મેં બારણું બંધ કીધું, અને પાછી રમજાનના ખી-છાણું પાસે માહરી બેઠક લીધી. પેલી ડાકણ, કે જેણીના કબજામાં લાલ તુરત રમજાન પડેલી, તેણીએ વાપડેલી ઘાટકી અને બેહયા ભાશા સાં-ભલવાથી ઉપજેલી ઉશકેરણીનાં ચીન્હો હવે તે-ણીના ચહેરા ઉપર મેં જોયાં. તેથી ઉપજનારી અસર આખે હું ધુજવા લાગ્યો.

“રમજાન,” હું બોલ્યો, “હવે થોડોવાર શુ-ધી તમે મનેજ બોલવા દેઓ તો મેહેરબાની. માહરા સવાલોના જવાબો ફક્ત ડોકાંની હીલચા-લથી આપજો. હું તમારે વાસ્તે એક આયા ત-... મારી માવજતને માટે મોકલું તો હાંનાં લોકો તમને થોડા દાહજા નીરાંતે રેહવા દેશે ? થોડા દા-

હડા પછી તો તમુને હયાંથી લઇ જશુંજ ! ” તે-
ણીને લઇ જવાને લગતો માહરો છેલ્લો વીચાર
સાંભલતાંજ અજબ થઇને તેણીએ માહરી તરફ
જેયું, પણ માહરા સવાલના જવાબમાં તેણીએ
હાતુ ડોક્યું કીધું.

“જો તમે સેજ સારાં થાઓને હું તમુને કોઇ
દવાખાનામાં કે હાસપીટલમાં મોકલી આપું તો
ત્યાં તમુને જવાને કાંઇ અડચણ છે? અધી રીતની
તમારી માવજત ત્યાં થશે.” તેણીએ ના પાડી.

“કાંય, હયાં તમુને કોઇનું કરજે?” મેં પુછ્યું.
“નહી, માહરા ગુનાહે તે કરજતો શીતાડ-
તેણી નરમ અવાજે બોલવા ગઇ. મેં માહરા
હોટ આગલ આંગલી ધરી, એટલે તેણી ચુપ
રહી. “હવે એ વાતતો પછી, ” હું બોલ્યો, “હ-
મણાં તો જે કરવાનુછે તે કર્યે. મને હવે વધારે-
વાર ખોટી થવું નથી, ને તમેથી શુસ્ત થયલાં દી-
શોય. હું નીચે બધાંએને તાકીદ કરતો જમ્મશ કે
તમુને બીલકુલ છેડે નહી, ને હમણાં તો માહરે
ત્યાંનીજ આયાને તમારી પાસે મોકલી દેવાનો
માહરો વીચારછે. વલી બીજી હું એમથી કેહતો
જમ્મશ કે આયા આવી પુરો તેટલો વખત પેલી
બુદી તમુને દવાદાર આપ્યા કરે ને, તમારો ઓર
ડો સોજો તેમજ તમુને પોતાને નીરાંતે રાખે. ને
હવે હું તમુને એટલું મજબુતીથી કહુંય કે તમા-
રી જીંદગી સાચવવા જરાકથી તમે માંગતાં હો
અથવા મરવા પાંતીની જરાકથી તમુને શીકર
હોય તો, જ્યાં સુધી કાંઇ ખાસ જરૂર નહી હોય
ત્યાં સુધી, એકથી બોલ નહી બોલવાની સંભાલ
રાખજો. હું જાંઘય હવે—ખોદા તમુને તંદરો-
સ્તી અખશો!” એટલું બોલી હું ઉઠવા જતો હ-
એટલે તેણીએ પાછો ખેસવાની ધશારત કરી,
અને થોડોકવાર પોતાના તકીયા નીચે ટપોશી એક
કોથલી બુહર કાઢી માહરી નજર સામે ધરી.

“છટ—છટ ! એ શું ચેડાં મુકી દેઓ એને
—હાલ દુરત દો મુકીજ દેઓ !” હું બોલ્યો.

“તમારી શીતો આપવીજ જોઈએ,” તેણી
હલસે બોલી.

“ગરીબ દરદીઓની શી હું લેતોજ નથી; ને
તમે ગમે તેટલી હુજત કરો પણ તમારીથી હું

કદી લેનાર નથી,” હું મજબુત અવાજે બોલ્યો.
તે કોથલી નાખા દધ તેણીએ માહરો હાત પોતા-
ના હાતોમાં પકડ્યો, અને દુખી દેખાવે માહરી
ભણી જોવા જતાં, તેણીની આંખોના આંસુ તે
ઉપર પડ્યાં. ધડીએક મુગી રહી, તેણી પાછી
અરજ કરતી નરમ સાદે બોલી—“એક કહું
માહર મોતો ! માહરી વાત તમારી પુટલીને કે-
હતા નાં !” “નહી, હું નહી કહીશ !” હું બોલ્યો
જોકે હું સમજ્યો તો ખરો કે ધર જતાં વારજ
માહરી કયુલાત માહરે તોડવી પડશે. ફરી પાછો
માહરો હાત દાખી તેણીએ એક ઊંડા નીસાસો
નાખ્યો. હવે ધીમે ધીમે સુસ્ત અને ઉધરેત જેવી
થતી તેણીને જોઇ હું દલગીર થયો નહી, કેમકે
તેમ માહરી દવાની અસરથી થતું મેં ધાર્યું,
અને તેથી ગુપચુપ હું ઓરડાની બાહર નીકલી
પડ્યો. કાંઇ બતીખી સાથે નહી એટલે અધારાંમાં
ટોકડાતો હું જેમ-તેમ નીચે ઉતર્યો, પણ ઓરતો
અને મરદોને નીચેથી આવતો જોશભર્યો અવાજ
સાંભળી, ત્યાં કાંઇ જમ્મશ ઉઠ્યો હશે એવું સમજી
હું કમકચરો અને હેબલ્યો. અરે, રમઝાન જેવી
એક દરદીને માટે આ તે કેવી જગા ! અરધે કટકે
નીચે ઉતરી હું સાંભલવા ઉભો રહ્યો. “મયે બે-
લતી કે ને તેરા ઘડીયાલ મયને નહી લીઆ,”
એમ કોઇ ઓરતનો તીનો અવાજ સંભલાયો,
“મેરી બલાખી તેરા કુછ લેનેકી નહી ! મુવે—!”

“મય દેખા તેરે હાતમે—મય દેખા તેરે
હાતમે !” એવો એક મરદનો પોકાર સંભલાયો.

“તું જુઠા હયે—તું જુઠા હયે ! મુવે કુતેકી
દુમ !” એવા બોલો સંભલાયા બાદ, મારફાડ
અને ખેંચતાણનો સાદ આવ્યો.

“અખી બસ—અખી બસ ! ચુપ રહો સખી,
નહીતો સખકુ ચોકીમે લે જાએગા ! ચલો લડકી,
તુમ ગુપચુપ ચલો મેરી સાથ ! એ મરદ બોલતા
હયે તુને ઉસકા ઘડીયાલ ચોરા હયે, તો અખી
તુમકુ ચોકીપરતો આનાજ ચાહીએ !” એવો
એક પોલીસ સીપાહીનો અવાજ આવ્યો. “મયે
નહી આનેકી ! કખી ન આનેકી ! મયે તેરી
અખ્યાં ફાડ દાલુંગી ! તુમ સખી શયેતાનો મર
કયુ નહી જાવે, પણ મયેતો નહીજ આનેકી !”

એમ પેલી ઓરતે પાછી ખુમ પાડી અને નીચેનું તોફાન વધતું જ ગયું. ઓ ખોદા! કેવી જગ્યામાં હું હતો! કેવી જગ્યામાં પેલી કમખખત બીમાર હતી! કેમ જવું અથવા શું કરવું તેના ગુચવ-ડામાં પડેલો, હું તો તે અંધારા દાદર ઉપર, માહરી છતરીને અદેલીને ઉભો જ રહ્યો. આખરે મેં નીચે ઉતરવાનો ઠેઠાવ કીધો; અને આ તોફાનનાં મઠક આગલ આવી પુગતાં, બાહર જવાનો માર્ગ સધ્યો, ઓરતો અને મરદોનાં ટોલાથી ઘેરાઈ ગયેલો મેં જોયો.

“એ ક્યા સખ ગરબડ મચાઈ હશે?” બની શકતો થયારાનો દેખાવ કરી ઘાટે અવાજે મેં ખુમ પાડી, “ચુપ હો જાઓ સખા એક ઓરત ઉપર મરતી પડી હશે ઓ તુમ જાણુને હો!”

“મરતી હવે!” પેલી જ ચોર ઓરત પાછી બોલી, “ઓ મરતી હયેતો મુજકુ ક્યા? ઓ લોક બોલતે હયે કે મયે ચોર હાં! ઓર ઓ મુવે ચંડાલ, મુવે—, બોલતે હયે કે મયે ઉસકા ઘડીયાલ લીયા! મુવા શયેતાનકા પકા!” તેણીનો પોશાક સધ્યો ખભાં આગલથી ફાટી—તુટીને નીકલી ગયો હતો, અને છુટા થયેલા તેણીના બાજો તેણીનાં માથાં, ગળાં, અને મોહડાં ઉપર વીખરાઈને પડેલા હતા. તેણી પેલા સીપાહીના હાતમાંથી છટકીને એક જુવાન હાંડુ સખસ તરફ ધસી જવાની કોસેસ કરતી હતી, કે જે હાંડુ જોશભર્યા હાતો હીલવીને ભેગાં મલેલાં લોકોને જણાવતો હતો કે તે ઘરમાં તેનું ઘડીયાલ ચોરાયું છે. માહરો જીવ હવે અતીઘણો દુખ્યો. આ કમકમાતભર્યા દેખાવ તેમજ લતાથી એકદમ સદાનો દુર થવાનોથી હું વીચાર કરતે પણ જે બીમાર અખલાને હું ઉપર મુકી આવ્યો હતો તેણીને લગતા અદેશાએ મને તેમ કરતો અટકાવ્યો.

“જરા હાં આકે મેરી બાતનો સુનો,” હું પેલી ઘેરવાલી ખુદયા તરફ જોઈને બોલ્યો. પણ તેણીએ માહરી ઉપર બરાબર જોયું વતીક નહીં, અને ગુસ્સા તેમજ જોશથી હાંફતી બોલી કે— “તેરી બાત સુને—તેરી બાત! વાહવા! એ દેખો, એ મુવા શયેતાનકા લડકા હાં આકે બોલતા

હયે કે ઉસકી ચોરી હુષ હયે; અને એક મેરી લડકીક ચોર કરાતા હયે! એ દેખો, ઇસકા ખાના ખરાબ હોખવે, એ મેરા ઘરકી આખરકી સખ પાયમાલી કરતા હયે” અને એ પછી, તેણીના ગુસ્સાના પેલા ભોગ ઉપર, દીલ ધુજાવનારી એવીતો અછડી ગાલોનો મારો તેણીએ ચલાવ્યો, કે એવી વાણીઓ એક ઓરતના મોહડાંમાંથી નીકલી શકે એવું મેં કદીબી ધાર્યું હતું નહીં.

“પણ મેરાતો એક બોલ સુનકે જાઓ,” હું ચરજ કરતા નરમ અવાજે પાછો બોલ્યો, “માલ પરકી ઓ બાધ—ઓ લડકી—બોત બીમાર હયે—ઉસકા જાન બોત—”

“દાદર આ ફાતમા, તું જાકે સુન વ્હો ડાકટર ક્યા બોલતા હયે સો! મુજેતો હાં એ મુવે ન-કટેકી ખબર લેનેકી હયે!” એમ બોલી તેણી પાછી પેલા અટકી ગયેલા ટંકામાં રોકાઈ.

પેલી જુવાન છોકરી ફાતમા જેણીને તેણીએ કહ્યું હતું, તે હવે માહરી પાસે આવી, અને ઘરના પાછલા ભાગમાં આવેલા એક નજીશ ઓરડામાં મને લઈ જઈ, હું શું કેલવા માગતો હતો તે મને પુછ્યું.

“મય ઇતના કેલતા હું કે ઉપર રમજાન બોત બીમાર હયે, ઓર મયે ઇસકુ પયછાનતા હું.”

“અરે સાળ, અયસાતો ઉસકુ દુસરે સેંહકડો લોક પયછાનતે હોગે”—

“ચુપ રહો, ઓરત?” તેણીનો ઉપલો બેહયારીમાર્કે સાંભલી હું ગુસ્સાથી બોલ્યો, “ઓર શુનો મેરા કહેના! મય બોલતા હું કે રમજાનકી હાલત બોત જોખમમે હય; ઓર તુમ સખ લોક ઉસકી સલામતી કે જુખમદાર હો? તુમ લોકોકે હાતસે હેરાન હોકે યા હૈયત ખાકે જો એ મર જાએગી તો તુમ સખી બોત મુસકેલીમે આ પરોગે, ઓર મયેજ ઉસકી ગવાહી દેનેકુ હાઝર હુંગા!”

માહરા ઉપલા બોલો સાંભલી તેણી ચોંકી, અને મને જવાબ આપ્યો કે—“શરીખ બીચારી! ઉસકે વાસ્તે મયે બોત દલગીર હું

હાંકી સખ ઔરતોસે વ્હો ખૌત નરમ ઔર અછે મીઝાઝકીધી! અખી ઉસકા ક્યા કરના સાખ?"

“કરના ઓછન કે, એ સખ લોકકુ ચુપ રખો. રમઝાનકી સાથ કીસીકુખીખાત કરના મત દીઓ. અખી અમ જનકે એક આયાકુ ભેજ દેગે, ઉસકુ ઇસકી પાસજ રહેને દો.”

“અરે—અરે, પણ સાખ, વ્હો આપકુ ઔર આયાકુ પૈસા કાંહસે દેગી? કોન જાણે કીતના વખત હુવા ઔતો ખીમાર હએ! મયે જાણતી કે વ્હો હાં આઇ તખસેજ ખીમાર હએ!”

“ઉસકા હમ દેખેગે. તુમતો હમ જો ખોલા હએ ઇતનાજ કરો. કલ સખેરકે પોહોરમે મય હયાં આંજિંગા ઔર દેખુંગા કે સખી ખરાખર હુવા હએ કે નહી. જો ખરાખર નહી હોગા તો તુમ ખૌત મુશકેલીમે આઓગે, ઇતના ખુબ યાદ રખો! જો નીચુકી ગડબડ અખી નહી અંધ હો-ગીતો અમ ખુદ જનકે એક કાન્સટેબલકુ બુલવા લાઝિંગા! જાઓ, ખોલો અએસા નીચુ શખકુ!” તેણીએ મને વચન આપ્યો કે માહરા કેહવા મુ-જબબ સઘડું કરવામાં આવશે; અને તેથી હવે કોઇ કદાચ માહરી નજરે પડે એવા આએ દેખા-વેના ઠામથી હું ઉતાવળ કરી બાહર નીકલી પડ્યો. તે ઘર અને તે લતો છોડી બાહર પડતાંજ મેં તે કીરતાર નો ઉપકાર માન્યો, અને રાત થંડી, બીણી, ને અંધારી હોવા છતાં એ ખોલ્લી હવાથી પાછો હું તાજો થયો. આ ભયંકર રોગથી ભરપુર વાતાવરણમાં હું દાખલ થયો ત્યાર પછી આ પેહેલ્લીજ વખત સ્વછ હવા મેં માહરા દ-મમા લીધી. આ રમઝાન, એક વખતની નીતી-વાન, સુખી, ખુબસુરત, અને હાલની ગુનેહગાર પલીદ, ને મરતી રમઝાનને લગતા, તેમજ ખીજ કુટલાક ગુજરેલા અને હાલના બનાવોને લગતા વીચારે અને યાદગારીઓનો ધસારો જોશ સાથે માહરાં મનમાં ઉભરી આવ્યો. કેવા કેવા ફેરફારે આ પડી ભાગેલી ગરીબ છોડી ઉપર ગુજર્યા હશે! અજબ જેતુંછે, કે એની ઘણો વખત આ-ગમચળ તેણીએ આપઘાતની કોશિશ કીધી નહી ખસ્તાવા અને નીરાસીનાં જહનુનથી ઉસકેરાઇ તેણીએ પોતાની ધી:કાર ભરેલી છંદગી તમામ

કીધી નહી, અને ઘેલાંપણાંના જોશમાં આ તક-સીરવાર હાલત તરક કરી તેનીસખની હાલતમાં દોડી ગઇ નહી. એ સઘલો દેખાવ ફરી પાછો જોવાની મને એકગમથી ઇચ્છા થઇ, તેમ ખીજ ગમથી ધી:કારખી છુટ્યો. અચ્ચાર વાગી ગયા હતા કે જ્યારે હું ઘર જઇ પુગ્યો. ત્યાં જતાંવાર મેં માહરે ત્યાંની એક આયાને સઘલી અગતની ચેતવણી અને સમજણ આપીને રમઝાન પાસે રવાના કરી દીધી. માહરી પુટલીને આ સઘલા બનાવ બાબે અનજાણીજ રાખવાને મેં રમઝા-નને આપેલી કબુલાત માહરેથી જલવાએ એવું તો હતુંજ નહી તે વાંચનાર જાણે છે, અને તે મુજબ સઘલી વીગતથી તેણીને જાણીતી કરવા વગર હું રહ્યો નહી. તે સાંભલતાંજ આખી રાત-ની તેણીની ઉંઘ ઉડી ગઇ. હવે, એ આગલી રમઝાન સાથની ઓલખાણમાં હમો કેવા સંજો-ગોથી આવ્યાં તે બાબે વાંચનારને ટુકમાં વાકેફ કરવાની આએ સઠથી લાયક ટક હું ધારું છું.

આએ માહરાં લખવાના વખતની કુટલાક વરસો આગમચ માહરી બાએડીને હવા અને દેખાવની ફેરબદલી કરવાની અગત પડવાથી હમો અને પુણા ખાતે જઇ વચ્ચાં. હમારી પડો-શના બંગલામાં એક મા પોતાની જવાન દીકરી સાથે વસ્તી હતી. તેઓનો ધર્મ મહમદી હતો. મેહબુબ, કે જે નામ પેલી માતાનું હતું, તેણી એક તવંબર અને આબરદાર ખાનદાનની વારેસ અને એક દેશી પેદલ લશકરમાના મરણ પામેલા શુબેદાર—મેનરની વીધવા થતી હતી. એ ભર-દારનાં મરણ પછે મેહબુબ પોતાની એકપુરી દીકરી સાથે પુણા ખાતેજ પોતાનો એકાંત અને આબરદાર ભયો વાસ કરી બેઠી હતી, અને પો-તાની બાપીકી નાધલી દોલતથી અને સરકાર તરફથી મલતાં ટુક પેનશનથી થતી આવક તેઓને વગર અગવડે પોતાનો સંસાર નીભાવાને શક્તીવાન કરતી હતી. અંધાર વયના કરમાતા વખતમાંખી જુવાનીની ખુબસુરતીનો સરસ ખ્યાલ આપનારો મેહબુબનો એહેરો મને હજી કેવો યાદછે! સાંત બલકે ગંભીર જેવી દીસ્તી ખુસાલી હમશે તેણીનાં મોહડાં ઉપર રમી રેહતી

હતી અને તેણીના મીઠાગળને એવીતો સરસ રૂપે દેખાડતી હતી કે હમોને એવાં મલકાવડાં પડોસીઓ મલ્યાં તે જોઈ મને પોતાનેથી સંતોશ ઉપજવા વગર રહ્યા નહી. તેણીને ઘરની માહરી પેહેલ્લી મુલાકાત વેળા, તેણીનું મકાન તપાસ્યા બાદ, પછવાડેના એક ઓરડા આગલથી જેવાં હમો ચાલી આવતાં હતાં તેવીજ માહરી નજર તે ઓરડામાં બેઠેલી સરસ પોશાકવાલી એક ધણીજ ખુબસુરત છોકરી ઉપર પડી.

“એ મેરી બેતી હએ સાય,” લગરીક કઠંગી મજબુતીથી માહરી આંખો તેણી તરફ જોડવાઈ રહેલી જોઈ મેહેબુબ બોલી.

“કેવી સરસ !” માહરી બાએડી બોલી, “કેવી ખુબસુરત ! નકરી જલ્લે ‘મોહીના રાણી’ !”

“હા બાઈ, અયસીતો હએ ! હ્યાં સય લોક ઉસકુ ક્યા-ક્યા બોલતે હએ !” એક માવતરને લાયકની ખુશાલી સાથે મેહેબુબ બોલી, “નરમ ઓર શયાણીથી વયસીજ હએ ! બોત અછી ! એજતો એક રહી હએ અય મેરી સાથ, દુસરા-તો મેરા કાઠ નહી !” હમે અરસપરસ ભલી દુવા અને મુબારકબાદી ચાહીને છુટાં પડ્યાં, અને એ હમારી ઓલખાણ ભવીશમાં ધણીજ ઘાડી અને કામની બનશે એવાં દરેક ચીન્હ હમોને માલમ પડ્યાં. માહરા કુટુંબને તેઓનાં નવાં રેહઠાણમાં જોડવી હું મુબાઈ આવવા પાછો નીકળ્યો, માહરી ધંધાદારી શેકાણો મને એક દીવશથી વધુ ગેરહાજર રેહવા દે એવું ન હતું. માહરી પુટલી તરફથી મને મલતાં સઘલાં કાગલોમાં મેહેબુબ અને તેણીની ખુબસુરત, મલકાવડી, તેમજ શીખેલી દીકરીની તારીફ લખાઈને આવતી હતી, કે જેણીની સાથે તેણીને ધણી મજબુત દોસ્તી બાઝી ગઈ હતી. અને વડી ફરેસ્તાની મુલાકાતોની મીસાલ જે માહરી મુલાકાતો હું અવારનવાર હ્યાં આપી આવતો હતો તેમાં રમઝાન માહરી પોતાની મીત્રાચારીમાંથી ઉતરવા વીણા રેહી નહી; અને એમજ, તેણીની સાથ સંબંધમાં આવનારા સઘલાંઓનાં બાબમાં બનતું હતું. મને માલમ પડ્યું કે પુણમાં સઘલાં તેણીને તવારીખોમાં પ્રસીધ થયેલી પેલી ‘નુરજે-

હાન’ને એલકાએ બોલાવતાં હતાં, અને તેણીની ખુબસુરતીને લીધે, સમ્યતા વગરના ફાંકડાઓથી તેણીને એટલી પીડા ખમવી પડતી હતી કે તેણીથી અરાઅર ફરવા હરવાથી જવાતું હતું નહી. તેણીની માતાની અતીઘણી ખુશી છતાં તેણીએ અત્યાર સુધી પરણવાને નાંજ પાડી હતી, અને ઘણાએક ફાયદાકારક માંગાંથી તેણીએ નાકખુલ રાખ્યાં હતાં. તેણીના સઘલા સારા ગુણો છતાં પોતાની ખુબસુરતી માટેની સેજ મગરૂરી જેવું બી તેણીનામાં નહી હતું એમ નહી. તેણી સમજતી હતી, અને તે અલબતાં વાજબીજપણે, કે તેણીની કેલવણી, તેણીની વલાણો, તેણીના શોખો, અને તેણીની સ્વભાવ તેણીની હાલની મધ્યમ હાલતને અનુસરતો હતોજ નહી. “હું સુબેદાર-મેજરની છોકરીની હાલતમાંજ રહું એ જરા અનગમતી વાત છે !” એમથી તેણી એક વેળા, પોતાની હાંસ જેવી ગરદનને મગરૂરીને વાંક આપતી, બોલી હતી. પણ તે વાંક માહરી બાએડીનો જવાબ મલતાંજ તુરત નાખુદ થયો હતો—“રમઝાન, એવું બોલવામાં સહુખાઈ નથી એવા વીચારો તુને છાજતા નથી !” પુટલી બોલી પણ એવી તેણીની મગરૂરી પુટલીને કેટલેક દરજ્જે પસંદબી પડી.

“એ એટલી મગરૂર. નેતુમાખીછે, કે કાઠખી તરેહની લાલચમાં ફસી જાએ એવું લાગતું નથી,” એમ પુટલીએ મને એક દીવશ કહ્યું, “કાઠખી થેલી-ગાંડી ધુરતાજ પર એ ધ્યાણ આપે તેવી નથી, જો. બધું એકસાઈથી કરે એવી છે.”

“નહી પુટલી. એમ હું ધારતો નથી,” હું બોલ્યો, “માહરે વીચાર એથી ઉલટોજાછે. એની મગરૂરી, જ્યાં સુધી એના સઉથી ખુલદ ગુણો સાથે બેલાયલી રેહશે નહી ત્યાં સુધીતો એને એવી હાલતમાં ગંખડાવી દેવામાંજ કામે લાગશે કે જે હાલતે સાદી નમ્રતાતો કદીથી પુગી શકે નહી. જે ધાસ્તીથી ધુજને નમનતાઈ દુરજ રેહે છે, તેનીતો સામે થવાને એવી મગરૂરી સદા તૈયાર રેહછે. નાશ કે ખરાબીના છેક કીનારા સુધી એવી મગરૂરીને પોતાના બળ અને શક્તિની સરસાઈ દેખાડવા માટે ખેંચાઈ જવું પડેછે.

પછી તેમાં તે ફતેહ મેલવે કે નહી તે બીજો સવાલ રહેલો. પુટલી પોતાના મન કે તનની શક્તિ ઉપરનો એક માણસનો મગરૂરીભર્યો પુણ ભરૂશો ધણુકરીને માકોળ ગણાયછે. કંઈખી કારણથી નીરાશ થયલી એક મગરૂર છોકરી જે આફતકારક અંતમાં ફસી પડેછે તેના દાખલાથી આપણે અનન્યણું નથી !”

રમજાનનો મુખ્ય શોખ કાહની કીસ્સાઓ વાંચવા પાછલ બેહદ હતો, અને પોતાના ઘર સંસારી કામો કીધા બાદ જેખી દુરસદ તેણીને મલે તે સઘલી તેણી એવાંજ વાંચનમાં રોકતી હતી. એમ કીધાથી તેણીએ ઘણુંખરા વાંધા-ભર્યા વીચારોનેજ પોતાના મનમાં ઠરાવ્યા હતા, અને જીંદગી તેમજ નીતી સંબંધીના ઊંધા અને ભુલભર્યા ખ્યાલોજ તેણીનાં મગજમાં રમી રહ્યા હતા. અને વધી એમાં, તેણીને જોનારા સઘલાઓને મોહડેના વાખવાખી અને તારીફ અને ખુસામતના શયકોએ વધારો કરીને તેણીને પોતાની ખુબસુરતી વીશે ઘણાજ ઉંચો વીચાર રાખતી કીધી હતી. અરે-અરે ! તે વાખવાખીની અસર ! ખરેખર, જો તેણી માહરી દી-કરી હતેતો, તેણીનાં ભવીશની ધારતીથી હું ધુજવા વગર રહેતે નહી. !

પણ રમજાન ઉપર મોહીત થયલી તેણીની માતાને એવી કરી ધારતી નજર પડી નહી—તેવી હેખતમાં રેહવાને કશુંખી કારણ તેણીને લાગ્યું નહી; અને તે વીશેનું હમો તરફનું કાંઈખી બોલેલું તો અલખતાં ખચીત ધાતકી અને તોછ-ડાઈભર્યું ગણાતે. માહરી બાએડી ત્રણ મહીના સુધી પુણે રહી, અને તે સઘલોજ વખત મેહે-ખુબને ત્યાંની તેણીની મુલાકાતો અને રમજાન સાથની તેણીની ઘાડી અને વાહલી મીત્રાચારી ચાલુજ રહી. જુદાં પડતી વેલા પુટલીએ, તેઓ સુંબઘ આવે ત્યારે હમોને મલીને જવા માંડે, તે. ઓને વીણાવ્યાં, અને રમજાનનો તો વચાજ લીધો કે અવાર નવાર કાગલ પત્રો લખવાનું તે-ણીએ ચાલુજ રાખવું. હમો સુંબઘ આવી પુગા પછેખી ઘણા વખત સુધી આ “નુરજેહાન” હ-મારી વાતચીતની મુખ્ય બાબદ હતી, અને મા-

હરી બાએડી તેણીને માટે ઘણીક તરેહની ઇતે-જારી ભરેલી ઇચ્છાઓ અને આશાઓ દેખાડ-તીજ ગઈ. પણ હમારે ત્યાં આવી જવાને લગતું માહરી પુટલી તરફથી તેઓને જે ઇજાણુ થયું હતું તેનો લાભ તેઓ ફક્ત એકજ વખત લઈ શક્યાં, અને તેખી માઠાં ભાયજે જ્યારે હમો બન્ને ઘરમાંથી ગેરહાજર હતાં ત્યારે. જુદા જુદા બ-નાવો, અને ખાસ કરીને ઘરખટલાની વધતી જતી જંગલોને લીધે, પુટલી અને તેણીની સહી “નુરજેહાન” વચેના પત્ર વેહવારમાં ગાળો પ-ડતો ગયો, અને આખરે તે સદનતર બંધ પડયો; જે કે પુણા ખાતેથી પાછાં ફરેલાં મીત્રાથી હમો અવાર નવાર તેણીની ખબરતો સાંભલતાંજ ગયાં પણ તેનોખી અંત આવ્યો, અને હું ધારંછું કે આ તવારીખમાં જણાવેલો બનાવ જે વખતે શરૂ થયો તેની આશરે ત્રણ વરસ આગમચતો તે-ણીનું નામ ભાયજે હમોએ એકખી વખત યાદ કીધું હોય.

હવે, હું ધારંછું કે, હાલના વખતની આ “અમીના” ને આગલા વખતની “નુરજેહાન” તરીકે ઓલખતાં જે ભય મને ઉપજ્યો તેનો કાંઈ ખ્યાલ વાંચનારને આવી શકસે ! ઘડીયાલોની જે કાથલીઓ હમણા માહરાં બીજાણાંની પછવાડે ઓરવેલી હતી તેખી તેણીનીજ શુંદર ભેટા હતી કે જેણીની કમકમાત ભરી હાલતનું બયાન હું માહરી રહતી બાએડી આગલ કરતો હતો ! જે સંતાપકારક યાદગારીઓ તે જોઈ ઉપજતી હતી તેથી ચીરડાઈને મેં તેમને ત્યાંથી તોડી પીખીને નાંખીખી દીધી હતે ! તેમને જોતાં હમોને નીરાંતે ઊંધખી આવી શકી નહી. મઘરાતે, માહરી જાંછે-રાયલી ઊંધમાંથી, માહરી પુટલીના નીશાસા સાં-ભલી હું ચમકી ઉઠ્યો.

“શું છે, પુટલી ?” મેં પુછ્યું.

“અરે બીચારી રમજાનનું શું થતું હોશે ! ખાત્રીજ છે કે એ બીચારીનું આવી બન્યુંય !”

માહરા રાખેતાના ઉઠવાના વખતની બે કલાક અગાઉથી જાગતો પડી, કેન્ના અજનયબ અને નાશકારક બનાવોના સંજોગથી રમજાન આ ભયંકર અને કમકમાત ભરી સ્થીતીમાં આવી

ગઘ હશે, તેના ખ્યાલોમાં હું ગુટાઈ ગયો હતો. માહરી ગઘ રાતની મુલાકાતની યાદદાસ્ત જો કે હજી દુખદાયક રીતે તાજી અને ખોલ્લી હતી, તો પણ તે સઘણું જાણે નહીંજ માનવાનો ફાંટાખી મને ઘડી ઘડી ઉપજવા વીણા રહ્યો નહીં. આ ‘ચીમનાના રોપા’ ની અમીના તે આગલી હમારી ઓલખીતી મેહબુબની, રમઝાનજ હોય એમ જલદીથી માનીજ કેમ સકાય ? પણ નવ વાગે જ્યારે હું તેણીનાં ખીજાણાં પાસે પાછા જઈ મેઠો ત્યારે તેણી સુતેલી હતી ; અને પોતાની ખુરશી ઉપરથી મને જગા આપવા માટે ઉઠી ઉભેલી આયાને, મેં ધીમે પગલે અંદર દાખલ થતાં, ચુપ રહેવાની ઇશારત કીધી. અરે ખોદા ! તે વેળા માહર જીગર કેવું દુખીયું ! દયા આણવાનેગ હાલતે માહરી સાંમે પડેલી આ ચીજ રમઝાનજ હતી ! શું તેણીનાજ તે ખુબસુરત હાત પગો હતા કે જે તે નજીશ આદર ટલે હંકાયલા હતા ? આ રાખ જેવો શીકા ચેહેરો—આ મેઠેલા ગાલ—આ પેંસી ગયલી આંખો—આ ગુંચવાયલા વીખરાયલા બાલ—એ સઘલી ચીજે શું રમઝાનની—તે આગલા સુખી વખતની “નુરજેહાન” ની હતી ! અરે અફસોસ ! તે સંજેમરમર જેવાં મગરૂર કપાળ ઉપર કલાથી ગુંઠાઈને મુકાયલા શીલા બાલો માટે તે કપાલખી હવે કેવું દરદ અને મોહતનાં બીણાશથી ચીકણું અનેલું હતું, અને તે વીખરાયલા બાલો હેઠલથી તેનો દેખાવ કેવો એક ધોર ઉપર નખાયલા પથ્થર જેવો લાગતો હતો કે જે ખેદરકારીથી પડી રેલવાથી ઘણોખરો જમીનમાં દબાઈ ગયો હોય, અને દેવલનાં ચોગાણુમાનું બીનાશવાલુ ઘાસ તેની ઉપર અરધુ અરધ ફેલાઈ ગયું હોય ! અફસોસ તે ચલકતી ચશમો માટે ! અરેરે સંતાપ !—આંછે તે ગુજરેલાં વરસોનું નીર્દોશ હૈકું ? જીવતની ખુલ્લીથી જેહાનમની સીલાઈ અને કમકમાતમાં પડી ભાગેલા ઓ ફરેસ્તા ! તું આવ્યો છો કેમ ?

આ સુતેલી દર્દી અચલા પાસે જે પા કલાક મેં ગુજ્યો તે અરસામાં માહરો મનમાં ઉભરેલા મલરાત ઉપજવનારા વીચારોને બોલોમાં ગોઠ

વવાની માહરી કોશિસ ખરેખર નખલી અને નકામીજ થઈ પડે ! આંશુ મેં નાખ્યો નહી—માહરેથી નખ્યાં નહી. એક અરધા દાયેલા નીસાસા સીવાય માહરી દલગીરી બીજો કશો માર્ગ મેલવી શકી નહી—પણ તે નીસાસો કેવો માહરો જીગરનાં ખુને-ખુનોથી નીકળ્યો. માહરી આસપાસની સઘલી ચીજો નાશ અને કંગાલતનો દેખાવ આપતી હતી. આયા, પોતાની રાતની ચોકીથી યાકી ગયલી, તે જ નાં ખીજાણાંને નાકે ઝુકતી બેઠી હતી. ઓરડો નાંધલો, નજીશ, અને સરસામાનથી ખાલી હતો. બારીના કાચના થોડાક મેલા ફટકાઓમાંથી દેખાતો વરસાદ, રાતનીજ મીસાલ હમણાંથી ધમધોકાર વરસ્યોજ જતો હતો. પવનના ધીમા સુસવાટા જરીજ હતા. અને પછી, જે ઘરમાં હું હમણા હતો તે કેવું હતું—તુચ્છમાં તુચ્છ માણવીઓનો ભંડાર—જાણે જેહાનમનોજ એક ઓરડો ! ક્યારે હું ભુલીશ તે સહવાર—ક્યારે ભુલીશ તે પા કલાકની ચુપકીદી અને વીચાર ?

અને તું, ઓ અહેરેમન ? આ સઘલાંનો કતાં તું ત્યાં સઘણું જોવા લાગર હતોતો કેવું હીક !

આયાએ કીચેલી એક અંચીતી ગડખડે રમઝાનને જગાડી. જે એક બાબુપર તેણી આખી રાત સુઈ રહી હતી તે બાબુથી હીલવા વગર તેણીએ પોતાની આંખો ઊંઘાડી, અને થોડીક ઘડી સુધી બીટ તરફ સ્થીરપણે ટીકી, તે પાછી અંધ કીધી. મેં ધીરેથી તેણીનો હાત પકડ્યો, અને નાડ તપાસી. તેણીએ પોતાનું માથું હલવે રહી માહરી ભણી ફેરવ્યું ; અને ઘડીએક, બેદામીના દેખાવે, પોતાની આંખો માહરી ઉપર ગોઠવેલી રાખ્યા બાદ, તેણીએ અજબ જેવી હેબત સાથે તે ખોલ્લી ઊંઘાડી, અને તેજ વેલા તેણીના ચેહેરાએખી આગલના કરતાં વધારે સખત શીકાશ પકડ્યો, તેણીનાં હોટો હલવે રહી ઉંઘડ્યા—અને ખરજ કહું છું કે માહરી નજરે પડતા તે દેખાવથી માહર જોહી અંધાઈજ ગયું. મને આવકાર દેનાર સેજખી હસવું—કે મને ઓલખ્યો હોય એવો કંઈખી દેખાવ મને ત્યાં દીશયો નહી, પણ જાણે એક ખીલામણો આકાર, જે તેણી રવખામાં

નેદન બીહ ઉડી હતી, તેજ હમણાથી તેણી પોતાની નવૃત આંખે જોતી હોય એવું જણાયું.

“રમઝા—, અમીના, આજે કેમ છેવે?” મેં પુછ્યું.

“હા—હા, ઓજ હયે—ઓજ” —એમ તેણી, આંખો માદરી ઉપર દીકલીજ રાખી, અતી ઘણા ધીમા સાદે બગડી.

“આજે આખી રાત તમોને દુઃખ થયું તું?” મેં વલી પુછ્યું.

માદરી ઉપરથી પોતાની આંખો ખીસાડવા, કે મને કસોળી જવાબ આપવા વીણા, તેણીએ પોતાનો સંદેહ પણ પાતલો થઇ ગયેલો જમણો હાથ ઉંચક્યો, અને પોતાની છાતી ઉપર મુક્યો.

“આહ! હું સમજ્યો,” હું આચાથી સાંભલે તેમ મનમાં બગડ્યો, “એ મેં આપેલાં અરી-મની અચર છે—તેમાંથી એ હજી છુટી નથી.” તેણીએથી માદરે ઓલેલું સાંભલ્યું, અને ધીમેથી પોતાનું માથું હીસાવ્યું—જોકે પેલી આંખો તો હજી સુધી માદરી ઉપર ગોડવાઈજ રહી. તેણીનું ધક્કા જતું રહ્યું છે કે શું તેના ઓચામાં હું પડ્યો; કેમકે તેણીની આંખોનાં સ્થીરપણમાં એવું કંઈ હતું કે જેથી મને દુઃખ ને કમકમાત ઉપજ્યો.

“મેં તો ધાર્યું કે હું પાછી કદી ઉડશ નહીં!” એમ, એક નરમ નીસાસા સાથે, ધીમે અવાજે તેણી બોલી. “આપઘાત! ખાદાની ગુનેહગાર!” એમ તેણી બોલતીજ ગઇ, અને તેથી તુરતજ મને પેલા બોલો યાદ આવ્યા કે જે મેં છેલ્લા તેણીને કહી સાંભલાવ્યા હતા, અને જે અજબતાં તેણીનાં હેરાન થયેલાં ભેજમાં આખી રાત ભ-મ્યાજ કાઢેલા હોવા જોઈએ. તેણીની આ બેદામી ધાસ્તીભરી થઇ પડે તે આગમ્ય તે-ણીને ધીમેથી નવૃત કરવાનું મેં બેહતર વીચાર્યું.

“ચાલો હવે, માદરા થોડક સવાલોના જવાબ આપો. હું ઘણી માયાથી તમારી સાથે બોલશં.—”

“અરે ડાક્ટર—” હું માયાથી વર્તશ એમ તેણીને જણાવાની મેં અગત વીચારી તે માટે જાણું મને થપકા આપવા માગતી હોય તેમ આ

ગરીબ છોકરી પોતાનું માથું ધીમેથી બીજ તરફ ફેરવતી બોલી.

“સારું ત્યારે, મને કેલો, તમે કેમ છેવે?— તમને કેમ લાગેય?—દમ લેતાં તમને કંઈ દરદ થાયય? તમારેથી બને તેટલા ધીમા સાદે મને જવાબ આપો.”

“હું જીવુંચ, ડાક્ટર, એટલુંજ હું જાણુંચ. માદરી ક્યરમાંથી મને કાઢએ છંડી હોય એવું મને લાગેય! તમે શું કાંઈ મને?—આએ કાણુછે?” તેણીએ આચા તરફ જોઇ હલવેથી પુછ્યું.

“ઓહ! એ તમારી જતનને વાસ્તે આખી રાત તમારી પાસે રહેલી તમારી આચા છે. મેં ગઇજ રાતે તમને કહ્યું તું કે હું એણે મોડલીશ.” રમઝાને પોતાનો હાથ લંબાવી પેલી આચાનો હાથ ઉપકાર માણતી રૂપે પકડીને દાખ્યો. “તમારી આએ કેટલી માયા— કેવી મેદરયાની! હું—હું એને લાયક નથી.”

“અમીના, આજની હોય ત્યારે દરેક જતનની સંભાલ તો લેવીજ જોઈએ. આભાર માનવાની જરૂર નહી હોય,—એનો હમારી ફરજ છે.”

“અરે? હું કેવી નીચ—કેવી—”

“છટ—છટ! તમને એવું બોલવુંજ નહી જોઈએ. બોલો, મને જવાબ દેઓ, મેં તમને છેલ્લાં જોયાં ત્યાર પછી તમારી છાતી ભરાતી હોય અથવા તમે ગુંગાતાં હોવો એવું તમને કંઈ લાગું?” તેણીએ મને સાંભલ્યો હોય એવું લાગ્યું નહી, પોતાની આંખો ઢાંકી કેટલીક મીનીટ સુધી મને જવાબ દીધા વગર તેણી પડી રહી. મેં માદરો સવાલ પાછો પુછ્યો.

“હું—હું બોલી શકતી નથી,” જોશથી ધુન-તા હોટે તેણી દમકાં ખાતી બોલી.

મેં જોયું કે તેણી ગમતી લાગણીથી આજેજ થઇ હતી. તેથી તેણીને વધારે છોડવાને બદલે ત્યાંથી વીદાય થવાનુંજ બેહતર વીચારી હું ઉડ્યો, અને હું બપોર સુધીમાં પાછો આવીશ, ને તેણીની દવાદારને લગતી સઘલી તકેદારી બરાબર રાખવી એવું આચાને જણાવી, બાહર નીકલ્યો. તેણીની હાલત બેહદ જોખમમાં હતી. તેણીનો આંધો બેશક ભયભરી રૂતે દોડશે થઇ ગયો હતો: અને

હુંકમાં, દરેક ચીજ, હાલ તુરતો, પેલી તુટેલી નેશથી જે નુકશાન તેણીનાં ફેફસાંને પુગું હતું તેમાંથી તેણી સાજી થાય તેવાં ચીનહોતી વીરધ જતી હતી. સેજબી આંચકો, અથવા તેણીની ખેલદ કોમળ લાગણીઓને પુગેલી સેજબી ઉશ્કેરણી જે એ લોહીની ઓકારી બીજવાર ઉપનવે, તો બસ, તેણીની હૈયાતીનોજ અંત આવે. જે ધાસ્તીભર્યાં પડોશીઓમાં તેણી વસ્તી હતી, અને જે સુગભરેલી ને રોગી હવા તેણી દમમાં લેતી હતી તેનો વીચાર મને આવતાંજ હું ધુજ્યો. અને જેવી તેણી સેજ તટાર થાય તેવીજ તેણીને કાંઈ દવાખાનામાં, અથવા એવીજ બીજા જગ્યાએ, લેઈ જવાનો મેં ઠેગવ કીધો, કે જ્યાંની દવાદારની માવજત, સફાઈ, સગવડ, અને આખો હવાની ફેરબદલીનો લાભ તેણી મેલવે. માહરી બાયડી તેણીની મુલાકાત લેવાને અને તેણીનાં તન અને મનની હાલત સુધરે એવા સધલા ઉપાયો લેવાને ઘણી આતુર હતી, પણ તેતો અલખતાં, જ્યાં સુધી રમઝાન ‘ચીમનાના રોપા’ માહેલા આ ઘરમાં રહે ત્યાં સુધી બની શકતું મુશ્કેલ હતું.

પણ એ પછે બીજું જે નજીવું જેવું અઠવાડિયું ગુજ્યું તેમાં બનેલા સધલા બનાવતું પારીક વર્ણન આપી હું આ વાતના માર્ગમાં ધીલ કરવાની અગત્ય જોતો નથી. માહરી આ કંગાલ દરદી પાસે હું દીવસમાં બે, અને કેટલીકવાર ત્રણ વખતબી, જતોજ ગયો, અને તેણીનામાં કાંઈ માઠો ફેરફાર નહીં ઉપજેલો જોઈ મને સંતોષ ઉપજ્યો; અને વલી, તેણીના સુસ્ત બનેલા બાંધાને અચીતી અને જોશભરી માંદગીનો જે આંચકો લાગ્યો હતો તેમાંથી તેણી સારી થતી હોય એવુંબી મને દીશવા લાગ્યું. એ સધલો વખત માત્ર તેણીની તખીએતનેજ લગતા સંવાલો હું તેણીને પુછતો હોવાથી અને બીજા કસ્સી વાતચીત કરવાનું ઉતેજણ મેં તેણીને આપેલું નહીં હોવાથી તેણીએ મને કશુંબી અગત્યનું કે જાણવાજોગ જણાવ્યું નહીં. ઘણીજ શોકાતુર નીરાશીમાં તેણીનું મન દુખી ગયું હતું તેની ગવાહી મને તેણીના વારંવાર નીકલતા ઉંડા

નીસાસાથી મલી આવી. મેં આચાથી સાંભલ્યું કે તેણી રાતને વખતે ઘણીજ દયા આણુવા જોગ રીતે—“ઓ મા !—ઓ મા !—ઓ મા !—” કરીને બબડતી હતી. ઘણાજ જરૂરના સવાલોના જવાબ આપવા માટેબી તેણી સહવારથી સાંજ સુધીમાં કદાચજ પોતાના હોટો ખોલતી હતી. એક વખત મેં સાંભલ્યું કે તેણીએ પોતાના તકીયા ટલેની એક કાચલી ડુંધાડી અને તેમાં જે રૂપ્યા પચાશની એકજ નોટ હતી તે કાઢીને અચીતી આચાના હાતમાં મુકી અને તેજ ઘડી તેણીનો હાત બંધ કરીને તે પૈશા તેણી રાખે તે માટેની અરજ કરનારો પોતાનો દેખાવ દીધો. પણ જ્યારે તેણીએ બેયું કે આચાએતો તે લેવાની મન્યમુતીથી નાં પાડી, ત્યારે તે પાછી તેણીએ પોતાની કાઠલીમાં મુકી. અને તે આચાએબી મને કહ્યું કે તે વખતનો તેણીનો દલગીર એહેરો હું જોતોતો માહરું જીગર બળી જતે ! મને કેલવાનીતો ઘણી જરૂરબી નથી કે એજ રકમ તેણીએ એકવાર મનેબી આપવા માગી હતી, અને આખરે તેણીને નાઉમેદી સાથે તે પાછી મુકવી પડી હતી. એક સુકરવારે જ્યારે હું તેણીથી રૂપસત લેતો હતો ત્યારે તેણીએ અચીતો માહરો હાત પકડ્યો, અને તેણીની નખલાઈ તેણીને રબ આપે તે કરતાંબી વધારે જોશથી તે દાખી, જેમતેમ બોલી કે—“અરે, તમારો ઉપકાર માનવા માહરું ગુણુપર પડવાને હું બીજાણુંપરથી ઉઠી શકું તો કેવું સારું ! અરે, એથી મને કેવો સંતોષ મલે !”

સોમવાર, તા. ૧૫ મી.—ગઈ કાલે મેં રમઝાનને કહ્યું કે તેણીને ખેતવાડી તરફ આવેલા માહરા એક દવાખાનાવાલા બંગલામાં બીજો દીવસે લેઈ જવાનો માહરો વીચાર છે. પણ એ માહરું બોલેલું તેણીએ વગર ખુશીએ અથવા વગર દરકારે સાંભલ્યું. મેં વલી એ માહરો ધરાદો પેલી એઆખર ધરઘણીઆણીનેબી જણાવ્યો, અને રમઝાનને હીસાએ તેણીનું રેહવા ખાવાનું જેબી કાંઈ તેણી માંગતી હોય તેનો આંકડો કરવાનું મેં ફરમાન આપ્યું. અરે ! આ કદરૂપી ડુગાયલી ડાકણ સાથે વાત

કરતાં માહરો જીવ ફેટલો સુગાતો હતો, અને તેણીનો દેખાવ માહરી આંખોમાં કેવો ધી:કાર ઉપજાવતો હતો! આજે સહવારે દશ વાગે હું રમઝાનવાલાં ઘરમાં ગયો. બારણાં આગલ, ચાલમાં, કે દાદર ઉપર કોઈનેથી ફરતાં નહીં જોવાથી હું એકદમ રમઝાનવાલા ઓરડામાં જવા ચઢ્યો. પેહેલા માલની ચાલ આગળથી હું પસાર થતો હતો ત્યારે એક ચરધાં ઢકાયલાં બારણાંમાંથી ફેટલાક વાત કરતાં લોકોનો સાદ માહરે કાને પડ્યો. એમ કેહતાં કસી દરગુજર ચાહવાનીતો જરૂર નથી કે તેઓની વાતમાં ‘અમીના’ નું નામ માહરે કાને પડતાંજ તેણીની વીરૂધ્ધ શું દગો રચાતો હોય તે સાંભલવા હું ધડીભર ઠોપ્યો.

“મયે કેહતા હું કે અબી જ્યાદા વખત જોહનેકી ઝરર નહી,” એમ ધીમો પાડેલો કોઈ મરદનો કઠોર આવાજ સંભલાયો, “હાં આપુન આઠ દીન ધીલધાલમે ગુમાયા, વ્હો અછા નહી હુવા. મુજે ખબર હએ કે વ્હો હમેશ અપના તકીયાકી નીચુ વ્હો રખતી હએ.”

“પણ વ્હો આયા ડાકટરને રખી હએ ઉસકા ક્યા કરના?” પેલી તીરસ્કાર ભરેલી દદા જેણીનું તે ઘર હતું તેણી બોલી.

“ઉસકું મારના એક ઠોસા—પાડના ઉસકું નીચુ, ઔર જના ભાગકે! વ્હો મેરા કામ હએ હમેશ. ઓ ખુદેકી બાત નહી યાદ તેરેકું?”

હાં સેજ હસવાનો અવાજ સંભલાયો.

“પણ અમા,” બીજે એક ઓરતનો અવાજ બોલ્યો, “તું ક્યું નહી જતી હએ ઉપર, ઉસકા બીછાણુ કરનેકે બાહાનેસે? અએસા જના, ઔર વ્હો થયેલી લેકે ચલે આના, કયસા સહેલ હએ?”

“ઓ ખુદા! મયે ઉસકા બીછાણુ કરે! તું જાણીતી નહી કે અમીનાકા મુજપર કીતાના ધી:કાર હએ? ઔર દુસરાતો રહી કે ઓ આયા જો રખી તો બીછાણુ નહી તો ક્યા કરનેકું? અએસા તો નહી, હોગા—નહી હોગા.”

“જખતો મેરેકુંજ કરના પડેગા.”

“પણ સમજેદ, ઓ મુવા ધરપચુ ડાકટર હએ ઉશકાબી ખ્યાલ રખનાં હં!”

“હં—હં અલખત. ઓબી સા—અપની મીશાલ વ્હો થયેલી પરજ ધ્યાણુ લગાકે બચકા હએ! વ્હો દેખતા હએ કે કય વ્હો પૈશે ઉસકે ખીસેમે જાકે પડે! આહ—આહ! ઓ બોલેગા કે વ્હોતો ઉસકી ‘શી’કા હએ! પણ આપન કુચ અચસા પરદા નહી રખતે, આપનતો બોલતે ઉસકું ચોરીજ—નહી અમા?”

“પણ અમા,” મેં અગાઉ નહી સાંભલેલો એક ઓરતનો અવાજ બોલ્યો, “જરા ધ્યાણુતો રખો કે બીચારી અમીના મરતી પડી હએ!”

“તો છી—ઉસકા ક્યા?” પેલી ખુદીએ જવાબ આપ્યો, “જખતો છતને રખે ઉસકે જાવે ઇસમે હરકત ક્યા? વ્હોતો જાનેકી હએ અબી દવાખાનેમે, વ્હોતો કસકું કુચ દેને નહી પડેગે.”

“કીક—કીક અમા,” પેલો સહએદ નામનો મરદ પાછો બોલ્યો, “અબી એક ઘડીબી જોહનેકા અછા નહી. મયે કરતા હું જો મેં બોલા વ્હો.”

વીજલીની જલડરે હું હેડે ઉતરી પડ્યો—કોઈએ મને જોયો નહી—અને એકદમ મોહલ્લામાં ચાલતો થઈ, પાસે આવેલી એક પોલીસ ચોકી ઉપર પુગ્યો. મેં તુરતજ એક જમાદારને માહરી મદદે લીધો, અને તેની સાથે જલડરથી ‘અમીનાના રોપા’માં જઈ પુગ્યો. રસ્તામાં ચાલતાં મેં ઉતાવલમાં તેને સઘલી બીણાથી વાકેફ કીધો, અને રમઝાનને દવાખાનામાં લેઈ જવામાં આવે ત્યાંસુધી તેણીના ઓરડામાંજ રેહવાને મેં તેને કહ્યું. તે ઘરનાં બાહરના બારણાં આગલ જેવા હમો પોંદચ્યા તેવોજ, મેં જોયું કે, માહરા જાણીતા સાર્થીને ઓલખવામાં આવ્યો; કેમકે, એક છોકરી, જેણીને ચોકસી રાખવા માટે બારણા આગલ રાખેલી હતી, તેણીએ જોવો જમાદારને જોયો તેવું જોશમાં અંદર જવા માંડ્યું. પણ જેવો તેણીએ પોતાનો પગ દાદર ઉપર મુક્યો, તેવીજ તેણીને પેલા અમલદારના મજબુત હાતે પાછી હનસેલી. તેણી ખુબ પાડવાની અણી ઉપર હતી, પણ જમાદારે ધમકીથી પોતાનું દીંગણું તેણીનાં મોહકાં સામે હીલાવ્યું.

“આહા, લરકા! એક બોલ ને બોલેગીતો તેરા સીરકા ચુરા કર દાકુગા!” તે બોલ્યો. “કાકર, આપ જાઓ ઉપર, મયે અબી એ લરકાકું ચુપ રખકે આપકી પીઠું આકંગા.”

તેજ ઘડી હું ઉપર ચઢી ગયો. કાંઈ મને મધ્યું નહીં; પણ રમજાનના ઓરડાનું આરણું ઉઘાડતાંજ, માલરી બેઠક હેઠત વચે, તેણીનાં બીજાણાંની પાસેની માલરી સરેસતાની ખુરસી, દલકામાં દલકા પંગતીના એક કદાવર પોશાગી-રથી રોડાયલી મેં જોયું. આવા જોડે ઘણીજ ઉશ્કેરાઈને તેને કાંઈ કહેતી હતી તોયી તેના ઘણીજ સાંત બેઠકો હતો. હું ઓરડામાં દાખલ થયો કે તેને ફરીને જોયું; અને પછી પોતાનો હાત એકદમ રમજાનના ટકીયા નીચે ઘુસાવી દઈ, તુછકારના દેખાવે માલરી તરફ જતો જઈ-ઉડી ઓરણું તરફ ચાલતો થયો. પણ ત્યાં તે પુગ તે અગાક, ઉપર આવેલા જમાદારે તે જોરમાં કંઘાડી દીધું.

“પકડો ઉસકું—કસને, ચોરા હયે કુછ!” માલરી હેઠત મને નેટલી રમ આપે નેટલો નરમ અવાજ કાઢીને મેં કહ્યું; અને જમાદારે તેજ ઘડી તેને ગલચીમાંથી પકડ્યો.

“મયે ચોરા હયે કુછ? સા—તું બુદ્ધા હયો!” જલનુની દેખાવે માલરી બહી જતો તે હુચ્ચો બોલ્યો.

“બસ—અચેરી બુઆન બંધ કરો સહજો-દા! ચુપ રહો—અબી ચુપ રહો!” જમાદારે બોલ્યો, અને તેજ ઘડી પોતાનું ભારી દીગોલું તેણે તેનાં માથા આગલ ધર્યું. “અબી બોલો, કે તુમ ચુપચુપ નીચુ આનેકું મંગતા હયે યા નહીં? અગર નહીતો, એ મરતકકા ખીમા હો જાએગા! બોલો, કયો મરકી હયે?”

તેનો કદી તાએ થવાનું જલ્લે બેચતાણુ અને મારફાડ કરવાની તૈયારી કરતો હોય એવો દીશ્યો.

“કયા કરના સાખ?” જમાદારે જલ્લકથી મને કહ્યું, “ઓ લરકા ખીમારતો હયે, લેકીન હ્યાં ગડબડતો કરનેકી જરર હયે. એ જલ્લમાશકા સર તોડના ચાહીએ!”

“બુદ્ધાકે વારતે, અયસા ન હોવેતો બેહેતરા!” હું અત્યંત ગભરાતમાં બોલ્યો.

“અબ ચુનો સહઅદ,” જમાદાર, પોતાનાં સખત ટાંચાં તેનાં માસમાં છેક દતાઈ ગયાં ત્યાં સુધી પોતાના હાતનો કબજો તેની ગરદન ઉપર જોશમાં દાખો, બોલ્યો, “એક ઘડી જો હ્યાં તું ખટ રહ તો, ખાદા શાહેદ, મેં તેરા મગજ નીકાકુગા!” એવા બોલો સમેતજ તેનું દીગોલું જોરથી કંચકાયું, અને બીજીજ પલે તેનું માથું કાટશે એવું ધારી કમકમાતથી મેં માલરી માલકું ફેરવ્યું. મેં હવે કહ્યું કે તે નાપાક પેલા પૈસા લેઈને મુગો મુગો ચાલી જવા પામ્યો હતો દીકા!

“કયું નાપાક! તું મુજકું માર દાલેગા?” પેલો બંધ્યો, હવે નરમ ટપતો બની જઈ, ખુમ પાડી બોલ્યો, “તેરા વારંટ કાંલ હયે?”

“હા!” એમ બોલતાંજ જમાદારે દીગોલોનાં જોડે છેડે જોરમાં તેનાં માથા સાથે અડાડ્યો— “ચલો અબી!”

“ઓ બુદ્ધા—બુદ્ધા! એ કયા ગજબ—ગજબ!” એમ હવે રમજાનનો તીણો અવાજ બોલતો સંભલાયો, કે જોણી કેકની દવાઓની અસરથી ઉપજેલી ભર લોચમાંથી પેલા ચોરાના મોઝા પુકારે ફગી હડી હતી. તેણી અંચીતી બીજાણાંમાં ઉભી થઈ, અને પછી પોતાના હાથ જોડી ગુહલુ મંડયે પડી, અપાર હેઠતના દેખાવે, આરણુ આગલ હાથેલાં હમારાં ટોલાં તરફ ટીકી રહી.

હું તુરતજ તેણીની પાસે દોડી ગયો, સાંત પડવાને તેણીને વીણવી, અને તે માત્ર નજીવો એક ફેસાદ હતો, અને હું તેણીને સંભાલીશ એમ મેં તેણીને જણાવ્યું.

“ઓ ગજબ—ગજબ! ખુન! ખુન!” એમ તેણી, માલરાં સઘલાં કહેલાં છતાં, બોલતીજ ગઈ. એટલા વખતમાં જમાદાર પોતાના કેદીને ઓરડામાંથી બાહર લેઈ જઈ શક્યો, અને તે પાછો ફરે ત્યાંસુધી તેજ ઓરડામાં આરણુ બંધ કરીને બેસી રહેવાને મને કહેતો ગયો. થોડીક ઘડીમાં સઘણું પાછું સાંત થયું. ધારતીના સમ-પુર્ણ ધુન્નરામાં ત્યારપછીનો પા કલાક મેં ગળ-રયો. મેં એમજ ધાચું કે વડી પાછી તેણીની

નેશ ફાટશે, અને તે ઘરમાંનાં નાપાક લોઢા બારણાં પર ધસી આવીને તેને ભાંજી ઊંધાડશે. શું કરવું તે મને સૂઝે નહીં. મેં રમઝાનને સમજાવી કે જે માણસને પકડી લેઈ જવામાં આવ્યો હતો તે તેણીનાં ઝોરડામાં તેણીના પચાસ રૂપીઆ ચોરી લેઈ જવા આવ્યો હતો.

“મેં જ્નેયુ—મેં જ્નેયુ તેનું મોહડું !” તેણી દય-કાતી બોલી, “એમ કેહ્ય—લોક એમ બોલેય—કે એને એકનુ ખુત કીધું તુ એક—” તેણીથી વધારે બોલાયું નહીં, માથાથી તે પગ સુધી ધુજતી તેણી પડી રહી. “એ આવશે પાછો હાં?” થોડેવારે, આગલનાજ જેવા હેખતેલા અવાજે તેણીએ પુછ્યું. પણ ધીમે ધીમે તેણી સાંત પડી; અને, કોણ જાણે શું સખ્યથી, પણ ખોદાની મેહેરથી, મેં ધાસ્તી રાખેલો કશોખી ગાંધાત કે બખેડો બારણા આગલ સંભલાયો નહીં. માહરી દરદીને મેં સાંત પડવા માટે, લાડેનમનાં થોડાંક દીપાં પાણીમાં આપ્યા; અને માહરાં જીગરમાં મેં ખોદા પાસે માગ્યું કે આ ભયંકર અકસ્માત તેણીની હાલતમાં કશું નાશકારક પરીણામ ઉપજાવે નહીં !

તે દવાની કેરી અસર થવા માંડી હતી, જ્યારે પેલો જમાદાર એક ખીજ સીપાઇને સાથે લઇને બારણા આગલથી ઝોરડામાં આવતો દીસ્યો.

હું તેને ઝોરડાની અધવચેજ મલ્યો, અને ચુપકીદીને માટે માહરા હોટ આગલ મેં ધરેલું આંગણું નેતાંજ તે ઘણો નરમ અવાજે બોલ્યો કે—“ ઉસકુ બંધ કીયા હયે સાખ, ઔર ઓ પૈશેખી મેરે પાસ લે લીએ હયે.”

“ નીચુ એક ભાડુતી ગાડી ખડી હયે સાખ,” થોડેવારે તે પાછો બોલ્યો, “ ઓ ગાડી કે જે આપને દવાખેનેમેં ઇસકુ લે જાનેકુ મંગવાઇથી ઔર મયે ઇતના આપકુ ફેલતા હું કે રહે બા-ઇકુ હાંસે જીતના જલદી લે જાઓ ઇતના બેહે-તર. એ ઘરમે સખ ચોર ઔર ચંગલ લોક જમા હોતા હયે, ઉસ લીએ જે કુચ બખેડા હાં ઉરેતો બાત મુશકીલ હોગી, ક્યુકે હાં હમ બસ દોનોજ આયે હંએ.”

પા. ૧

પણ મેં તેને પુછ્યું કે એમ બન્યુંજ કેમ કે તે ઘરનાં લોઢાએ કરસું તુફાન કીધું નહીં, અને તેને પેલા ચોરને એવી સેહેલાઇથી તેઓએ લેઈ જવા દીધો.

તેનો જવાબ દીધો કે તેઓ તેમ કરવાની હી-મત કરેજ નહીં ! તેઓ સઘડાં ઘરમાંતો દનાંજ, પણ તેઓ તે અમલદારોને એલખતાં હોવાથી પોતાનાં મોહડાં દેખાડવાની હામ ભીડેજ નહીં. કેમકે નહીતો તેઓ તે લોઢાને તે ચોરનાં મદદ-ગારો તરીકે પકડી લેઈ જાય. “ પણ સાખ, ઉસકુ હાંસે લે જાનેકાજ આપ ધરાદા કરોગે તો બેહેતર નહીં ?” તેને પાછું મને પુછ્યું.

“ સચ બાત હયે.” હું બોલ્યો. તોખી હું ઘડીભર વીચાર કરતો ઉભો. તેની સહલાતો ઘણી સરસ હતી; પણ આએ તરેહની ઉશકે-રણી પછી આ હીલચાલ તેણીથી ખમાશે ? હું તેણીનાં ખીજાના પાસે ગયો. હમારી વાતચીત ઘણાજ ધીમા અવાજે ચાલેલી હોવાથી તેણી લગભગ ઊંધાઇજ ગઇ હતી, અને તેણીની નાડી ધીમે-ધીમે સાંત થતી હતી. મેં વીચાર્યું કે તેવી કોશિસ કરી જોવા માટે આજેજ મનમાંગતી તક છે. તેથી, થોડીક અગતજોગી તૈયારીઓ તુ-રત કરવાને, મેં આયાને હુકમ આપ્યો. પા કલા-કથી ઓછા વખતમાંતો હમે રમઝાનને બરાબર ઓઢારીને તૈયાર કીધી. તેણીનાં થોડાંક કપડાંનું એક બંડલ બાંધ્યું; અને એક બાલકને લેઈ જાય એટલી સેહેલાઇથી પેલો જમાદાર તેણીને નીચે ઉંચકી લઇ ગયો. કસોખી ગાંધાત, કે કંઈખી અણુઘટતી ઉતાવળ થઇ નહીં; અને ગાડી જેવી તેણીને લેઇને ચાલી કે મને અપાર ખુશાલી એવા વીચારથી ઉપજ કે આખરે મેં તેણીને તેણીનાં ધીકારવાજોગ રેહણખાંથી ખીસાડી. હમારી બન્નેની ગાડીઓને કાંઈ ઘણજ લાંબુ જવાનુંતો હતું નહીં. રમઝાન સેજ ઉસકેરાયલી હતી, પણ તોખી તેણી પેલી આયાના હાતમાં સાંત પડી રહી હતી, અને મેં ધાર્યું તેના કરતાં વધારે સારી રીતે એ ફેરફારની થાક તેણીએ બરદાસ્ત કીધી હતી. ગાડીઓ ઘણાંજ સાંત રસ્તાઓપર દોડતી ગઇ, અને માહરા બંગલાના દરવાજા

આગલ તે આવી ઉભી તેટલાંતો રમઝાન પાછી ઊંધાઈ ગઈ હતી, કેમકે એટલું યાદ રાખવું કે તરતનાં આપેલાં લાટેનમની અસર હજી તેણીની ઉપર હતી. ઉતારતી વેલા આયાએ તેણીને માહરા હાતમાં આપી. ગરીબ બીચારી! તેણીનો વગર એક બચાંના નેટકો હતો! જેકે હું ઘણો બેરાવર નથી તોખી તેણીને ઘણી સેહેલાઈથી, 'આગમાંથી થઈને, માળખર તેણીને માટે તૈયાર રાખેલા ઓરડામાં, હું લેઈ જઈ શક્યો. જ્યારે મેં તેણીને સુવાડી ત્યારે તેણીનો ટુંકો દમ, રતાશ ભર્યો બનેલો એહેશે, અને અવાર નવાર થતી ચમક બેઠ મને ધારતી ઉપજી કે રખેને છેલ્લા બે ત્રણ કલાકોની ઉશકેરણી અને ગભરાટે તેણીને કાંઈ ગંભીર હાની પુગાડી હોય. તોખી મને એટલીજ વાતનો સંતોશ મેલવવો પડ્યો કે, ખાસ રીતે બારીક થઈ પડેલા તે વખતમાં કાંઈ બીજાં કે વધારે સારો માર્ગ હશે લેઈ શકતે નહીં અને હવે આ માહરી કમનસીબ દરદી એવી જગાએ આવી હતી કે જ્યાં તેણીના જેવી દુખી હાલતને ઊભરી દરેક તરેહની માવજત તેણીને મળી શકે. મેં તેણીની ઉપર બરાબર જોયું તો મને માલમ પડ્યું કે તેણીની આગલી હાલતનાં પેહેલ્લાંના કરતાંબી વધારે થોડાં ચીનહો બાકી રહ્યાં હતાં. મેં પેહેલ્લાં તેણીને બેઠેલે તેના કરતાં તેણી હમણાં વધારે સોદરાયેલી, અને વધારે નાતવાનીની નીરાશી ઉપજવનારી હાલતમાં આવી હતી. તોખી થોડા વખતમાં તેણીને પાછી તંદરોસ્ત બનાવવાની આશા મેં ખોડી દીધી નહીં. મેં કાંઈક જરૂરની દવા લખી આપી, અને માહરાં દરરોજના કામોમાં ઘણું મોટું થપ ગયયું હોવાથી, જે બનેતો સાંજે પાછો આવીને તેણીને બેવાની કુખુલાત આપી, મેં હાંથી રખસત લીધી. તે આખો દીવસ હવે મને એવીજ આશાનો સંતોશ મળ્યો કે રમઝાનને હું પાછી સારી કરી શકસ અને જે બનેતો આખરદાર હાલતમાં તેણીને ફરીથી લાવી મંડુ બીમાંથી દાખલ કરી શકસ.

સોમવારની સાંજથી બીજા સનીવાર સુધી—ખરેખર રમઝાનની સ્થિતિમાં દેખાતો

ફેરફાર અજબ જેવો છે! હું એખસોજ એમ વીચારતો નથી. તેણીનાં કેટલાંક સકંથી ખુરાં ચીનહોતો નાખુદ થતાં દીસેછે. જોકે આગળનીજ મીસાલ તેણી ખાએછે તો થોડુંજ, પણ તે થોડુંખી તેણીના કેલવા મુજબ હવે તેણીને કાંઈ સ્વાદ આપેછે. તેણીનો અવાજ આગલના જેવો નબલો નથી; તેણીની છાતીમાંનો દુખારો ઘણો સખત નથી; તેણીનો બલગમ કાંઈ કાંઈ વાર અટકી જાયછે; નમતા પોહરે ઉભરતી તાપ હવે નરમ પડતી જાયછે; અને તેણીને ઘોંઘા નાખનારો રાતનો પરસેવોખી કમતી થતો ગયોછે. પણ હું હજીખી તેણીની તંદરોસ્તી માટે ઉતાવળથી ખાત્રીમંદ થતો નથી. એમ સાબન થવાની ઠગારી નીશાનીઓ જોઈ એટલા બધા કેસોમાં જોઈ છે કે તેથી હવે હું સેહેલાઈથી છેતરાતો નથી. અફસોસ, હું એવુંખી જાણું છું કે એવાં ચીનહો તેણીના નાશની આગમચેતી તરીકેખી કામે લાગે! પણ 'હીંમતે મરદ-મદદે ખોદા!' હું કીરતાર! એ તાહરા હાતમાં છે—તુંજ પરના નમનતાઈભરેલા ભરશા ઉપર હું એણીને છોડું છું; તાહરીજ મરજી તરફ માહરી તાબેદારીછે!

વળી એક કામ બજાવવાની તો હમોને અગલજી હતી; અને તે એકે તેણીનાં રોગી મનને સ્વચ કરવું—તેણીની પરીદ બનેલી છાતીમાંથી ખુરાઈનો રંગરો કાઢી નાખવો—કે જે જો નહીં કદાએતો માણસાઈ હુંનરની સવળી કાસેસો બર્થ હરે. હા, જોકે આશાતો નથી, તોખી આપણને આશા રાખવીજ જોઈએ, કેમકે મને લાગેછે કે, ધીમે ધીમે તેણીના દેખાવ ઉપર એક એવી સાંતી ફેલાયછે કે જે પેહેલ્લાં નહીં જણાઈ હતી; નાઉમેદીનાં બીઆખાનમાં હવે ઉમેદ ઉપજવાનાં, અને ઉજડ જંગલમાં ખીલતા ગુલાબની ખુશખોની મજાદ મેલવવાની નીશાનો દીસતી હતી.

તેણીના સ્વભાવ અને રીતભાવની આગલી મધુરતા હવે પાછી જણાયછે—કે જેથી, તેણીના દુખ તરફ બેનાં, તેણી સઘળાંની ખ્યારી બને છે. તેણીની હિચોગી અને માયાળુ આયાનું દીલ તેણીએ એવું તો દરણુ કરી લીધું છે ને પોતાની જગાએ કાંઈ બીજી આવવાની વાત તેણી સાંખી શકતી નથી.

“કેમ રમજાન,” આજે સહવારે મેં તેણીને કહ્યું, “તમારી નાઠ અને જીભ તમારી સારી લા-જણાવેચ એવું જોઈ હું ખુશી છું; ને આયાખી ફેલછે કે તમારી રાતની આસાયસ જેવી જોઈએ તેવી છે! હું વગર આનાકાનીએ તમને જણાઉંચ કે એમ જો તમે થોડો વખત વધારે ગુજરો તો તમારા સાજાં થવાની મજામુત આશા રાખવાને મને બની આવશે!”

“હું સાજ થાઉં!” એક ઊંડો નીસાસો નાખી પોતાનું માથું ધુણાવતી તેણી બોલી, “તમે ધારે-ચ કે તે સાંભલવાને હું ખુશી છું?”

“એમજ એ બાદ રાતને દાહડો બોલ્યા કરે-ચ!” પેલી આયા બોલી, “મેં તો એવણને કહ્યું કે એમ બોલવું સારું નથી, નહીં ડાકટર સાથે?”

“એ ખચીત સારું નથી” હું ગંભીર દેખાવે બોલ્યો, “તમને મલીચ તેવી બખશોસ ખોદા તરફથી મને તેને વાસ્તે તેના આભારી નહીં થવું એ હંમેશાં ખોટું જ હોય.”

“અરે ડાકટર, તમે એમ મને દુખ લગાડોચ! તમે જાણતા નથી કે જો ખોદાને માહરી તક-સીરથી મેં એવો ગુસ્સો કીધો, તેના માહરી ઉપરના આભાર માટે માહરે જગર કેવું ઉછલે-ચ! પણ હું સાજી શું કામ થાઉં? હવે જાદગી મને કામની શું છે? અરે, ખુદા માહરી પર રહેમ કરી હવે મને મરવા દે! મોહોતની ઉમેદ-માં હું સુખી—ખરેખર સુખી છું; પણ જીવ-વાનો વીચાર આવતાંજ તે માહરી ખુશાલી ગુમ થાયછે!”

“રમજાન, ખોદા પર ઇત્યાદિ રાખતાં શીખો! તેની મરજીને આધીન થાઓ! તે પોતાનાં અ-પાર ડાહપણથીજ તમને જાદગી યા મોહોત બખ-સશે! ધોસ્તી કે ધુજારા વગર તેને તાબે થાઓ!”

“ઓ! પણ આ દુનીયાં જેને માહરો કમ-કમાઈ ભરેલો ગુનાહ જોયો, જેને માહરો સીલા—” તેણી અડકી ગઈ અને શીકી પડી, “તે દુનીયા-માં પાછી જતાં હું કમકમું નહીં તો શું! કોણ મને તીરસ્કાર સાથે ફેંકી દેશે નહીં? કીડાઓ વટીક મને ખાતાં સુગાસે! આએ બીચારી આયાખી—”

“શું મેં શું કીધું? ઓ ખુદા! મેં તો કોઈ દાહડે તમને હેરાન કીધાં નથી!” તે પ્રમાણીક આયા આંખોમાં આંશુ લાવીને બોલી.

“ને રમજાન,” હું બોલ્યો, “માહરી પુટલી હાં આટલી વખત આવી ગઈ, પણ તેને બી કાંઈ કહ્યું?”

“નહી—નહી—નહી!” આ દુખી છોડી રડી પડીને માહરો હાત પોતાના હોઠો સાથે દાખતી બોલી, “મને માફ કરો! પણ મહરેથી એવું બોલાઈ જાય.”

“રમજાન તમે ચીંતા ના રાખો,” આયા ઓરડાની બાહરે જવા બાદ હું બોલ્યો, “તમે જો સાજાં થાં તો તમારી ભવીશની જાદગીની શીકર તમારે કરવી નહીં. તમને સગવડથી રહેવાને બની આવે તેવી જોગવાઈ કરી આપવાનાં ઘણા-એક રસ્તા છે. બે ત્રણ જણાની મદદ જો મ—”

“અરે—અરે, એ શું બોલોચ!” તેણી વચ્ચે બોલી ઉઠી, પણ તેણીનાં ભરાઈ આવતા હોઠોએ તેણીને વધારે બોલતી અટકાવી.

“એમ ના દુખી થાઓ રમજાન, એવી નજીવી સેવાને એટલું વજન નાં આપો,” હું બોલ્યો, “કેમકે હું એમ સમજ્યો કે તેણીનો ઉપકો ઉભરો મેં જાણવેલા વીચાર માટે હતો, “એવી મદદ કાંઈ ઘણી થવાની નથી, અને તેથી પાંચ છ બાઈઓ મલીને ઘણી ખુશીથી કરી શકશે.” પણ એથી તો તેણી વધારે દુખી થયલી દીસી. “વારું ત્યારે,” હું બોલ્યો, “જો તમે એમ કો-ઈના આભારમાં જવાને નાજ પાડોચ તો તમે પોતેજ કોઈ રીતની મેહેનત કરીને ગુજરાન ચલાવજો. તમને શીવવા ભરતાં ને બીજું કરતાં આવડેચ તો ઘણું.”

“મેહેરબાન શેક, તમે બુલોચ,” થોડીક શાંત થઈને તેણી બોલી, “એક છુપી વાત જો તમે જાણો તો તમે અજબ થયા વગર રહો નહીં.”

“એક છુપી વાત!” હું સેજ હસીને બોલ્યો, “તે વળી શું છે?”

“હું કહું તમને,” તેણી કોઈ દાખલ થાય તેની ધોસ્તીથી બારણા તરફ જોઈને બોલી. મેં ઉઠીને બારણાને કળ દીધી.

“ઝકટર,” રમઝાન બોલી, “હું કેહું તે માનશો? આએ ઘડીએ હું ૧૩૦૦૦) થીખી વધારે રૂપ્યાની માલેક છું; ને તે બધાનો ગમે તેવો ઉખોગ કરવાની મને સત્તા છે.”

પેહેલાં અખ્યખીથી, પછી શકથી, અને છેલ્લે, તેણીની ખુદી કેકાણે નથી એવું વીચારી, ચીંતાથી મેં તેણીને બણી ટીક્યાજ કીધું. અને તેણીની હાલતનો વીચાર આવતાંજ મને ડોકુંબી દલાવવું પડ્યું.

“તમને ગમે તો નાં માંનો ઝકટર,” રમઝાન આગલ બોલી, “પણ હું જે બોલુંય તે મશકે-રીમાં નથી. તમો વીચાર કરોય તેમ હું બેધ્યા-ણ થઈને બકબકારોથી કરતી નથી. નહી નહી! ઝકટર. એ તેર હજારની રકમ માહરીજ છે—માહરી પોતાનીજ; અને તેની પછએ પછ બેક-માં મુકાયલી છે.”

“આહા!” એક અચ્ચીતો વીચાર આવવાથી હું બોલી ઉઠ્યો, “ત્યારે તમારા ફસાવનારે લાલચતો તમને ઘણીજ મજબુત આપેલી હોવી નેહએ.”

માહરા એટલા બોલો સાંભલતાંજ જે રંગ અને રતાશ તેણીના ગાલો ઉપર ચઢ્યો હતો તે અચ્ચીતો ગુમ થઈ ગયો, અને રૂઢ જેવી સફેદી લાં પથરાઈ. તેણીએ ચુપકીદી સાથે માહરી બણી ટીક્યા કીધું, પણ તે ચુપકીદી દલગીરીની હતી કે તીરસ્કારની હતી તે હું જાણતો નથી.

“નહી,” એક ઉઠો નીસાસો ખેંચી તેણી આખરે બોલી, “તેતા કે માહરા હાતની બદી તેને કદીબી પુગી નથી; જે પુગતેતો તેનો નાશજ થતે! નહી-નહી—માહરી બેશરમીનો એ પૈશો નથી! અરે, ઝકટર-ઝકટર! મેં ધાર્યું તેથીબી વધારે હલકી ને નીચ હું તમારી નજ-રમાં થઈ પડેલી હોવી નેહએ! તમો એમ ધારોય કે મેં પૈશાને ખતર પોતાને વેચી!” એ છેલ્લા બોલો તેણી કાંઈ અસાધારણ કડવાશ ભરી અવાજે બોલી.

“નહી રમઝાન, ધીરોં પડો!” હું બોલ્યો, “મને માફ કરો! હું દલગીરછું એવું ઉતાવળ ને મુખાબરેહું હું બોલ્યો. તોખી, તમારું દીલ

દુખવવાનો, અથવા તમને કોઈ રીતે નીચાં ગણવાનો તો મને સ્વપ્નભી નહી હતો!” હજ તેણી મુગીજ રહી. “રમઝાન, તમે નથી માફ કરતાં મને?” તેણીનો હાત માહરા હાતમાં લેઈ મેં પુછ્યું.

“તમે માહરું દીલ દુખવ્યું નથી, ઝકટર,” તેણી આંસુ લાવી બોલી, “ને તમે દુખવી શકોખી નહી. માહરા પોતાનાજ ગુનાહના, ને માહરી પોતાનીજ બદનામીના વીચારો મને કમ-કમાવે છે; પણ હવે કંઈ નહી. અરે હું એવી નીચ-એવી ખુરી-એવી કંગાલ! ને માહરેજ વાસ્તે—” એટલું બોલી તેણી અટકી ગઈ અને પોતાના હાતોમાં તેણીએ પોતાનું મો-હકું દાખ્યું.

“ઝકટર,” થોડો વખત ગયા બાદ, સેજ સાંત થઈ, તેણી બોલી, “હું કેહુંય કે આએ રકમ-આએ મોટી રકમ માહરી પોતાની છે. એ દોલત માહરા કાકાની; તેને કંઈ વરસો મુધીની મેહેનત અને જેહમતથી એકદી કીધેલી; તે મુકી ગીએલો માહરા યુસફ નામના ભત્રીજાને વાસ્તે, પણ તે ભત્રીજે એક વાહનંતો નાખોદા હોવાથી તોશની દર્યાના સપાટામાં આવી ગરક ગયો; હું એખલીજ તેની હૈયાત વારેસ મલી, એટલે એ દોલતખી માહરા હાતમાં આવી. અરે, પણ તેઓએ નહી જાણ્યું કે કેવા ગુનેહગાર હાતોમાં તે જઈ પડીછે. મેં જાણ્યું કે તે માહરી પોતાનીજ છે, પણ મેં તે માંગી નહી! હું કમ માયું તે? માહરા જેવી એક કંગાલ તે ઉપર દાવો કરે! અરે ત્યારેતો, તે ખોદાનો કેહર માહરા નાશ કરતે! મેં કદી તે માંગી નથી; હું કદી તે માંગીશ નહી! ઘણી વેળા મેં ભુખમરો વેઠ્યો છે; ઘણી વેળા એવાં ભય-કર પાપોમાં હું દુખેલી છું કે હું મેં જાણ્યુંબી નહી કે હું શું કરું છું; પણ તોખી—તે દોલતપર દાવો કરવાના વીચારનીબી મેં જીમત કીધી નથી! ગુનેહગાર-તકસીરવારતો હું હતી, તેખણ મેં ઉમેદ ચાખી કે એટલાજ માહરા હેડાવને તે ખોદા માહરાં પાપોના એક નાંધલા પસ્તાવા અથવા તોજેશ તરીકે ગણશે! એ કીરતાર!

તે કમ્બલીછે, તું કમ્બલશે આએ, માહરી તોજેશની એક કંગાલ, એક નાલાયક સામેતી? ધુળ ને ખાખમાં રગડાઇનેખી મેં આપેલી એજ એક સામેતીછો!”

• એટલું બોલી તેણી ચુપ થઇ. ખરેખર તેણીને માટે માહરાં દીલમાં લાગી આવ્યું. ગરીબ છોડી! તેણીની કડવી તોજેશ અને સાચા સંતાપની આએ, જેકે ભુલ ભરેલી, તોખી કેવી ખરી સામેતી! મેં નહીં જાણ્યું કે તેણીને જવાબ શું દેવો.

“પણ હવે મેં ઠેરાવ કીધાય કે તેનો કંઈ ઉપયોગ કરે, ને તેખી એવી રીતે કે તે તે કીર-તારને પસંદ પડે! માહરી મરજી એમ છે”—પણ એટલાંમાંતો આયાના પગલાં બાહરે સંભળાયાં, તેથી તેણી ઝડપથી પણ ધણા ધીમા અવાજે બોલી—“આવતી કાલે—ડાકટર, આવતી કાલે બધી વાત. એ વાત કંઈ ટુકડી નથી.”

એ સાંભળી, મેં ઉઠીને ખારણુ ઉઘાડ્યું, અને આયા દાખલ થઇ. વાતચીત કરતાં જે મહેનત તેણીને લેવી પડી તેથી રમઝાન ઘણી થાકી ગઇ હતી, અને તેથી, બીજે દીવસે સાંજે પાછા ફરવાનું જણાવી હું ત્યાંથી વીદાય થયો. તેણીના છેલ્લા બોલો સાંભળી હું સમજ્યો, કે જેને તેણીની ઉપર વીલ્યું હતું તેનો હેવાલ માહરી આગળ કેલવાની તેણીની ખાહેશ હતી; પણ એવું દુખ ઉપજાવનાર એક કામ માથે લેવાને તેણી હમણું હતી તેથી વધારે શકતીવાન થાય નહીં ત્યાંવેર તે મુલતવીજ રાખવાનો મેં ઠેરાવ કીધો હતો.

બીજે દીને સાંજના તેણીને મુલાકાત આપતાં માહરી ખાત્રી થઇ કે તેણીની લાગણીને દુખી કરે એવી ઉપલી વાતચીત મેં તેણીની સાથે ચલાવી તેમાં મેં ઘણો અત્રીચાર વાપર્યો હતો. મેં જાણ્યું કે તેણીએ ઘણી બેચેન અને છેડાચલી રાત ગુજરી હતી; અને તે દાહડે બે ત્રણ દુઃખદ સ્ત્રી-હેણી પાછાં ઉભરેલાં મેં જોયાં. એથી મેં ઠેરાવ કીધો કે લાંબો વખત સુધી, અને જ્યાં સુધી ઉસકેરણી ખમી શકે એવી હાલતમાં તેણી આવે ત્યાંસુધી, દવાદાર સંબંધી સીવાય બીજી કસી વાતો તેણીની સાથે ચલાવવી નહીં. એ

મુજબતો, અગીઆર અઠવાડીયાં ગુજરી ગયાં ત્યાં સુધીની માહરી દરરોજની મુલાકાતોમાં કશું જાણવાજોગ બન્યું કે બોલાયું નહીં. કોઇખી રમતગમતોમાં, કે સીવવા ભરવામાં, કે બીજાં હલકાં શોકાણોમાં તેણી ગુટાયલી રહે, અને તેણીનું મન પોતાનીજ હાલતના વીચારમાં પડે નહીં, તેવું કરવાને મેં માહરી મજબુત કોશિસો જાણ્યુંકની ચાલુજ રાખી.

પણ હાં માહરે ખચીત ધણીજ નમનતાઇ અને આભાર સાથે જણાવવું જોઇએ કે માંદગીના કે મોતનાં બીજાણું ઉપર દીલાસો આપનાર જે મુખ્ય મુળ ધર્મ, તેનો તેણીને અપાર ટેકા અને બેકીમતી સંતોષ મદ્યો હતો. તેણીની એ આમેની સેવા માટે મેં સોધી કાઢેલા એક જઘજ મુલાંએ ખરેખરજ ઘણી તારીફલાયક સેવા બજાવી હતી. એક પીતાનીજ મીશાલ તેણે તેણીને સંભાળી અને તેણીને પોતાની શોકાતુર હાલતનો વીચાર કરતી હાલતમાં લાવવામાં તેમજ ખોદાની દરગુજરી તરફનાં તેણીનાં એકીનમાં આગળનાં કરતાંખી અતીઘણો વધારો કરવામાં તે ભલા મુલાંએ પોતાની જાણ્યુંકની મહેનતનું ધનામ મેલ્યું. જે લાંબા વખતના બનાવોનું બ્યાન મેં આપ્યું છે. તે સઘળો વખત દર આંતરાના દીવસે તે તેણીની પાસે આવતોજ રહેતો હતો, અને પોતાના દીલાસા-ભર્યા ધર્મી સબકોનાં મધ સરખાં ટીપાં તેણીના કાનમાં રેડતો રહેતો હતો. એક વેળા તો, તે મુલાંએ મને જણાવ્યું કે, તેની સાથે બંદગીમાં મશગુલ થતાં, તેણી અચીતી ઉશકેરાયલી દીશી, તેણીનો તમામ દેખાવ એક પરતાવો કરતી પરીના આકારનો જણાયો, અને પછી નહીં સમજ પડે એવાં પવીત્રાઇનાં જહનુનથી ઉશકેરાઇ તેણી પોતાનીજ ભાષામાં એવી મતલબનું બોલી ઉઠી કે—

“ઓ જગતના તારણ કર્તા! માહરાં અપવીત્ર બનેલા હોઠોએ તાહરા પાકીઝગીભર્યા પગો ચુમવા દે—અને પછી ત્યાં પડેલા ડાઘને માહરી આંખોનાં આંસુએ ધોઇ નાખવા દે! અરે એવું થાય કે હું તાહરી પાછળ ઉભી રહું, અને માહરો સઘળા ગુનાહ માફ કરતાં હું તુને સાંભળું! હા, તુને હું બોલતો સાંભળું! તાહરી રાહનુમાઇ

છોડી આડી ભટકેલી હું કંગાલને તેં પાછી રાહે મુકીછે ! તો હવે મને પાછી ભટક્યા દેતો નાં ! માહરં જીગર તાહરા આભારના ભાર તથે દબાઇ જાયછે ! હું તાહરેજ આશરેધું ! મરતાં કે જીવતાં મને આધાર તાહરેજ છે !”

એવી ઢપના તે સખુનો હતા કે જે એક અંચીતી જહતુની ઉશકેરણીના હીગામમાં તેણીને મોહડેથી નીકળ્યા હતા. તે કેમ અને શાથી તેનો ખુલાસો આપવાને હું અશક્તછું. ઘણાઓ એમ કહેશે કે તે તેણીના ગાંડો બકબકારે હોવો જોઈએ. ખચ્ચીત, તેને બકબક, ટકટક, ઘેલાપણુ, ગાંડાપણુ, બેફામી, ગમે તે કહો—પણ, જો એ સઘળાનું પરીણામ ઉપલા સખુનોમાંજ આવતું હોય, તો તે નહીં વર્ણવાય એવું રહું ગણુશે. અને, એ કુલ જનનદરેને જનન બખશનાર કીરતાર માહરી ખાહેશ એજછે કે, આ હાડમંદ જગમાંથી ત્રહારી મીનોજ જગમાં તું પાસે હાજર થવા આવવાની હેબતાવનારી ધડીએ, તાહરી મેહેરબાનીએ મનેથી એવુંજ જહતુન, અથવા એવુંજ ગાંડાપણુ ઉપજે !

* * * * *

માહરી સાથે વારંવાર આવીને, તેમજ રમજાનની હાલતને છાજે એવા સુરીઆની ખોરાકની ચીજો મોકલીને માહરી પુતળી જે મમતા રમજાન તરફ દેખાડતી હતી તે માટેના બેહદ આભારના ખોલોનીતો તેણીને મોહડેથી કસી મનાજ હતી નહી. એતેણીના જથુકના ઉપકારના ખોલોની તેમજ, પોતાના દુખો ધીરજથી અને સાંતપણુથી સહણું કરીને પોતાની આસપાસ જે ખુશાલી અને ખુશબખી તેણી પાંચરતી હતી તેની યાદગારીઓ, જે હમણાં જખરીથી માહરાં મનમાં ઉભરી આવેછે, તે યાદગારીઓને, આ માહરી કલમથી લખેલાં વર્ણનમાં હું કદીથી ધનસાફ આપી શકીસ નહી. તેણીએ હકીલાઈથી એવોજ વીચાર જાળવી રાખ્યો કે તેણી સાજી થવાનીજ નથી; અને તેણીહમેશગીના દરીઆવમાં એકદમ કમકમાટ ભરેલી રીતે નખાતી નથી, પણ ધીમે ધીમે ત્યાં ધસડાયછે. જે અનીતીની ભયંકર

હાલતમાંથી તેણીનો આ અચાનક છુટકો થયો હતો, તે હાલતનો બ્યારે તેણીને વીચાર આવતો હતો, ત્યારેજ તેણીનાં મન ઉપર ઉદાસીનો છાંયો પડતો હતો, અને તેણીના એહેરા ઉપર હેબતનો શીકાશ પંથરાતો હતો. એક ઘાતકી કેદખાનાનાં ત્રાસદાએક વધત્રાં અને મારફાડમાંથી અંચીતો છુટી નાહડેલા કોઇ કેદીથી પોતાનાં તે આગલા સંતાપોને એવી અપાર હેબત સાથે યાદ કરે નહી !

ઘણા મહીનાની દીલ કીધા બાદ, આખરે રમજાન પોતાની જંદગીના આ દુખી ભાગના, અથવા પોતાના સંતાપ અને શરમના હેવાલથી મને વાકેફ કરવા માટે એક દીવસ ઠેરવ્યો. એ દુખભર્યું કામ જો કે તેણીએ પોતાનીજ ખુશીથી માથે લીધું હતું તોપણ તે કરવા પર તેણીનું જીગરજ આલવું ન હતું; અને તેણી કેહેતી હતી, કે તે મને જણાવોતો તેણીએ વીચારખી એટલાજ માટે કીધો કે તેમ કીધાથી તેણીનાં તે ગુનાહોની એક જાતની તોજેશ કીધેલી ગણાય. એથી એક દીવસે હું તેણીને કમુલાત આપીને વીદાય થયો. કે ખીજે દીને સાંજે આવીને હું તેણીનું ખ્યાન ધ્યાણથી સાંભળીશ. અને તે મુજબ, ખીજે દીને સાંજે છ વાગે હું તેણીની આગળ ગયો, અને આયાને તેણીએ કહી રાખેલું હોવાથી તે તુરતજ ઓરડો છોડી બાહર ગઇ.

હું ધચ્છું કે, જેવી તે દીવસે મેં રમજાનને જોઇ, તેવીજ વાંચનારેથી જોઇ હતો ! તેણીને માટે ખાસ જોડવાયલા એક કોચ ઉપર તેણી તકીઆઓનો ટેકો લેઇને અલેટાયલી હતી, અને તેણીનો દેખાવ જોઇ, એક અંગ્રેજ કવીના સુંદર સખુનો યાદ કરી મેં એમજ ધાર્યું કે—
“તેણીનાં દુઃખોએ તેણીને ગોયા એક આકારીજ દેખાવ આપ્યો હતો.” કાજળ સરખા કાળા તેણીના બાલો, તેણીનાં શીકાં કપાળ ઉપર, એક સાદા સેંતાથી જુદા પડીને ફેલાયા હતા; અને તેણીની કાળી ભરેલી આંખો, તેમજ સફેત સુકા-યક્ષો એહેરા, અને તેણીની છાતી ઉપર પોહળા થઇને પડેલા ડાખા હાથનાં કલમ સરખાં નાજુક આંગળાં જોઇને, મને ઘણીજ મજામુતીથી ખુબ-સુતીનાં એક પ્રખ્યાત ચીત્રની યાદ આવી, કે જે

વીલાયતના એક નામાંકીત પુરાના ચીતારાની પીછીથી ચીત્રાયું હતું. કોઇથી સખસ તેણીની તવારીખથી તદ્દન અજ્ઞાન હોય તોથી, આ કમનસીબ છોડીને હમણાંતો એહેરો નેછને કદીથી તે ભુલી શકેજ નહી, એવું હું હીંમતથી કહું છું. મને ઓરડામાં દાખલ થતો નેછ તેણીએ પોતાના હાથ મધેની એક ચોપડી બાબુએ મુકી, અને માંહરા જવાની મતલબ સમજી જઈ, પોતે માથે ઉઠાવેલાં કામનો વીચાર આવતાંજ તેણી સેજ ગભરાયલીથી દીશી. માંહરે વાંચનારને એકદમજ નજીવાવું નેછએ કે રમઝાનને મોહડેથી જે બેહદ નજીવાબેગ વાત મેં સાંભળી તેનો ઘણોજ અપુર્ણ હેવાલજ માંહરેથી આપી શકાશે એવી મને ધારતીછે; કેમકે ફેટલાક બનાવો એવા બન્યા કે જેથી તેણીનું બોલેલું સઘળું કાગળ ઉપર ઉતારી લેવાને આઠ દીવસો સુધીતો માંહરેથી બન્યુંજ નહી. તોથી, જેમ માંહરેથી બન્યું તેમ તો, તેણીના સઘળા સખુતો અને વીચારો—જેમાના ફેટલાક ઘણાજ સરસ અને લાગુ પડતા હતા—તે, એમનાએમ સાચવી રાખવાની મેં કોશિસ કરીધીછે. ●

“ડાકટર,” તેણીની હાલત બાબેના માંહરા રાખેતાના સવાલોના જવાબ આપી રહ્યા બાદ તેણી બોલી, “આજના દાહડાની મેં કેવી વાત નેછતી, ને તોથી હમણું મને કેવી ધારતીછો!” એટલું બોલી તેણી અટકી, અને વધારે બોલવાને અશકત જણાઈ. મેં પાણીનું ટબલર તેણીની આગળ ધર્યું, અને તે મધેથી થોડાક ગોટો તેણીએ ગળ્યા બાદ તેણીની ઉસકેરણી ધીમેધીમે નરમ પડી.

“ગમે એટલી ધીરજ ધરો રમઝાન,” હું નર-માસથી બોલ્યો, “ઉતાવળ નાં કરો; ને જે તમુને તદ્દનજ મનપસંદ હોય તે ઉપરાંત એક હરફથી વધારે ફેહવાની ફરજ સમજતાં નાં. મને તમારી બધી વાતની નજીવાબી કસીબી અધીરાઈ નથી તે નક્કી નજીજો; જોકે અલખતાં તમારો હેવાલ જે તમે જણાવશો તે તો હું ધ્યાનથીજ સાંભળીશ.”

તેણીએ એક ઉડો નીસાસો નાખ્યો.

“પણ ડાકટર, આપણે ગુનાહ કબુલ કરીએ તે તો—” એટલું બોલતાં તેણી અટકી, અને આંસુના ઘોધ તેણીની આંખોમાંથી વેહતા થયા. હું પોતેથી એટલો ગમખાર અને એટલો ગુંચવા-એલો બન્યો કે નેછણીને તેણીની વાત ચલાવા દેવી કે નહી તેનીથી મને આનાકાની લાગી.

“મને માફ કરજો ડાકટર, જે આએ માંહરી ધી:કારવાબેગ દ્વારાથીખની સરઆત કરતાં કમ-કમતી તમે જોવો તો. માંહરી તકસીરોનો ઘણોજ નમનતાઈ ભરેલો એકરાર કરવાની મતલબ-થીજ હું સઘળું તમુને કેહેવશ. તે સાંભળી તમે તો માંહરા જેવી એક નાચાર કંગાલને ધી:કારશો પણ તેથી માંહરં જીગર તો ખોલાસો મેલવશે. પણ હું નજીજ કે માંહરી જીંદગીના દાહડાતો ગણાઈ ચુક્યાછે.”

“રમઝાન ! એમ ના બોલો; હું ખાત્રીથી કહુંચ કે મને ઘણી મજબુત આશા—”

“તકસીર માફછે ડાકટર,” તેણી ગંભીરાઈથી ભાર મુકીને બોલી “હું તમારી હુશીયારી બાબે શક લાવતી નથી; પણ હું કદીથી સાજી થનાર નથી; ને જે તે ખોદાની મરજી થાયતો હું જીવવા કરતાં મરવાનું હજાર દરજ્જે પસંદ કરશા ! અરે, ડાકટર ! હું ધારંચ કે માંહરી વાતની સર-આત માંહરે તે વખતથી કરવી નેછએ કે જ્યારે તમે મને માંહરી માતા સાથે સુખી ને નીતીમંદ હાલતમાં વસ્તી નેછ હતી. ત્યારે મેં થોડુંજ નજીજું કે ભવીશમાં માંહરી પર શું ગુજરશે ! ને તમે મને કેવી ફેરવાયલી સ્થિતીમાં પાછી જોશો ! મને જણાવાની તો ભાયગે જરૂર હોય કે તે વખતમાં માંહરં મન મગરૂરીથી ભરપુર હતું—ને તેજ મગરૂરીએ માંહરો નાશ ઉપજાવ્યો ! હમારી હાલત કેવી હતી તે તો તમે જો-છતી. તે મધ્યમ, અને આખરૂ ભરેલી રીતે હમારો સંસાર ચલાવાને હંમેને શક્તીવાન કરે તેવી હતી પણ તોથી મને તેથી સંતોષ ઉપજ્યો નહી. માંહરી માતા ઘણી મને સમજાવે કે ખોદાની મરજીને તાબે થવું નેછએ, ને જે હાલત હોય

તે પર સંતોષ પકડવો જોઈએ, પણ ફેફસાં. માહરાં કહ્યું ને હકીલાં હૈડામાં તેણીની ધીરજ ને તેણીનો સંતોષ જરાબી ઉતરી શક્યો નહી. તે હાલત તરફના તીરસ્કારની માહરી લાગણીઓ, ફક્ત માહરી માતાની દયાને ખાતર, મને એટલીતો દાખવી પડી કે ધણી વખતો જાણે હું તેથી ગુંગાબજ જતી હતી! સઘળાં મને તે વખત કેહતાં હતાં, ડાકટર, કે હું ખુબસુરત છેજી! હા, ડાકટર, જુવો તમે હમણાં મને,” કડવા દેખાવતુ સેજ હરતી તેણી બોલી, “ને વીચારો કે હું એક વેળા ખુબસુરત હતી! ખુબસુરત!—અરે! આએ ચેહેરો સઉથી વધારે બદલુરત—ને અઝદાહ વતીક બીહને નાહસી જાએ એવો ભયાનક હતોતો કેવું સાર! પણ તે કીરતાર ડાહ્યો છે! હું બોલું કમલુંચ કે, હું સઘળે ઠેકાણેથી, ને વળી મોટે ખાંચરેથી વખણાઉચ એવું જોવાથી માહરી છાતી તરેહવાર લોભી ને ખુલ્લે આશાઓથી ધડકતી થઈ—પણ તે આશા બધીજ મુખાંધ ભરેલી, ને બધીજ નાસીપાસ કરનારી નીવડી! ખુબસુરતીથી નીખજતાં મોટે ખાંચરેનાં લગતો ને માતખર કુટુંબોની સગાઇઓ વીશે મેં વાતોમાં સાંભળેલું ને કાહણી કીરસાઓમાં વાંચેલું; એટલે, તમે માત્રસો ડાકટર, મેં બી—અરે હું કેવી મુરખ—મેં બી કોઇ ઉમરાવ સાથે અથવા કોઇ નામદાર અમલદાર સાથે શાદીમાં જોડાવાની આશા બાંધી!—અરે! માહરી જતના ધણાએક આબરદાર ને લાયક જવાનોની માંગણીઓ જે મેં તોછાડા અને ધીઃકાર સાથે રદ કીધેલી, તેનો જ્યારે મને વીચાર આવેચ ત્યારે માહરાં ગુનેહગાર જગરમાં કેવું દુઃખ, કેવો સંતાપ ઉપજેચ! જો સમજ—સાધારણ સમજે માહરી રાહતુમાઇ કીધી હતે, અને માહરી ગરીબ માતની નરમ શીખામણ અને સહલાનાં રૂપમાં તે ખોદાએ જે પોતાની મરજ જણાવી તે ઉપર મેં ધ્યાન દીધું હતે, તો હું આ વખતે જોહા—મના,—અરે અરે!—ગારમાં કરમાઇ ને સુકાઇને પડતી એક ડાંખળી થવાને બદલે, સંસારનાં ખેતરમાં ખીલતુ ને ફળ આપતુ એક ઝાડ થતો! માહરી મગરૂરી ને સરકશીને ઉત્તેજન આપનારા જે બધા બનાવો બન્યા તે

સઘલાનાં ખ્યાનથી તમોને કંટાળો આપવાની અગત નથી, જોકે એટલું તો માહરે જણાવવું જોઈએ કે તેથી મોટાઇના માહરા વીચારોમાં વધારો થયો, અને જીંદગીની માહરી સાધારણ ફરજો તરફ મને બેહદ અણગમો ઉપજ્યો. તમારાં પુતળીતો તે વખતમાં માહરે મોહડેથી બધું સાંભલીને મને એમજ ચેતવતાં હતાં કે એવા બનાવોથી માહરે લલચાઇ જવું નહી.

* * * * *

“પણ હવે માહરાં દુખની સરઆત કરનારા બનાવ ઉપર માહરે એકદમ આવડું જોઈએ. પુનાના બંદ આગળની ફરવાની પેલી ખુશતુમા જગા જે માહરી માનીતી હતી તેતો તમુને યાદ હશે. અરે, મેં ત્યાં કેવા સુખી વખતો ગુજરેલા! ત્યાં હું એક દાહડે સાંજે ફરતી હતી, તેવામાં એક અંગ્રેજ લશકરી અમલદાર એક ચોપડી વાંચવામાં રોકાયેલો અરોઅડ માહરી સામે આવી ઉભો. અણચીતી મને જોતાંજ તે ચોંકીને એક બે કદમ પછવાડે હટ્યો, અને બેત્રણ ઘડી સુધી માહરી તરફ આતુરતાથી જોઇ, તુરત પોતાની ટોપી ઊંચકી ધણીજ સમ્યતાથી તેણે માહરી દરગુજર ચાહી. પણ તેણે એટલીતો ચોકસાઈથી માહરી તરફ જોયું કે મેં ધાસ્યું કે તે મને ઓળખતો હોવો જોઈએ. માહરા ચેહેરોનો રંગ રાતો બની ગયો, અને માહરી છાતી એટલાતો જોશથી ધડકવા લાગી કે માહરેથી મુશકેલીએ દમ લેવાયો; કેમકે હું અલબત્ત એટલીતો આંધલી નહી હતી કે માહરા ચેહેરાએ તેની ઉપર કીધેલી અસર હું જોઇ શકું નહી. પણ તેના ચેહેરાએ માહરી ઉપર શું અસર ઉપજાવી તે તો માહરી બાકીની જીંદગીના સંતાપભર્યા નીસાસાઓ અને હાથોજ તમોને જણાવશે! મેં જોયલા સઘલા મરદોમાં સઉથી વધારે ખુબસુરત મેં તેને ગણ્યો. તેની વય આસરે ત્રીસની જણાઇ. એવી કોઇ મધુર ચીજ તેના ચેહેરામાં હતી કે જેનું હું ખ્યાન કરી શકતી નથી; તેનો અવાજ નરમ, અને તેની રીતભાતો માયાળુ અને શોભા ભરેલી હતી. ખરેખર—ખરેખર, તે માહરાં કીસમતનું ચોંધડીયું હતું! દરગુજરને માટેના

પોતાના બોલો તે એટલાંતો સાંત સાદે બોલ્યો, અને તેજ વેળા તેની કાળી આંખો એટલી તો નમનતાપૂર્થી માહરી ભણી જોતી રહી, કે તેને સાંભળવા વીના અને તેણે મને કહ્યું તેથી ખુશી થવા વીના માહરેથી રેહવાયું નહીં. હમે વચ્ચેની વાતચીત બધી હીંદુસ્તાનીમાજ ચાલી. તેણે ચાહેલી માશીનો મેં ઘટતો જવાબ આપ્યો. હવે તે વીશેતો એકબી બીજો બોલ તે બોલ્યો નહીં, પણ માનપુર્વક નમીને, તેણે રતુ વીશેની, તેમજ સાંના દેખાવ વીશેની જુદીજુદી વાતો ચલાવી. અને તે કેવી ભાષામાં ! એવી તો સુંદર, એવીતો ઉશકેરનારી, અને એવીતો દીલ બેહલાવનારી, કે તેથી હું તો તેને એક કવીજ સમજવા લાગી. પણ એ વાતચીતનો સઘળો વખત તેને એવોતો સરસ અંદાજે જળવ્યો, અને રખે તે મને નાખુશ કરતો હોય તેવી ધાસ્તીનો એવોતો દેખાવ તેણે ધારણ કીધો, કે તેથી નહીં બોલાય એવી ખુશાલી અને આનંદ સાથે તેની સામેજ એક પુતલાંની મીસાલ હું જડ થઈને ઉભી.

“આનુ, તમુને વેહેતાં પાણી આગલના દેખાવો ઘણા ગમતા હોય તેવું લાગેછે,” એવી મતલબનું તે હીંદુસ્તાનીમાં બોલ્યો, “હાં તમે ઘણી વેળા ફરવા આવેછો !”

મેં જવાબ આપ્યો કે તેવું હતું ખરું.

“વારં આનુ,” તે મધુર હસીને બોલ્યો, “તમુને વધારે વખત શેકી રાખવા હું ચાહતો નથી. હું આશા રાખું છું કે આએ મધુર સાંજની મોજ તમે મનમાનતી ભોગવસો.”

એટલું બોલી તેણે પોતાની ટાપી ઉતારી, ઘણું જ નીચું નમ્યો, અને ચાલી ગયો. તેણે થોડુંજ જાણ્યું કે એમ મને છોડી જતો તેને જોઈને હું કેટલી નાખુશ થઈ ! મને ગાયા એક મોહીનીજ લાગી. તેને પાછળ ફરીને જોવા વગરખી માહરેથી રેહવાયું નહીં, અને ખચીત મનેખી પાછળ ફરીને જોતાં મેં તેને પકડયો. તેને માહરી આગળ પાછો લાવવાનું એક બાહાનુ મેળવવા માટે મેં આખી દુનીયાંખી શીદ કરી હતે ! માહરં છ-

ગર ધડકતું જ ગયું—બીજી બાબતોના માહરા સઘળા વીચારો અચોક્કસ અને ભટકતા થયા, તેથી આખરે એક એકાંત જગાએ બેસી, બીજા કસાંના નહીં, પણ આએ નવા ઘરથને લગતા વીચારોમાંજ હું રોકાઈ. એ કાણ હશે તે જાણવાને હું અધીરી બની, કેમકે મેં તેને પુનામાં કદી જોયો નહીં હતો, અને ફક્ત એક પારકા અબળા સાથની ઓળખાણ ઉપરાંત બીજીખી કોઈ લાગણીઓ તે માહરી તરફ ધરાવતો હશે કે નહીં તેના ચીડ ઉપજાવનારાં ખ્યાલોમાં હું પડી. હું ઘર ગઈ. મેં ચોપડી જિઘાડી કે વાંચું, પણ વીસેક પાના ફેરવ્યા છતાં એકબી પાનાં જેટલું મેં વાંચ્યું નહીં. માહરં મન એટલુંતો અવીચારી અને એટલુંતો છાલકું બનેલું હતું કે માહરી ખુબસુરતીના બળે કોઈ ઉત્તમ ભરથાર મેળવવાના લોભી વીચાર આગળ માહરી જાત અને માહરા ધર્મના વીચારોનેખી મેં વીસારી દીધાં ! મારા કાકા ઉપર એક કાગળ લખાવા માહરી માદર માહરી પાસે બેઠી; મેં કલમતો ચલાવી, પણ એટલી ઉપરા સાપરી ભુલો હું કરતી ગઈ, કે આખરે ગુસ્સે થઈ તેણીએ પોતેજ જેમજેમ એક કાગળ લખી કાઢ્યું. આખી રાત મેં આ મનમોહીત અમલદાર વીશેનો વીચાર જારી રાખ્યો. તેનો નરમ અવાજ જાણ્યું માહરે કાને પડતોજ ગયો, તેની તીક્ષ્ણ ચળકતી આંખો જાણ્યું મને ટીકતીજ ગઈ. દર અરથે કલાકે હું ચમકી ઉઠી, ને મેં એમજ જાણે માન્યું કે તેણે માહરી ઉપર કાંઈ જાદુ ચલાવ્યુંછે. માહરી લાગણીઓથી એટલી બધી ઉસકેરાયલી મને પોતાને જોતાંજ હું ગભરાટમાં પડી. તમે માનસો આ બધું ? એને મોહબત-હરખ, ગમે તે ગણો. અરે, ખોદા કરતેને, એ મોહબતને બદલે ધીંકારજ ઉપજ્યો હતે ! તે સાંજે માહરાં મન ઉપર એક મંત્ર પ્રકયું. હું ખેંચાતીજ ગઈ, હું નહીં જાણતી કે કેમ. બીજી સાંજેખી તેજ જગાપર ફરવા જવા વીના માહરેથી રેહવાયું નહીં. હતું તો તદનજ નકામું, તોખી મેં માહરં ચુંથવાનું માહરી સાથેજ લીધું. જેવો કોઈ અંગ્રેજનો આકાર દુરથી આવતો મને દેખાય તેવુંજ માહરં હૈકું ધડકતું થાય;

પણ તે સાંજે હું નીરાસ થઈ કેમકે તે સાં આબ્યો નહી. ત્રીજી અને ચોથી સાંજેબી, અરે હું કેવી કંગાલ ને મુર્ખ ! હું ઉછળતી છાતીએ સાં ગઈ, પણ ફોકર; એ બેઉ દીવસ તે ઘણી આબ્યો નહી. પણ આઠમે દાહડે સાંજના તે અણધારેલી રીતે એક બીજા ઘરસ્થની બગલમાં હાથ દેખે ચાલતો, મને મળ્યો. ઓ ખોદા ! તે કેવો લેવાયલો ને શીકો જણાયો, ને વલી તેજો એક હાથથી ઓળીમાં ! તેણે મને ડોકડું કીધું, સેજ ગંભીરધથી હસ્યો, અને ચેહરાના સેજ રતાસ સાથે, માહરી આગળથી ચાલી ગયો. મને બીજેજ દીવસે ખખર પડી કે ‘કેપટન વીલીઅમ’ નામનો એક અમલદાર અકસ્માતથી ઘોડાપરથી પડી જવાથી તેના હાથને સખત નુકસાન પુગ્યું હતું. મેં તુરત જાણ્યું કે ‘વીલીઅમ’ તેનુંજ પોતાનું નામ હોયું જોઈએ. અને તે ખખર સાંભળતાંજ તે એક પારકો નહી, પણ માહરો એક સગોજ જાણે હોય તેમ હું હેબતી અને ધુજી. માહરાં મનની ખરેખરી વલાણ માહરા પોતાથી છુપી રેહ એવુંતો હતુંજ નહીં. જે ધારસ્તીમાંથી તે બચી ગયો હતો તેના વીચાર આવતાંજ હું થયરી ગઈ; અને એવી એક ઇતેજરી તેને માટે મને ઉપજી કે હું તે જણાવી શક્તી નથી. ડાકટર,—હું કેવી નબળી—કેવી કંગાલ—કેવી મુર્ખ—કે આટલાજ વારમાં તેને ચાહતી થઈ ! અને તેથી એક એવા પારકા ને અજાણ્યા સખસને, કે જેને મોહડેથી ક્ષત થોડાક સખ્યતાના બોલો શીવાએ બીજા કાંઈથી વધારે બોલો સાંભળેલા નહી ! કીસ્સાઓમાં વાંચેલા બેહુદા ખ્યાલોએ માહરાં માથામાં ઘર કીધું. કીસમતની કરામતના, તેમજ તેથી મને બેહદ ચાહતોજ હશે તેના, અને એવાજ બીજા કદંગા અને બેસમજ ખ્યાલોમાં હું ચકચુર થઈ. આખો દીવસ મેં ઘેરાયલો ગુળચો, ને માહરી માદરને જણાવ્યું કે માહરા જીવને સાર નથી. ગરીબ, બલી, ભોળા માહરી માદર ! તેણે મને તખીબની સહલા લેવાને સુચવ્યું !

“એ ત્રણ દીવસ પછે હમો પાછાં મલ્યાં. તેના શીકો ચેહરો, અને તેની નબલી હીલચાલ જોઈ માહરં જીગર પીગળી ગયું. મને યાદ નથી કે

કેઈ રીતે, પણ કોઈબી તરેહથી હમો પાછાં બને વાતમાં ઉતર્યાં; અને મેં તેને બનેલા અકસ્માત માટે માહરી ખરેખરી દલગીરી અને દીલસોજી જણાવી. અરે ડાકટર ! એવું—એવુંતો મને એટલુંબધું કેહવાનુંછે કે, આએ ગુનાહ ને મુર્ખાઈની માહરી તવારીખ સાંભળવાની તસદી તમોને આપવા પર માહરં જીગરબી ચાલતું નથી ! તે સાંજે હમો જુદાં પક્ષાં તે અગાઉ ઘેરં ઝડકલું ફેલાઈ ચુક્યું હતું, તેથી પાછાં ફરતી વેળા ઘોડેક ખટકે તેની બગલમાં માહરો હાથ આપીને ચાલવાની હુલાસ કરવાથીબી હું અટકી નહી. એ પછી હમો ઘણી વેળા તેજ જગા ઉપર મલ્યા કીધાં. અને તેથી આગમચની ગોઠવણો મુજબ, માહરા નવા સાથીથી હું મોહીત થયલી હતી, તે એટલોતો સુંદર, એટલોતો ટેકો, અને એટલો તો વીવેકી હતો ! મેં જાણ્યું કે તે એક ઘોડેસવાર પલટનનો કેપટન હતો, અને પુના ખાતે હવાની ફેરબદલી માટે આબ્યો હતો. તે એવોતો આંધળો નહીં હતો ડાકટર, કે હું તેનીપર શીદા—અરે ! જનોજીગરથી શીદા—હતી તે તે જોય નહીં; પણ બ્યારે એક સાંજે સઘળી લાજ એક કારે મેલી, મેં તેને એમ કહ્યું કે જો માહરી માદર સાથે અથવા બીજા કોઈ સાથે ફરતી તે મને જોયતો તે મને આલખેછે એવું દેખાડવું નહીં, સારેતો ખચીત માહરાં મગજ ઉપર શયેતાનેજ કાપુ મેળવેલો હોવો જોઈએ ! પણ તે નાશવંત બોલો માહરે મોહડેથી છુટા તેજ ઘડીએ માહરી બેશરમી હું સમજી, તેના હાથમાંથી માહરો હાથ છીનવી લીધો, અને પાછળ હઠીને શીકી ને બેહોશ જેવી બની ગઈ. તેને હેબતીને તુરત પુછ્યું કે હું બીમાર થઈ કે શું. બીમાર ! અરે તેજ વેળા પૃથ્વી પોતાના પેટાંમાં મને હોમાવી તેની નજર સામેથી નાખુદ કરે તો સારં એમ મેં ઇછીયું ! પણ તેની સીપલી બોલીઓએ પાછું સઘલું માહરાં ધ્યાનમાંથી વીસરાવી દીધું—અને એટલુંબી હું વીસરી કે અફ-

સોસ, અદ્રસોસ ! હવેતો તેના કબજામાં હું પુરે-પુરી આવી હતી ! હું ઘેરે પાછી ફરી ત્યારે, મેં એક ગુનાહ કીધોછે એવી સમજના બોલે માહરી છાતીને દાખવા લાગ્યો. માહરી માદરના મોહડાં સામેથી હું જોઈ શકી નહીં. હું જે બોલી તે યાદ આવતાંજ હું સ્તબ્ધ થતી ગઈ, અને ભારે ક્રોશેસથી તેની વાત માહરી માતાને કાનેથી છુપાવી. હવે કેહવાની તો જરૂર નથી કે ‘કેપટન વીલીઅમ’ અને હું એ પછે કેવી પૈંગતીપર આવી પુગ્યાં. મને પોતાના ધર્મમાં લઈ મને વરવાની તેણે મરજી જણાવી હતી ; અને તેથી હવે દરેક તકે હમારાં લગનને લગતી ગોઠવણો કરવાને હું તેને વીનવંતી હતી ; અને તે સઘળી વખતના તેના જવાબો એવાતો મધુર બોલોમાં તે આપતો હતો કે માહરો જીવ તેની ઉપરના બેહદ પ્યારના જોશથી ઉછલી રહેતો હતો. કેવો મીઠો કેવો મધુર સાથી ! કાહણી કીસ્સાઓના સઘલા કુથલા બાણે હું ભુલીજ ગઈ, અને એમજ માનવા લાગી કે તે જો ગરીબમાં ગરીબ માનવીથી હતે તોથી હું તેને આહતે અને તેને માહરો ખાવંદ બનાવતે આખરે થોડોક વખત એમનો એમ ગુજરી ગયો એટલે, લગનને લગતી વાત બાપે કંઈથી સેવટનું અને સંતોશકારક બોલવાને તેને આનાકાની કરતો જોઈ હું ચીરડાવા લાગી ; પણ જે દીવસે મેં કામથી બોલ્યો જવાબ તેનેથી મેળવવાનો અથવા નહીતો તેને જુદો પડવા કેહવાનો મેં ઠરાવ કાઢ્યો તેજ દીવસે સાંજે તેણે માહરી સઘલી ઇતેજરી દુર કરવી મને ઘણીજ ઉલટ અને જોશ સાથે જણાવ્યું કે, તેનેથી માહરા વગર જીવી શકાતું નથી, અને તેથી જો હું રાજી હોજાતો કામ બીજો દેશ જઈને છુપાં લગન કરવાને તે ખુશીછે ; અને એ પછી તેણે બીજી સેહેંકડો એવી ખુસલવણીઓ સંભળાવી, કે જેની અસરે લોભાધને માહરી જેવી સેંહકડો કંગાલ છોકરીઓ નાશ પામીછે અને

નાશ પામશે ! અરે હું મુઠ-મુઠ-મુઠ, કે મેં તેનું કહેલું બધું સાંભળ્યું—બધું માન્યું ! પણ વીલીઅમ એવું શું બોલતે તે વખતે, કે જે હું માનતે નહીં ! અરે પણ જે માયાથી માહરી માદરે મને ગણી તે માયાના હજારમાં ભાગ જેટલી માયાથી જો મેં તેણીને ગણી હતે—જો એક પળવારની ઉલટને કે છતપ્યારને. આધીન થઈ એક બે બોલ તેણીને મેં જણાવ્યા હતા, તો માહરા પાપી લુટનારના કબજામાંથી હું નાથકની છુટી ગઈ હતે ! માહરી માતાને કશુંબી જણાવા વગર તેની સાથે પરદેશમાં નાહરી જવાની તેની દરખાસ્ત મેં એક મહીનો સુધીતો કમ્યુલ રાખીજ નહીં ; કેમકે માહરું બહુ ઇછનારા પાક ફરેસ્તાએ માહરી તે ગરીબ, કીમતી, અને દુખી માદરનો દેખાવ હરદમ માહરી નજર સામે ધરેલો રાખી મને નીભાવાની ક્રોશેસ કીધી. પણ આખરે સચેતાની કાવત્રાંઓજ ફાવ્યાં. વીલીઅમે બેહદ કાકલુદીઓથી આખરે મને પીગળાવી, અને મને સમજાવી કે થોડોજ વખત માહરી માતાથી જુદી પડવાની હું હામ ભીડીશતો ઘણાજ જુજ વખતમાં હું તેની હકદાર ઘણીઆણીની હાલતે તેણીની સામે જઈ ઉભી રહેવાને શક્તીવાન થવસ ; એટલે પછી ધર્મ સંબંધી ફરફારો જે થયા હોય તેતો અલખત્તાં માહરી માદર ઝાઝા વગ્નદાર ગણશેજ નહીં. અને આખરે એ વાત માહરાં ધ્યાનમાંથી ઉતરી.

“વીલીઅમ !” તે જ્યાં કહે ત્યાં તેની સાથે જવાની કમ્યુલાત અંતે એક દીવસે તેને આપવા બાદ હું બોલી, “તમારી ઉપર માહરો કેટલો આધાર હવેછે તે તમે જાણો છો ! અરે, કંઈ એવું ના કરતા કે તેથી માહરી ગરીબ જઈક માદર તુટેલાં દીલે ઘોરમાં દટાએ !”

“માહરી મીઠી-માહરી મધુર રમજાન !” એટલાજ બોલો માહરી ઉપલી મતલબના બોલ.

વાનાં જવાબમાં, મને પોતાની ગોદમાં દાખલો
 બોલ્યો. એથી હવે માહરી સલામતીની મને
 ખાત્રી મળી! તેજ રાતે મેં તે ધારવેલું કાગળ
 માહરી માદર ઉપર લખ્યું, અને તેમાં મેં સઘળું
 જણાવ્યું. અરે, તે કાગળના એકએક બોલમાં
 માહરાં દીલનો સઘળો ઉભરો સમાવાની મેં કેવી
 કોશિસ કીધી! તે લખતાં માહરા ચેહેરાનો રંગ
 બદલાતોજ ગયો—માહરાં ગુઠણો ધુજતાં થયાં—
 માહરા હાથો થરથરીયા—માહરં માથું ભમતું
 બન્યું—અમે ગરમી ને થંડીના ફરફારે માહરાં
 શરીરમાં ઉપજી રહ્યા. તોખી જેમતેમ મેં તે
 કાગળ પુરં કીધું, અને તુરત માહરાં બીજાનામાં
 સુતી,—પણ મને ઊંધ તે કેમ આવે? તે રાતે—તેજ
 રાતે—એક ખુવાબ મેં જોયો કે જેની તારીર
 જે સમજતોતો હું બચતો. તે એ હતો કે—મેં
 જાણે બીજાનાની બાહર નજર કીધી તો બારી
 પાસે મુકાયલી એક પેટીની આસપાસ અને હેઠળ
 એક ઝેહેરી સરપ સસળતો મને જણાયો. ધુજતો
 દીલે તે ઉપર ટીકતાં હું કમકમી, પણ ત્યારે મને
 વીલીબમનો વીચાર આવ્યો નહી. અફસોસ!
 હવે એ વીચાર મને આવતોજ રહ્યોછે!

“બીજે દીવસ માહરી માદરે, સતારા ખાતે
 વસતાં પોતાનાં સગાઓને મુલાકાત આપી
 આવવા માટે ઠેરાવ્યો હતો, કે બ્યાંથી બીજે દીવસે
 પાછી ફરવાનો તેણીનો વીચાર હતો. હું કેવી
 નાપાક—કેવી ખુરી—કેવી કરપીણ દેવી! કે જે
 રાતે માહરી માદર, ધરમાનો સઘળો વહીવટ
 માહરા હસ્તકમાં સોંપી, જીંદગીમાં પેહેલીજ
 વખત માહરેથી જીંદી પડવાની, તેજ રાતે તેણીનું
 તે ઘર છોડી, માહરા નાશ કરનાર સાથે નાહસી
 જવાનો મેં ઠેરાવ કીધો! હમો બન્નેએ પુનુ
 છોડ્યું—ઓ! તે કમકમાટ ભરેલી રાત!—”
 એટલું બોલતાં હવે રમઝાન ભયભરેલી શીકી

પડી ગઈ. થોડો વખત થયો તેણીનાં બોલોમાં
 અતીઘણો જોશ અને ઉસકેરણી ફેલાયલી મેં
 જોઈ હતી, કે જે હવે બેહદ વધી ગયાથી મેં
 વચ્ચે પડવાનું દરસ્ત ધાર્યું.

“હું હવે આજે સાંજેતો કંઈથી વધારે
 બોલવા તમને દેનારજ નથી રમઝાન!” હું
 થોડુંક પાણી તેણીનાં મોહડામાં રેડતો બોલ્યો,
 “તમે થાકીને લોથ થઈ ગયલાં છો.”

તેણીએ ડોક્યું કીધું, અને બોલવાની કોશિસ
 કીધી, પણ તેણીનો અવાજ બંધ પડી ગયો.

“જો તમે સારી પેઠે હોશોતો હું આવતી
 કાલે આવીશ,” હું બોલ્યો. તેણીએ હા પાડી.
 મેં હવે આયાને તુરત બોલાવી, અને જીવ દર-
 વાની દવાઈ લખી આપી, હું ત્યાંથી વીદાય થયો.

તેણીની તવારીખનું ઉપલું બ્યાન જે મેં
 લખ્યુંછે, તેમાતો પુષ્કળ બીજો વધારો થતો,
 જો તેણી જે સઘળું અસરકારક બોલી તે મેં
 એમનુએમ ઉતારી લીધું હતો તો, પણ માહરાં
 વાંચનારને નહી થાકવવાની મતલબથી તે માહેલો
 મોટો ભાગ મેં પડતો મુક્યોછે.

બીજે દીવસે સાંજે હમો પાછાં બન્ને મળ્યાં.
 હું દાખલ થયો તે વેળા તેણીને રડતીજોઈતે મેં
 કહ્યું કે જો તેણીની વાતથી તેણીને દુખ ઉપજતું
 હોયતો તે તેણીએ આગળ ચલાવવીજ નહી.

“હા, ડાકટર, તેણી બોલી, “મને દુખતો
 ઉપજેય; પણ એથી ગમે તેટલુંબી માહરં દીલ
 દુખાએ તોખી આએ માહરી સીહા તવારીખ જે
 મેં સર કીધીય તે માહરે આગળતો ચલાવવી
 જોઈએજ. એમાં ઘણુંક એવુંછે કે જેથી તમે
 કમકમશો, ને જેથી તમે માહરી ઉપર દયાની
 અરે નહીતો ધી:કારની નજરે જોશો, પણ તોખી
 માહરો ગુનાહ બધો માફ કરી તે તમે ધ્યાન
 દેઈ સાંભળો!”

“એ માહરો નાશ કરનાર,” રમઝાન આગલ બોલી, “જે જે ઉપાયોથી માહરો નાશ કરવામાં ફતેહ પામ્યો તેનો સઘલો તુલોતવીલ હેવાલ કહી તમારું દીલ હું દુખવી શક્તી નથી. આગ-ગાડીમાં મુખ્ય તરફ જે આખી મુસાફરી મેં કીધી તે સઘલો વખત હું ખરેખર ઘેલી જેવીજ થયેલી હોઈશ. કંઈખી મને ખોલ્લી રીતે યાદ નથી. સઘલું જાણે એક ધુમસમાં—ઉસકેરણી તેમજ ધાત્તી ને હરખ ભેગા ધુમસમાં—જાણે તે સઘલું ઘેરાયલું હોય એમ હજીખી મને દીશે છે કેપટન વીલીઅમે તો મને શાંત પાડવામાં અને માહારી પર મમતા દેખાડવામાં કશું બાકી રાખ્યું નહી. તેને મને જાહુકની ઉલટ અને હરખમાં રાખવાનેજ કોશિસ કીધી. એક ઘડી-ખી તેણે મને વીહલી મુકી નહી કે હું શું કરું છું તેનો વીચાર કરવાને મને બની આવે. નહી—તે વીચાર તો ગુમ કરવાનીજ તેની તદબીરે હતી. હું નહી ધારતી કે એ દીવસો સુધી તો માહરી આગલી હાલત તરફ નજર કરવાની કે જે ચીજ હું જોડી આવી હતી તેનો અદેશ કરવાની મને દુરસત મલી હોય. ભયભર્યું તેમજ અજબ જેવું તો એ છે કે ત્યારે મને કસીખી બેચેની ઉપજી નહી. કેપટન વીલીઅમની સંગતમાં રહેવું એજ ગોયા માહરું ઉત્તમ બેહેશત હતું—અને તેને જોવામાં, તેને સાંભળવામાં, તેની સાથે બોલવામાં, અને તે હવે જાંદગી સુધી માહરો ને માહરેજા હતો તેનો વીચાર કરવામાંજ માહરે અપાર હરખ સમાયલો હતો ! પણ ત્રીજા દાહડાની સહવારે,”—એટલું બોલતાં તેણી માર્થાથી પગ સુધી કમકમી,—“હું હેબત સાથે જાગી ઉઠી ; કેમકે હું નાહસી આવી તે અગાઉ જે સરપને મેં સ્વપ્નમાં જોયો હતો તેજ સરપ હમણાંખી માહરા ખાબમાં આવ્યો. તે હવે તો કબતનાં ખાનાં આગલ સસરતો જણાયો ; પણ પછી તે આવીને, જે બીજાણું પર હું સુતેલી હતી, ત્યાંજ આવીને આલોટવા લાગ્યો ! એ ચોંકાવનારો સ્વપ્નનો જોતાંજ હું મેં આગલ કહ્યું તેમ, કમકમાત સાથે જાગી ઉઠી. અને અફસોસ, હવે માહરી આંખો ઊંધડી !

માહરી પાસેજ તે સરપને મેં સુતેલો જોયો ! સારેજ પરણવાની માહરી ઉમેદ મને છેલ્લી સલામ કરી ગઈ !

મોટેથી ચીચીઆરી પાડતી હું બીજાણું ઉપરથી કુદી પડી દેવાના જોશથી માહરા બાજો હું પીખતી થઈ. તે પોતેખી હેબત સાથે માહરી પુઠે કુદી પડ્યો, અને મને શાંત પાડવાની ફાકટ કોશિસમાં પડ્યો. જે ઘરમાં તેણે મને ઉતારો આપીને રાખી હતી તે ઘરની એક આખરદાર સ્ત્રી માહરી ચીશ. સાંભલી માહરા ચોરડા પાસે દોડી આવી. વીલીઅમે તેણીને સમજાવી કે—“માહરી બાએડીને ચમક થવાની ટેવ હોવાથી આએ વખતેખી તેમજ થઈ આવ્યું છે !” પણ તેણી તો સમજીજ હતી કે હાં ‘બાએડી’નો અર્થ કેવો થવો જોઈએ. તે આખા ભયંકર દીવસમાં સાર પછી શું બન્યું તે કસુખી ચોકસ રીતે મને યાદ નથી. તે દુસલાવનાર તો એક જાદુગર જેવો, એટલે બીજેજ દીવસે તેને મને જેવી જોઈએ તેવા પતાવી લીધી. જાણે તેની અસરની સામે થવું નહી બની શકે તેવુંજ મને લાગ્યું ! મુખ્યમાં એક અઠવારુખી નહી ગુજરતાં, હમે તુરત અલાહબાદ ખાતે જઈ રહ્યાં. વીલીઅમે સઘલે ઠેકાણે મને હદ વગરની મોજે તો કરાવી, પણ તે લખો તરેહની મોજેખી માહરાં હૈડાને કોરતા તે સંતાપના કીડાને સાંત પાડી અથવા નાખુદ કરી શકી નહીં ! ત્રણ અઠવાડ્યાં સુધી તો હું અવારનવાર ધોધબધ આંશુ પાડતી અને ચમકની ખેંચતાણમાં પડતીજ રહી. વીલીઅમની હદ વગરની મમતા હજી સુધી તો એમની એમજ ચાલુ રહી. મને ગમત આપવા કીજે તેણે પુરાકળ નાણું ખરચ્યું ; અને તેથી એક મહીનામાં તો માહરી આગલી દલગીરી ઘણેક દરજ્જે ઘટી ગયેલી મને માલમ પડી. દાર પીવાની તેણેજ મને ટેવ પાડી હતી, અને તે તરફનો માહરો શોખ આખરે તો એટલોખધો વધી ગયો કે ગુસ્સામાં આવીને તેણે અંતે મને તે અતી-ઘણો પીતાં અટકાવી. એકજ—એકજ વેળા, મને યાદ છે કે, માહરી માતાનું પવીત્ર નામ મેં તેની આગલ દીધું. તેને તુરતજ એક કાગલ

કાઠીને મને દેખાડ્યું કે જે, તેના કેહવા મુજબ, તેના એક મીત્રે પુનેથી મોકલ્યું હતું. તેમાં એવું લખેલું હતું કે માહરી માતાએ સઘલું જાણતાંજ માહરું લખેલું કાગલ બાલી નાખ્યું હતું, મને ગાલ અને કદુવા દીધી હતી, અને મને ફરીથી પોતાની આસરીએ નહી ચઢાવાના સોગંદ લીધા હતા. પણ અફસોસ! એ સઘલું તેનું જીવું—એ સઘલાં તેનાં કાવચાં હતાં !

“અરે પણ એવી તેની પોકલ અને નીચ ઠગાઇથી હું કેવી રીતે એક ધડીભરખી બોલવાઇ હોઇશ? મને કાંઇ એની સમજ પડતી નથી; અને અજબ જેવું તો એજ છે કે તે વેળાના સંતાપનો કમકમાત ભરેલો ડંખ નરમ પાડવા માટે મેં એમજ ઇચ્છ્યું કે તે ખરુંજ છે એમ વીચારવું. સેતાનેજ મને આંધલી બનાવી હતી !

“તે વખતથી માહરી સઘલી કામળ લાગણીઓ મંદ થઇ જતી મને જણાઇ, અને કેટલીક રીતે હું માહરી હાલતથી સંતોષખી પામતી ગઇ ! તોખી પરજીવાને લગતી વાત હું એકદમ ભુલી ગઇ નહી, અને એ વીશે તો મેં એટલો તો કંટાલો તેને આપ્યો કે આખરે એક વખત, ભારે જહતુનમાં આવીને તેણે મને મારી ત્યારેજ હેબતીને મેં માહરા કાલાવાલા અને હુજત ઉપર શેવટનુ પાણી ફેરવ્યું. જીદાં જીદાં શેહેરોમાં અને ગામોમાં ફરતાં હરતાં રેહી હમે ધણો વખત ગાળી નાંખ્યો અને તેટલા વખતમાં અંગ્રેજ ભાશા હું ધણી સારી રીતે બોલતાં શીખી. આખરે હમે મહ ખાતે જઇ વશ્યાં, અને ત્યાં હજે મને વીલીઅમની માહરી તરફની વર્તણૂકમાં મોટો ફેરફાર પડતો જણાયો, અને તે ફેરફાર અલબત્ત સારો તો હતોજ નહી. મને લાગ્યું કે તે હવે પોતાથી મને કંટાલેલી કરવાની તજવીજ કરતો હતો ! તે વલી કેટલાક પોતાના લશ્કરી લટખત મીત્રાને માહરી સાથે ખાવા પીવાખી બોલાવા લાગ્યો, અને તેઓ સઘલાં જેખી વર્તણૂક માહરી સાથે ચલાવે તે તરફ તે બેદરકાર રેહતો દીશ્યો. પછી વલી તે મને અસબમ અને મલાહજ વગરની ગણીને માહરી ઉપર ચી-

રડાતો થયો, અને એ મુજબ માહરી સાથે ચીડાં ફારવાતુ એક સરસ હથીયાર તેને મલી આવ્યું. ત્યાર પછીની હમારી જીંદગી જીડુકના ફેસાદમાં ગુજરવા લાગી. તે હવે કેહવા લાગ્યો કે તેને લીધેલી રજાનો વખતખી પુરો થવા આવ્યો હતો, અને તેથી બીજા દસેક દીવશોમાંતો તેણે પાછું પોતાનાં લશ્કરમાં જોડાવા જવું પડશે. કદાચ તેને પાછું પુનેખી જવું પડે ! અરે પણ પુને જવાનો વીચારજ મને તો કમકમાવતો હતો ! માટે માહરી બેશરમીનું બીજું પગલું મેં ભર્યું. મહ છોડી જવાનો જે દીવસ વીલીઅમે નક્કી કીધો હતો તેની એક દીવસ આગમચ તેનાજ એક જીવાન, વયશની, પણ ખુબસુરત અને પૈશાવાલા મીત્ર સાથે હું ગુપચુપ નીકલી ગઇ. હમે દીલી ગયાં, ત્યાં હું છડેછોક ફરતી યઇ. જેખી પોશાક કે જેખી ધરેણું હું માગું તે મને મલતુ હતું. જર જહવેરથી હું ઝહલકી રેહી, અને સઘલાંઓનું ધ્યાન માહરી તરફ ખેંચાતુંજ ગયું. બધાં પુછતાં હતાં કે—“એ કાણુ છે ?”—ને તેમને શું જવાબો મલતા હતા તે હું સારી પેઠે જાણુ છું ! સાંભલો ડાકટર, ધીરજખી સાંભલો આ ગુનેહગાર હેવાલ, અને કમકમો નાં, જે હું કહું તો કે બીજા છ મહીના નહી ગુજર્યા એટલામાંતો બે બીજા બદમાશોને મેં માહરી પાપી સોખત બખશી—પણ હવે એટલુંજ હું બોલીશ.

“માહરી માતાથી જીદી પડવાને બેજ વરશો થયાં એટલે તો મેં પોતાને ગંજવર મુબઇમાં એખલી પડેલી જેઇ. બગડેલી તંદરેસ્તીએ માહરો દેખાવ બેહદ બદલી નાખ્યો હતો, અને મેં ચલાવેલી ખુરી જીંદગી માટે ધણેક દરબજે મને નાલાયક કીધી હતી. માહરો જેશ સંધલો નાખુદ બની, માહરું મન નાખુશ ખાલોમાં જીદુતું થયું હતું; અને તેથી કંટાલીને જે સખસ સાથે હું છેલી રેહી હતી તે, માહરા ગજવામાં માત્ર ત્રણસોની રકમ મુકીને મને અચીતો તજ ગયો.

“લગભગ ત્રણ અઠવાડીયાં સુધી અશીમની ગોટીઓ ગલતી અને દારૂના ગોટ ઉતારતી મુબઇમાં હું એખલીજ રેહી. એક દીવસ એક રેલવે

રેશન ઉપર વીલીઅમનો એક આગલો મીત્ર-
મને મલ્યો કે જોને માહરી સાથે ખાનું ખાધું
હતું, એટલે તેને હવે પોતાનો આશરો મને આ-
પવા જણાવ્યો. તેથી મેં કમુલ્યો, અને તેને
લાં એક માસ મેં ગુળચે. ડાકટર, એ સઘલું
કેવું બચકર છે! અરે કેવું હેખતનાક છે!” મેં
એક નીસાસો નાખી માહર ડોકું નમાવ્યું.

“હા, એ બચકર છે!” માહરા નીસાસાનો
પ્રતીઉત્તર પોતાનાં હૈડાનાં છેક બીતરમાંથી
આપતી તેણી બોલી, “કમકમાટ ઉપજવનારાં
પાપોનો એક મોટો પોથો છે, પણ હવે મને તે
જલદીથી પુરો કરી નાંખવા દેઓ.

“પાછી હું એખલી મુબ્બમાં પડી એટલે
માહર મન વધારે ને વધારે જુમાતું ગયું.
ઉદાશીનું જે દેવાનાપણું આવે છે તે દેવાનાપ-
ણમાં હું પડતી ગઈ. જો દારૂ પીને મેં માહરી
ઉસકેરણી જલવી નહીં હતેતો મેં એ ઉદાશીના
બાહારમાં કેદાડતી માહરી જીંદગી તમામ કીધી
હતે; અને એજ દારૂની અસરમાં બારેબાર થયલી
એક રાતના બાર વાગાને સુમારે હું ઝાંટરોડ
ઉપરની મોટી નાટકશાળાના દરવાજા આગલ
ઉમેલી હતી. નાટક તરતનોજ પુરો થયલો હતો,
અને અંગ્રેજી ખેલ હોવાથી અંગ્રેજ આરતો
અને મરદોની મોટી સંખ્યા માહરી સામેથી
બાહર પડતી હતી. તેવામાં એક દેખાવ જોતાંજ
માહરી સઘલી સુધ મેં ખોલી કીધી. કદાવર અને
ખુબસુરત દેખાવનો એક અમલદાર ત્રણ ખાતુ-
લેધને ગાડીમાં બેસવા જતો હતો, તે ખાતુઓ-
માંની એક તે તેની બગલમાં હાત આપીને ચા-
લતી હતી તે અતીધણી ખુબસુરત હતી, અને
તેણીને તે ધણજી માન આપતો જણાતો હતો.
મેં માહરો સ્વદેશી પોશાક પાછો પેરેલો હોવાથી
તેણે મનેતો ઓલખી નહીં, પણ મેં તેને ઓલ-
ખ્યો, તે કેપટન વીલીઅમ હતો! બીજીજ ધ-
ડીએ હું જમીન ઉપર પટકાપ પડી.

“બીજે દીને સહવારે, મેં પોતાને માહારાજ
આરડમાં બીજાના ઉપર પડેલી જોધએ સીવા-
ય બીજું શું બન્યું હતું તે મને સેજબી માદ
નથી. માહરી આગલ માહરી ઓલખીતી અને

માહરીજ હાલતની એક આરત બેઠેલી હતી કે
જે મને ઓલખીને લાં લાવી હતી. હું હજીતો
બીજાના પરજ, તેવામાં માહરી ઘેરવાલીએ
આવીને મને ખાલી કરી જવાની તાકીદ કીધી,
જે કે તેણીનું કશુંબી બાકું ચડેલું હતું નહીં.
માહરી ઘેરવાલીએ જાણ્યું કે હમે “નાપાકો”
હતા મારેજ તેણી મને પોતાના ઘેરમાં રહેલી
જેવાને રાજી હતી નહીં. એ જોધ, માહરી ઓ-
લખીતી તે આરત મને પોતાનાં ઘરમાં લેધ ગઈ
અને લાં બીજી બે દીવસો, નહીં બોલાય એવા
કમકમાટમાં મેં ગુળચ્યા! એ પછીનો સઘલો
વખત મેં બારે હીનપરતીમાં ગુળચે. પણ જે
જે કદમોથી હું અતીતીના નીચમા નીચ ગારમા
હોમાતી ગઈ તેનાં સઘલાં ખ્યાન ઉપર માહરે
થોભવું નથી. માહરા પૈશા પુરા થયલા, મેં પેહે-
રેલો તે વતરોગનો સઘલો માહરો પોશાક ગીર-
વી મુકાયલો—એટલે હવે માહર થાય શું? ગુ-
નાહ ને બેશરમીની પેદાશનો દારૂ પીધ—પીધને
મેં મોહત સોધવાની ઘેલી કોશેશ કીધી—અરે-
ખર મેં મરવાજ માગ્યું! હું એટલી તો સખત
જીંદગી ગુજરવા લાગી કે તેથી માહરી તંદરો-
સ્તી બાગી પડે અને તેથી આખરે હું મરું; મરું
આહા! એક કુતરાને મોહતે મરું તોખી ચીંતા
નહીં! પણ જે એક આરત સાથે હું રેહી હતી
તેણીથીખી મને થોડાજ વખતમાં જુદું પડવું
પડ્યું. માહરા કરતાંખી અતીધણો વધારે લખ
તેણીને દારૂનો લાગ્યો હતો; અને તેથી એક રાતે
દારૂના બાહારમાં તેણીએ ગાલ દેધને એક દારૂની
બાટલી છુટી માહરાં માથામાં મારી. તે બાટલી
લાગતાંજ સુહની અને લોહી લુવાન થઈ હું ભોંય
ઉપર પટકાપ પડી. જુવો ડાકટર લાં તે મારનો
દાધ!” એમ બોલી રમઝાને કપાલ ઉપર પડેલા
પોતાના બોલો ખીસાડી ડાખાં કપાલનાં ખુણાં
આગલ એક મોટો કાપ મને દેખાડ્યો.

“માહરી માદર વીશે હું આટલું થોડુંજ બો-
લુંજું તેથી ડાકટર તમે અજબ થતા હશો; પણ
તેથી એમ નાં સમજતા કે તેણીને વીશે મેં
વીચાર્યુંબી થોડું. માહરેથી દુઃખ પામેલી
તેણીની શીકલતો હરદમ માહરી આંખો સામેજ

હતી. પણ તે માત્ર વધારે નાઉમેદીમાંજ મને હોમાવામાં કામે લાગતી હતી. તેણીને ઉપજેલું દુઃખ કેવું હશે તેનો વીચાર માહરાં મનમાં ઉપજતાંજ માહરી પોતાની બેશરમી અને ક'ગલી-અતતો ખમાઈ શકાય તેવીજ મને લાગતી હતી! તેણીને લગતી કસીથી પુછપરછ કરવાની મેં કદીથી હીંમત કીધી નહીં. અરે, હું કરુંબી કેમ? પણ એક વેળા એક વીચાર વીજલીના જેવી જલડે અચીતો માહરાં મનમાં ઉપજ્યો, અને મેં ટેરાવ કીધો કે કાંઈથી કરીને પુનેજઈ માહરી માતાને છુપી રીતે જોઈ આવવી. બાડાં જેટલી રકમ તો માહરી પાસે હતી એટલે હું આગાડીના ત્રીજા વર્ગમાં માહરા ચીથરેહાલ પોશાકમાં ચડી બેઠી.

રાતનો વખત હતો, વરસાત ધોધબંધ વરસતો હતો, અને થંડી ટુક હાડેહાડ ધુન્નવી નાંખતી હતી, કે જ્યારે કસાથી કે કોઈનાથી આસરા વગર હું પુનાનાં સ્ટેશન ઉપર ઉતરી. તે આખી રાત તો એક ઘરના ઓટલા ઉપર સુઈને મેં ગુન્નરી, અને સહવારે પાંચ વાગે ઉઠી માહરાં ઘર તરફ હું ચાલતી થઈ. થંડીથી અને બીનાસથી હું એટલી તો સુહન મારી ગઈ હતી કે તે સહવારના પોહરમાંથી માહરી પાસે રાખેલી એક શીશીમાંનો જલ્દ ઉરાક હું પીવા વીના રેહી નહી. અરે, એ દારૂ પીવાનો લખ મને કેવો સખત લાગ્યો હતો તે જો તમે બરાબર જાણો તો ખચીત કમકમે! કેથેબી ખોટી થવા વગર, હું જલડથી આગલ ચાલતીજ ગઈ. દેખાવ હજી અધારો અને ઉજડ હતો. વરસાદ અને પવનેતો છોક માહરાં બીતરનેથી અકડી નાખ્યું હતું, તોથી માહરી માતા—તે તુટેલાં દીવની માહરી માતા શીવાય બીજી કોઈથી ચીજ મેં જોવા ચાહી નહીં, કોઈથી ચીજ મેં સાંભલી નહીં, કે કોઈથી ચીજનો મેં વીચાર કીધો નહીં. આખરે હું માહરી જગાની નજદીકીમાં આવી પુગી. મેં જોયું—મેં માહરી આંખો, તે દુખી આવી ત્યાંસુધી ખેંચેલી રાખી. પણ અફસોસ! જે જગાપર હમારું ઘર હતું તે જગાપર તો એક દુકાન નવી રંગાયલી અને સુનેરી હરફનાં નામનાં ચકચકીત પાટીયાં સાથની ગોઠવાયલી મેં

જોઈ. ઓ માહરા ખોદા! માહરાં ધુન્નતાં જગ-રંમાં તે વેળા દુખના કેવા તીરો બોકાયા! સામેજ આવેલા એક ઘરના બીના ઓટલા ઉપર ટપકાઈ બેઠી. મેં હાતો માહરા ચોલ્યા, અને રખેને માહરાં ચીસથી આસપાસનાં લોકો જગી ઉઠે તે ધાસ્તીથી ચીસ મુકવાની અણી ઉપર આવેલા માહરા હોટો મેં ભયંકાર જોશથી માહરા દાંતો વચે દાબી કર્યા. આખરે એક ઘરડો મુસલમાન એક ધોડાને ચલાવતો તે રસ્તા ઉપર આવ્યો. લથડતે અવાજે મેં તેને પુછ્યું મરયમખુ (માહરી માદર) ક્યાં રેહતી હતી? તે જરા બેહેરો હતો, એટલે તેના કાન આગલ મોટી યુમ પાડીને મને તે પુછવું પડ્યું, જોકે તેટલુંબી જોર કરતાં માહરાં રહ્યો સહો દમ સહલો આખર થઈ જતો મને લાગ્યો.

“ઓહો—ખુદી મરયમખુ? પેલો ખુદો બોલ્યો, “ઓ ખુદી—ઓ ખુદી મરયમ? હં—હં, ઓ ખુદી મરયમખુ? ઓ કે જસકી લડકી કૌનકી સાથ નીકલ ગઈતી ઓ ખુદી?”

“મેં હાતુ ડોકચું કીધું, જોકે જેની સાથે હું વાત કરતી હતી તેનોથી ચેહેરો પીછાનવાને હવે માહરી આંખો, આસુઆના બીનાસથી, અશક્ત થઈ હતી.

“ઓહો! તે બીચારી ખુદી? ઓ ખુદી મરયમખુ? ઓતો બીચારી આજ દીડ બરસ હુવા મર ગઈ—”

“મેં કાંઈ વધારે સાંભલ્યું નહીં. હું એસુધથી થઈ નહીં—હું એક બોલબી બોલી નહીં—પણ જ્યારે તે બોલતો હતો ત્યારેજ મજબુતીથી અને જલડથી ચાલી ગઈ. ચાલતાં ચાલતાં જાણે માહરં બદન કુલીજ જતું હોય એમ મને લાગ્યું માહરા પગોતો જાણે જમીનને લાગતા હતાજ નહીં. અજબ જેવા દીવાઓ અને રોશનીઓ માહરી આંખો સામે ભમતી મને દીશી. માહરં માથું ગોલને ગોલ ફરતુંજ જણાયું. એજ હાલતે હું સ્ટેશન ઉપર ગઈ, અને ખોદાં જાણે કેવી રીતે વગર ટીકેતેજ તૈયાર ઉમેલી ગાડીમાં બેસી ગઈ. પણ બાયખલે ઉતરતાંજ માહરી પાસ ટીકીત નહીં જણાયાથી એક સીપાઈએ મને

પોતાના કબજામાં લીધી. એક અંગ્રેજ સ્ટેશન માસતર સામે મને ઘસડીને ઉભી કરવામાં આવી, કે જેણે, ઘણાજ સખત અવાજે, એવી લુચાઇ ચલાવાની માહરી હીમત આપે અને પુછ્યું. હું ક્યાં હતી, અને શું કરતી હતી તેનું થોડુંજ બાન મને હોવાથી હું માત્ર ગુહણ મંડયે તેના પગ પાસે પડી ગઇ. થોડોકવાર માહરી ભણી સખતાઇથી જોયાં બાદ તેને માયા છુટી.

“અબ એ મુફ્ફેસ ભીખારીકું ક્યા કરના !” એમ પેલા સીપાહી ભણી જોઇ ખોલી, તેણે ભીખ દાખલ એક પાવલી માહરાં આંગપર ફેંકી. બીજાજ ધડીએ, એક નાઇલી ચીશ પાડી હું પલાટકાર્મ ઉપર લખાઇ પડી; અને એક કલાક પછે આંખ ઉઘડતાં, મેં પોતાને સર જમશેદ-જીની હાસપીટલનાં બીજાનાપર પડેલી જોઇ બેજનની તાપના સખત હોમલામાં, એ ત્રણવાર મોહોતની ચુંગાલમાંથી બચીને, મેં અઠવાડીયાં એ હાસપીટલમાં ગુનચીં. મને બ્યારે ત્યાંથી કાઢવામાં આવી ત્યારે મને પેરવાનાં કપડાં કે રેહવાનું ઘરખી હતું નહીં. માહરી સાથેજ એક બીજી આરતખી હાસપીટલમાંથી બાહર નીકળી હતી, કે જેણીએ માહરી તમામ નાચારી જોઇને એક અનીતીના જાહેર થયલાં ઘરમાં રેહવા માટે બોલાવી. આગલા વખતમાં એક અંગ્રેજ મને મમતાથી જણાવ્યું હતું કે બ્યારેખી હું પૈસાની તાણમાં હોઈ ત્યારે તેને મદદને માટે અરજ કરવી. તે મુજબ મેં એક અરજનું કાગલ તેની ઉપર લખી મોકલ્યું, ખરેખર, તેને પોતાની કમુલાત પાલી, અને બીજેજ દીને માહરી ઉપર પચાસ રૂપિયાની એક રકમ મોકલ્લી તેણે મને લખી જણાવ્યું કે હવે ફરીથી તેની ઉપર માહરે કશું લખવું નહીં. હજી આગલ તમે સાંભલવા માગોચ ડાકટર ?

“એ જાહેલી રકમમાંથી ચકચકીત પોશાક ખરીદ કરી, મેં એક ઘેર બાડે લીધું, અને એક સાધારણ વેશીયાની નાપાક જીંદગી મેં શરૂ કરી. પુનાની માહરી છેલ્લી મુલાકાત, અને હાસપીટલની માહરી છેલ્લી માંદગી પછી હું તદ્દનજ ફેરવાઇ ગયલી લાગી. તેણીની નીચ

કરપીણ દીકરીના હાથનો જખમ ખમીને માહરી માદર-માહરી રાંક માદર તો મરણ પામી હતી- અને મુબખમાં કોઇખી માહર જાણીતું સગું હતું નહીં. જગત, જગતથી તો સદાનીજ બાતલ થઇ હતી. મનની એક એવી હાલતે હું જીંદગી ગુજારતી થઇ કે જેનું બ્યાન હું કરી શકતી નથી. માહરી સ્થિતી ખરેખર જીવપર આવેલી હતી; માહાર શું થશે તેથી હું તદ્દન બેદરકાર. એટલુંજ ઇછતી હતી કે મોક્ષામાં ચાલતાં-ચાલતાંજ હું મુ-એલી પડું તો બેહેતર. દાહડાના બાયગે ત્રણ કલાકો મેં બીન છાકટી હાલતે ગુનચીં હોય. જેખી રકમ હું મેલવું તેની પૈએ પૈ જલ્લદમાં જલ્લદ દારૂઓ માટે હું વેરી નાખતી હતી! પણ, એ પછેની એક વરસની જીંદગી મેં કેમ ગાળી તેનું વર્ણન આપી તમોને સંતાપમાં હું નાખનાર નથી; તે એક દોઝખી જીંદગી હતી! પણ થોડીક બાબદો તો માહરે જણાવવીજ જોઇએ. એક રાતે ફરીથી બ્યારે હું નાટકશાળા આગલ ઉભેલી હતી ત્યારે પાછો વીલીઅમ અંધારેલો માહરી નજરે પડયો. આ એ વેળાતો અચીતી તેની નજર ચોકશપણે માહરી ઉપર પડી, અને તેણે મને પીછાની. ભપ-કાદાર પોશાકવાલી એક બાનુને તે ગાડીમાં બેસાડતો હતો. પણ મને પીછાનતાંજ તે ભય ભરેલો શીક્ષા પડયો, અને જહડકથી ગાડીમાં બેસી જઇ તે ચલાવી જવાનો તેણે તુરત હુકમ આપ્યો. કદાચ તેણે એમ ધાર્યું હોય કે હું ત્યાં પોતાને જાહેર કરશ; પણ નહીં-હું તો તેના કરતાંખી વધારે શીક્ષા પડી ગઇ હતી, અને આખરે હું એટલી બેહોશ બની ગઇ કે પાસે પડેલા એક પથ્થર ઉપર મને બેસી જવું પડ્યું. જે બાનું વીલીઅમની સાથે આવેલી હતી તે તેની બાય-ડીજ હોવી જોઇએ એમ મને તેજ વખતે લાગ્યું. આખરે ઘણીક રીતની તદ્દખીરથી મેં તેનું રેહવાનું મકાનખી મેલવ્યું, અને ત્યાં, તેના મોટા ખંગલાની સામે, ઘણી વેળા મોડી રાતે અંધાર અને થંડી કે ભીનાશ હોય તોખી હું જમીને ઉભી રહીને ટીખ્યાજ કરતી હતી અથવા એમથી તેમ ફરતી હતી, અરે, પણ તે વખતના આં જીગરના ઉભરાનો કોઇને ખ્યાલ આવશે! તેના દીવાનખા-

નામાં વાગતા પીઆનાનો અવાજ સંભલાતાં માહર હેલું કેલું ઉછલી રેહતું હતું! છાતીનો કેવો જોશ માહરો ગળાંને ગુંગલાવતો હતો! એશક, મેં વીચાર્યું કે, એ પીઆનો તેની બાએડી વળ્લ-ડની હશે, અને તે તેણીની ખુરશીને અઢેલી તેણીની તરફ મમતાથી જોતો ઉભો હશે! અરે એ કમકમાટ ભરેલી રીતે ગુન્નરેલા તે કલાકો-તે રાતો! હું એક માનવી તરીકે નહીં પણ એક વંત્રીનીજ માફક તેની પુઠે લાગીશું, એવો વીચાર મને ઉપજ્યો. અને જોકે આવી ભયંકાર રીતે તે માહરી સાથે વલ્યો હતો, તોખી તેને સેજબી સંતાપમાં નાખવા કરતાં હું મોહતજ વધારે પસંદ કરતે! અને ડાકટર, એજ રીતે હું મુંબઈ મધેનાં એક બીજા ઘર સામેથી ફરતી રહી હતી. ત્યાંથી ઘણાએક કલાકો-ઘણાજ કરવા કલાકો એમથી તેમ ફરતાં મેં ગુન્નરીછે-અને તે ઘેર તમારું પોતાનું હતું.” એટલું બોલતાંજ તેણી રડી પડી, અને થોડીક મીનીટ સુધી તેણીથી કશું વધારે બોલાયું નહીં. તેણીનો બાકીનો હેવાલ બીજે કોઇ દાહડે લખાવાને મેં શુચ્યું, પણ તેણીએ તે લગભગ પુરોજ થયલો જણાવ્યો. આખરે તેણી પાછી બોલી.

“એક વખત તમને પુતલીબાઈ સાથે ફરતા જોઇ ઘણાક લાંબા રસ્તા સુધી હું તમારી પુઠેજ ચાલતી રહી, હતી-અને જાણે એવુંજ ચાલ્યું હતું કે તમારા પગ પડેલી જમીનને હું બોસો દેઉં. રખેને તમે અપવીત્ર થાઓ, ને રખેને માહરા જેવી એક કમકમાટ ભરેલી ઓર-તને જોઇને તમે બોલખો તે ધાર્તીથી મેં નજ-દીકમાં આવવાની હીમત કીધીજ નહીં હતી; અને જ્યારે તમે અંબુદીઠ થાઓ એટલાં દુર ચાલી જાઓ, ત્યારે માહરાં ઘેર તરફ દોડી જઇને દા-રની કેફમાં માહરા સંતાપ દુબાડી નાખવા શીવાય બીજો કશો એલાજ મને સુઝતો હતો નહીં. માહરા નાહશી જવાની વાત ડાકટર તમે કદીથી આગલ સાંભલીતી નહીં? ” તેણીએ હવે એકદમ પુછ્યું. મેં ના નો જવાબ આપ્યો, કેમકે હમો ફરી પાછાં ત્યાં ગયાંજ નહીં હતાં, અને ઘરસંસારી બાબદોમાં ધ્યાન રોકવાથી હ-

મેને તેણીને લગતી પુછપરછ કરવાનુબી બની શક્યુંજ નહીં હતું. તેણીએ એક નીસાસો નાખી આગલ બોલવા માડ્યું.

“જે લોકો સાથે વીલીઅમે મને ઓળખાણ કરાવી હતી. તેમાના કેટલાકને મેં, ઘણી વખત જુદી જુદી જગાએ જોયા હતા, પણ તેઓ એ મને પીછાની નહીં હોય. યા પીછાનવાને ચાહ્યું નહીં હોય. અને મેંથી તેઓને કાંઇ યાદ દેવાડવાની કોશિસ કીધી નહીં. આખર માહર મન જગતું અને જોશ ભર્યું રાખવાને દારબી અશકત થઇ પડ્યો. હું મોહલાઓમાં ભટકતી થઇ-હું-શું કરતી હતી અને હું ક્યાં હતી તે વીશે જાણે હું અરધીજ સાહુચેત હોઉં તેમ માહરી આસપાસનાં સઘલાં કમકમાટભર્યાં કંગાસોના ટોલાંમાં હું ભેલાતી થઇ. એખલી વસવા તો મેં ચાલ્યું, પણ તેમ માહરી હીમત ચાલી નહીં! ઘણાજ ભયંકર વીચારો માહરાં મનમાં ઉભરી આવતા હતા. માહરી ગુન્નરેલી છંદગીનો ગુનાહ માહરી આંખો સામે પાછો એવો તો ચલકી રેહતો હતો કે તેથી હું દેવાનીજ બની જતી હતી, અને ઘણી વેળા દુઃખના માહરા જરાડા સાંભલીને આખું ઘર જગી ઉઠતું હતું! એખલી જ્યારે રેહવાની મને ફરજ પડે ત્યારે માહર મન વેરવા માટે હું અવારનવાર વર્ત-માન પત્રો વેચતાં મંગાવતી હતી, અને એમ એક દીવસ એક વાંચતાં મને માહરા ભત્રીજા યુસફના મરણ વીશેની ખબર પડી, અને એવુંબી મેં થોડાજ વખતમાં જાણ્યું કે ૧૩૦૦૦ જેટલી રકમની દોલત માહરે અસતક આવી શકશે. પણ તેજ ધડી મેં ઠેરાવ કીધો કે એ દોલતને આંગલીબી લગાડવી નહીં-તે મેલવવાની કો-શિસબી કરવી નહીં. મને એમજ લાગ્યું કે તેની સાથે મને કસુંબી લેવું-દેવું નથી; અને જો તે તરફ મેં માહરો હાથ લખાવ્યો તો મૂવેલાંબી સઘલાં પોતાની ઘોરોમાં ધુજશે. એક વખત મેં માહર નામ એક જાહેરખબરમાંથી આવેલું વાચ્યું જમાં એમ લખ્યું હતું કે જો ફલાણે ઠેકાણે હું જઈશ તો માહરા ફાયદાનું હું કાંઇ સાંભલીશ. તે દોલત નહીજ વાપરવાનો તો મેં ઠેરાવ કીધો પણ

માહરો ખરેખરો ધરાદો, તેને એમની એમ નાખી મુકવાને બદલે કોઈ ઉપયોગી ધરમખાનામાં આપી દેવાનો છે.

“હવે એક બીજો ને છેલ્લો ભયંકર બનાવ ને માહરાં કીસમતે મને દેખાડ્યો તે સાંભલો ડાકટર. અરે તેમાં ખરેખર ગેબનો હાથ સમાયલો હોવોજ નોંધ્યે, અને તે, તમે ‘ચીમનાના રોપા’ માં મને જોઈ તેની છ મહીના આગમ્ય બન્યો હતો. એક દીવશે સાજના પાંચ વાગ્યા હતા, અને મેદાનને મોટે રસ્તેથી માહરી સરે-સતાની કંગાલ હાલતે હું પસોર થતી હતી તેવામાં ધાસ્તીની અંજીચીતી બુમો ઉઠેલી સાંભલી મેં ચમકીને પાછલ ફરી જોયું તો એક કદાવર ને દેવ જેવો મજબુત લાલ ઘેરો એક હલકી બગી જેવી ગાડીને લઈ નાહસતો માહરી નંજરે પડ્યો. ઘોડાવાલો પછવાડેથી કુદીતો પડ્યો, પણ તેનેથી પેલા વીજલીની મીસાલ નાહશતા ઘોડા આગલ પુગાયું નહીં એટલે તે નાચાર થયો. ગાડી તમામ ખોલેલી હતી, અને તે ઘોડાના જેવોજ કદાવર એક અંગ્રેજ અમલદાર પોતાના લશ્કરી પોશાકમાં તેમાં બેઠેલો પેલા શુરમાં આવેલા ઘોડાને ચોભાવાની ફ્રાકટ કોર્સ કરતો હતો. એ ઘડી નહીં ગઈ એટલામાં તો તે ઘોડો આરો ફ્રાટો, અને રસ્તાની બાજુપર ઉગેલાં એક મસ્ત ઝાડ સાથે અથડાતી ગાડીનો સખત આંચકો લાગતાંજ, તે ઉડી પડેલા અમલદારનું માથું પાસેજ આવેલા એક ફાનસના લોખંડી થાંભલાં સાથે અફળાતાં તે બીચારો બેભાન અને લોહી લુવાણુ પડ્યો. બીજી ઘડીએ તો પેલો ઘોડો ઉંધી વળેલી ગાડીનેથી ઘેલા જોશથી ધસડતો ત્યાંથી ગુમ થઈ ગયો. તુરતજ ત્યાં લોકોનું ટોળું મળ્યું, અને તે અંગ્રેજ મુવો છે કે જવેછે તે જાણવા હુંબી ત્યાં જવા વગર રહી નહીં. હું ત્યાં જૂઠું પુરું તે અગાઉ તો એ ત્રણ જણા તે અમલદારને ઉચકીને કોટ તરફ લઈ જતા મને મળ્યા. તેમના તે લોહી લુવાણુ બોળ તરફ એ નજર નાખી. તે તદનજ હીલચાલ વગરનો ધોધબધ વેહેતાં લોહીનાં માથાં સાથે જલાયલો હતો. તમે ધારશો કે તે દેખાવ જોતાંજ હું

બેભાન જેવી થઈ હોંઘશ, પણ ડાકટર,” રાખ જેવા શીક્ષા ચેહેરાએ એક ડચકડું ખાતી તેણી બોલી, “વીચારો માહરી હાલત, બ્યારે તેનાં મોહડાં તરફ ચોકસાઈથી જોતાં વીલીઅમનોજ ચેહેરો માહરી આંખો સામે આવી મળ્યો ત્યારે!” એટલા બોલો બોલી રેહતાં તેણીના દીલમાની ઉસકેરણી અને ધુન્નરીનો પાર રહ્યો નહીં—તેણીના ચેહેરાનો શીક્ષા કસોબી ઓછો થવા વગર કાયમ રહ્યો. આ બનાવનું તેણીનું બયાન સાંભલી દદ વગરના કમકમાટી માહરં જીગર ધુછ રહ્યું! અતે સેજ તુટેલા અને ગુંગલાયલા અવાજે તેણી પાછી બોલી—“તેને ઓળખતાં વાર એક છાતી ફાડતી ચીસ મુકી તે રસ્તાની સખત જમીન ઉપર હું અફળાઈ પડી! લોકોએ શું વીચાર્યું હોય તે હું જાણતી નથી, પણ તેમની જતનથી દુર્રી-યાર થવા પછેબી એક કલાક સુધી હું પાછી માહરે ઘેર જઈ શકી નહીં. બીજા દીવસના અખબારમાં મેં વાંચ્યું કે વીલીઅમ ત્યાંજ પડતાંવાર તતકાલ મરણ પામ્યો હતો, અને તેની ગરીબ વીધવા ચોડાજ દીવસમાં હમેલથી છુટવાની તૈયારીમાં હતી.

“જે પળે મેં તેનો લોહી લુવાણુ ચેહેરો ઓલખ્યો, તેજ પળે માહરી છાતીમાં એક અજબ જેવા દુખનો ભાલો ભોકાયો. મને લાગ્યું—મેં જાણ્યું કે એ માહરાજ મોહોતનો ફટકો હતો—મેં જાણ્યું કે હવે માહરી જીંદગી લાંબી રેહી નથી—અને નાશ કરનાર તેમજ તેનો ભોગ બને ચોડાજ વખતમાં એક મેકની ભયંકર નજરે પડશે! જે સેજસાજ તંદરેસ્તી માહરી બાકી રહી હતી તે હવે તદનજ ભાગી પડી; દરરોતે વીલીઅમનો ઓળો હેબત સાથે મને ઝલકી ઉઠાડતો હતો—દરરોજ તેનાં લોહીલુવાણુ મુડદાંના દેખાવની, અને માહરાં આગલાં તેમજ હાલના કરપીણપણાંની યાદગારીનો સંતાપ મને ત્રાહુત્રાહું બોલાવતો હતો! આગળની મીસાળ માહરી જીંદગીનું નીચ ને પાપી ધોરણ ચલાવાને હું અશક્ત હોવાથી, અનીતીના એક ખાંગાંથી બીજા વધારે પુરાં ખાંગાંમાં એક લુગડા જવની માફક હું ભટકવા લાગી—ઘણી વેળા મેં સખ-

તમાં સખત મારખી ખાધા, ઘણી વેળા હું
ભુખેખી મુઠ, અને ઘણી વેળા માહરો ધંધો
ચલાવાને હું નારાજ જણાતાંજ ખીન્ન'ઓને
ઘેરથી લાત મુક્કીના જરખો ખમીને હું રસ્તેખી
પડી ! જે નીચ ને કંગાલ દદાનાં ઘરમાં હું રેહી
તે દદાએ, બખ્ખે વખત ચોરીનાં જુઠાં તોહમતો
માહરી ઉપર મુકી, મને પોલીસમાંખી ઉભી
કીધી ! એવી જગાઓમાં હું વશીલું કે જ્યાં
કાઠાખી વસે નહીં ; ચોરીને લુટફાટની ગોઠવ-
ણો થતી મેં શાંભલીછે ને ભોલાં મરદ કે ચોરત-
ને ફસાવાની નીચ યુક્તીઓ કમકમાટ સાથે
માહરે કાને પડીછે. એકજ—ફકત એકજ વખ-
ત—હું તેવી યુક્તી નહીં રચવાને તેઓને સમ-
જવા ગઇ એટલે જે ખુદી ચાહુદન સાથે હું
રેહતી હતી તેણે, આસપાસનાં સધળાંઓની
રમુજ ને હસાહસ વચ્ચે, એક એવો ફટકો માહ-
રાં માથાંમા માર્યો કે હું ખેલાન થઇતુડી પડી.
કમકમાટ ભરેલી નાચારીથી ફરજ પડવાથી મેં
માહરો કરપીણુ પેશો ચલાવ્યો છે, અને માહરં
જીગર અંદરથી ફાટી જતું હોય ત્યારેખી, જેઓ
માહરી પાસ આવ્યા તેઓ સાથ મેં શરાબ
પીધોછે—તેઓને મેં રીઝવ્યોછે ! જોકે તેમ
રીઝવતાંખી, માહરં મન મને ચેતાવતું હતું કે
ખહી માહરાં ભીતરને કરેછે ને કોતરેછે !

“ તમે મને જોઇ તેની આસરે એક મહીનો
અગાઉ કીનારા આગલથી હું ચાલતી હતી
ત્યારે એક ઘોડેસ્વાર અંગ્રેજતું ધ્યાન માહરો
ચીંથરેહાલ અવતાર જોઇને ખેંચાયું. થોડીક ઘ-
ડીસુધી મને ટીકા—ટીકીને જોવા બાદ તે ઘોડે-
થી ઉતરી પડ્યો અને માહરી સામે આવી
ઉભો. માહરા દેખાવમાં થયલા ભયંકર ફેરફાર
છતાંખી તેણે મને ઓલખી, ને મેંખી તેને પી-
છણ્યો. તે તો અસ્ત હતો કે જેની સંગત મેં
વીણીઅમની સંગત તજીને લીધી હતી. મને
જોવાથી જે કમકમાટ તેને ઉપજ્યો તેથી તે
ઘોડો વારતો બોલીખી શૂક્યો નહી. આખરે દ-
યાને દીલાસાના થોડાક બોલો બોલી, અને ઝડ-
પથી એક સો રૂપિયાની નોટ માહરા હાથમાં
શેરવી, અને મારી હાલતની સંભાલ લેવાની

મને શુચના આપી, તે ઝડપથી પાછો, ઘોડેસ-
વાર થઇ, જાણે માહરા જેવી એક કંગાલ ઓ-
રત શાયે વાત કરતો જણાયો તે માટે શરમાયો
હોય તેમ ઉતાવલમાં દોડાવી ગયો !

માહરી પાસે ૧૩,૦૦૦) જેટલા રૂપિયાની
મોટી રકમ, અખત્યારમાં હતી, તેખી તે ઘરથે
કાંધેલો આટલો ધર્મ કબુલ કરવાને હું અચકાઇ
નહી. તેણે અખશવા કાઢેલી રકમ મેં શાંતપ-
ણાંથી— ઉદાસી ભર્યા શાંતપણાંથી—મંજુર
રાખી, અને તેમ કરતાં મેં એમજ ધાર્યું કે હું
માહરા ગંજવરં ગુનાહોની એક નજવી જેવી
તોજેશ બખલાવુંછું. માહરી બેહદ નાચારીની
ઘડીમાં, અને ભુખમરાનુ દુઃખ ને તાણતોડ, વેઠ-
વાના માહરા હીગમમાંખી, મને માત્ર એટલાજ
વીચારથી એક જાતની જંગલી ખુશાલી ઉપ-
જતીહતી કે કેટલી મોટી રકમ માહરે સ્વાધીન
છે ને તોખી કેવી મજબુતાઇથી તેને હાથ લગા-
ડવા હું ચાહતી નથી ! અરે, યુનેહગાર ને
અજ્ઞાન માહરો જીવ ! મેં ગોયા એમજ ધાર્યું કે
એવી માહરી ચાલથી જે જગતના કીરતાર
ને મેં માહરી અનીતીથી ગુસ્સે કાઢ્યો છે, તે
કાંઇ રીતે સંતોશ પામશે ! પેલા અંગ્રેજે મને,
આપેલા રૂપિયામાંથી મેં માહરે માટે નવાજ
પોશાકો તેમજ રેહવાનું નવું મકાન લીધું, અને
તે જ્યાં તમે મને—છેલ્લી જોઇ તે ‘ ચીમનાના
રોપા ’ વીલું ઘર હતું. માહરાં આગલાં રેહણુ
કરતાં આએજ રેહણુ પસંદ કરવાની મને ખુ-
દરતી લાલચ થઇ, કેમકે ત્યાં તો માહરી પાસના
આટલા રૂપિયા સાથે માહરો જીવ બોહી દેવા
વગર હું રેહી શકતે નહી. એ નવી જગામાં હું
ઘણો વખત નહી રેહી તેટલાં તો, માહરા કળતાં
અને દુખતા સાંધા કસીખી હીલચાલ કરવાને
અશક્ત થઇ જવાથી હું ખાટલે અડી. મને
લાગ્યું કે મોહોતે આખરે પોતાના થંડા હાથોમાં
મને દાખી ધરી છે; અને અરધી નીરાશી, તે-
મજ અરધી કાંઇ નહી સામે થવાએ એવી
ઇચ્છાથી ઉસ્કેરાઇને, ઓ મેહેરખાન માયાજી
ડાકટર, મેં તમોને બોલાવ્યા, ને દયાના એક
ફરેસ્તાની મીસાલ તમે માહરાં ખીલાણું આગલ

પગ મુક્યો ! તે જગામાંની માહરી જીદગી જોડે થોડાજ વખતની હતી, તોણ તે એવી-એવી-હોઝળી ગુજરી કે તેવી મેં કદી કેયે ભોગવી નથી, તેનું હું કંઈથી બચાવ આપી શકતી નથી !

“ તમે મને એમથી પુછશો કે તે અચ્છે આપેલા રૂપીયા લેઈને મેં એક મલાહજી ને નીતીવાળી જગામાં રેહવાનું કાંય નહીં પસંદ કીધું ? તો તેનો જવાબ હું એટલોજ દેઈ શકું કે—પુછો તે શેતાનને—તે એબલીસને પુછો કે જે મને કદીથી તજી ગયો નહીં. ગુનેહગાર હું પોતે, એટલે ખુદરતીજ રીતે હું ગુનાહના ગારોમાં ઘસડાઈ. બીજી કોઈથી જગાએ હું જઈ શકી નહીં—જવાની માહરેથી હીમત થઈ નહીં ! અને એમ ધારે કે હું કોઈ સારી આબરુદાર જગામાં ગઈ હતો, ને માહરા જેવી એક કંગાલ ને ત્યાંના લોકોએ રેહવાની દીધી હતો—પણ તેટલા સો બસો રૂપીયા પુરા થવા બાદ હું શું કરતો ?—નહીં; તે પલીદીનાં સીલા પાણી બ્યાં સુધી માહરી ઉપર ફરી વળી મને દુખાડી દે, ત્યાં સુધી તેમાંજ ગોથાં ખાવાને મેં પસંદ કીધું ! પણ જે છેલ્લાં ઘેરમાં તમે મને જોઈ ત્યાં મેં શું શું વેઠ્યું તે વીશે હું હમણાં બોલતીતી. હું ત્યાં બરોબર જઈને ફરીકામ થઈ, ને મોડું થયું, ત્યારેજ મેં જાણ્યું કે તે ઘેર, ત્યાંની બીજી બધી હેબતો ઉપરાંત, ચોરોની ગોશ્ત તરીકેથી કામે લાગતું હતું; ને જે જે દેખાવો ત્યાં જોવાની મને ફરજ પડી તેમના બચાવ આપવાની તજવીજથી હું કરી શકતી નથી ! જે ઝોરત તમને માહરે વારતે બોલાવા આવી, તેજ ઝોરતે, તમે માનસો ડાકટર—એક દાહડે સહવારે માહરાં મોહડાંપર મને એવી મારી કે તેમાંથી, લોહીથી જોશમાં વેહતું થયું; ને તે એજ કારણથી કે ગાવા નાચવાની કોઈ હલકી જગામાં માહરા જેવી બીજી છોકરીઓની સાથે મનેથી મોકલવા તે માગતી હોતીથી મેં તેને અરજ કીધી કે હું ઘણીજ બીમાર હોવાથી ત્યાં જઈ શકતી નથી ! દોઝખ જેમ સેહતું તેમ એ સઘળું મેં શેહતું, ને તે એજ વીચારથી કે જેમ હું બીજે કોઈ ઠેકાણે મરું તેમ હયાંજ મરશ ? માનો ડાકટર હું

કહું તે, કે હવે પછીની દુનીયાના કમકમાટે વીશે હું અજ્ઞાન ને આંધળી હોવાથી, એક થાકીને લુસ થયેલો મુસાફર જેટલી ઇંતેજારીથી પોતાના સાંજને વખતના વીશામા માટે રાહ જુવે, તેટલીજ ઇંતેજારીથી મેંથી માહરે મોહાત આવવાની રાહ જોઈતી. મેં એવીજ આશા રાખી, કે જે નીરાંત, જે અશાયશ, ને જે એકાંતગી મને આએ જગતે આપી નથી તે હું માહરી ઘેરમાં મેળવીશ. ને તેથી **ઉપરાંતની** બીજી કોઈ ચીજનેતો વીચાર કરવાને તો માહરે મન તદન અશકતજ થયતું હતું. પણ એ લાંબા ને ગંભીર ખાખમાંથી—ખુરાઈ ને કમકમાતની એ બેદારીમાંથી—તે દાદગર દાવરે મને જગાડીછે—મને સાવધ કીધીછે ! ”

એટલું બોલી રમજાન અટકી, અને નાતવાનીથી પોતાનો રમાલ તેણીએ મોહડાં ઉપર ફેરવ્યો, કે જે મોહડાંના રંગ અને દેખાવ પરથીજ મેં જોયું કે તેણી કેટલી યાકી ગઈ હતી. તેણીની આ લાંબી પણ શોકાતુર તવારીખ સાંભળી મને એટલુંતો દુઃખ ઉપજ્યું કે માહરાથી બોલીથી શકાયું નહીં, તોપણ તેણીની દીલસોજના બે ત્રણ શબ્દો હું બોલવા ગએ તેવામાં તો તેણી બેખબર થઈ ગઈ. તે ઘડીએ-ધ્યાનમાં આવેલા સઘળા ઉપાયો જોડે મેં તેણીને સુદ્ધીમાં લાવવા માટે અજમાવ્યા તોપણ તેથી કશું બીજું નહીં, તેથી ઘણીજ ધારતી સાથે મેં આયાને અને બીજા એક મદદનીશને અંદર બોલાવ્યો. પણ તેઓ દાખલ થયાં તેવીજ તેણીએ ધીમેથી આંખો ઉઘાડી, અને તેણીને મોહડેથી નીકળેલા એક નીસાસાએ તેણીની સુધ્ધીમાં આવેલી હાલત જાહેર કીધી. એ બાદ બીજો અરથો કલાક સુધી મેં ત્યાં બેસી રહીને તરેહવાર દીલાસાઓ તેણીએ દેવા કીધા, અને આગલા બનાવોની યાદગારી પાછી લાવીને રજીદા નહીં થવાને મેં તેણીને વીનવી.

“ અરે પણ કેવી, કંગાલ—કેવી, ડાકણ જેવી તમે મને વીચારતા હોવા જોઈએ ડાકટર ! ” પોતાનું મોહડું ફેરવતી તેણી નરમ અવાજે બોલી. “ આએ હવા જે હું દમમાં લેઉં છું તેથી શું નાપાક થઈ નથી ? ”

“રમઝાન, રમઝાન! તોજેશ કરીને તે ખોદાને રાજ કરવાનો એ રસ્તો નથી.” હું બોલ્યો.

“હા-હા, તેનીજ કુમક, તેનાંજ નામની બરકતથી આએ હાંદગી માહરેથી સોસી શકાય છે. તેનીજ મેહેરબાની પર માહરો શધજો આધાર છે! અરે! આ દુનીયાં, ધાતકી દુનીયાં—તાહરો ધીઃકાર માહરેથી ખમાશે! તીરસકારની આંગળી માહરી તરફ ટીકાયલી માહરેથી સોસાસે! દુનીયાં તાહરા બધા શ્રાપો ને બધી બદ્દુવાઓને માહરેથી તાબે થવાશે, જે હું ફક્ત તેનેજ જોવશ તો—ફક્ત તેનેજ આશરે રેલવશ તો!”

“વારં રમઝાન,” હું બોલ્યો, “એવા વીચારો મનમાં ઉપજે તેમાંથી તે કીરતારનોજ હાથ હોવો જોઈએ. પણ હવે માહરે વધારે વખત હાં ખેસવું જોઈએ નહીં. તમેથી હવે જલદી સુખજ બન્યો, ને તમારી છાતીપર પડેલો પેલો બોળે હવે જતો રહ્યોય એટલે તમુને નીરાંતે ઉંઘ આવ્યા વગરથી રેલશેજ નહીં.”

તેણી એક બોલથી બોલી નહી, પણ મમતા ભર્યા જોશ સાથે તેણીએ માહરો હાથ દાખ્યો. જે ગમબરી તવારીખ મેં સાંભળી હતી તેનાં શોકાનુર યાદ સાથે હું ઘેર પાછો ફર્યો, અને મેં એટલીજ આશા રાખી કે જે દુક વખત આ પૃથ્વીપર તેણીનો બાકી રહ્યો હતો તેટલો વખત તે કીરતારની દયાનાં કીરણો તેણીની ઉપર પડે! બીજો દીવસે, ખરેખર જેમ મેં ધાર્યું હતું તેમજ, મેં રમઝાનને, તેણીની ગદ્ય કાલની કિસ ફેરાયલી હાલતથી તદ્દન ઉલટી, એટલે મનની ઝુમાઈ ગયલી હાલતમાં જોઈ. ગરીબ બીચારી, તે હવે એમજ સમજવા લાગી કે હું તેણીની આગળ જવાને ચાહતો તો નહીજ હતો, પણ ફક્ત માહરા ધંધાની ફરજથી હું ત્યાં ગયો હતો; અને જ્યારથી મેં તેણીની તવારીખ સાંભળી ત્યારથી તેણીને જોવાને કે અડકવાને હું બીલકુલ નારાજ હતો.

“અરે! હું કેટલી પસ્તાઉંય—કેટલી પોતાને ધીઃકાર્ય, કે માહરી બધી વાત જણાવી દેઈ

મેં માહરા બાકી રહેલા એક ભડું ઇજ્જતારનેથી દુર કીધો!” તેણીની ભુલ દેખાડવાને મેં કીધેલી સઘળી કોશિસો કેટલોક વખત સુધીતો તમામ નીસફજ ગઈ. છુપી દલીલતામાં તેણી માથું ધુણાવા અને હાથ મસળવા લાગી. વળી ખોદાની તરફની દયાનીથી તેણીએ આશા છોડી. પણ એ સઘળી મેં જોયું કે થોડા વખતની લાગણી હતી, કે જે થોડા વખતમાં ગુમ થઈ જશે. પણ માહરી મોટી દલગીરી તેમજ અગ્નયથી વચ્ચે તેણીની આ ગમખાર હાલતમાં એક આખું અઠવાડીયું સુધી ચાલુ રહી; અને તેથી મને એવુંજ લાગ્યું કે તેણીની વાત મેં કરવા દીધી તેમાં મેં ઘણુક અવીચારી અને ધાતકી પગલું ભર્યું હતું. માહરી બાએડી, કે જેણી થોડો વખત થયો બાહરગામ ગઈ હતી તેણીએથી આવીને હવે તેણીની મુલાકાત લીધી; અને તેણીની દીલસોજી તેમજ મમતાએ આ ગમમા પડેલી રમઝાનને એટલી તો ધીરજ આપી, અને તેણીની બીમારી ઉપર એટલી તો સારી અસર ઉપજાવી કે જેવી અસર માહરી કે બીજા તખીબોની સઘલી દવાઓ ઉપજાવી શકતે નહીં.

તેણીની પોતાનીજ મજબૂત આદેશથી હવે કાંઈ સેજસાજ કામોમાં તેણીને ગુંટાયલી રાખી, કે તેથી તેણીનું મન તેણીનાં હૈરાપર દુખનો કાપ મુકનારા વીચારોમાં ગુંટાયવું રેલ નહી. કાંઈ હલકું ભરવાનું, ગુંથવાનું, કે શીવવાનું તેણી કરવા લાગી કે જે, કાંઈ ગરીબોના વપરાસ માટે હમો આપી દેતાં ગયાં. માહરી ઝાળખાણના બીજા તખીબોથી માહરાજ જેટલાં ધ્યાનથી અને ચીંતાથી તેણીની હાલત ઉપર નેગાહ રાખતા ગયા. હમો સઘલાનો ભેગો અનુભવ જેથી સુચના કરતો હતો તે તેણીને માટે આતુરતાથી હમો ખગ્ન લાવતા હતા. ધાસ્તીના દરેક ચીનહની હમો વાટ જોતા હતા, તેની સંભાળ લેતા હતા, અને ખોદાની મેહેરબાનીથી તે દક્ષ કરતા હતા. જેથી પોપણ તેણી લેઈ શકે તે ઘણાજ સ્વાદીષ્ટ આકારમાં તેણીને આપવામાં આવતું હતું. હું, માહરી બાએડી, અને પેલો મુલ્લાં, ત્રણે જણાં

તેણીની પાસે વારંવાર જતાં રેહી તેણીના મી-
નજને ગમત ભર્યોજ રાખવાની કોશિસ કરતાં
હતાં, અને તે કીરતારની મદદથી, આ હમારી
જોડાયલી કોશિસો સંપૂર્ણ રીતે ફતેહમંદ નીવડી.
ખડીના કેસોમાં, તનની ને મનની નખળાઇની
એવી નીરાસી ભરી હાલતમાંથી કોષ્ઠથી દરદીને
રમજાનની માફક સંતોષકારક રીતે સાજ થય-
લા જોવાના દાખલા મેં ઘણાજ કવચીત જોયા-
છે. ખરેખર તેણીનો સઘસો સ્વભાવ અદલ્લ
ગયલો જણાયો; તેણીની નરમ, ખુશ, અને સું-
દર પરેહજગારી—(જે એ બોલ વાપરવાની હતું
છુટ લેખ શકું તો)—પરેહજગારીને ગોચા ખરે-
ખર ખુબસુરતી બખશતી હતી. કાંઈ તેણી અ-
મસથા ધરમાતું પણાંના ઢોંગો કરતી હોય, કે
જુડી પાકીઝગીના દેખાવો દેતી, કે કાંઈ મકર
ભયાં બોલો—બોલતી હોય. એવુંતો હતુંજ નહી.
એક એવી નરમાસ દીશતી હતી કે જે માત્ર
સચાઇથીજ પોતાનો જનમ લેખ શકે !

થોડાજ વખતમાં એક ભાડુતી ગાડીના
આંચકા ખમી શકવાની હાલતમાં તેણી આવી,
અને તેથી પોતાની આયાને સાથે લેઇને તેણી
અવારનવાર હવા ખાવાને બાહર જતી રહી.
ટુકમાં, તેણીની હાલત જન્યુકની સમરી જાય
એવી સંતોષકારક ધ્યાણીઓ મળતી ગઇ.
તેણીની ઓટલી લાંબી, દુઃખ ને ઇતેજારી ભરેલી,
અને ઘણી વેળા તો નાકમેદી સાથની અરદાસ્ત
કીધા બાદ, હવે તેણીના સરસ રીતે ગોઠવેલા
ઝોરડામાં દાખલ થતાં માહરાં જગરમાં કેવી
ખુશાલી ઉભરી આવતી હતી; કેમકે હવે
તેણીને હતું મોતના સંતાપવાળા ખીજાના પર
સુતેલી, કે ઘણાંજ ભયંકર ભવીષ્યના ભયંકર
વીચારોથી ભરપુર થયેલા જીવે પોતાનું મોહાકું
ભીત તરફ ફેરવતી હતું તેણીને નહીં જોતો હતો,
પણ પોતાના ખુબસુરત ચહેરા અને ઘણાંજ
શુંદર બાજુ સાથે કાળા કપડાંના સફાઇદાર
પોશાકથી ઢંકાયેલી, અને પોતાની સંપૂર્ણ
હુસીઆરી સાથે કોઇ સારી ચોપડીઓ વાંચતી
બારી આગળ બેઠેલી તે માહરી નજરે પડતી
હતી ! પોશાક માટે તેણીએ સફેદ રંગનું કપડું

વાપરવાનું છોડી દીધું હતું, કેમકે તેણી નીસાસો
નાખીને બોલતી હતી કે—“નીરદોશ ઝોરતોનો
સફેદ પોશાક હવે તેણીને ન જાગતો હતો !”
કેવી પ્રમાણીક મગરૂરી સાથે પેલી આયાખી
તેણી તરફ જોતી હતી, અને જોણીની અરદાસ્ત-
માં અને સંભાળમાં તેણીએ પોતે ઘણાં જાણ-
વાળેગ ભાગ-બનાવ્યો હતો તેણીને તમામ
તંદરોસ્ત થયેલી જોઇ તેણીની, ખુશીનો પાર
રેહતો હતો નહીં !

રમજાનને એવી મજબુત રીતે તંદરોસ્ત
થતી જોઇ, મેં તેણીને એક દીવસે ગંભીરાઇથી
જણાવ્યું કે તેણીએ પોતાની દોલત મેળવવાનો
હવે દાવો કરવો કે તેથી કોઇ એકાંત જગ્યાએ
એક મીલકત લેઇ સુખથી વસવાને તેણીને
બની આવે.

“ચાલો રમજાન,” માહરી દરખાસ્તને ગંભી-
રાઇ અને ચુપકાદીથી તેણીને શાંભળતાં જોઇ
હું બોલ્યો, “હવે એ માહરી સુચના સાંભ-
તમુને શું વાંધો રહેલોછે ?”

“નહીં-નહીં,” સેજ દલગીર દેખાવે મધુર-
પણે હસતી તેણી બોલી, “જેમ તમારી મરજી;
મારે વાંધો કસો લેવો નથી.”

તેથી હવે સઘળી ગોઠવણો મેં જલદીથી કરી
દીધી. એક આખરદાર વકાલને તેણીની હક
વાજબી દોલત મેળવી આપવાના ઘટના ઉપાયો
લેવાને મેં રોક્યો. અને તે મેળવવામાં કરી મુ-
શકેલી પડી નહીં, અને થોડાજ વખતમાં તે
મોટી રકમ રમજાનનાં નામપર ચડી. હવે મેં
તેણીના જન્યુકના વપરાસને માટે વાંદરા ખાતે
સમુદ્રની બાજુપર એક સારો અંગણો ત્યાંની
આસપાસની જમીન સુધાં વેચાતો લીધા, અને
એક ચાકશ દીવસે ત્યાં તેણીને લેઇ જવાની હમે
તૈયારી રાખી.

રમજાનને તેણીના હાલના રેહણમાંથી લેઇ
જવાનો દીવસ હતું કદીખી બુલનાર નથી; અને
તે વીશે સેજ વધારે વીગત આપવા વીનાખી
માહરેથી રેહવાતું નથી. મેં એક કાચનાં બાર-
ણાં સાથની કુશાદે બોલામ ગાડી સદવારના છ
વાગતામાં તૈયાર રખાવી હતી, અને તેમાં માહ-

રી પુતલી, રમઝાન, તેણીની આયા, અને માહ-
રાં ખે મોટાં બાળકો કે જેઓને, આ સુખ ભરી
સુસાદ્રીમાં હમારી સાથે આવવાને મેં છુટી બ-
ખરી હતી, તેઓ અંદરથી બેઠાં હતાં; અને
કાચબાકસ ઉપર મેં માહરી બેઠક લીધી હતી.
રેહલાણ બદલવાની રમઝાનની આગલી સુસા-
દ્રી કરતાં હાલની આએ મુશાદ્રી કેટલી જુદી
ક્રીસમની હતી ! અરે તે ખુશનુમા, તે સુખી
સદવાર ! સુર્યને એવો આનંદયુક્ત જાળકતો,
ઉનાળાની લેહકી એવી તાજગી આપનારી થયલી
અને મુંબઈનો દેખાવ એવો દીલપજીર થયેલો
જાણે મને આગળ કદી લાગ્યોજ નહીં હતો !
ખોદા ! ત્યારે તું ખચીત હમો ઉપર મેહેરબાન
હતો, અને ત્યારે હમારાં હૈરામાં સાંતી અને ખુ-
શાલી ખચીત તે પાંચરી હતી ! તે છ સાત
માઇલની સુસાદ્રી એવી હતી કે તેવી કદી
ખીજ વાર હું ભોગવી શકું નહીં. ગાડીના ક્રચ-
મેને કોણ જાણે માહરે માટે શું ધાર્યું હશે !
કેમકે જે ખુશાલી માહરામા ઉછળતી હતી તે
અટકાવાને હું અશક્ત હતો.

રમઝાનતો, મારીબાએડીએ મને જાણવું તે-
મ, આખે રસ્તે થોડુંજ બોલી હતી. આંસુઓ-ખુ-
શાલીનાં આંશુઓ-એટલાં તો દમબદમ તેણી-
ની આંખોથી વહ્યાં જતાં હતાં કે તેણીથી કસુ-
ખી બોલી શકાયજ નહીં. અને પુતલી પોતેજ બ્યારે
તેણીને બોલાવતી હતી ત્યારે ઘણી વેલા તો તે-
ણીથી જવાબથી અપાતો નહીં હતો.

તે બંગલો ઘણો મોટો તો નહીં, પણ ઘણી સર-
સ જગામાં આવેલો હતો. ચંબેલીના વેલા, અને
ગુલમોહરનાં ખુબશુરત ઝાંડોની ગીચ ઘટા વચ્ચે-
થી તેની નાંધલી સફેદ દેવાલો, જેમ લીલી મખમ-
લના પોશાકમાં અરધું છુપાયલું એક મોતી ચલકે
અને દેખાય, તેમ દેખાતી હતી. બ્યારે માહરાં
ખે બાળકો ખોરાકીના કંડીયા ઉંચકતાં હમારી
આગળ ઝડપમાં ચાલ્યાં, અને હું, પુતલી, રમ-
ઝાન, અને આયા તેઓની પછવાડે જતાં ગયાં,
ત્યારે તે થોડીક ઘડીના અરશામાં જાણે હું સુ-
ખના મહીનાના મહીના ગુજારતો હોઉં એમ
મને લાગ્યું. પણ એ સઘળો વખત મુશકેલથી

દાખી રાખેલો ગમનો જોશ રમઝાનથી હવે વ-
ધારે વખત દાખી રખાયો નહીં. જેમ જેમ બં-
ગલાની નજદીક હમે જતાં ગયાં તેમતેમ વધારે
શીક્રી પડી જઈ તેણી માહરી બાએડીનાં ખભાં
ઉપર ઘણોજ ટેકો દબને ચાલવા લાગી—અને
જેવાં હમો બારણામાં દાખલ થયાં—તેવીજ ખે
શુધ થઈ. પણ તેણી પાછી જલદી હુશીયાર તો
થઈ, અને ધીમેથી માહરી પુતલીના તેમજ આ-
યાના હાથમાંથી છુટી થઈ, જમીન ઉપર નમ-
શકાર કરતી, આંખોથી ધોધબંધ આંસુઓ
સાથે બંદગીમાં મશગુલ થઈ. તે ખરેખર એક
ગંભીર—એક પવીત્ર ઘડી હતી ; અને એટલું
કમુલ કરવાનેથી હું શરમાતો નથી કે મને પો-
તાને તેથી એટલું બધું લાગી આવ્યું કે તે બં-
ગલામાંથી તુરત બાહરે પડી બાગમાં જઈ સાંત
થવા વીના માહરેથી રેહવાયું નહીં.

ઓ માણસાઈ જગરથી અજ્ઞાન રહેલાઓ,
ગમેતો મન્નક કરો હું લખુલું તેની ! તમો કે
જેઓએ, કોઈ કંગાલ જીવડાને રાહત બખશના-
રં ઇશ્વરી હતીઆર થવાની, અને એક તોજશ
કરનાર પાપીને પાછી સાંતી અને સુખ બખશ-
વાની મન્નક ભોગવી નથી, તેઓ હસો ! હસો,
અને ઠહા કરો તમો, કે જેઓનાં જગરે કદી એ
વું કામ નથી કીધું કે જેણે તે કીરતારની પસં-
દગી મેળવી હોય ! તુછકારો, હસી કાલકો મને,
અને મન્નક કરો માહરાં લખાણની—પણ, એ
વા વીચારેતુ છાં કામજ શું છે ! આ પવીત્ર
જગાને એવાઓને લગતા ખ્યાલોથી અપવીત્ર
કરવાની જરૂર નહીં હોય !

તે સુખી દીવસની યાદગારીઓ માહરાં દીલ-
માં એટલી ભરેલી છે કે તેઓ વીશે હું પાનાનાં
પાના ભરી શકું એમ છે ; પણ હું ઉપલાજ થોડા
એસારા કરી અટકી જાઉં છું. કશુખી યોગ્ય વર્ણ
ન કરવાને હું અશક્ત છું એમ નમનતાઈથી
સમજીને આ નાંધલાં ચીત્ર ઉપર રંગતી એકબી
પીછી બ્યાદા હું મારતો નથી.

રાતના આઠ વાગ્યા ત્યાંસુધી તો હમે ત્યાંથી
વીદાય થયાં નહીં. અને બ્યારે હમો તેણીની
રમ લેવા ગયાં ત્યારે, આખા દીવસનો, થાક

અને ઉસકેરણીથી સુસ્ત થયલી રમઝાન એક કોચપરજ સુતેલી હતી.

તેણીનાં આ નવાં રેહણાંમાં હમે વારંવાર તેણીની મુલાકાત લેતાં રહ્યાં, અને તે દરેક વેળા ન્યુકની સાજી થવાની હમારી ઇંતેજારી ભરેલી ઉમેદો તેણી ખરી પાડતી જણાતી હતી. નરમ ઉનાળાની તે રતુ—તે એકાંત જગાની સાંત હવા નીરાંત પામેલું મન—અને ધર્મી દીલાસાઓ, એ સઘળી ચીજોએ તેણીને અજબ જેવી તંદરેસ્ત બનાવી. તેણીની સાથે એ-સીને વાત કરતાં આપણી લાગણીઓને ગોચા તાજગી મળતી હતી ! થોડાંક ગરીબો જે તેણીની ધણીજ નજદીકમાં વસતાં હતાં તેઓ તો જાણે તેણીની પુજા કરવા લાગ્યાં, કેમકે દર-રોજ નવાનવાં દયાનાં કામો તેણી તેઓને માટે કરતી હતી—અને તેઓથી હંમેશ તેણીને “ અચ્છી ગોરી બીબી ”ને નામે બોલાવા લાગ્યાં. સઘળાંઓ તેણીને કોઇ એકલી પડેલી વીધવાજ સમજવા લાગ્યાં; અને તેણીની પેલી આચાએમી તેજ તેઓના વીચારને વધારે ફેલાવામાં મદદ કરી.

એ પછી જે ત્રણ વરસો રમઝાને પોતાના બંગલામાં ગુજાર્યાં તે સઘળા અરસામાં તેણીની તબીએત, જેકે ધણીજ નાજુક હતી તોથી, સંતોષકારક રહી. પેલી આચાજ તેણીને એક ખજાના જેવી કામની યદ. અને માહરી તરફની પસંદગી ને ઉપકાર જણાવતાં હુંથી થાકી ગયો. પણ ત્યાર પછીની શીયાળાની રતુમાં મેં ભારી દલગીરી સાથે જાણ્યું કે એક દીવસે સવારે હવા ખરાબ અને દવવાળી હતી ત્યારે વગર વીચારે ઘણો વખત સુધી બાહરે ફરતી રેહતાં રમઝાનને સખત સરદી લાગી હતી, અને તેથી તેણીના રોગનાં, આટલો વખત ઉંઘાઈ રહેલાં, કેટલાંક ચોંકાવનાંરા ચિન્હો, પાછાં જાણ્યત થયાં હતાં. ટુકમાં, તેણીને હવે મોતનું તેડું મળી ચુક્યું હતું. અશ્વોસ ! અશ્વોસ ! હવે કેટલી જલદી રાતની વખતે તેણીને છુટતા પરસેવાની નાશકારક ઉભરતી ખાંસીની અને ખડીનાં બીજાં સંખ્યાબંધ ચિન્હોની,

મને ખબર મળતી ગઈ ! વળી એ રોગ તેણીના બાંધાનીથી જે ખરાબી કરતો હતો તેની ગતિ હવે તેણીના ચેહેરા ઉપરથી જલદીથી મળતી ગઈ—કે જે બાંધો ઘણોજ નજીવો હુમલોથી નહી ખમી શકે એવો ભાગો તુટોતો આગમચથી થઈ-જ ચુકેલો હતો ! તેણીનાં એ છેલ્લાં ચિન્હોના પે-હેલા વધારાનો હેવાલ લખાણથી આખી વાંચનારને હું દુખી કરી શકતો નથી ! ગરીબોને ત્યાંની પોતાની રોજાંદી મુલાકાતો તેણીને થોડાજ વખતમાં છોડી દેવી પડી, અને તે પછી તુરતજ તેણી ખાટલે અડી. દરદ ખરેખર રાક્ષસી પગલાં ભરતું જણાયું; અને જે કપડી દુખ તેને ઉપજાવ્યું તેથી જાણે એવુંજ દીશ્યું કે પોતાની થોડા વખતની હારને માટે તે હવે પોતાના શેકાર ઉપર કાતો લેછે ! તે આપડો ભોટતો હવે તદન શેકસ્ત પામેલોજ દીશ્યો; પણ તોથી, સેવટના છુટકારાના ફટકાની વાટ જોતોતે ધીરજથી થોભ્યો. આ અંતનું દુઃખ તેણીએ અજબજેવી નમનતાઈ અને મકમપણાં સાથે સહન કર્યું. મેં વિચાર્યું કે તેણી હવે આ જોહાન છોડી જવાનો પોતાનો વખત જોઈ ખરેખર, અને કસાળી ઢોંગ વગર ખુશીજ થઈ હતી. તેણીનાં કરતાં તો તેણીની આચાનો ગમ બેહદ વધારે હતો, અને તેણીને પોતાનો ઉભરો દાખી દેવા માટે કેહતાં મને ધણી સખત તાકીદ કરવી પડી હતી. પણ હવે થોડીજ વધારે નોંધો, આ તવારીખને લગતી, ઉતારી લેઇ માહરે સંતોષ પકડવો જોઇએ.

બુધવાર, ૧૮ મી જાન્યુઆરી—આજે સાંજે ચાર વાગે હું રમઝાનને જોવા ગયો, અને ત્યાં મેં આચાથી જાણ્યું કે તેણી એક ગરીબ પડોશીનાં ત્રણ બાળકોને શીખવવામાં રોજાયેલી હતી, પણ રમઝાનને એમ કેહવાની રજા આપવાના તેણીના અવિચાર માટે હું તેણીને ઠપકો આપતો હતો તેવામાં એક નાંધલી મુસલમાન છા-કરી હમો પાસે ગભરાયેલી દોડી આવી અને બોલી કે—“ આઓ, આઓ અંદર ! ” હું તે ઝોરડામાં ઝડપથી ગયો, એટલે મેં જોયું કે તેણી પોતાની ધરમી ફરજ બજાવતાંજ એસુધ યદ ગઇ હતી ; પેલાં બે હેળતેલાં બાળકો પોતાના હાથ પછવાડે જોડે-

લા રાખીને ગુપચુપ ઉભાંજ રહેલાં હતાં, અને પોતાના કિસાદના શીકા ચેહેરા અને સ્થિર પહેલાં બદન ઉપર ટીકતાં હતાં. ચોપડી તેણીના હાથમાંથી છુટીને ખીછાના ઉપરજ તેણીની પાસે પડી હતી. મેં તુરતજ તે બાળકોને મોકલી દીધાં, અને માહરી મધુર, દુઃખી, પણ અવિચારી દરદીની માવજતમાં હું રોકાયો. તેણીને હુશીયાર કરવામાં હું ફતેહ પામ્યો ત્યારે જ પેહેલ્લા બોલો તેણી બોલી તે એ હતા કે—“ચલાવ, બેટી !” મેં તેણીને બરાબર બોલાવી, અને માહર નામથી જાણાવ્યું, પણ ફેકટ.

“તુમ બાંચો પેહેલે, ઓ સમજમે આગે-ગા !” હજી તેણી બીન હુશીયારીએ બોલતી ગઈ. “ગરીબ બીચારી ! એ સમજેય કે પેલાં છોકરાંઓ પાસેજ ઉભેલાંછે !” પેલી આચાએ રડતાં—રડતાં મને કહ્યું. એ વેળાનો રમજાનનો ચેહેરો, સોહરાયલો અને કરમાયલો હોવા છતાં-બી, કેવો મનદર લાગતો હતો !

“મયે જનતી હું, કે તુમ શીખતે નહી પન ખેલતે હોંગે !” હજીબી પોતાના આગલાજ કામના ધકારો તેણીના મગજમાં હોવાથી રમજાન બબડી.

“રમજાન, હવે ઉઠો,” હું નરમ સાદે બોલ્યો.

“ચલો બેટી, ચલો, અબી બાંચો !” તેણી બોલી. પણ આખરે માહરી ચરકની શીશીએ તેણીના એ ધકારાને નાચુદ કીધો. સેજ ચાંકીને તેણી સાવધ બની.

“અરે ! ડાકટર ! તમે કેમ છો ? પણ—પેલાં બચાં ક્યાં છે ?”

“તેતો ગયાં રમજાન ! પણ, ખરેખર, તમે ફરીથી એવું ના કરતાં ! એ તમારી શક્તી ઉપરાંતનુ કામ છે ! માફ કરજો. રમજાન, પણ મેં તેઓને ફરીથી હાં આવવાજ ના કહેલું છે.” હું નરમ પણ મક્કમ અવાજે બોલ્યો. સેજ અબધબી સાથે ગુપચુપ તેણી મને જોતી રહી.

“ગરીમ બીચારાં !” તેણી અતે બોલી, “તેઓએ નહીં ધાર્યું કે હું આજે છેલ્લીજ વાર શીખવસ !”

એટલું બોલતાં તેણીની આંખોમાં આસુ આવ્યાં.

“આચા,” તેણીએ પુછ્યું, “પેલી મેં કહી-તી તે મીઠાઇ એ બચાંઓને આપીતી ?” તે રાંક ઓરતે ગુપચુપ પોતાનુ ડોકું નમાવ્યું.

* * * * *

“તમુને આજે કેમ લાગેય રમજાન ?” તેણીની નાડ તપાસતાં મેં પુછ્યું.

“ઘણીજ ઘણીજ નબળી; પણ તોખી હું એટલી સુખી છેઁ ! પેલાં બચાંઓને શીખવતાં મેં ખોટું કીધું એમ ધારતા હો તો હું દલગીર છઁ, પણ ખોદાબી એ ફરેસ્તાઓને ચાહેછે, નહીં વાર ?”

“રમજાન, તમે દલગીર ના થતાં જો હું કહું તો, પણ તમારી શક્તી વિશે તમારો ખોટો વિચારછે ! ખરેખર, તમે જાણતાં નથી કે તમે કેટલાં નબળાં છો ! તમે મને વચન આપો કે તમે ફરીથી કદી એવું કરો નહીં !”

“હું નહીં કરસ હવે. પણ પુતળીબધ કેમ છે ?”

“સારી પેઠે છે, ને તમુને દુવા કેલવાડીય. તેણે પોતાને હાથે જરા કસટી કરીને તમારે વાસ્તે મોકલ્યુંય તે જમજો, હું ધારંય કે તે તમુને સવાદ આપશે.”

“એ મને કેવી ચાહેછ—કેવી !” તેણી ડચકાં ખાતી બોલી. “હું આવસ તો થોડું આજે. હું ક્યાં હવે લાંબો વખત એ ખાવાની છું,” ગમ સાથે સેજ ચળકતે મોહોડે તેણી બોલી, આપણને તો આશાજ છે કે હવે પેલી દુનિયાંમાં જમ્યું !”

તેણી મુગી રેહી. હું બોલ્યોજ નહીં.

“ગીયા પછીબી, ડાકટર, જો માહરા જેવી એક નાચારને ગુનેહગાર ઓરતુ નેજેહબાની રાખી શક્તી હશે તો, હું તમો અને તમારાં કુટુબ ઉપર નેજેહબાન રેહવસ !”

એટલું બોલતાં તેણી એટલીતો ઉસડેરાયલી દીશી કે બીજે દાહડે ત્યાં આવવાનું જાણાવીને

મેં ત્યાંથી રૂપસદ લેવાનુંજ ઘટતું વિચાર્યું. અફસોસ ! મેંતો જોયું કે તેણીનો મીઠો પણુ દુઃખી જાત યોગજ વખતમાં હયાંથી કુચકયા વીના, અને પેલી અમ્મર નુરી જગા કે જ્યાં પાપીઓ પોતાના ડોર ચલાવતા નથી, અને જ્યાં થાકેલાઓ હમેશની નીરાંત મેળવે છે, ત્યાં જવા વીના રહેવાનો નથી !

૧૮ મી જાન્યુઆરીથી ૨૪ મી સુધી-માં—એટલા અરસામાં રમજાન ઝડપથી નખળી થતી ગઈ; પણ તેણીનાં દુઃખોએ, ખોદા પરનો તેણીનો મજબૂત ઇત્યાદિ જરાકળી ઢીલો કીધો નહી. અવારનવાર તેણી જોભાન હાલતમાં એવું તો સરસ બોલતી હતી, કે તેવાં ઉમદા ભાષણો એક અળખાને મોહડેથી તો આપણે કદાચજ સાંભળીએ. હવે પેલા સુલ્લાંની સુલાકાતો તો લગભગ ન્યુકનીજ થઈ પડી હતી.

એ અરસામાં એક દિવસે માહરી આએડી રમજાનને જોવા માહરી સાથે આવી, પણ તેણીને જોતાંજ તો તે ઉપકારી અળખાની લાગણીઓ નહી દયાય એવી ઉભરી આવી. માહરી આએડી ઉપરથી તેવીજ અસર થઈ, તેથી તેણીને ત્યાંથી બહાર લેઈ જવાની મને ફરજ પડી ; અને આએ સુલાકાત, કે જે થવા દેવા માટે હું પાછળથી પસ્તાએ, તેની ઉશ્કેરણીથીજ રમજાનનો અંત જલદીથી આવી પુગ્યો. વળી એક દિવસે તેણીએ પોતાનાં ધનમાલનીથી શાંત રીતે વેહેચણી કીધી. હાલની તેણીની મીલકત વેચતાં જે રકમ ઉપજે તેમાથી રૂ૧૦૦૦) તેણીએ આયાને અપાવ્યા હતા ; રૂ૧૦૦૦) આસપાસનાં મુકદ્દેસ પટોશીઓમાં વેહેચવાના કાલડયા હતા ; એક નજીવી રકમ માહરી અને માહરી આએડીની કાલડી હતી—“વીંટીઓ માટે, જે માહરી ભેટ તરીકે તે પેહેરવાને તેઓ અચકાયનહીં.તો ;” અને બાકીની જેટલી વધે તેટલી કોઈ સરસ ધરમખાતાં માટેનાં બહેર ફંડમાં માહરી મરજી પડે તેમ છુપે નામે ભરવાનો તેણી મને હક આપી ગઈ હતી. મેં એ સઘળી વિગતો એક વકીલને જણાવી, એટ-

લે તેણે એક રીતસરનું વશીયતનામું તૈયાર કરી આપ્યું.

બુધવાર, તા. ૨૫ મી જાન્યુઆરી—

આજે રમજાન ઘણીજ મધુર નીરાંત અને સાંતીમાં હતી. તેણીએ પોતાની પાયદશ બાબે માહરી સાથે વાન કીધી, અને અરજ કીધી કે તે જેમ અને તેમ કરીથી ધામધુમ કે ઘોંઘાટ વગર લેઈ જવાને તેણીના જાતભાઈઓને માહરે તાકીદ કરવી; વળી બીજી અરજ તેણીની એ હતી કે તેણીની ઘોર ઉપર ફક્ત એક શાદા પથ્થર શીવાય કરીથી નામ નીશાનની છધાણી રાખવી નહી; અને એટલી તેણીની છેલ્લી ખાહેશો મુજબ અમલ કરવાને તેણીએ મને ઘણોજ કરગરીને વીનવ્યો.

“મને માહરું ડાઘીયેલ નામ માહરી પછવાડે મુકી જવા નહો તેને વાંચવાથી કે જોવાથી કોઈનેથી મજાદ મળવાની નથી; પણ અરે ! મને એટલી કોઈ ઉમેદ આપો કે એ માહરું નામ ત્યાંની માશીનાં દફતરમાં લખાશે ! મને જવાદો માહરી ધરતી માતાનાં પેટમાં નમનતાઈથી ને ચુપકાદીથી, ને એવો શાંત છાંએડો મને મલ્યો તે માટે મને ઉપકાર માનવા દો !” આ બોલો બોળતી વેળા તેણીના અવાજનો પરધો હજી માહરા કાનમાં થાય છે.

“હું ખુશ છેઉ રમજાન,” હું ઘણોજ ગમખાર થઈ બોલ્યો, “હું ઘણોજ ખુશ છેજી” જોઈને, કે મોતના ખ્યાલમાંથી તમે એવી ધીરજ જાળવીછે ! નર્યાંત રોહો, ખોદાની તમુને માશીજ છે.”

“હા,” આંશું પાડતી આંખે તેણીએ કિતર વાળ્યો, “ગુમરાહો અને ગુનેગારોનોતો તે દોસ્ત-જછે—તે મને દરગુજર કરવાને ના પાડસે નહીં !”

“આમીન રમજાન.” હું બોલ્યો, તે “કીરતાર ની દયા ને દરગુજર તમુને આમીન થાઓ ! રમજાન !” તેણીનો હાથ માહરા હાથમાં પકડતાં મેં કહ્યું—“રમજાન, આપણે મળશું, ફરીથી—” પણ એટલુંજ બોલી એકદમ હું અટક્યો ; માહરું ગળુંજ ગુંગળાઈ ગયું.

“ઓ મળશું તો આપણે ખરાં જ ડાક્ટર!” ધુન્ડરી ઉપગ્નવતા જ્ઞેશ સાથે તેણી બોલી, અને તેજ ઘડીએ માહરો હાથથી નરમ રીતે તેણીએ દાખ્યો. “પણ—પણ, માહરા મુઆ પછી તમે મને તદ્દન ભુલતા ના! કોઇવાર—ડાક્ટર, કોઇ કોઇવાર—યાદ કરજો તે ગરીબ છોકરી કે જેને નાશ પામતી તમે બચાવીતી! યાદ કરજો, તે માનજો, કે તે છોકરીએ તમને—તેમજ તમારાં—આહવાંતાં!” હમારાં બંનેનાં આંશુ જ્ઞેશમાં વેહતાં ગયાં. માહરેથી માહરા હોઠો ઊંઘડાયાજ નહીં! “તમારી યાદમાં; કે તમારા પિયારમાં રેહવાને હું તો નાલાયક છોકો, પણ માહરાં દીલના સઉથી છેલ્લા ખ્યાલમાં તમેજ કાયમ રેહશો ડાક્ટર! આપોય તમે મને વચન, કે કોઇ વખતથી તમારી ગરીબ રમજાનને તમે ધ્યાનમાં લાવશો!”

માહરાં આંશુઓથી અરધો આંધજો બની—અને એકથી બોલ ઓચરવાને અશકત રેહી—માહરા વચનની નીશાણી તરીકે, વાંકો વળી, એક પિતા તરીકેની મમતાથી, તેણીનાં થાંડાં અને શીકાં કપાળ ઉપર માહરા હોઠો મેં દાખ્યા; અને તેજ વેળા—“ખોદા તાહરં ભત્રું કરો રમજાન!”—એટલા બોલો માહરે મોહ-ઉંથી લથડતા નીકડ્યા. તેણી બોલી તો નહીં, પણ નહીં બોલાય એવા ગમ સાથે પોતાનું માથું હીલવતી રહી. હું તે વધારેવાર ખમી શક્યો નહીં; તેથી થોડા વખતમાં હું પાછો આવીશ એમ તેણીને લથડતે સાદે જણાવી, હું તે ઓરડામાંથી બહાર પડ્યો. ઘર તરફની અરધા રસ્તાની મુસાફરી મેં પુરી કરી ત્યારેજ મનનું સમતોલપણ હું પાછું મેળવી શક્યો. દરેક વખત, રમજાનની સીકલ માહરી આંખોમાં આવતાંજ તાજાં આસુઓનો ઘોધ માહરી આંખોમાંથી નીકળી પડતો હતો, અને તેણીનાં બિંછાના પાસે પાછો દોડી જઈ, તેણી મરણ પામે ત્યાં સુધી તેણી પાસેજ બેસી રેહવાના ઠેરાવ ઉપર હું આવતો હતો.

જેસ પતવાર, તા. ૨૬ મી જાન્યુઆરી—આજે ખાર વાગવાને સુમારે હું જેવો ઝડપથી તેણીના બંગલામાં ચઢવા ગયો તેવીજ એક અ-

જાણી મુસલમાન ઓરત મને સામે આવી મલી હું તરતજ સમજ્યો કે માહરી મધુર દરદી મરણ પામી હશે!

“ઓ બાનું તમામ હુધ?” બંગલામાં પગ મુકતાંવાર ધુન્ડતે સાદે મેં સવાલ કર્યો.

“હા, ગરીબ બીચારી લડકી, ઓ હુધ તમામ! અબીજ પાંચ મીનીટ હુધ, ઓ મર ગઈ! ઉસકી આયાતો બોત રોતી હશે!” પેલી પારકી સ્ત્રીએ મને ઉત્તર આપ્યો.

તેજ ઘડીએ આયાથી બેઘડક રડતી અંને પોતાના હાથ ચોળતી નીચે માહરી ભણી આવી. એવી એક બાધ તેણીએ બોલી તેના ગમના પોકારો તેણીએ ઉઠાવ્યા; અને ફરીથી એવી ભણી શેકાણી તેણીને કદી મળશે નહીં એમ બોલી તેણીએ પોતાનું જર-જર રડવાનું પાછું શરૂ કર્યું!

“એ સાંત રીતે મુઠ હોશે એવીતો મને આશા છે?” તેણી સેજ સાંત પડી ત્યારે મેં તેણીને પુછ્યું.

“હા—હા, શેઠ! તમે ગઈ કાલે ગીયા ત્યારનીજ એ બીચારી નમતી ગઈ! ને જો કે તમને કંઈ આપવાનું એ ભરતીતી તે પુરું કરી દેવાની એને કોશિસ તો ઘણી કરી, પણ તેમાં ક્ષાવી નહીં. ને—ને—તે અધુરું પોતાની પાસેજ મુકીને મરી ગઈ ગઈ!”

એકથી બોલ વધારે બોલવા વગર હું તે મોતના ઓરડામાં ગયો. એક મુઠું જે તરતજ નુંજ હોય અને, જેને કોઈએ હજી હાથથી લગાડ્યો નહીં હોય, કે જેના ઓરડામાંથી કશું બદલવામાં કે ખીસાડવામાંથી આવ્યું નહીં હોય, તેને જોતાંજ ભયની જે ચોકશ લાગણીઓ મને ઉપજે છે તેમનું વર્ણનથી હું કરી શકતો નથી. પણ એ લાગણીઓની અસર આવે ટાંકણે કેટલી મજબુતીથી થઈ!

“એ મુઠ તેની અગાઉ કંઈ બોલીતી?” તેણીનાં મુઠાં તરફ જોતાં હમે બંને ઉભાં હતાં ત્યારે મેં આયાને પુછ્યું.

“એક નીસાસો નાખીને ધીમે અવાજે તે એટલુંજ બોલી કે—‘મને એક સુમી લે

આયા!—હું જાઉંય હવે!—, ને પછી બે ચાર મીનીટમાં જાણે ઉંઘઈજ ગેઈ હોય તેમ તમામ થઈ!” આયાએ જવાબ આપ્યો.

તેણી ડાબી બાજુપર સુતેલી હતી, તેણીના કાળા બાકો તેણીનો ચેહેરો ચરધો ચરધ હાંકી રહ્યા હતા; અને તેણીની પાસેની એક મેજ ઉપર એક કેનવાસનાં ભરત કામનો નાંધકો કટકો પડેલો હતો, કે જે ભરવામાં રોકાયેલી મેં, તેણીની માંદગી વેળા, ઘણી વખત તેણીને જોઈ હતી. મેં તે ઉપાડ્યો, અને કહ્યના કરો માહરી લાગ-

ણીની, કે બ્યારે મેં સફેદ ઉત્તની એક ભોંય ઉપર કાળા ઉને ભરેલા નીચલા બોલો વાંચ્યાં ત્યારે:—

“દુઃખી રમઝાન
એક યા—”

છેલ્લા બોલનો ‘દ’ અક્ષર ભરતાં મોતના હાથે તેણીને ચટકાવી હતી.

આ સાદાં ભરતકામથી, મોત તલક, હું કદીખી જુદો થઈશ નહીં!—ઓહ! ગરીબ-દુખી રમઝાન! હું કદી તુને ભુલીશ નહીં!

પ્રકરણ ત્રીજું.

એક વેપારીનો ગુમાસ્તો.

વળી, એકવાર, દીલ્લોશોહનાં જીગર અને આંખ સાથે, જે અને વાંચ, વાંચનાર, ધનસભ્ની જીંદગીના પોથામાંનું એક ખેદકારક પાતું! વાંચ, અને વિચાર કર, મોજ ને માલતમનો, સ્નેહ ને સીતમનો!

૧૮—ના શરૂ થતાં જુલાઈ માસના એક બુધવારનો દિવસ હતો, બપોરના બાર વાગ્યા હતા, અને પરાઈયાંથી પડવા માટેના ભારી વરસાદ લછળી પુર બેશ સાથે વરસતો હતો, અટલા વખતમાથી માત્ર એકજ દરદી માલરી મુલાકાતે આવી ગયા હતા—કેમકે એવી રતુમાં દરદીઓ બાહર કેમ નીકળી શકે? પવન ચંપૂ અને કડવો વાતો હતો—અને બાહરનો તમામ દેખાવ, ટુકમાં ફરતો, અતીથળા નાપ-સંદ અને કટાળાબરેલો હતો. “લછ એક બે ગરીબ બીચારા રહેલા છે, હાં આવનારા,” એમ, જે લખાનમાં હું કલાક ઉપરનો શુદાયલો હતો તે છોડી દેખ માલરી ડેસક આગળથી ઊઠી, બારી વાટે તરબોર થયલા અને એકાંત પડેલા મોલદલા તરફ જોતો હું મન સાથે બોલવા લાગ્યો. “તેઓ ખચીત આજે આવતે જો આજે શખત રતુ નહીં લખત થતેતો. તેઓની લાલત ખરેખર બેજામમાં છે—તેમાં એકની તો ખચીતજ—જો કે તોળી, તે તદન નીરાશીબરેલી હોય એમથી નથી. મેં તેઓનાં ઘરોની ધણી લખી લીધી હતેતો બેહતર થતે! હા, હવેથી હું નિયમજ રાખું કે જેઓ ઘણાજ ગરીબ ને નાચાર લાગે તેમનાં ઘરો પુછી રાખવાં; તેથી એવી રતુના વખતે તેઓને ત્યાં જવાને મને બખની આવે. એકતો પેલો ગરીબ કડીયો છે, તે બાપગીતો બાવાના વખત શીવાય બીજે વખતે રજા લેછને

અવાએજ નહીં—તેનું માદું બાળક કોણ બજે કેમ હશે! ગરીબ બીચારો! પોતાનાં બચ્ચાં વિશે માલરી વિચાર પુછતાં ગદા કાલે તે કેવો છતેમ્નર દીરવો! ને બાપગીતો બાએ-ડીળી બાટેલે અટલી! જન તેનું ઘર હું બજેતો હતે તો ખચીત ત્યાં જતે! તે ગરીબ માણસ ગાડી બાહુ ક્યાંથી લાવે? શું કરીએ? હવે લાલ તરતનો કરસો રસ્તો નથી.” એટલા બોલો મન સાથે બોલી, મેં માલરી ઘડીવાલ જન્યું. ચંગ વનડયો, અને પા કલાકમાં ગાડી બારણાં આગળ લાવવાનો હુકમ આપ્યો. મેં લખેલો એક કાગળ હું બીડતો હતો તેવામા બારણાં આગળ કોઠાના આવી પુગવાનો અવાજ મને સંભળાયો. અને બે ત્રણ ઘડીમાં એક ચાકરે એક જુવાન પારસણ બાઈને માલરી ઓરડામાં લખત કીધી. તેણીની વય આસરે ચોવીસથી પચીસની દીસતી હતી; તેણીનો પોસાક સાદો પણ સોજે હતો; તેણીનો એલેરો, તુરતની બીમારીથી ઝુમાતો હોય તેવો, અને જેનેકે ઘણાજ ખુબસુરત તો નહીં તો પણ ઘણો બોલો અને મનદર હતો; અને તેણીની બોલવાની ઢપળી સેહેલી, સાદ, અને સુંદર હતી. તોળી તેણી દેખતી રીતે ગભરાયલી તો હતીજ. મને બાહર જવાને તૈયાર થયેલા જેઠ તેણીએ પાછી જવા અને બીજે દિવસે આવવા માગ્યું. પણ મેં તેણીને બેસવાની અરજ કીધી, અને તેણીને સાવધ થવાનો કાંઈ વખત મજે તે

માટે માહરા હાથમાનુ કામ ચાલુ રાખી, મેં રતુ સંબંધી કાંઈક વાત છેડી.

“આદર વરસાદ ઘણોછે,” હું બોલ્યો, “અરે ! બાપ, તમે શું ચાલતાં આવ્યાં—બધાં તરબોળ થઈ ગયાં છે ! પવનમાંથી એમ બેસો; ટાલાટતો તમુને કેવી લાગતી હોશે !”

“નહીં જ કંઈ નહી—તેનું કંઈ નહી,” તેણી બોલી, “જરા હું ભીંજાય તો ખરી, પણ એમ વરસાદ ખમવાની તો મને ટેવ છે.—આટલી માહરી વિગત સાંભળો એટલે મને કંઈ ઘણો વાર લાગવાનો નથી. એ હકીકત એમ છે, કે ક્લીઆણીમાં રહેલી માહરી એક સહીએ કાગળ લખીને મને જણાવ્યું કે તેવણની તંદરોસ્તી હમણાં બગડતી જતી હોવાથી તેની વિગત કોઈ મુંબઈના દુશીયાર ડાક્ટરને જણાવી, એ બાઈની, હાલત વિશે તે શું મત આપે છે. તેનો જવાબ મોકલવો. કેમકે તે બીચારાં એમ ધારે-અકે તેવણની હાલત સારી નથી, ને તેવણના સગાઓ બધું છુપાવેય !”

આ નવાઈ જેવી વાત સાંભળી મને અન્યથા તો લાગી, તોપણ સેજ હસતું મોહ કરીને હું એટલું જ બોલ્યો કે—“ત્યારે તે બાઈએ પોતાની હકીકત તો ઘણી એકસાઈથી જણાવી હશે કે તેથી તેવણને જોવા વગર હું તે કેશ વિશે મત આપી શકું !”

“હા જ; ને બીજું એ કે હું તેવણને સારી પેકે ઝોળખતી હોવાથી તમે પુછો તેના ઘણા જવાબો તો હું પોતે આપી શકસ; હું થોડા વખતપર તો તેવણને ત્યાં રેહીથી આવી હતી.”

“હ—ત્યારે તો ફીક. પણ હવે મેહરબાની કરીને,” માહરાં ઘડીયાલ ઉપર નજર નાખતો હું બોલ્યો, “જે તમે જણતાં હોવો તે જલદીજ બોલો તો સારું, કેમકે થોડા વારમાં માહરી ગાડી બારણા અગળ આવશે, ને મને આજે આખો દાહડો રોકાવું છે.”

“એવણ માહરા કરતા આસરે છ વરસ વડાં છે, એટલે કે ત્રીસેક વરસનાં છે. અસલ-થીજ તેવણ મજબુત તો હતાંજ નહી; ને વળી

હમણાં હમણાં દુખખી તેવણે જરા વધારે ખમ્યું તું.”

“હ—હ, દુઃખ; તે કેવી કીસમનુ વાર ?”

“કંઈ અદરાવા પરણવાને લગતી ભાંજગ-ડનું.” તે બાઈએ ગંભીરથી જવાબ દીધો. મેં ડોક્યું કીધું, અને ફરીથી માહરાં ઘડીયાલ ભણી નજર નાખી, એટલે તેણી હવે ઝડપથી બોલવા લાગી. “એ દુઃખથી તેવણ ઘણાં રંજા ને નીરાશથી થયાતાં; ને વળી ગીયા એ મહિના એવું બન્યું કે એક ઘોડાની તળે તેવણ આવી ગયાં, તે ગાડીનો પુલ તેવણનાં જમણાં પાંસ-જામાં લાગ્યો, ને ઘોડાના પગથી તેવણની છાતી પર પડ્યા, પણ કોઈ હાડકું ભાગું નહીં”—

“આહ ! એ ખરેખર ધ્યાન આપવા જોગ બનાવ છે—એથી ઉપજેલી માંદગી ખરેખરી હોવી જોઈએ ! વાર આગળ તો ચલાવો. હું ધારું કે એ અકસ્માત પછી તેવણ પાંસળા દુખવાની ઘણી ફરીયાદ કીધી હશે—નહી વાર ? તેવણ કંઈ લોહી ઝોક્યાં તું ?”

“હા જ, થોડું—નહી—અં-અં—જરા મને કાગળ જોવા દેઓ” એટલું બોલી તેણીએ ગજવામાંથી એક કાગળ કાઢડ્યું અને તે ઉખેડીને તે ઉપર એ ત્રણ ઘડી પોતાની નજર નાખી.

“જરા એ કાગળ મને જોવા આપશો બાઈ ?” મેં હાથ લાંબો કરીને પુછ્યું.

“જેમાં તેવણની હકીકત ઉપરાંત બી-જાની ખાંનગી બાબતો લખેલી છે; પણ એટલું તો ખરું છે કે તેવણ તે વખતથી જે થોડુંક લોહી ઝોકવા માડ્યું હતું તે હજી સુધી તદ્દન બંધ પર્યું નથી.”

“પણ પાંસળાનો દુખાવો હજી ચાલુજ છે ?”

“હા જ, —ને જમણાં પાંસળામાં વધારે છે.”

“રાતે ને સહવારે તેવણને વારે ઘડી તાવ આવે છે ?”

“હા જ—ઘણીજ, એટલે તેવણના હાથ ઘણાજ ગરમ રહે છે, ને જવનેથી ચીડ ને બેચેની લાગવા વગર રહેતી નથી.”

“કંઈ પરસેવો પડે છે ?”

“કોઇ વખત—રોતે ઘણો.”

“કંઈ ખાંસી ?”

“હા, ખાંસીથી કોઇ વખત ઘણી સખત.”

“એ ખાંસી કેટલો વખત થયો થતો હતો ? એટલે, અકસ્માત થયો તેની કેટલો વખત આગમ્ય ?”

“હા એ પેહેલો તો મને જણાયો—તેવણ પરણ્યા પછી એક વરસે.”

“તમને જણાયો ? ને પરણ્યા પછી એક વરસે ?”

બોલવામાં થયેલી પોતાની ચુકથી તેણી અતી ઘણી ગુંચવાયેલી દીશી. સરઆતથીજ તેણીની આ દકીકત બામે મને શક ઉપજ્યો હતો, અને તેણી પોતાની સહીનું નામ ખોટી રીતે લાગુ પાડે છે એવો ભાસ મને આવ્યો હતો. તોપણ હજી તેણીના આ ગુંચવાડાનો લાભ લેવાને મેં ઘટતું વિચાર્યું નહીં. “મને હવે કેહશો કે તે ખાંસી કેવી તરાંહની હતી ?” મેં પુછ્યું. અને તેજ વેળા માહરી ખુરસી મેં ખીસાડીને એવી જગ્યાએ મુકી કે તેથી તેણીનું મોહકું હું ખોહી રીતે જોઈ શકું. તેણી હવે એતી કે હું સઘળું સમજ્યો હતો, એટલે તેણીનાં મોહનો રંગ બદલાયો, અને તેણી આંચું ટપકાવવાની અણી ઉપર આવી, મેં માહરો સવાલ પાછો પુછ્યો. તેણી બોલી કે તે ખાંસી પેહેલમાં તો નરમ ઘણીજ નરમ હતી, અને તેથી તેણીની સહીએ કશો અઢે-સોળી કાઢ્યા નહીં હતો, પણ આખરે તે સુકા અને દુખતો થતો ગયો. એટલું બોલતાં તેણી અતીઘણી શીકી પડી ગઈ; એટલે માહરા મનમાં ઉપજેલો ખતરો હવે મુસતકામ થયો.

“હવે કેહો બાઈ ખરેખર, તમે આવે અધું પોતાનેજ વાસતે બોલતાં નથી ? માદાંતો તમે પોતેજ દીસોય !”

તેણી ધુલ, પણ બાર મુકીને અને ખાત્રી આપી કે માહરો વિચાર બૂઝબંધો હતો.

“હવે, ડાકટર,” તેણી લયડતે અવાજે બોલી, “મને કેહસો કે તેવણના કેશ વિશે તમારો શું વિચાર છે ? તમે મને ખરેખરીજ વાત ખોહી કેહવો તો સાફ, કેમકે તેનો કેમ

ઉપયોગ કરવો તેતો હું ખરાખર સમજશ. શું ધારોય તમે તેવણને વાસ્તે ?”

“ખરેખર, જે તમે અધું જે જણાવ્યુંય તે ખરાખર હોય તો, તે નાકમેદી ભરેલો—ખરાખર કેશતો છેજ.” ખાત્રીથી તેણીની તરફ જેતો હું બોલ્યો. “તમે કેહવી કેટલીક નીશાનીઓ ખચીત માકી છે.”

“ત્યારે શું તેવણ નહીં અચરો એમ ?” એ-હદ દલગીરી સાથે માહરી બણી જેઠ તેણી-એ નખજો અવાજે પુછ્યું.

“એતો બાઈ એક મુશકેલ સવાલ છે, ને તેવણને જેવા વગર માહરેથી જવાબ અપાયજ નહીં. તેવણને માહરે જેવા જેઠએ—અધું તેવણ-ને મોહડેથી સાંભળવું જેઠએ—ને બીજા હજારે એવા સવાલો પુછવા જેઠએ કે જેના જવાબો બીજાને મોહડેથી ખરાખર મજેજ નહીં. તેવણ હમણા કોઈ ડાકટરની ચાલુ સંભાળમાંતો છે કેની ?”

“હા, હું ધાર છું એમ—નહી, પણ હું ચોક્કસ નથી—હું ધાર છું કે તેવણ હતાં ખરાં.”

માહરીતો હવે ખાત્રીજ થઈ કે તેણી પોતા-ને માટેજ બોલતી હતી. હવે શું બોલવું તેના વિચારમાં પડી હું તો અટક્યો. તોપણ આખરે મેં પુછ્યું—“તેવણની હાલત સારી છે ? કાંઈ હવાની ફેરબદલીપર તેવણ જઈ શકે તેવું છે ? હું ધાર છું કે મેં આપેલી કોઈબી દવા કરતાં એ આગેહવાની બદલીથી એવણને વધારે ફાયદો થશે.”

તેણીએ એક નીસાસો નાખ્યો. “હશેજ એમ પણ—હું જાણ્ય કે તેમ બની શકે તેવું નથી. તેવણની હાલત હું જાણ્ય ત્યાં સુધી.”—

“તેવણ પોતાનાં સગાંઓ સાથે રેહ છે કેની ? તો તેઓ શું તેવણને ?”

“નહીજ નહીં. તે તરફની તો કંઈબી આશા નથી. નહીં, નહીં ; તેતો એલા છે કે હમારી મદદને વાસ્તે એક આંગળી ઉંચકે તેના કરતાં હમને મરી ગીયેલાં જેવાને વધારે ચાહે.” એમ તેણી હવે અજબ જેવા જોશમાં આવી, પોતાનો ભરમ બોલતી બોલી, “હવે તમે અધું સમજો

ડાકટર માહરો ગરીબ—માહરો દુઃખી ધણી ! ”
એમ બોલી આ કોમળ છોડી ચમક સાથની બેસુધીમાં પડી. બેઢ હવે સધળો બધડી ગયો. તે તેણીના ભરથારનો કેસ હતો કે જેની પડપુછ તેણીએ આટલો વાર ચલાવી હતી. હું હવે સ-ધળુ સમજ્યો ! ગરીબ બીચારી ! તેની હાલત વિશેનું માહરું ખરેખર મત લેવાના ધરાદારી તેણીએ આ ચોજના કીધી હતી, કે જે પાર પાડવાની શક્તિ તેણીમાં હતીજ નહી, અને વળી હું એવા બારીક સવાલો પુછીશ એવી આશાથી તેણીએ રાખી હતી નહી.

ચંગ વગ્નડી મેં તુરતજ માહરી આયાને બો-લવી, અને તેણીની સાથે, પેલી અબળાની ચમ-કની ચીચીઆરીઓ સાંભળીને, માહરી બાએડી બી દોડી આવી, તેણીની સધળી પાંતીની સાર-વાર કરવામાં શેકાધ. જે કાગળ તેણીએ પોતાની તદબીર પાર પાડવા માટે વાંચવાના ઢોંગ કીધા હતા, તે હવે જમીન ઉપર પડ્યું. તે તદન ડ્રેરું હતું, અને તેનાં એકજ ખુણામાં—“ મેહેરબાદ દીનશા મેહેતા,—તઆકની પોળ ”—એટલા બોલો લખેલા હતા. મેં તુરત તે માહરાં ગજવા-માં મુકી દીધું. વળી પોતાની આ બેસુધ પણુ તોફાની હાલતમાં તેણીએ એક બીજીની કાગ-ળનું પડીકું નાખી દીધું, કે જેમાં મને આપવા ધારેલી માહરી શીના રૂપીઆ તેણીએ સંભાળ-થી વીંટાળેલા હતા. મેં તે પડીકું પાછું તેણીની સાડીના એક છેડા સાથે બંધાવી દીધું.

કંગાલીઅતના કેવા દેખાવમાંથી આ કમન-સીબ બાદ આવી હતી ?

માહરી બાએડી, અને આયાની બેગી કોશે-સથી આ અબળા, જેણીનું નામ મેહેરબાદજ હોયતું મેં ધાર્યું, તે થોડા વખતમાં સાવધ થઇ, અને પેહેલવેહેલી પોતાની નબળી નજર જે તે-ણીએ ફેંકી તે તેઓ તરફના પોતાના આભા-રની હતી. એ પછી તેણીએ બોલવાની કોશે-સથી ફેકટ કીધી, અને તેણીના આંસુઓ જો-શમાં વેહેતાં ગયાં. “ ખરુંજ કેહુંચલ કે હું ઠગારી તો નથી ! ને તોબી મેં તમને ઠગ્યા તે હું કયુલ કરુંચ ! પણ દયા કરજો માહરીપર ને માફ કર-

જો મને ! તમારી ધારામુજબની શીધ તો આપ-વાનું માહરું મનજ હતું. મેં એટલુંજ ચાહ્યું કે માહરા દુઃખી વર વિશે તમારું ખરું મત હું સાંભળું. હું કેવી—કેવી—કેવી દુઃખી છું ! હ-મારું થશે શું હવે ! ત્યારે માહરા ધણીનીતો કંઈ આશાજ નથી કે ? અરે એ વાત મેં ન-હીજ જાણી હતે તો કેવું કીક ! ” એટલું બો-લતાં તેણી દુઃખદ શીતે રડવા લાગી, અને મા-હરી બાએડીએબી એટલું પોચું દેહું દેખાડવા માડ્યું, કે તેણીને ઓરડાની બાહર મોકલવાની મને ફરજ પડી. દલગીરીનું કેવું શોકાતુર ચિત્ર મેહેરબાદ માહરી સામે ધરતી હતી ! તેણીનો બાહરો મેહેરો રાતો અને આંસુથી ભીંજાયેલો થઇ ગયો હતો ; તેણીની આંખો સુજી આવી હતી, અને તેણીના કાલા બાલો મેહેર બારદ જઈ એવા એક વેરાન દેખાવ તેણીને આપતા હતા કે તેથી તેણીનું આ તરેહવાર બોલવાનું અસર-કારક બનતું હતું—“ ડાકટર તમે મને બોલ્યું કર્યું તેતો તમારી મેહેરબાની. મને લાગેચ કે તમે સાચુંજ બોલ્યા છો ! પણ હવે હમારું થશે શું ? માહરી બચબરેલી ધારતી તો બધીજ ખરી પડી છે ! પણ મને હવે ઘેરે જરું જો-ઈએ, તમનેબી હું ખાલી બોટી કરું છું—”

“ નહી, કંઈ ધણી કિતાવળ નથી બાદ, જરા તમે બેસો.”

“ પણ માહરા વર બીમાર છે, ને ખુવાને તેવણ વગર રાખનાર બીજું કોઈ નથી. મને તો ત્યારનું જરૂરિજ જરું હતું ! ”

એમ બોલી તેણી નાતવાનીથી હડી, અને પોતાનું માથુંબાનું તેમજ બાજ સરખા કરી વિ-દાય થવાની તૈયારી કરવા મંડી. પણ તેવામાં, તેણીએ કોઈ ચીજ બોલી હોય એમ દેખાયું, કેમકે ગુચવાયલા દેખાવે જમીન તરફ જોઈ કોઈ ચીજ હુંડતી તેણી જણાઇ.

“ તે પડીકું તમારી સાડીને છેડેજ બાંધેલું છે, ” હું ધીમે સાહે બોલ્યો, “ અને જે તમે મને અપમાન કરીને ગુસ્સે કરવા નહી માગતાં હોવો તો તેને ત્યાંજ રહેવા દેઓ. તમે શું સો-ધાય તે હું સમજ્યો—અસહ્ય ! તેનો વિચારજ

નહી કરવો. માહરી ગાડી ખારણું આગળ છે; હું તેજ રસ્તે જઈશું વાસ્તે તમારી મરજી હોય તો હું તમને ત્યાં ઉતારીશ. ”

“ નહીજી-નહી, મને માફ કરો ! માહરા વર કંઈજ જાણતા નથી કે હું હયાં આવેલી છું, તેવણુ એમજ સમજેજ કે હું ગાંધીને ત્યાં ગ-ઈતી. કોઈથી કારણથી તેવણુ હું તમારી આગળ આવી હતી તે નહી જાણે તો સારું. નહી તો તેવણુ તરત પોતાની હાલત વિશે વેહેમ લાવશે. અરે ! આએ કેવું દુઃખ ! તેવણની સામે મને કેટલું છુપાવવું પડે છે ! ને જ્યારે દરરોજ તેવણની હાલતમાં નીપજતો ઓગાડો જોઈ માહરી નારીપાસીનો પાર રહેતો નથી, ત્યારે તેવણની સામે તો હસી બોલીને સુખી દેખાવાની મને ફરજ પડે છે ! ”

એવું-એવું તેણી બીજું થણું બોલી, પણ આખરે મેં તેણીના ગમ શાંત પાડ્યો, અને તેણી પોતાના ખાવંદની હજુરમાં જાય તે આ-ગમજ પોતાની ધીરજ પાછી મેળવવાની મેં તેણીને અરજ કીધી. તેણીએ મને કમુલાત આપી કે થોડા દિવસોમાં તેણી મને પોતાના ખાવંદ આગળ, જાણે હું પેહેલવેહેલોજ ત્યાં ગયો હોઉં તેમ, બોલાવશે; અને બીજી ખાત્રી મને એમ આપી કે થોડા વખતમાં તેની હાલ-તની વધુ ખબર મને આપવા માટે તેણી માહરી પાસે આવશે. એટલું કહી તેણી બાહર નીકળી, અને તેણીના ગયા પછી એવો એકસ ખ્યાલ માહરાં મનમાં ઉપજ્યો કે આ મેહેરબાદની જા-દગીના હેવાત સાથે, ઇનસાની જાદગીના એક બીજે સીલા સફે માહરી નજર સામે ધરાસે.

તેજ સાંજે ‘માપવાની પોળ’ની પાસેજ આ-વેલા એક ઘરમાં એક દરદીની મુલાકાતે માહરે જવું પડ્યાથી, અને હું ચાલતો, તેમજ વરસાદ જ્નેસમાં વરસતો હોવાથી, મેં વિચાર કીધો કે ત્યાં આવેલી કોઈની દુકાનમાં થોડાવાર આશરો લેઉં કે તેથી જેમ વરસાદથી બચવાને તેમજ મેહેર અને તેણીના ખાવંદને લગતી કાંઈક ખબર મેળવવાને મને બની આવે. એવા વિ-ચારે હું એક હેમચંદ ગાંધીની દુકાને ધુ-

સ્યો. દુકાનનો ધણી એક ઘરડો પણ સેજ ખોડો વાણીયો-હતો, અને હું જ્યારે દાખલ થયો ત્યારે તે તપકીર તેમજ ચાહેનાં નાંધલાં પડીકાઓ બાંધવામાં ગુંથાયો હતો. તેની દુકાન નાંધલી પણ સગવડ ભરેલી હતી, અને વરસા-દનુ કારણ દેખાડવાથી તેણે મને નાહકે મુકાયલા એક નાંધલા બાજટ ઉપર બેસવાની રજા આપી. રાતનો અંધકાર દાખલ થયો હતો, અને તેની દુકાનની બે ત્રણ ઝાંખી બળતી દીવીઓ ત્યાં સીમેલી જતજતની જનસોના દગલા અને દાખડાઓપર પોતાની સુસ્ત રોશની નાખી રેહી હતી. અનાજના કોઠારમાં એક ખુદો ઘુસ જવો દેખાવ આપે તેવોજ દેખાવ આ હેમો ગાંધી પોતાના પચરંગી, કોઠારમાં આપી રહ્યો હતો.

તે નમ્ર અને બોલકળો હતો, એટલે થોડાજ વારમાં મેં માગેલી ખબર મને મળી શકી. તે ‘મેહેતાની મેહેરબાદ’ને ઓળખતો હતો કે જેઓ તે પોળને નાકે આવેલાં એક ઘરને બીજે માળે વસતાં હતા, પણ તેઓ ત્યાં માત્ર લણ ચાર મ-હિનાનાંજ આવી રહ્યાં હતાં. દીનશા મેહેતેજ જરા આગ્રી છે એવું તેને લાગ્યું હતું, અને મેહેરબાદ પોતેથી કાંઈ સારી તંદરેસ્તીમાં હોય એવું તે ધારતો ન હતો.

“ પણ એનો ધંધો શું છે તે કંઈ તમે જા-ણોછો ? ” મેં પુછ્યું. એ સાંભળી તે ખુદાએ પોતાનાં કરચલી વળેલાં બોડાં કપાળ ઉપર પોતાનો ચસમો ચઢાવી દીધો, અને ઘડીએક વિચાર કરીને જવાબ દીધો કે—“ ભાઈ હવે એતો કંઈ આપણને બરાબર ખબર નથી, પણ માહરાં ધ્યાનમાં એમ આવેછે કે એ પારસી, કોઈ આશીસમાં લખવા પોટવા ઉપર કે હિસાબ કીતાબ ઉપર ચાકરી હશે; વળી કોઈ-કોઈ પો-લીઓને ઘેરમાં તેડીને ઓલાં વાળાં વગાડવાંબી શીખવેછે. ઓલો વાંસળી ને વેલાતી સારંગી બધું એ વગડતો બહુ મજનુ; જો એણી એની બાએડી જે છે તે કોઈ આડોશી પોડોશીનુ શીવ-વા ભરવાનુ લેધને કામ ચલાવેછે.”

“ હં એમ છે; ત્યારે તો એમનો સંસાર કાંઈ બે પછસે સુખીતો નહીજ હશે ? ”

“તેતો હવે જે હશે તે,” ગાંધીએ જવાબ દીધો, અને પછી માલરી ભણી શક ભરેલી નજર નાખતો બોલ્યો કે—“કેમ ભાઈ કાંઈ આપડાને સપડાવાનો વિચાર રાખો છો કે કેમ? કાંઈ લેહેણું—દેવાની વાત છે?”

“નહી—નહી ગાંધીભાઈ એવું કાંઈ નથી,” હું હસીને બોલ્યો, “હું કાંઈ એઓને ધરાવા પકડાવા આપ્યો નથી! એ બીચારાઓને લગતી કંઈ વાત જાણવાની માલરી અમસતી ખાલેશ છે. પણ તમે હમણું એમ નહી બોલવા જતા હતા કે એમની હાલત ઘણી મુશ્કેલ છે?”

“હા એવું કાંઈ મનેતો દીશે છે ખરું,” સેન સંતોષ પામી હવે તેણે જવાબ દીધો, “તેઓ માલરાં કાંઈ એ—પાંચનાં દેવાં હોય તેવુંતો નથી, છાંથી જે એઓ ખરીદે છે તેનું રોકડું દામ આપે છે, પણ—એમકે, કાંઈ ઝાઝી લેવાળી ચાલતી નથી! પણ ભાઈ માલરા જેવાનેતો એમાં કાંઈ ખાલવાનું નથી, કેમકે ઘણા માલ લે ને નાણાં તોળે નહી તેવાં ધરાકો કરતાં, જે થોડું લે ને પુરેપુરા પૈસા આપે તેવાં ધરાકો બહુ સારાં—નહી ભાઈ!” મેં તેને હા કહી. “એઓ છાં પેહેલે રેલવા આપ્યાં ત્યારે દશ આને રતલ-વાળી ચાહે ને પેહેલાં નંબરની ખાંડ લેતાં હતાં, પણ આજ વીસપચીસ દાહડા થયા એઓએ આઠ આનાવાળી ચાહ ને બીજા નંબરની ખાંડ લેવા માંડી છે, જે કે શેઠ માલરી આઠ આનાવાળી ચાહથી નરસી નથી, ને બીજાની દશ આનાવાળીના જેવીજ છે! આ રહી તે, જરા શેઠ સુધીતો જુવો!” એટલું બોલી તુરતજ “હે ઇશ્વર!” કરતો ઉઠી તે એક પતરાંના દા-બડા આગળ ગયો, અને ડબક દેતું કે તેનું ઢાંકણું ઉઘાડી તેમાં પેલી ચાહેની એક મુઠ્ઠી નાખી તે માલરી કને લાવ્યો. તેની તપાસ લીધા બાદ જે અનુમાન ઉપર હું આપ્યો તે કોઈથી રૂંતે તેની તરફેનમાં ઉતરે એવું નહી હતું—ચાહેને નામતો જે કચરો તેણે માલરા હાથમાં આપ્યો હતો તેમાંથી તંબાકું અને કરીયાતાંનાં મીશ્રના જેવો સુગ ઉપવજાવનારો સોડરમ બાહેર પડતો હતો! “ને વળી એના

વપરાસમાંથી તેઓની કરકસર ભારી છે શેઠ.” તેણે આગળ ચલાવ્યું “એક રતલ ચાહ તો એઓ મલિનો દાહડા સુધી ચલાવે; ને ક્યે બીજો દેકાણેથી એઓ ખરીદતાં હોય એવુંબી મને લાગતું નથી, કેમકે છાં નજદીકમાં ક્યે મારા કરતાં સરસ ચાહ મળતી હોય એવું છેબી નહી. મેહેરબાઈ આવીતી છાં એક કલાક અ-ગાઉ થોડા સાબુ—ઝોખા ખરીદવા, કેમકે, તે બોલી કે, આજે દીનશાને એ ઝોખાની કાંજ પીવાનું મન થયું હતું; પણ માણં નસીએ માલ-રે ત્યાં તો ચમટી જેટલીજ રહેલી. એટલે બા-પડીએ બીજો દેકાણેથી લીધી હશે. મેં નાં કશું ત્યારે તે ચીડાઈ બહુ ગઈ. કેમકે માલરે ત્યાંની ચીજોપર એનો વિશ્વાસ બહુછે.”

“પણ તે બજવાનું શીખવેછે એમ તમે બોલ્યા, તો તેમાં એ કંઈ સારું કમાયછે?”

“નારે સાબ, તેવું કાંઈ નથી; તેથી તે દાહ-ડનું બંધ થયું; ને સાબ, બોલીએ તો નહી, કેમકે ચઢતી પડતી સડતીજ છે. પણ એ આપ-ડનાં વાજાંબી મેં તે દાહડે એક જરીપુરાના વાળાના હાથમાં દીધાં! માલરી તો ખાત્રીજ છે કે તે વાજાં દીનશાનાજ હતાં. એ પરથી જાણાય છે કે એ બે જાણાંની હાલત કાંઈ સારી તો હોયજ નહી. પણ શેઠ, આપણને એમાં હસવા બોલવાનું કશું હોયજ નહી, કેમકે ગરીબાઈને કાંઈ હંકાર ન હોય!”

“ખરેખર ન હોય ભાઈ,” મેં જવાબ દીધો, અને હવે વધારે કશું પુછવા હાયક રહેલું નહી હોવાથી, તેમજ એક ધરાક કાંઈ ખાંડ બદલી લેવા દુકાન આગળ આવી પુગવાથી પેલા બોલકણા ગાંધીનો આભાર માની હું ત્યાંથી ઉઠીને ચાલતો થયો. આ ટાહેલાંખોરા ગાંધીને મોલથી જે વિગતો મેં સાંભળી તેથી તો ગરી-બ મેહેર અને તેણીના ખાવંદની હાલત બાબે મેં રાખેલી કાળજીમાં ઘણો મોટો વધારો થયો. આખરદાર ગરીબાઈની દરરોજની પડતી દશાનો ક્યે બોલ્લો ચિતાર તેને, પોતાની ભોળાઈમાં, મને દેખાડ્યો હતો! ખરેખર, મેહેરની બીજી મુલાકાતની વાટ હવે હું આતુરતા અને ઇતે-

બરીથી જોવા લાગ્યો. પણ એક આખુ અ-
ઠવાડીયું ગુજરી ગયા પછેજ તેણી એક દિવસે
સહવારે આવી, પણ ત્યારે તો હું દુરના અંગ-
લામા રેહતા એક દરદીને જોવા માટે બાહર
ગયો હતો. લગભગ એક કલાક સુધી માલ-
રા પાછા આવવાની વાટ જોઈ તેણીને એક
કાગળ માલરી ઉપર લખીને વિદાય થવાની
ફરજ પડી હતી. તે કાગળમાં તેણીએ, તે
અથવા બીજા દિવસે, પોતાને ત્યાં આવવાની
મને અરજ કીધી હતી; અને વધારે એટલુંજ
જણાવ્યું હતું કે દીનશાના હેવાલ આખે તેણીએ
મને પુરેપુરો વાકેફ કીધો છે એવું દીનશાને
જણાવવું નહીં.

તેજ દાહડે સાંજે ત્રણ વાગે હું માપલાની
માળમાં આવેલાં મકાનમાં જઈ પુગ્યો. તેમનું
ઘર નાકેજ આંખે છે એવું હું જાણતો હોવાથી
ત્યાં બરાબર જઈ પુગતાં મને કશી મુશ્કેલી
નહીં નહીં. ભોંયતળીએ એક અધોર વયની સ્ત્રી
બેસીને સીવતી હતી, અને તેણીએ માલરા
સવાલના જવાબમાં મને જણાવ્યું કે દીનશા
બીજા માળના પાછલા ભાગમાં રહેતો હતો,
અને મેહરબાદ તરતનીજ બાહર ગયલી હતી,
તે મુજબ ચઢીને તેના ઓરડા પાસે જઈ પુગતાં
ત્યાંનું બારણું તદ્દન ઢિધાકું મેં જોયું, અને તેમાં
જે દેખાવ માલરી નજરે પડ્યો તે ધ્યાનથી ની-
હાળતો હું થોડોવારતો ઉભોજ રહ્યો, તે બારણુ-
ની બરાબર સામેજ મુકાવડી એક ટેબલ, કે
જેની ઉપર હિસાબના કેટલાએક ગંજવર ચો-
પડાઓ સીંચેલા હતા, તે ટેબલ ઉપર માથું ના-
ખીને આસરે ત્રીસની વયનો એક જુવાન મા-
ણસ બેઠો હતો. કાંઈ થાકતી નાખનારું કામ
કરતાં તે તરતનોજ ઉંઘમાં પડ્યો હોય એવું
જણાતું હતું. તેનું માથું તેના ડાબા હાથમાં
ટેકાઈ રહેલું હતું અને તેના જમણા હાથમાં
એક કલમ હતી કે જે વડે લખતો-લખતોજ તે
નીંદામાં પડ્યો લાગતો હતો. તેજ ટેબલ પર
તેની ડાબી બાજુએ બે મોટા ચોપડાની વચ્ચે
ગોડવીને એક ઘણાં રળીઆમણાં બાળકને બે-
સાડેલું હતું, જે છોકરો હોય તેવું દીશતું હતું,

અને જે કાંઈ રમતમાં ગુંથાયલું હોવાથી મને
આવી પુગ્યો જોઈ શક્યું ન હતું. મને લાગ્યું
કે આએજ દીનશા હોવો જોઈએ, તેથી થોડીક
પગ સુધી તેને દીકતો હું થોડ્યો. તેનો
ચહેરો મરદમવાળો, અને એકવેળા ઘણો ખુબ-
સુરત હોય એવો લાગતો હતો. તે હવેતો
બેહદ નીખાઈ ગયો હતો, અને તદ્દન બેરંગ
અને શીકકા થવા ઉપરાંત દુઃખ અને થાકનો
ભેગો દેખાવ તેણે ધારણ કીધો હતો. કલમ પ-
કડી રહેલો તે પાતળો ને સફેદ હાથથી દેખાડતો
હતો કે તેનો ઘણી કેવો દરદી હતો. તેના બાલ
તેની બાએડીના બાલ કરતાં કાળા વધારે હતા,
અને તેમને બાજુપર હોરી દીધેલા હોવાથી તેનું
બોહોળું ઘટમઘટ કપાળ બહારમાં આવ્યું હતું.
ટુકમાં તે ઘણો ધ્યાન ખેંચવા જોગ આસામી
હીસતો હતો. હવા સીતળ હોવાને સળખે એક
કાળો જોડો ગરમ ડગલો તેને છેક ઉપર વેરના બટન
પોછને પેહેલ્યો હતો. ઓરડો નાંધ્યો, અને ઘણાજ
સર સામાનથી ઉભઘજતોતો નહીં, પણ સાફ અને
સગવડ ભરેલો હતો : જેથી ત્યાં હતું તે સઘળું
ઘણીજ સાધારણ કીસમનું હતું. મેં કીધેલા
સેજ ગોંધાટે આખરે પેલાં બાળકનું ધ્યાન ખેંચા-
યું. તે પાછું ફરીને જોતાંજ એક પારકા ઘણીને
જોઈને ચોકડ્યું, અને તેને કીધેલી ખલલથી
તેના પિતાએથી જન્મૃત થઈ પેદલાં તે બચ્ચાં
તરફ અને પછી માલરી તરફ જોયું.

તેનો હિસાબવાળો ઘણી પોતાના ચોપડા
માગવા આવ્યોછે એવું પેહેલાં તો ભૂલમાં
સમજી તે બોલ્યો—“આવો સાહેબ અંદર,—
પણ—હું—હું—હું—દલગીર છું” કે તમારો બધો
હિસાબ માલરીથી પુરો થયો નથી, જોકે આખો
દાહડો તો હું તેની ઉપર મંડ્યો હતો.”—પણ
એટલામાં તે પુરેપુરો સાવધ થઈને બોલતો
અટકી ગયો.

મેં તુરત માલરું નામ તેને જણાવ્યું.

“ઓહો! માફ કરજો સાહેબ, માલરી ભૂલ
થઈ. આવો અંદર ને બેસો.” મેં તેમ કીધું
“હું ધારંચ કે માલરી બાએડીજ તમારે ત્યાં
આજે સહવારે આવીતી? દલગીર છું” કે

એ બાહર ગઇ છે, પણ હમણા પાછી આવશે. જો તમે ગયા પછી આવશે તો તે ઘણીજ રંજીત થશે.”

“હા ભઇ, તેવણ હતોતો ઠીક,” હું બોલ્યો, “પણ તેવણે તો એકું લખ્યું તું કે બીમાર તમે છેવે—નહી વાર ? તમને માહરી મદદની કાંઇ જરૂર છે ?”

“હાજી, ખચીત” તેને નાતવાન દેખાવે ઉતર વાળ્યો, “મને કંઇ હમણું ઠીક લાગતું નથી. થોડો વખત થયો માહરી તખીયત જરા કચડાયલી આલે છે—જણુ હું ધારું છું કે માહરી ઘણીઆણી મને અતીઘણો માદો વિચારે છે, ને તેથી ગભરાત અને શીકરમાજ રેહ છે.”

એ સાંભળી મેં તેની તખીયતનો હેવાલ પુછવા માડ્યો; અને માહરા સઘળા સવાલોના જવાબો આપતાં તેને ઘણી હુશીયારી ને ઝડપ દેખાડી. તે બોલ્યો કે કેટલાંક વરસો આગમચથી તેણે પોતાના કલેજાંમાં થયલા બીગાડાનાં ચીન્હો જોયા હતાં, કે જે બીગાડામાં, ઘણી ઇતેમ્જરી ને મેહેનતવાળી જાંદગીએ વધારો કર્યો હતો. જે અકસ્માત વિશે મને મેહેરબાદએ કહ્યું હતું તેના હેવાલ એણેબી મને કહ્યો, અને જ્યારે પોતાની હાલત બાબેની તેની ચોક્કસ અને ચાલાકી ભરેલી વિગતો પુરી થઇ ત્યારે તેને વિશે એક સેવટનું મત બાંધવા હું શક્તીવાન થયો. મેં વિચાર્યું કે તેને કલેજાંનો ખહી થવાની મજબુત વલાણો દીશતી હતી, અને જોકે તે દેફતો નહી થાય તોપણ ઘટતી સંભાળથી અટકી શકસે એમ મને લાગ્યું. માહરા વિચાર તેને તો મેં ઘણીજ ચોક્કસાઇથી જણાવ્યો.

“તમે એમ બોલ્યું ને ખરેખરુંજ માનોચ ડાકટર કે માહરી તંદરોસ્તી પાછી મળવાની કંઇખી બાજબી આશા છે ?” પોતાનાં નાંધલાં બાળકને બગલમાં દબાવતાં એક નીસાસો નાખી તેને મને પુછ્યું, કે જે બાળકનો ઇતેમ્જર દેખાવ, અને ચુપકાદીમાં ઘડીમાં માહરી ને ઘડીમાં પોતાના બાપ બણી ફેંકતી તેની નજર

જોઇ જાણે એમજ લાગ્યું કે હમારી વાતચીતની ગંભીરાઇ પુરતીરીતે તેનાં ધ્યાનમાં ઉતરતી હતી.

“હા—ખચીત, તમે તમારી તંદરોસ્તી પાછી મેળવશો, જો માહરા કહ્યા મુજબનાં એલાજો તમે ચાલુ રાખસો તો.”

“અને તેમના મુખ્ય એલાજતો આશાયસ અને હવાની ફેરબદલી ?”

“હા તેમજ.”

“તે વગર નહીંજ ચાલે એવો તમારો વિચાર છે ?” તેણે નિરાશ થઇને પુછ્યું.

“મેશક. તનની તેમજ મનની આસાયસ, હવાની ને દેખાવની ફેરબદલી, અને કાંઇ ચાલુ દવાઇઓ, એટલું તો જોઇએજ.”

જમીન તરફ પોતાની નજર ટીકેલી રાખી, તેને ગુપચુપ સઘણું સાંભળ્યું, અને તેજ વેળા ભારે સખત ગમતો છાયો તેના એહેરા ઉપર ફરી વળ્યો. દુઃખદ ખ્યાલોમાં તે ગુંટઇ બેઠેલો જણાયો. તેના વિચારોની મતલબ શું હતી તે તો હું સમજી ગયો, માટે હવે નરમ સાદે મેં બોલવાની હીમત કીધી કે—“દીનશાહ, એમાં કાંઇ ઘણોજ ખરચ થવાને નથી”—

“અરે શેઠ, એનોજતો હું ત્યારનો વિચાર કરું છું,” એક ઉંડો નીસાસો નાખી તેને ઉતર વાળ્યો, અને પછી પોતાની આગલી દુઃખ ભરેલી ચુપકાદીમાં તે પાછો જડ્યો.

“પણ ડાકટર, જો હું હજી ફેર કરવા એક વરસ રેહીને નીકલું તો કેમ ? કે તેટલા વખતમાં જેમ અને તેમ માહરાં કામપર માહરેથી ધ્યાન અપાય ? તે વખતે ઘણુંજ મોડું તો નથી થઇ જવાનું કેની ?”

“તેતો હવે જેમ તમારા સંજોગની વાત દીનશાહ,” હું હસ્તે મોહડે બોલ્યો; અને તેજ વેળા બારણાં આગળ કોઇના ઝડપુ પગલાં સંભળાયા બાદ તે બારણું ઉઘડ્યું, અને માહરા ધારવા મુજબ મેહેરબાદ, ઉતાવળમાં ચાલી આવેલી હોવાથી અતીઘણી હાંફતી, ઓરડામાં દાખલ થઇ.

તેની બાએડી મને મળવા માટે આવી ગઇ હતી એવું બાણીને દીનશા ધાસ્તીમાં પડે નહી તે માટે બાણે મેહરબાદને હું ઝાળખતોજ નહી હોઉ એવો દેખાવ કરવાની મને ફરજ પડી, અને તેથી મેહર જેવી ચોરગમાં દાખલ થઇ તેવોજ હું બોલ્યો કે—“કેમ છેઓ બાઇ? દીનશાજી એવણ તમારાં ઘણીઆણી હશે?”

“હાજી,” એમ બોલી તેણીએખી સાકચેતીથી માહરા સવાલનો જવાબ આપ્યો; અને પછી પોતાના વર તરફ જોઇને બોલી કે—“તમે કેમ છેઓ દીના? જાંહગીરે કંઈ કંટાળોતો નહી આપ્યોતો કેની?”

“નહી કંઈજ નહી,” દીનશા તે બાળકને તેણીના હાથમાં આપતો બોલ્યો, કેમકે તે બચ્ચું-ખી તેણીનીજ પાસે જવાને તણાવું હતું, “એતો ઘણો ગઇયો દીકરો છે.”

“પણ તમે કેમ છેઓ?” તેણીએ ઈતેજરીથી પાછો સવાલ પુછ્યો.

“ઠીક છઉ,” તે સેજ હસ્તે મોહડે બોલ્યો, અને તેજ વેળા ટેબલની હેઠળથી તેણે પોતાનો પગ માહરા પગ ઉપર દાખ્યો—“માહરી મરજી પ્રમાણે ડાકટરતો હ્યાં આવ્યા, પણ એટલી ઉતાવળથી તેં એવણને શું કામ બોલાવ્યા તેની હમુને સમજ પડતી નથી.”

“બધરાંનું મન કેવું કે જરાક જેટલાંથી બી-હે,” હુંબી હશીને બોલ્યો. “તમુને સહવારે માહરે માટે ઘણો વખત ખોટી રેહવું પડયું તેથી હું દલગીરજી મેહરબાઇ, પણ તેથી તમુને કાંઈ અગવડતો નહી થઇ હતી કેની?” એટલું બોલવા પછી હું વિચારમાં પડ્યો કે જે શી મને આપવાની તેઓ તૈયારી કરતાં હતાં, તે જતી વેળા હું કેવી રીતે નાં પાડશ. “તમે બાહર ગયલાં હતાં ત્યારે મને દીનશા સાથે ઘણી વાતચીત થઇ. હું એવણને તમારી નરમ સંભાળ તજે સોંપુછું એવણનાં સઉથી સરસ તખીય તમેજ થશો. જેખી તમે કહો તેને એવણને તાબે થવું જોઇએ; ને તમેખી એવણને એવી ચીજને ઉપર,” પેલા હિસાબના ચોપડાએ તરફ આંગળી કરી હું બો-

લ્યો, “અતીઘણુ ધ્યાન રોકવા દેતાં નાં. એવણને વખતસરનો ખોરાક ને ઉધ લેવાની તાકીદ કરજો, ને જો બને તો તુરતજ ખાલી કરીને કોટના કાંઈ બીજા વધારે બોલ્યા ભાગમાં જઇ વસો, કેમકે ત્યાંની તાજી હવા તમુને બેહદ ફાયદો કરશે. ખરું કેહુંય હું કે આએ કેસ તમે પોતેજ માથે લેવો જોઇએ,” એટલા માહરા બોલો સાંભળી તે ગરીબ જોડું એકમેક તરફ ચુપકાદીમાં જોવા લાગ્યું. “તમારો ખુચો ઘણો સરસ છે!” હું તે બાળકને માંહરા હાથમાં ઉંચકી બોલ્યો, કે જે એટલુંતો સોજી અને સફાઇદાર હતું! મેં જેવું બોલાવ્યું તેવું તે માહરી પાસે આવ્યું, અને માહરી સાથે “તા—તા” અને “પા—પા” અને “ડા—ડા” ની ભેદી વાતચીત ચલાવામાં રોકાયું, કે જે વાતચીત હું બીજી મુલાકાતમાં જરી રાખીશ એવી તેને કયુલાત આપી મેં રૂખશદ લેવાની તૈયારી કરીધી. “સાહેબજી જોહાં-ગીર,” હું તેને તેના પિતાના હાથમાં આપતો બોલ્યો. કે જેણે તેજ વખતે ૩ પની એક નોટ માહરા હાથમાં સેરવી દીધી. મેં તે ચુપચુપ લીધી; અને પછી—“લે દીકરા, તું માહરો નાણાવડી થા!”—એમ બોલી પેલા ખુચાનાં કામળ આંગળાં મેં તે નોટ ઉપર બીડી દીધાં.

“અરે, એ શું શેઠ—એમ શું કરોય? નહી ડાકટર એમ નહી બને!” દીનશા સરમાળ પાણીથી રાતો બની જઇ બોલ્યો.

“કેમ ભાઇ એમાં તમુને શું હરકત છે?” મેં પુછ્યું, “માહરે ગમે તેને માહરો નાણાવડી બનાવાનો શું મને હક નથી? વારું હવે જે તમુને કેહવાનું હોય તે બીજી વખત મને કેહજો હું તે સાંભળીશ.” એટલું બોલી, અને મેહરબાઇ, કે જેણી આંસુભરી આંખો સાથે માહરી તરફ જોતી ઉભી હતી, તેણીને નમી, હું ઝડપમાં નીચે ઉતરી પડ્યો. ઘણાંઓ આ કદવું વિચારશે કે શી ના પાડવા જેવાં નજીવાં કામને માટે એટલું લંબાણથી મેં લખ્યું કેમકે એમતો માહરા ઘણાંએક બંધાલરી ભાઇ-બંધો ઘણી વેળા કરે છે; પણ હુંતો એટલુંજ કહું છું કે એ નજીવી દેખાતી બાબદે મને ઘણી વેળા મોટા ગુંચવડામાં નાખેલો છે. ઘણી વેળા એમ આપવા કાહડેલા રૂપિયા ના પાડવાથી રોક અને કાંકણાં માણસોનાં દીલ દુખાય છે, તેમની

કોમળ લાગણીને ઘોઠો પુગે છે, અને તેઓ જે માનભરેલી મગફળી જળવવા ચાહતાં હોય તેને ફટકો લાગે છે. અને તેથીજ એ ના પાડવાનું કામ અતીઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ગરીબો જ્યારે પોતાની આખર એમ સંભાળવા જાય છે, ત્યારે તવંગરો ઘણીવેળા ખોઈ દેવાનેથી આંચકી કરતાં નથી. એની થોડાજ દિવસ અગાઉ, વરસ દાહડે લાખોની આવક મેળવનારા એક અહરુથ પાસેથી માહરી શી લગભગ માંગીને લેવાની મને ફરજ પડી હતી, અને ત્યારેથી, તે આપતી વેળા તેનો દેખાવ એવો થયો કે જાણે પોતાનાં જીવનને લોહીજ તે માહરાં હાથમાં ટપકાવે છે.

દીનશા અને તેની ઘણીઆણી, બન્નેના દેખાવ અને રીતભાત જોઈને મને ઘણો સંતોષ ઉપજ્યો હતો, અને તેમની ઝોળખાણ સાંધવા નેથી માહરું મન થયું હતું. તેઓ મેંડ દેખાતી રીતે ગમના ઘેરામાં તો હતાં, તોપણ તેથી તે ભરથારની સાદાઈ અને ભવમનસાઈ, તેમજ તે બાએડીની મધુરતા અને ખાલેસાઈ જોવા વગર હું રહી શક્યો નહીં. તેણીની ચશ્મો કેવી માયાભરી આતુરતાથી તેને નીહાળ્યા કરતી હતી ! તેમની સાથે વાત કરતાં, જ્યારે પેલા ગાંધીએ મને કહેલી કેટલીક વીગતો મને યાદ આવતી હતી ત્યારે ઘણીવાર આંસુઓથી માહરી આંખોમાં ઘડીભર આવી જતાં હતાં. કદાચ મેહરબાઈ આજે કોઈનું સીવવાનું પુરું કરીને આપવા ગઈ હોય, અથવા કોઈનું કાંઈ કામ લેવા ગઈ હોય; કેમકે તેઓ ખરે પોતાની ટુક કમાણીમાંથી ગુજરાન ચલાવતાં હતાં એ તો બોલ્યું જાણતું હતું જે વધારે વખત તેઓએ પેલી શી લેવાની મને બોલોંસ કાઢી હતે તો, ખચીત, હું ત્યાં કાંઈ મુખીય ભરેલું કામ કરી દેતે; કેમકે જ્યારે તે નોટ મેં માહરા હાથમાં પકડેલી હતી ત્યારે પેલી હલકાભાવની ચાહેખાંડનો, તેમજ ગીરવી મુકાયલા માલનો વિચાર, આખરે સઘળી નાજુકાઈ એકકોરે મુકીને તે રૂપીયાથી બેવડા રૂપીયા પાછા તેમના હાથમાં મુકવાને મને હલચાવતે, જગા અને હવાની ફેર

બદલી કરવાને જ્યારે મેં તેઓને સુચવ્યું ત્યારે જે લાગણીઓ તેમની છાતીમાં ઉછળી આવી હતી તે હું બરાબર સમજ્યો કે કેવી હતી. એમથી બંને, કે જ્યારે હું ઘર તરફ પાછો ફરતો હતો ત્યારે તેઓ, માહરી સુચના અમલમાં લાવવાને પોતાને અશક્ત જોઈ કડવાં આંશુ પોતાની આંખોથી ટપકાવતાં હશે; તેને લાગતું હશે અને તેણીને ધારતી ઉપજતી હશે, પણ કોઈની હિંમત ચાલતી નહી હશે એમ બોલ્યું બોલવાની કે તે બીચારાના દાહડા ગણાઈ ચુક્યા છે, અને તોથી પોતાનું મુશ્કેલ ગુજરાન ચલાવા માટે તેને હેજગારીતો કરવી જોઈએ, અને પછીથી આખરે પોતાની બાએડી છોડવાને આ જગતમાં નીરાશ અને નીરાધાર મુકી જવાં જોઈએ !

મને એકસ લાગ્યું કે તેમની કંગાલીઅતનું ખરેખર કારણ કાંઈ બીજું જ હોવું જોઈએ, અને તેથી જે કેટલાક બોલો માહરી સાથની વાતચીતમાં મેહરને બોલેથી નીકળી પડ્યા હતા તેમનો વિચાર કરવામાં હું વારંવાર રોકાયો. તેઓમાનું એકજણ પોતાનાં બોલશીલ્પ માતપિતાનાં મરજી ઉપરાંત પરણ્યું હતું કે શું ? પણ મેં થોડું જ જાણ્યું અને વિચાર્યું કે જે દાહડે મેહરે મને પેહેલી મુલાકાત આપી, તેજ દિવસે તેમની બરાબીનું મુખ્ય કારણ થનારને હું જોઈ આવ્યો હતો ! પણ માહરે આગમચથી એશારા કરવા નહી જોઈએ.

જેજે રીતે હું દીનશા સાથની ઘાડી ઝોળખાણમાં આવ્યો તે સઘળી રીતો વિશે હું ચાક-શાકથી બોલવા માગતો નથી. ઝોળખાણ બરાબર થવા પછીથી લાંબા વખત સુધીતો મેં તેઓને પોતાની હાલતનો હેવાલ ભરમભાજ રાખવાનો ઠેરાવ કરી બેઠેલાં જ્યાં, જે કે એટલું તો મેં જાણ્યું કે તેમની નાણાં સંબંધી આવક પાયા વગરની હતી. તે પેહેલાંતો એક વેપારીની પેહેડીમા ગુમાસ્તા તરીકે રહેલો હતો પણ પાછળથી લથડતી તંદરોસ્તીએ તેને તે ચાકરી છોડીને ઘરમાંજ બેસવાની ફરજ પાડી હતી, કે જ્યાં જે છુટક કામ તેને મળે તે કરીને

પોતાની દુક કમાણી મેળવતો હતો. માહરા હુકમ અને તેની કચુલાત છતાંખી એ ધરમાનુ કામ તેણે કશાખી ઠાળ્યા કે અંતર વગર જરીજ રાખ્યું હતું, તો જોકે તેનો અદલો તેને કાંઈ જીવ જોવો મળતો નહીં હતો. પણ હું કેવી રીતે તેને તેવી મેહનત કરવાથી અટકાવી શકું, જ્યારે હું અરાખર જાણું કે તે જો કામ કરે નહીં તો ભુખે મરે ત્યારે ? મેહર પોતેખી કાંઈ વધુ કમાણી કરવાના ધરાદથી આહરતું સીવવા ભરવાનુ લાવતી હતી, કેમકે હું ઘણી વેળા તેણીને એવા સરસ પોસાક સીવવામાં રોકાયલી જોતો હતો કે તેવા તેણી પોતે તો કદી પેહરવા પામેજ નહીં. એવું જોઈ, એક દિવસ માહરી પોતાની આગલી હાલત મને યાદ આવવાથી, તેણીને માહરાથી કે-હવા વગરથી રેહવાયું નહીં કે માહરી પુતળી-નેખી મેં એકવાર એવીજ હેજગારીમાં રોકાયલી જોઈ હતી. તે સાંભળીને અન્યયખીથી માહરી ભણી થોડોકવાર જોઈ, તેણી જોસમાં રડી પડી. તેણીએ તુરતજ પોતાનો આ ઉભરો દાખીતો દીધો, તોપણ તે દાહડાથી તેણી ચેતી કે તેણીની ખરેખરી હાલત માહરેથી છુપી રેહી શકી નથી. એવીજ લાગણીઓ ઉપજનવાનો તે ખી એક દિવસ હતો કે જ્યારે તેણીને તેમજ દીનશાને તેમની આગલી પાછલી બાબદો વિશે મને જાણીતો કરવાને હું લલચાવી શક્યો ; અને તેમને લગતું જે જે મેં પોતે જોયું તેવુ બયાન કરવા આગમચ, જે હેવાલ તેઓએ પોતે મને અગાઉની હાલતનો જણાવ્યો તે માહરી પોતાની હપે માહરા વાંચનાર સામે રજુ કરવાને હું ઘટવું વિચાર્યું. અને જેથી વાંચનાર આ દરરોજની જીદગીના શોકાતુર હેવાલને તુછકારશે તે ધનસાન તો ગણશેજ નહીં.

એક અણચીતી ઉપજેલી કુટુંબી આફતને લીધે બેહરામજી મેહેતાના છોકરા દીનશાને પોતાનો, મોટી ઉમેદ રાખેલો અબ્યાસ, ખતમ કરીને સુરતથી મુબબ ખાતે આવીને તોફરીએ લાગવાની ફરજ પડી હતી. જે બનાવે તેની જીદગીની આશામાં એવો ફરક પડ્યો હતો તે તેના પિતાએ કીધેલા અચબુચા આપઘાતનો

હતો, કે જેવણુ માણં ભાયગે સદાના કારોખારમાં રોકાયલા રેહવાથી પોતાની સઘળી મોટી દોલત ગુમાવા ઉપરાંત બેહદ કરજમાં પડી આખરે આફતકારક રીતે પોતાનો પ્રાણુ બરબાદ કરી બેઠા હતા. તેવણુની વિધવા ફક્ત એક વરસ સુધી તેમને માટે રીખી મરણ પામી હતી, અને તેથી બીચારે દીનશા કોઈખી સગાંના કે કસાખી પૈસાના આધાર વગર આ દુનીયામાં એકલો પડ્યો હતો. જે નજીવી રકમ વારસા તરીકે તેના હાથમાં આવી હતી તેતો તેની માતાને માટેની ધર્મી કીયાઓમાં ખરચાઈ ગઈ હતી, અને તેનાં થોડાંક દુરનાં સગાંઓએખી તેનો હિસો આપવાને ના પાડવાના કારણમાં એવું જણાવ્યું હતું કે તે હવે વગે પુગેલો હોવાથી તેણે પોતે પોતાનુ ખોળી ખાવું. એથી દીનશાએ તોફરીની તલાસ કરવા માડી, અને સેવટે તેને ખબર મળી કે “મોતીશા”ને નામે ચાલતી એક મોટી પેહેડી ઉપર તેને લાયકની એક જગા નીકળી છે. તેણે તુરત ત્યાં ઉમેદવારી કરી, અને ત્યાંના મેરવાનજી વૈદ નામના એક બીજા ભાગીયાને સઘળા સવાલોના જવાબમાં સંતોષ આપી ૩૦૦ના માસિક પગારે તેણે ત્યાં ચાકરી મેળવી.

તે ખચીત દીનશાને મનસે એક શોકાતુર દિવસ હતો કે જ્યારે તેને પોતાની સઘળી માનીતી અને ખ્યારી કેતાઓ, તેમજ જે સુખી દિવસો તેના હવે સદાના ગુજરીને નાખુદ થયા હતા તે દિવસોનાં તેનાં પેહરવાનાં કેટલાંક કીમતી કપડાં તેણે વેચી નાખ્યાં, કેમકે તેની આ નવી પણ કમીની જીદગીને બરનો પોશાક શીવડાવાનીખી તેની પાસે બીજી જોગવાઈ નહીં હતી. તેના દસકત ઘણાજ રજિઆમણા હતા, અને વળી ગણિતમાંખી તે એકો હોવાથી “મોતીશા”ની પેહેડી ઉપરનુ સઘળુ હિસાખી કામ શીખી જતાં તેને વીલંબ લાગે નહીં. કેવું ગમખાર વહીતું તેને હવેથી સોસવું પડવીનુ હતું ! તેની ઉપરના મુનીમો તેની પર જે જીલમ ગુજરતા હતા, તે પોતાની નીશાળમાં બીજા નાધલા છોકરાઓપર તેણે ગુજરેલા જીલમની તેને યાદ આપતો હતો. અને તેથી હાલની તેની ગુલામગીરીનો વિચા

ર તેનાં જીગરમાં હૃદ વગરનો સંતાપ ઉપજાવતો હતો. દિવસનો પોણો ભાગ તેને કાગળો, ખીલો, અને સંધેસાઓની મોકલ ચાકલમાં ખડે પગે ગુજારવો પડતો હતો; અને ખાસ કરીને ‘મેલ’ જવાને દિવસે તો રાતના નવથી દસ વાગા સુધીની હિસાબો તપાસવાનું, અને ચોપડાઓ લખવાનું, અને કાગળોની નકલો ઉતારવાનું તેનું વહીવટું જરૂરી રહેતું હતું, કે તેથી થાકી ગયલાં તેનાં આંગળાંમાંથી તેની કલમથી શરી પડતી હતી ! આખા દાંહડામાં માત્ર એક જ કલાક તેને જમવાનો મળતો હતો, અને તેમાંથી વારંવાર એટલી ભાગ છુટ થતી હતી કે તેથી આખરે તેની તંદરેસ્તી ઉપર માફી અસર થયા વીના રેહી નહી. વળી સાંજે કામ પુર્ણ કરીને ડોટમાની પોતાની પેહેડીમાંથી ચાલતો તે આપડો છોક ધોભીતળાવ વેર આવતો હતો કે જ્યાં ત્રોળે માળે આવેલા એક નાધલા પાછલા ઓરડામાં તેનું રેહવાનું, ખાવાનું, અને સુવાનું, સઘળું જ થતું હતું. એ સઘળાં છતાંખી ખરેખરી માનપૂર્વક ધીરજ અને મક્કમપણાથી તેણે આ પોતાની મજાલ વગરની હાલત વેહી. તે હમેશનો જ સુદ્ધો અને કરકસર વાળો, એટલે પોતાની આ ટુક કમાણી પરથી તે, જોકે સગવડથીતો નહી, પણ આખરથી રેહી શક્યો, અને કરજ—કે જે સઘળી મનની શાંતીનું તેમજ મનનુથી સત્યાનાશ વાળેછે—તે કરજમાંતો તેને કદીથી પડતું પડતું નહી ! તેની મુખ્ય મજાલ સાંજના એક બે કલાક પોતાનું કાંઈ વાહલું વાંચન ચાલુ રાખવામાં, અથવા કાંઈ ગણિતના દાખલાઓમાં શેકાવામાં સમાયલી હતી. જોકે તેના કેટલાક ગોડીયાઓ તો તેનો આ ગંભીર અને અદાનવાળો સ્વભાવ જોઈને ચીરડાતા હતા, તોપણ તેની ઉપકારી વર્તણૂકે, તેની ટેકી અને મલાહજબરેલી બોલચાલે, અને કામકાજમાં તેણે હંમેશ જાળવેલી ચોક્કસાઈએ તેની પેહેડીમાંના સ્થળા સાથીઓનો માનીતો બનાવ્યો હતો, અને ઘણી વેળા ત્યાંના ભાગીયાઓએથી તેની ચાલ તરફ પોતાની પસંદગી જાહેર કરી હતી. એ મુજબ ધીમે ધીમે દીનશા પોતાની બદલાયલા હાલતનું દુખ ભુલતો ગયો, અને

જનથુકના શેકાણમાં રેહી, ગુજરેલા વખતની પોતાની મોટાઈ અને મોજના દુઃખ વિચારોને દુખાડી નાખતો રહ્યો. એ ત્રણ વરસો એમ નીકળી ગયાં, અને દીનશાનો પગારબી હળવે-હળવે વધીને એટલા અરસામાં ૩૬૦) સુધીનો થવાથી તે હવે સારાં સુખની જાંદગી ગુજારતો થયો. પણ એટલા વખતની તેની જરૂરી રહેલી હેજગારીએ તેના અસલથીજ નબળા રહેલા બાંધામાં ધ્રુપા રોગની શરૂઆત કરીધી, અને અવારનવાર જે માંદગી તેને લાગતી હતી તે રખેને દવાનો ખર્ચ કરવો પડે એવી ધારતીથી તેને ચલાવ્યા કરીધી હતી. વળી દીનશા જેમ બોલીમાં અને વર્તણૂકમાં તેમજ દેખાવમાંથી એક પાકો ગૃહસ્થ હતો એટલું સેવરે જણાવી—આપણે હવે એક બીજા પુરૂષનાં બ્યાન ઉપર આવીએ.

“મોતીશાની પેહેડીના” વડા ભાગીઆ રતનજી મોતીશા અતીઘણા તવંગર હતા; પણ એ હાલતમાં તેવણ એક સાધારણ ઉધરાણી કરનાર તરીકેની હલકી હાલતમાંથી ચઢી ગયા હતા. એવી ચઢતી હાલતમાં આવવાને તેવણને જેટલી તેવણના કીસમતે તેટલીજ જાતી ચંચળાઈ એવી ચારી આપી હતી; કેમકે તેવણે સઘળી તરેહનો કારભાર હિમતથી તેમજ ડાહપણથી ચલાવ્યો હતો. પણ એ બુલંદ હાલતમાં તેવણે પોતાની અસલ હાલતની હલકાઈ તજ દીધી નહી હતી. તેવણ અસલના જોવા આપમતલબી, નીચ, તોછડા, અને નિર્દય હતા. તેવણની મુખ્ય નેચ પૈસા મેળવવાની હતી; એ શીવાય તેવણ બીજું કશું જાણતા હતા નહી કે બીજાં કસાંની પરવા કરતા હતા નહી. હવે પૈસા મેળવવાના લોભ પછી તેવણમાં બીજો લોભ એ ઉપજ્યો કે પદવી મેળવવી. અને એવો આપ-સ્વાર્થમાં શેકાઈ રહેલો જે માણસ હોય તેનાં ચક્રમકા હૈડાંમાંથી કોઈકાળેથી માયા કે ઉદારતાની લાગણીની એક ચીનગારી નીકળે નહી એમાં અજબ શું હોય ? માત્ર પૈસા-પુનનારાએનું ટાળું જ હમેશાં તેની ભક્તીમાં તેની પુઠે દોડતું હતું, પણ તેઓ શીવાય બીજા સઘળાંતો તેની

તરફ ધી:કારથી અથવા નહીતો હેખતથી જોતા હતા. એજ પેહેડીના એક મરણ પામેલા ભાગી-આની વિધવા સાથે તેવણ પરણ્યા હતા, અને તેણીથી તેવણને જે ઘણાં ફરજાંદો થયાં હતાં તેમાનુ એકજ જીવતું રેહી શક્યું હતું. એ ફરજાંદ એક ઉંચા મનની અને ઉદાર તેમજ દયાળુ દીલની દીકરી હતી કે જેણીને આ લોભી અને મોટાઇ મેળવવા ચાહનાં શે પિતા ક્રોધ ખેતાથી દમામવાળા શેદીયાને ત્યાં પરણાવી દેવા ચાહતો હતો. એવી ચકચકતી નેમ ઉપર રતનજીની આંખો નચુકની આતુરતાથી લાગી રહી હતી. પોતાની દોલતનો ઝરો ક્રોધના ખેતાથી દમામ ઉપર વેહેતો કરવાને તે ઇતેજનર હતો. રતનજી કદે દીગણાં પણ આંજે ફેલાયલા અને ચરબીદાર હતા. કાંટા જેવા ઉભાં રૂવાંવાળા તેવણનાં જોડાં કપાળ ઉપર કશું બી બુદ્ધીબળ નજરે પડતું ન હતું, તેમજ તેવણનો કંઠોર અને સખત એહેરો, ઉપર જણાવેલી ખાસીએતો શીવાય બીજી કોઈની સારી ખાસી-એતોની ગવાહી આપતો ન હતો.

એવા તે શખસ હતા કે જેવણ એક દિવસે પોતાની ગાડીમાંથી ઝડપથી ઉતરવા જતાં પેહેડીનાં ખારણાં આગળજ પડી ગયા, અને તેથી તેવણની જમણી ઘુટ્ટી અને ખભાંને ઘણી સખત ઇજા થઇ. એ અકસ્માતથી થયેલી ઇજાએ તેવણને ઘણો લાંબો વખત સુધી પટેલના મોહલલામાં આવેલાં તેવણનાં મોટાં ઘરનાં બીજાનામાં અડેલા રાખ્યા. પણ કામકાજ પર ધ્યાન આપી શકે એવી હાલતમાં જેવા તેવણ આવ્યા તેવાજ તેવણે હુકમ આપ્યો કે દરરોજ સહવારના બે કલાક દીનશાએ તેવણને ઘેર જઈને સઘળી બાળદના હેવાલથી તેવણને વાકેફ કરવા, અને વળી પેહેડીનો હિસાબ કેતાબથી સઘળો તેવણને દેખાડવો. પણ એ કામતો ગરીબ દીનશાને ઘણેજ કંટાળો આપનારું થઇ પડ્યું. જુવાનીથી મજેલી સખત કવાએદે ઘણીક તરેહના સ્વભાવો વેઠવાની તેણે તબે પાડી હતી, અને તો પણ આએ વેળા રતનશાને સંભાળી લેતાંતો તેના ‘જીવને પુછવુંજ પડ્યું.’ તેવણનું ધરપચ્યું અને ચંચળ મન આ અણ-ચીતી રીતે અણગમતાં કેદખાનાંનાં પડયાથી

તેવણનો અસલનો ચીરડાઉ અને તુમાખી સ્વભાવ એવડો તુફાની અને ઉશકેરજી જતો બન્યો. દીનશાએ હવે તો ખચીત એ પોતાની ચાકરીને તજી દીધી હતે, પણ એક બનાવે તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો, અને તે બનાવ રતનશાની દીકરી મેહેરઆઇની બચુકની હાજરીનો હતો, કે જેણીનો મધુર અને નમ્ર ચહેરો જોતાંજ, રજા લેવાનો જે ઠેસવ કરીને દીનશા તેણીના આપખુદ અને વિકાળ પિતાની પાસે આવતો હતો, તે પીગળીને ગુમ થતો હતો. રતનશા હટ લેઇને તેણીને દિવસનો મોટો ભાગ પોતાની પાસેજ ગુજારવા કેહતા હતા, અને બ્યારે દીનશા તેવણને મળવા આવ્યો હોય ત્યારેથી તેણીને ત્યાંથી ચાલી જવાની રજા મળતી નહી હતી. દીનશાએ જે પેહલવેહલી નગર તેણીની ઉપર નાખી તે ઉપરથીજ તેની ખાત્રી થઇ કે મેહેરને તેણે પોતાના સારા વખતમાં ઘણી વેળા મોટે ખાંચરેના મેળાવડાઓમાં જોઇ હતી. પણ હવે તો તેણીને તે સેજબી ઓળખે છે એવી કરી નીશાની તેને થી થઇ શકી નહી; અને તેણીનેથી એવીજ કાંઇ યાદ ઉપજતાં, તેણીએથી ઠેસવ કીધો હતો કે તે આગલા બનાવો સઘળા વીસરી જઇ દીનશાને તેણીએ જાણે પેહલવેહલોજ જોયો એમ વર્તવું. એવી તેણીની ચાલને માટે અલબત્ત તેનેથી મેહેરને કસો ટપકો તો અપાઇ શકાયો નહી, તોપણ તેથી તેને અતીઘણો સંતાપ અને દુ:ખ ઉપજવા વગર તો રેહુંજ નહી. પણ મેહેરે તેની પડી ભાગેલી હાલતને હીણી છે એવો વિચાર કરવામાં તે તેણીને કેટલો ગેરઇનસાફ કરે છે તેનો કંઈબી ખ્યાલ તેને આવી શક્યો નહીં! મેહેરે તેને બીલકુલ ધીકાર્યો તો હતોજ નહીં, પણ માત્ર રતનશાના ત્રાસને લીધે કશોબી મિત્રાચારીનો આવકાર દેવાની તેણીની છાતી ચાલી નહી હતી. અને શરૂઆતમાં તેણીએ અજાણી રેહવાનો માર્ગ અખત્યાર કીધો એટલે જીજી તેજ માર્ગને વળગી રેહવા શીવાય તેણીને છુટક રહ્યો નહી. પણ તોથી તેથી, જે મિત્ર વગરના ગરીબ, અને રાંક ગુમાસ્તાને તેણીનો પિતા, એક આવખ-રદાર અને વિશ્વાસુ ચાકર તરીકે નહીં, પણ

એક કમીના મળુર તરીકે ગણતો હતો, તેની તરફ ઘટતી દીલસોજીથી તેણીનું જીવન ઉછળવા વગર તો રહ્યું નહીં. દરરોજ તેણી તેને જોતી ગઈ, અને દરરોજ તેણીનું કામજા હૈયું તેની ઉપરની માયાથી ધડકતું ગયું; અને માયા ને પ્યાર વચ્ચે તો સગાઈ જાય છે. રતનશાના વિકાળ અને દીનશાના રાંક મીઠાનું વચ્ચે કેટલો અંધો ફરક તેણીની નજરે દેખાયો, અને તેથી દીનશાને પોતાને કેટલો લાભ થયો ! અને વળી તેણીએ એવુંબી જોયું કે જે હાલતમાં દીનશા હમણું હતો તે એવી કે તેમાંથી એક માણસની ભક્ષા યા ખુરા ખવાસની સામેતી મળી આવે. અને અંતે એમજ બન્યું, કે તેણી રતનશાને ધરના બીજા નોકરો કરતાં તેણી દરરોજ તેની તરફ કાંઈ જુદીજ તરેહની લાગણીથી જોએછે એવો કાંઈ ખ્યાલથી દીનશાના મગજમાં ઉપજી શકે, તેની આગમચળ તે તેણીની અત્યંત ઈતેન્નરીનું—અલકે તેણીના પ્યારનું—મુજ થઈ પડ્યો. વળી તેનો ભેજાંખાઉ શેઠ કાંઈ નવીનવી બાબતોના હજારે સવાલોથી તેનું ધ્યાનથી એટલું તો રોકી રાખતો હતો કે એવી કાંઈ બાબત બારીકાથી તપાસવાનો તેને અવકાશથી મળે નહીં. એમ લગભગ ત્રણ મહિના સુધી, અજ્ઞાન મોહાવતમાં પડેલાં આ બન્ને જવાનો એકમેક સાથની હાજરીમાં દરરોજ એકબે કલાક આવતાં ગયાં. દીનશાને થોડોજ ખ્યાલ હતો કે તેણીના પિતાની તેની તરફથી સખત અને કૂર ચાલ જોઈ મેહરનાં દીલમાં કેટલું દુઃખ ઉપજતું હતું; અને વળી તેવી ચાલ નહીં ચલાવાની મજબુત અરજી જે તેણી તેની ગેરહાજરીમાં પોતાના પિતાને કરતી હતી તે વિશેથી બીનવાકેફ હતો. અને આપડા રતનશાના પોતાનાં ભેજાંખાંતો એવોજ વિચાર દોડતો હતો કે દોલતની તેમજ સ્થિતિની જુદાઈ ધરાવનારાં બે જવાનો એકબીજાં તરફ મોહાવતનીતો શું પણ મમતાની લાગણીથી ધરાવી શકેજ નહીં.

એક દાહડે સાંજે દીનશાને બીજીવાર રતનશા પાસે પેહેડીનાં કાંઈ અગત્યનાં કામે જવું પડ્યું, કે જેવણુ એક ‘છઝીયેર’ ઉપર અલેટાયલા

હતા. અને જેવણુના એક હાથપર મેહર મેટલી અને બીજા હાથપર મેવાની રકાબી અને શરાબનો શીસો મુકેલો હતો. આખા દાહડાની મેહનતથી થાકેલો, અને વળી ઝડપથી ચાલી આવેલો, એટલે અલખતાં દીનશા ઘણોજ થાકેલો અને બીમાર દોર્યો.

“કેમ ભાઈ, વળી શું કેલવા આવ્યા ?” તેને જોતાંજ રતનશા જોશ અને ઝડપથી બોલ્યા, અને તેજ ઘડી તેવણુ પોતાનો હાથ, દીનશાએ આપવા કાઢેલું એક કાગળ લેવા આતુરતાથી લાંબો કાઢ્યો.

“હું ! દીકરો ! થોડોવાર બેસો જરા હાં !” તેવણુ કહ્યું. દીનશાએ તેમ કાઢ્યું. મેહર જે બેસીને વાંચતી હતી તેણીએ, દીનશાનો સુસ્ત અને શીકો ચેહેરો જોઈ, પોતાના પિતાના કાનમાં પુછ્યું—“આવાજ, દીનશા ઘણોજ થાકેલા દીસેય; જરા વાઘન એવણુને આપી જોડ ?”

“હા, હા,” રતનશાએ પોતે ઉમેરેલાં કાગળમાંથી નજરથી ખીસાડ્યાવિના ઉતાવળમાં જવાબ દીધો. મેહરે તુરતજ વાઘનનું એક ગલાસ ભર્યું; અને દીનશા માનપુર્વક નમીને જેવો તે લેવા આવ્યો, તેવીજ તેની આંખો તેણીની આંખ સાથે મળી; તેણીએ તો તુરત તે ખીસાડી નાખી, પણ તેને તેનો એક વીજલીક આંચકો લાગે તે આગમચ તે ખીસી શકી નહીં; તે ચશમ તેણે જોઈ, એટલે જાણે તેનાં મમતા અને લાગણીથી ભરેલાં જીવનની સજગી ઉઠનારી ચીજો ઉપર આતશની એક અણચીતી ચીનગારીજ છુટીને પડી. તે ચશમેજ તેમની જીંદગીનો નસીબો કાયમ કર્યો. જે સુરંગ લાંબા વખતની ખોદાયલી હતી તે અણધારેલી રીતે આખરે સજગી ગઈ. અને તે ગુચવડામાં પડેલો ગુમાસ્તો લથડતા પગે જેવો ખુરશીપર જઈને બેઠો તેવું તેને એમજ લાગ્યું કે ઓરડામાની સઘળી ચીજો તેની આસપાસ ફરેછે. એતો તેઓ બન્ને માટે સાફ થયું કે રતનશા પેલાં કાગળનાં વાંચનમાં ઘણું ધ્યાનથી રોકાયેલા હતા કે જેમાં ઘણીજ નાપસંદ ખબર આવી હતી, અને તે એ હતી કે જે માલ તેવણુ ઘણી મોટી રકમ

રોજાને એક હાથ ક્યો હતો તેજ માલનાં ત્રણ વાદળો અણચીતાં આવી પુચ્યાં હતાં. દીનશાનાજ જેવા ગુંચવડમાં પડેલી મેહેરેથી પોતાની ખુરશી બારી પાસે ઘસડી લેઈ જઈ તેને પીક કરી એસી વાંચવાની ઘણી ફાશેસ કીધી, પણ ફાકટ. તેણીનું માથું જાણે વંદાળીઆમાં ભમતું હોય એવું થયું.

“મેહેરી, લાવ માદરી ડેસ્ક, જલદીથી,” તેણીનો પિતા અંણચીતો બોલ્યો.

“નહી બાબાજી તમે તે નથી કીધું,” એમ, ગુંચવાયલી મેહેરે કાંઈ ઢંગ વગરનો જવાબ આપી દીધો.

“માદરી ડેસ્ક લાવ મેહેરી, તું સમજેય કે નહીં?” તેણીનો પિતા ફરીથી જોસમાં બોલ્યો; જોકે હજીસુધી તેવણનું સઘળું ધ્યાન તો પેલાં કાગળમાંજ લાગી રહ્યું હતું કે જે કાગળે તેવણને ખબર આપી હતી કે સહવારે ઉઠ્યા તે કરતાં પાંચ છ હજાર રૂપિયાના ગરીબ યજ્ઞને તેવણને આજે સુવા જવું પડશે; અને તેથી તેને એવીબી ખબર નહીં પડી કે છેલ્લી બે ત્રણ ઘડીમાંજ, ખુદ તેની નજર સામે, એવો બનાવ બન્યો હતો કે જે, ખેતાથી ખાનદાનમાં પોતાની બેટીને પરણાવીને મોટાઈ મેળવવાના તેના સઘળા ખ્યાલી અને ફાકટના સ્વપનાઓનો હમેશ સુધી અંત લાવી નાખે !

મેહેરે હવે તુરતજ તેવણે માગેલી ચીજ લાવી આપી; અને પછી, દીનશાની આંખો ફરી પાછી નહીં મળે તેની સંભાળ રાખી બીજીજ તરફ નજર રાખી પોતાના પિતાના કાનમાં બે ત્રણ બોલ કહી તેણી ઓરડામાંથી ચાલી ગઈ. દીનશાની છાતી તો ઝડપથી ઘડકતી હતી; જ્યારે રતનશા, કે જેવણ હવે પેલી ખોટના સમાચારથી ઘણાજ જહુનુની બની ગયા હતા, તેવણે તેને કંઈજ અવાજે હુકમ આપ્યો કે તેણે તુરતજ પાછું પેહડી ઉપર જવું અને બીજે દિવસે સહવારે સકારે પેલાં કાગળનો જવાબ લેવા તેવણ પાસે પાછું આવવું.

પોતે પગપર ઉભો છે કે માથાં ઉપર તેનુબી બાન રાખવા વગર દીનશા ઉતાવળથી તેવણને

સલામ કરીને બાહર નીકળી પડ્યો. સઘળા તુ-ફાની જુસ્સાઓથી ઉસકેરાયેલા તે જાણે પેહડી સુધીના રસ્તાપરતો ઉડતોજ ગયો, અને જે પોતાની ટેબલ ઉપર તે આજે મોડી રાતસુધી લખવાનું કામ કરનાર હતો ત્યાં તે બેઠો ત્યારે તેને જણાયું કે એક હરફથી ખાધરો લખી શકે એવી હાલતમા પોતે નથી. મેહેરના દેખાવનો સાર સમજવામાં તેણે ભુલતો નહીં કીધી હોય? પણ એમ બનેજ નહીં. કેમકે ત્યારપછીની તેણીની વર્તણુકે તેની ખોલી ગવાહી આપી હતી. અને હવે ધીમે ધીમે જેમ જેમ તે પેલા બે ત્રણ મહિનાની બાબતો યાદ કરતો ગયો તેમ ઘણાંએક નવા નવા બનાવો યાદ આવી મેહેરની આજની ચાલને નવા આકારમાં મુકતા ગયા. “ઓહો!” લાંબો વખત સુધી ખ્યાલો દોડાવીને, પોતાની હજી સુધી નહીં વાપરેલી કલમ ખાંધી મુકતો દીનશા મન સાથે બોલ્યો, “ખોદા જાણે મેહેર સાનો વિચાર કરતી હશે? ખરેખર મને-તો જાણે એક દિવસનું સ્વપનુજ આવ્યું છે! એમ ખરેખરતો બની શકેજ નહીં! ને તોબી એમાં મેં ભુલ કેવી રીતે કીધી? ખોદા જાણે-ય કે મેં જે ઘણી હેજગારી તે દાહડે કીધી હતી તે શીવાય બીજી કોઈથી ચીજ મને ઉશકેરે અથવા મને કંઈગો બનાવે એવી મેં લીધી હતી નહીં! અરે પણ એનો વિચારખી હું કેમ કરી શકું? મેહેર, લખોપતી રતનશા મોતીશાની એ-કપુરી દીકરી મેહેર, પોતાના ખિતાના એક ગુ-મસ્તાને આહો! છટ-છટ! એમ બનેજ નહીં! આવતીકાલે સહવારે હું એ વિશેનો વિચાર કર-શ.” એમ દીનશા પોતાના મનમાં વિચારતો ગયો; અને અવારનવાર લખતાં, ચોભતાં, અને મનમાં બોલતાં જ્યારે ઘણાજ મોડો વખત ગુજરી ગયેલો તેણે જોયો ત્યારે તે સાચા ઉમ-ગથી પાછો પોતાને કામે વળગ્યો. દશની ટકોરી પડી નહીં ત્યાં સુધી તેણે પોતાની ટેબલ છોડી નહીં; અને ત્યારથી તે પોતાને ઘેર જઈને બી-છાનામાં આજોટયો તેટલા વખતમાં પાંચ મીની-ટથી ભાયગે ગુજરી હશે એવું તેના ઉશકેરા-યલાં ભેજાંને લાગ્યું.

બીજે દીને સહવારે તે પોતાના શેઠનાં ઘરમાં ઉઠાસ મને અને ધડકતી છાતીએ ગયો, પણ તેની ઉશકેરણીમાં વધારો કરવાને મેહેર ત્યાં નહીં બેઠી હતી એવું જોતાંજ તે સાંત પડ્યો. પણ તે તે ઝોરડામાં ઘણો વખત બેઠો નહીં એટલામાં તો ઘરના દુરના ભાગ પર આવેલી એક અગાશી ઉપર મેહેરને ફરતી તેણે જોધ કે જેણી ત્યાં મુકેલા ફુલના શેપાઓની જતન લેતી હતી. જેમ જેમ તેની આંખો તેણીના શોભીતા આકાર તરફ દોડતી ગઈ તેમ તેમ, કેવા નખળા પાયા ઉપર તેણે પોતાની ચકચકીત ઉમેદોનો કોટ રચ્યો હતો તેનાં બેહુદાપણાંનો વિચાર આવતાંજ, દલગીરીની ધીમી હાઃએ તેને મોહડેથી બાહર પડતી ગઈ. પણ તેજ વખતે પોતાના શેઠને મોહડેથી બાહર પડતા તાકીદના હુકમોએ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું; અને ટુકમાં, ત્યાર પછી આઠ દિવસ સુધીની મેહેરની ગેરહાજરીએ, તેમજ પેહેડીમાં, એક દેશાવરના આડતીયાના ભાગી પડવાથી, નીકળેલાં અતીઘણાં કામનાં દબાણે, દીનશાની સાંત સમજ પાછી ઠેકાણે આવી, અને તેને દુઃખ દેનારી વાહલીનો હંમેશનો નજરે પડતો દેખાવ તેની આંખો સામે આવીને ઉભો રહેતો બંધ થયો. તોપણ ત્યાર પછીની તેમની મુલાકાતની વખતે પોતાની મોહબતી લાગણીઓનાં જે ખોલ્લાં—ઘણાંજ ખોલ્લાં ચિન્હોં મેહેરે પાછાં દેખાડ્યાં, તેથી તેની આગલી ઉશકેરણી નવેસરથી તાજ થઈ, અને શક, આશાઓ અને ધારસ્તીઓના જે ઉભરામાંથી તે તુરતનોજ બાહર નીકળ્યો હતો, તેમાં તે પાછો ડુબી પડ્યો. રતનશાને ઘેરની તેની દરરોજની મુલાકાતો તેને નવીનવી નીશાનીઓ દેખાડતી ગઈ કે મેહેરનાં જીગરમાં તેની ઉપરના ચાહાનો કબજો કેટલો મજબુત બેઠેલો છે અને ખરેખર એક માણસ જે એકલો અડુલો અને આ જગતનો ધીકાર ખમીતો રહ્યો હોય, તે જ્યારે પોતાને એક અબજાના એવા સાચા, ઉલટભર્યા, અને બીનસ્વાર્થી પ્યારનું કારણ બનેલો જોય ત્યારે તેનાં દીલમાં આનંદની કેવી ભરતી ઉછળી હશે. અને જે ચાલ આએ વેળા મેહેરે ચલાવી હતી તે શું

કોઈથી રીતે અજબ જેવી અથવા કઠંગી હતી? નહીં. તેણી જે ઉમદા અને ઉદાર લાગણીઓ ધરાવતી હતી તે લાગણીઓની મદદથી, તેણીએ જોયું, કે જે જીવાન સખસને પુરાં કીસમતે દુખની અને હેજગારીની જાંદગીમાં નાખી દીધો હતો તેનામાં સરસમાં સરસ ઇનશાની સ્વભાવતો કાયમજ છે; તે તેણીના પિતાની ધાતકી અને જીલમી વર્તણુકને ધીરજથી અને ટેકથી સહન કરેછે—અને કદાચ તેણીનેજ માટે સહન કરેછે: તેનું મોટું દીલ સઘળી પાંતીની બદબખ્તી ઉપર જીત મેળવેછે; તેની આંખમાં, તેના દેખાવમાં, તેની ચાલચલણમાં, તેની હાલની હાલતને જાજે તે કરતાંથી વધારે ખુલ્લું પ્રકારની ખાશીએતો નજરે પડેછે; અને છેલ્લે, પણ સઘથી ઉપરાંત, તેણીએ એમથી જોયું કે દીનશા જેમ એક ગૃહસ્થને જાજતી ચાલ ચલાવતો હતો તેમજ તેના દેખાવથી એક ગૃહસ્થને જાજતો—સોભીતો અને ખુબસુરત હતો; અને તેથીજ, એવી તેની સઘળી ઉતમ ખુબીઓ ઉપર તેણીનું દીલ શીદા થયું હતું.

એમ ત્યારે, એવુંજ બન્યું કે બનાવ અને સ્થિતિની સઘળી અડચણો છતાં આ બેઠેલાં જીગર એક એક સાથે મળી ગયાં. મોહબતના જાણે વીજલીક સંઘેસા તેઓ દરરોજ એકબીજાને પુગાડતાં હતાં, અને રતનશાને જે ખબરો દીનશા તેવણને દરરોજ પુગાડતો હતો, તે ખબરો તરતજ પોતાનું સઘળું ધ્યાન નહીં રોકતે તો, એ છુપા પેગામોની હીલચાલ તેવણથી જોઈ શકતે એવું હતું. પણ રતનશા હવે સારી હાલતમાં આવીને ચાલહાલ કરવાને શક્તીવાન થયા. તેથી તેવણે એક દિવસે દીનશાને પોતાને ઘેર નહીં આવવાનો હુકમ આપી, જાણે તેને તેનાં બેહેસ્તમાં આવતોજ અટકાવ્યો. આટલા વખતમાં તે બેઠેલો જો કે મોહબત વિશેની એક બાલનીથી વાતચીત નહીં કીધી હતી, અથવા એકબી કાગળ નહીં લખ્યું હતું, તોપણ જાણે મોહબતી પેગામોનાં સેહેંકડો પત્રો તેઓ વચ્ચે લખાઈ ચુક્યાં હોય તેમ તેઓ બન્ને એક બીજાનાં દીલમાની ખરેખરી લાગણીઓથી વાકેફાર

બન્યાં હતો. તે દુઃખી સહવારે, જ્યારે તે છેલ્લોજ રતનશાને ઘેર ગયો, ત્યારે તે તેમજ મેહેરખી અતી ઘણી શીકી અને ગુચવાયલી હતી; પણ તેમ થવાના તેઓને બીજાની સખ્યો હતા, એટલે રતનશા તેમનો એ ફેરફાર એતી શક્યો નહી. મેહેરતો ઉદાસ અને શીકી એમ હતી કે તેણીની માતા ઘણા મહિનાની બીમાર રહીને, હમણા ઘણીજ ખરાબ હાલતમાં આવી ગઈ હતી. અને દીનશાનેખી પકડાઈ જવાની કરી ધારતી નહી હતી, કેમકે તે મોહોતનાં ડાચાંમાં એએ પડશે એવોખી શીકો થાય, તોપણ તેનો સંગદીલ શેઠ તેની તળીયતની ખબર પુછે નહી એવું હતું. આરડામાંથી જતી વેળા દીનશાએ પોતાના શેઠને સલામ કીધી તો ખરી, પણ તેની છેલ્લી નજર મેહેર તરફજ ખેંચાઈ કે જેણી તે વેળા પોતાના પિતાની કાશી રેડવાનાં કામમાં ખરેખર, અથવા હાથે કરીને, એટલીતો રોકાયલી હતી કે પોતાના વીદાય થતા આશક તરફ તેણીથી કશુંખી ધ્યાન આપવાનું બન્યું નહી, અને તેથી સેજ ચીડ તેમજ ધારતી સાથે તેને ત્યાંથી ચાલી જવું પડ્યું.

ઉપર જણાવેલા બનાવને એક મહિનો ગુજરી ગયો નહીં ત્યાંસુધી એકમેકને જોવાની તેઓને તક મળી શકીજ નહી; પણ ત્યારપછી તેઓ એવે વખતે મળ્યાં કે જ્યારે તેઓને પોતપોતાની લાગણીઓ જાહેર કરવાને બની આવે—અને તે વખતનો લાભ લેવાને તેઓ ચુક્યાંખી નહીં. રતનશાને પોતાના વેપારનાં કાંધ જરૂરનાં કામસર પ્રદેશ જવું પડ્યું હતું, અને ત્યાં તેવણુ લગભગ એક મહિનો સુધી રોકાયલા રેહવાથી આ જોડાને ઘણી વેળા એકલાં વાતો કરવાની તકો મળી હતી.

એ વાતો શું અને કેમ ચાલી તેના તુજોતલ હેવાલ સાથે માહરી તવારીખને કામ નથી. એતો એક જાણીતી કેહવતછે કે “જ્યાં મરજ છે. ત્યાં માર્ગખી છે” અને તે મુજબ ઘણા થોડાજ વખતમાં આ બે ચાહતાં જગરો પોતાના ખરેખરા આવભાવથી એક બીજાને જાણીતાં કરવાથી અટક્યાં નહી. એ પછીની તેઓની

મુલાકાતો અને પત્ર વ્યવહાર અતીઘણી મુશકેલી સાથે તેઓથી ચાલુ રખાયો. પોતા વચ્ચેનો સંબંધ રતનશાથી અને તેને ખબર પોંહોંચાડનારા ખુસામતીઆઓથી છુપો રખતાં ભારે મોટું ખાનગીપણું અને ચોકાસી તેઓને જાળવવી પડી. આપડી મેહેરતો એવીજ ઉમેદથી કુગાતી રહી કે ઘટતે વખતે તેણી પોતાની માતાને તે વિશે વાકેફ કરશે, અને તેણીની મારફતેજ પોતાના સંગદીલ પિતાને પીગળાવામાં ફતેહ પામશે.

એ બાદ ત્રણેક મહિના વીતી ગયા એટલે એક દિવસે રતનશા પેહેડી ઉપરથી આવીને ઘણાજ હરખાતે દેખાવે અને મલકાતાં મોહડાંએ જમવા બેઠા. એ હરખતુ કારણ શું હશે તેની સમજ મેહેરને પડી શકી નહીં; પણ તેણીએ એવી કલ્પના કીધી કે રતનશાને પોતાના કોઈ સટ્ટાખાજના કારભારમાં મોટો તડકો પડ્યો હશે. વળી તેવણુ અવારનવાર પોતાની દીકરી તરફખી ચુંચી આંખે મલકાઈ મલકાઈને જોતા ગયા, કે જાણે તેવણુ તેણીને સઘળી બીનાથી વાકેફ કરવાને ઇછતા હોય તેમ, અને તે એવી આશાથી કે તેથી જેમ તેવણુને સંતોષ ઉપજતો હતો તેમ તેણીનેખી ઉપજશે. તેઓ બન્ને એકલાંજ જમીતો રહ્યાં; અને જ્યારે મેહેર પોતાની વધારે બીમાર થયલી માતા આગળ જવાને માટે ઉઠતી હતી ત્યારે રતનશાએ તેણીને થોભાવીને પાછી બેસવાની ઇશારત કીધી.

“મેહેરાં, દીકરી મેહેરાં,” તેવણુ પોતાનાં ગલાસમાં દાર રેડતા હસ્તે મોહડે લાડથી બોલ્યાં “મને આજે એક જાણુ સાથે—હં—હં—વાત થઈ—હં, કે જેમાં—હં—દીકરી મેહેરાં જેમ—હં—હં—તુને તેમજ મનેખી ઘણુંજ—હં—અતીઘણું લાગતું વળગતું છે.”

“ખરેખર, બાવાજી ?” મેહેર અજાયબી દેખાડી પુછ્યું “પણ નહીં, તમે તો ઢોંગ કરતા હશો! તમારી પેહેડીનાં કામ સાથે મને શું લાગેવળગે ?”

“શું લાગેવળગે ? આહા, માહરી દીકરી! માહરી પેહેડીનાં કામ સાથે શું લાગેવળગે ?”

તેવણ હસ્તે ચેહેરે તેણીના સાદની નકલ કરતા બોલ્યા, “હં, એટલું બધું કે? અરે દીકરી મેહેરો! માહરી સાથેની એવી ભટાઇ કરવાની તું છોડતી નથી? તું બરાબર સમજેયતો ખરી કે માહરા કેહવાની મતલબ શું છે!” એમ તેણીની તરફ હવે ઘણી પકઘથી પોતાની આંખો ઠેરવેલી રાખી તેવણ બોલ્યા, પણ તેમ કરતાં તેવણે જોયું નહીં કે તેણીનાં મોહડાંપર કેવો ફિકાસ પથરાયો હતો, અને તેણીનાં આંગમમાં કેવી નહીં દબાય એવી ધુન્નરી પેદા થઈ હતી. તોપણ બીજા પક્ષે તે ફેરફાર તેવણની નજરે પડ્યો. “હં એમજ એમજ! આજની જુવાન દુકતીઓનાં એજ કોતકો છે! જાણેકે રોડો કદી પરણવાની હોયજ નહીં, તેમ જરાખી વરોની વાત કાહડી એટલે એવાજ દેખાવો કરવાની! કોણ જાણે એમ કરવામાં તમે લોકો શોભા સમજેય કે શું?”

“બાવાજી,” મેહેર હવે દલગીરીથી હસી, અને મોટી મુશકેલીથી, પોતાના હાઠ આગળ લીધેલાં દારૂનાં ગલાસમાંનાં ટીપાં ધીમે ધીમે ગળાંમાં ઉતારતી, બોલી “તમે હવે કેવી મનક માડી બેઠાચ!”

પણ એના જવાબમાં બ્યારે પોતાના પિતાના એવા બોલો તેણીએ સાંભળ્યા કે—“હવે એ વિશેની ખેંચતાણ કરવાનું કાંઈખી કારણ નથી, કેમકે એ વાત હમો વચ્ચે હવે ઘણી આગળ વધી છે,”—ત્યારે તો તેણીને જાણે એક વીજળીનોજ આચકો લાગ્યો.

“ઘણી આગળ વધી છે! એ શું બોલોચ બાવાજી?” તેણીએ દબાયેલા અવાજે પુછ્યું.

“હા દીકરી, હું ફરીથી કહુંચ કે એ વાત હવે ઘણી આગળ વધી ચુકી છે. જેખી કામનું એક સાડું થયું હોય આજે દુનિયામાં તેતો અલખતાં એક સાડાં તરીકે સાબેતજ રેહ; તે મેંખી આજે જે કીધુંચ તે તે સાડુંજ છે. મેહેર, તું માહરી દીકરી, માહરી એક પુરી દીકરી, નહાં વાઈ? તેથી આજ લાંબો વખત થયો હું કોઈ એવા લાયક માણસની શોધમાં હતો કે જે તાહરો ઘટતો ખાવંદ થઈ શકે, ને ધનશાક્ષા, આજે મને તેવો એક મળ્યો; મને

માહરો જમાઈ મળ્યો, સમજી કે મેહેર, ને તેખી એવો કે ધમકનો—ધાંધલનો—માનનો—ખેતાખનો—આખરનો—છજતનો, માહરી એક પુરી દીકરીને હોરમત ને મોટાઈ અપાવે તેવો! ને દીકરી, તું એક ગમથી પરણી એટલે બીજી ગમથી હું શું કરીશ તે તું જાણેચ? હું તુને સારી જેવી પૈસાની ચેલી આપીશ ને પછી કામકાજ છોડી દેઈને એકાંતમાં માહરી જાંદગી ગુજરીશ. કેમ મેહેર, શું ધાર્યું? આજે ખબર કેવી? છાતીમાં હરખ ઉપજેચ કેની?”

“શું ધાર્યું! બા—બાવાજી, હું—હું—હું શું—” આ જુવાન અબળા લથડતા અવાજે બોલી, અને તેણીનો ચેહેરો તેણીના રૂમાલના જેવો સફેદ બન્યો કે જે તરફ તેણીની આંખો હમણાં ખેંચાયેલી હતી, અને જેને વળ આપવામાં તેણીનાં આગળાં હમણાં રોકાયેલાં હતાં.

“કેમ—મેહેર! શું છે? એમ કાંચ—એમ કાંચ કરેચ? એટલી શીકાં—ફચ કાંચ? શું હું આજે એકદમ બોલી ઉઠ્યો તેથી? પણ હવે જે વાત થઈ તેને વિશે હું હમણાં બોલું તેખી તેજ ને પછી બોલતે તેખી તેજ, જે કીધું તેતો કરવાનુંજ! વાસ્તે એવી નબળાઈ દેખાડવામાં શું ફાયદો છે મેહેર? ઉઠ દીકરી, એમ આવ, મને એક કોટી કર, હવે વળી તું પરણીને જશે ત્યારપછી કંઈ આપણે રોજ મળવાનાં છીએ?”

પણ તેણીએ તો ખુરસીપરથી ઉઠવાની કાંઈખી કોશિસ કીધી નહીં, તેથી આખરે તેવણજ ઉઠીને તેણીની પાસે ગયા.

“અરે એનું બધું થાય એનું! આજે શું આપદા! દીકરી, તાહરા નાંધલા લાથ તો થંડા ગાર જાણે બરફ! મેહેર—મેહેર,” તેવણ તેણીના ગાલ ઉપર પોતાનાં આગળાં મારતા બોલ્યા, “એ શું ચેડાં! એમ કરીને મને અમથો બીધરાવેચ કે હા, ખરેખર એમજ દીસેચ!” પણ હજી જેમ જેમ મેહેરનો શીકાસ વધતો ગયો, અને તેણી સેજ બેધ્યાન જેવી થતી ગઈ તેમતેમ તેવણની ધારતીમાંખી વધારો થતોજ ગયો. “જે હવે”—એટલું બોલીને એટકી જઈ તેવણ તેણીની તરફ ઈંતેજરીથી જોવા લાગ્યા, “કોણે

ધાર્યું કે તું એટલી ગભરાટમાં પડશે? ચાલ દીકરી ચાલ,” તેણીની પીઠ ઠોકતાં હવે તેવણે કહ્યું, “આપણે એ ઘડીની રમુજ કરીએ તેમાં શું હાથ? બાવા જરા કોઈ દાહડે હશે નહીં?”

“બાવા—બાવાજી!” તેણી હવે, અણચીંતી પોતાની આંખો ઊંચકી રતનશા તરફ જોતી અને તેવણના હાથ મળ્યુતીથી દાખીને પકડતી, ગું-ગળાયલા અવાજે બોલી, “ત્યારે એતો ફક્ત રમુજ—રમુજજ હતી—કેની—” પણ એમ બોલતાં તો તેણી પાછી ધીમે ધીમે લથડતી ગઈ અને અંતે, રતનશાના બેહદ ગભરાટ વચ્ચે, બે-ખખર થઇને ખુરસી ઉપર પડી. તેણીને પાછી ઊંચકીને પોતાના હાથમાં દાખી રાખી રતનશાએ મદદને માટે મોટેથી ખુમો પાડી, એટલે બીજા ઘડીએ ચાકર નક્કરો દોડી આવીને તેણીના સારવારમાં પડ્યા. પાણી છાંટવાના, અને કોલોન વાટરના સેહેલા ઉપાયોની ધામધુમ, ચાલી, અને તેથી જેવી મેહેર સેજ શુદ્ધિમાં આવી તેવીજ તેણીને તેણીના ઝોરડામાં લેઈ જઈને સુવાડવામાં આવી; અને ત્યારપછીનો સઘળો વખત; રતનશાએ ગું-ચવાયલી અને ગભરાયલી એકાંત હાલતમાં પુરો કાઢ્યો. પણ એવા ગુંચવાડામાં કાઢેલા વિચાર પછીથી તેવણે જે અનુમાન પરચાવ્યા, તે એજ હતું કે તેવણની દીકરી બેહદ ખુશાલીની આ ખખર સાંભળીને એવી બીમાર થઈ ગયલી હોવી નોંધએ; માટે હવે એ ત્રણ દિવસોનો ગાળો નાખીને પોતે એ વાત પાછી છોડવી. ખરી બીનાં જ બની તેતો એ હતી કે તેવણે તે દિવસે શેઠ ઉકરજી હીરાજી નાણાવટી સી. એસ. આઇ. નામના એક ખેતાબી લુચ્યા સાથે પોતાની દીકરીનો હાથ આપવા વિશેની ગોઠવણ કીધી હતી; અને તેવણે જાજા થનાર તે નામદારબી બીજે આદીતવારે તેવણને ત્યાં જમવા આવનાર હતો, કે ત્યાં તે પોતાની મોહરદાર થનારી અબજાને જોય, કે જેણીને રીતમાં મળનારી દોલતની પુનઃપ્રત્યાજ્ઞ પાછો પગભર થવાની, અને પોતાની શક્તિ ખુરી મળેલામાં બેઠક સામેલ થઈ શકવાની ઉમેદ રાખતો હતો. રતનશાની અંગન

ગયલી આંખોતો બીજું કંઈજ નહીં પણ ઉકરજીનો ખેતાબી દમામજ જોઈ રહી હતી, અને તેવણે એમજ સમજ્યા હતા કે એકમાં પોતાનો અવેજ બાકી રહ્યો છે કે નહીં તે જાણવાની દરકાર કીધા વીના ત્યાંથી નાણું મંગાવાનો જેટલો હક, હોય તેટલોજ હક પોતાની દીકરીની મરજી પુછ્યા વીના તેણીના લગન બાબેની ગોઠવણ કરવાનો તેવણને હતો.

મેહેરે માંદગીનું કારણ જાણાવીને બીજે દિવસે સહવરે નાસ્તાની ટેબલ ઉપરથી પોતાનો દેખાવ દીધો નહીં, અને તેથી તેણીના પિતાને ઘણાજ ભયાનક મીઠાજ સાથે પોતાની પેહેડી ઉપર જતું પડ્યું, કે જે મીઠાજનું દુઃખ ત્યાંના લગભગ સઘળા મુનીમોને થોડું-ઘણું ખમવું પડ્યું. પોતાના પિતાથી જુદી પડ્યા પછી એક બે કલાક મેહેરે દીનશા ઉપર કાગળ લખવામાં ગુન્નયા, અને તેમાં તેણીએ જે બન્યું હતું તેનો લાંબો હેવાલ તેને જણાવ્યો. વળી બીજે દિવસે ખાનાની ટેબલ પરથી રતનશા અને મેહેર વચ્ચે કાંઈ ઝાઝી વાત ચાલી નહીં. તેવણ ચીહડીયેલ થઈને ચુપજ રહ્યા; અને તેણી શીક્ષી અને બેધ્યાન જેવી મુગીજ બેઠી.

“મેહેર, એ ભૂત. શું ભરાયો તુંને?” ખાનુ પુરું થયું અને ચાકરો ચાલી ગયા ત્યારે રતનશાએ એકદમ સખ્તાઈથી પુછ્યું, “જેઠ કાલના તાહરા બધાએ ચાંદનચાળા શું હતા વાઈ? કંઈ સમજાવતો ખરી.”

“બાવા—બાવાજી,” તેવણની ધુજતી દીકરીએ ઉત્તર વાળ્યો, “હુંબી કંઈ સમજતી નથી, પણ—પણ તમે ઘણુંજ કંઈ આડું જેવું બોલ્યા, ને તેથી એટલું અણચીંતું, ને વળી તમે દીસ્યાબી એટલા ગુસ્સામાં આવેલા—”

“છુ—છુ—છુ, છટ છટ મેહેર! એ તું બકેય શું? તદન ખોડું!” તેણીનો પિતા ઘણા જોશ સાથે દારનું ગલાસ પોતાનાં મોહડાંમાં ખાલી કરતો બોલ્યો, હું તો ખસ—હહ—જાણે મને તો એમજ લાગું કે જાણે તે જરા વધારે પીધો હોયની તેમ! તુને હવે થોડા વખતમાં પરણાવાની છે. એમ હું ખોડું તેમાં નુકસાન શું

હોય ? દીકરી પેદા થઈને ઉધરી તે સાને માટે, પરણવાને માટેજ કેની ? બોલતી મેહેરી ?” એમ રતનશા હવે બોલતાજ ગયા. કેમકે આ વેળા વધારે સારી તફવીરથી અને હીકમતથી પોતાનું કામ બજવાનો તેવણનો ઠરાવ હતો. “ મને જવાબ આપ મેહેરી ! ”

“ બાવા તમારું પુછવાનું જરા અજબ જેવું તો હતુંજ નહી વાર ! ” મેહેર હવે તેવણ તરફ માયા દેખાડીને હસી અને ગમે એટલા ધુજતા પગેથી તેવણની નજદીક જઈને ઉભી રહેતી બોલી, “ હું એક છાલકી છોકરીની કાંણી તમારી ખજર સાંભળીને છલકાઉંચકે નહીં તેજ જોવા તમે મને એમ કહ્યું તું કેની ? મને શું કામ પરણું જોઈએ બાવા, જ્યારે તમે ને માહરાં માયથી માહરી ઉપર એટલો બધો ખ્યાર રાખો ત્યારે ? ”

“હું ! ” દારનું એક બીજું ગલાસ આતતાં રતનશાએ હુંકારો પુર્યો, “ ને તું એમ ધારેય કે હમે હંમેશ સુધીજ જીવશું ? દીકરી, હું તો તુને કેયે જોઈવધ ગયલી જોવા ચાહુય કેમકે માહરી પોતાની તંદરોસ્તીથી-અંહં-અંહં-ધણી સારી હમણાં-હમણાં રેહતી નથી, ” (રતનશાએ પોતાની આખી જાંઘળીમાં, તુરતના પેલા અકસમાતની માંદગી શીવાય, એક કલાકનીથી માંદગી શું હોય તેતો જાણી હતીજ નહીં.) “ ને હવે તાહરી બીચારી માયાને વાસ્તેતો તું જાણેય—” એટલું કહી તેવણ થોડોવાર બંધ પડ્યા. “ હવે કદાચ એમ ધાર મેહેરી, ” આ હીકમતી પેદર પાછો બોલ્યો, “ એમ ધાર કે જેઠ રાતે હુંજો બોલ્યો તે મશકેરીમા નહી હતું, તો પછી ? ”

“ પછી, બાવાજી ! ”—

“ પછી બાવાજી—ને આગળ બાવાજી ! ” રતનશા હવે ઝાઝોવાર પોતાનો ક્રોધ દાખી નહીં શકવાથી અપમાન ભરેલી રીતે તેણીની ચવાહ કરતા બોલ્યા, “ મને કંઈ એવાં તાહરાં કૌતકો જોઈતાં નથી મેહેરી. મેહેરો એવા હેંગ, એવાં નખરાં તુને છાજતાં નથી ! બોલ, મને કેહ, કે કોઈ દાહડે તે-અંહં-અંહં ! ” તેવણ હાં અ-

૧૧૫

જાચીતા અટક્યા, પાછું દારનું ગલાસ ઉંચક્યું, અને તેમાંથી થોડોક ચુસી, કાંઈ અગતનો સવાલ પુછવાનો ધરાદો રાખતા હોય એવા દેખાઈ, અને તોપણ જાણે તદન બેદરકાર હોય એવો એહેરો કરી પાછો બોલ્યા—“ તે કોઈ દાહડે સાંભળ્યુંય શેઠ ઉકરજી હીરાજી નાણાવડી, સીં એસં આછં નું નામ ? ”

“ ઉકરજી નાણાવડી, બાવા ! હા-હા, મેં સાંભળ્યુંય તેનું નામ ઘણી વખત. ને તેને વિશેની વાતોથી મેં અવારનવાર સાંભળીય. તેતો કોઈ મોટો જુગારી છે, નહીં બાવા ? ” હવે ધીરજથી પોતાના પિતા ભણી જોઈ મેહેરે એમ પુછ્યું.

“ નહીં-નહીં મેહેરી, એ જુહુંછે-સદનતર જુહુંછે-શરમભરેલું જુહુંછે-લ્યાનત ભરેલું ખોટારું છે ! ” રતનશા પોતાનાં ધડીયાળના છેડા સાથે લટકતાં સોનાનાં સંખ્યાબંધ સીલોને એમથી તેમ અજાણતા જહનુનમાં આવી બોલ્યા. “ એવો ધકારો તાહરાં મનમાં કોઈ આપી ગયું કે શું ? ”

“ નહીં કોઈ નહીં બાવાજી. મનેતો કંઈ અછડતું સંભળાયુંય તે બોલુંચ—”

“ ને તું એવી હેમક છે કે લોકોને મોહડેતી જુહી વાતો જે અછડતી સંભળાઈ હોય તે માનેય ? જ્યારે પેલી ‘ રેતગાદ્ રાષ્ટરની કાં ’ ભાગી ત્યારેથી લોકો તો બોલ્યાંતાં કે માહરી પેહડીને તેથી બે લાખ રૂપીઆનો ધસારો લાગ્યોય. તે શું એક હડહડતું ખોટારું નહીં હતું ? એમાંની પચાસમાં ભાગ જેટલી રકમથી મેંતો ખોઈતી નહીં ! નહીં નહીં—” તેવણ થોડોવાર થોભીને બોલ્યા, “ ઉકરજી નાણાવડી સી. એસ. આછં એવો નથી. તે ઘણોજ મનગમતો માણસ છે, ને વેપારી કામકાજમાં તે ઘણો મોટો ભાગ લેછે એજ હકીકત દેખાડેય કે તે હુશીયાર કેવો છે. ને તે સાથે યાગવગથી એનો એટલા મોટો છે ! લોકો તો કેહય કે એ કોઈ દાહડે બેરાનેટથી થશે ! ”

“ હં એમ બાવા ! ને તમે શું અને જોળખાય ? ”

“ હં-હં-હા ! જોળખું ઉકરજીને ? અલખતાં,

કાંય નહીં? હું બધાઓને ઓળખું તે શું તુને આવીને હંમેશ જણાવ્યા કરું! ખરેખર, ઉકરજી શેઠીઆઓમાંતો જાણે એક તુરા જેવો છે, પણ મનેતો તેની સાથે ઘણી ઓળખ છે.”

“તમારી ઓળખાણ કેટલા વખતની છે બાવા?”

“કેટલા વખતની? અરે દુકતી, ઘણા વખતની, ઘણાં લાંબા વખતની! ને તે આવતા આવનારે હયાં જમવાબી આવવાનો છે.”—

“હયાં જમવા આવવાનો છે? ઉકરજી નાણાવડી આતવારે આપણે ત્યાં જમવા આવે! અરે બાવા! આએ વળી તમારી બીજી મશકેરી છે કે શું?”

“માહરા પોતાના સમ મેહેર, હું મશકેરી કરતો નથી! ઉકરજી ગમે તેવો શેઠીઓ હોય, પણ હું જો ચાહુંતો તે માહરે ત્યાં જમવા આવે એમાં અચરતી સારી હોય! જો તું જોવા માગતી હોયતો હું રોજ એવા અરઘો ડગ્ગન શેઠીઆઓને માહરે ત્યાં જમવા બોલાવું, ને જો તું ફેહતો કોઈબી વખતે એવા છ—સાતને વેચતાબી લેધ લેઉં;” એમ બોલી, તેવણ બદીઆનનાં પોહણાં ગજવામાં પોતાના હાથ ધુસાડી બેઠા.

“હા બાવા, ખરી વાત છે;” સેજ હસ્તું મોહ કરી હવે મેહેર બોલી, “હું જાણ્ય કે તમે ખરીદીતો શકો, પણ તેઓ ખરીદવાને લાયકના હોય ત્યારે કેની? પણ એવા સેંહકડો આખાખાઉ શેઠીઆઓ કરતાં એકજ મોટા વેપારી મને ખરીદી આપો તો બેહેતર!” એમ બોલી તેણી ઉઠી, અને પોતાના પિતાને ગળે વળગી એક માયા ભરી સુખી તેવણનાં કપાળ ઉપર લીધી.

“હા—હા દીકરી, તુંબી બોલેય તે કંઈ ખોટું નથી,” છુપી ખુશાલીથી પોતાનો આવાજ ધીમે કરી રતનશા બોલ્યા, “પણ તું જાણેયતો ખરી કે ઘણા શેઠીઆઓબી એવા હોયય કે જેઓ મુબઇ શહેરના ભલા વેપારીને ટક્કર મારે. ને વળી અહ—અહ—ગમે તે પણ એક શેઠીઆનુ નામ મોટુંતો ખરંજતો,—તેની જાત મોટી—તેની છુનાંઆદ ઉંચી!”

“હા બાવા, તેઓ જ્યારે પોતપોતાના મંડ-

ળમાં હોય ત્યારેતો બલાજ હોય; પણ આપુ જેવાં ગરીબ ને મધ્યમ હાલતનાઓ તરફતો તેઓનાં જીગરમાં ધીંકારજ વસેલો હોય.”

“આપુ જેવી હાલતનાઓ!” રતનશા ઘણા દમામ સાથે એક દીકાનડરમાંથી દાર રેડી ધીરજથી તે પીછને, ધીમે—ધીમે બોલ્યા, “વાર દીકરી, જેમ તાહરો વિચાર. આવતે આતવારે જોજો કે તાહરું વિચારવું ખરંછે કે ખોટું.”—

“એ બોલોય શું તમે બાવા!” નહીં દબાય એવી હેબત સાથે મેહેરે હવે પુછ્યું, “હુંબી તમારી સાથે જમવા બેશું!”

“તુંબી જમવા બેસે?” રતનશા હવે પાછો પોતાનો આગલો ગુસ્સાભર્યો અવાજ ધારણ કરીને બોલ્યા, “હાજતો તુંબી બેસે કાંય નહીં? તું બેસવાની નહીંતો પડવાની ક્યાં છે?”

“ગરીબ બીચારાં માહરાં માય”—

“આહા! હં—હં! પણ છટ છટ તેનું કંઈ નહીં, તું ખાઈને તેવણ પાસે જજોની? ખચીત તાહરાં માય પાસે તો તું પછી જશેજ!”

“વાર બાવાજી—હું તાબે છું તમને, હું કરીશ. જેમ તમે કેહશો તેમ,” મેહેરે જવાબ દીધો, અને તેજ ઘડી એક અણચીતુ ટાહડતુ લખલખું તેણીનાં આખા આંગમાં ફરી વળ્યું.

“હં, હવે માહરી ખરેખરી ડાહી દીકરી—એ તે હવે માહરી સમજી મેહેર! ને જો સાંભળ,” ખુશ મીઝજ અને અતુરતાનાં ભેગાં ચિન્હો દેખાડતા તેવણ બોલ્યા, “તું તાહરાં સરસ કપડાં પેહરીને શાભીતી થઈને આવજો હં કે. જે તાહરા ઘરેણાં—ગાંઠાં છે, તે પેહરજો, ને તુને કોઈ ચીજ જોઈતી હોય તો મને કેહ કે હું તે તુને લાવી આપું. પૈસાની કંઈ વાણ કરતી નાં હં દીકરી. તુંજ બોલી કેની, કે ‘આપુ જવી હાલતના,’ તે હવે આપણે ઉકરજીને દેખાડશું કે ‘આપુ જેવી હાલતના’ શું કરી શકેય ને શું નહીં! કેમ બોલી નહીં દીકરી! હં, શું ધાર્યું?”

“ઓ બોહા પણ બાવા—બાવાજી, માહરાં સોજાં કપડાં વિશે તમે સાના એટલા બધા ઈતેજર આજો રેહવોય?”

રતનશાએ અત્યાર સુધીમાં, પોતાની ઉસકે-
રાયલી વાતચીતના દરમ્યાનમાં, દારૂના સંખ્યા-
બંધ ગણાસો એતેલાં હોવાથી તેવણ અતીઘણા
ભેદરમાં આવ્યા હતા, અને તેથી હવે મેહે-
રના ઉપલા સવાલના જવાબમાં તેવણે પોતાનું
આંગળું નાક સાથે દાખ્યું, અને ઘણું પક્ષાપ-
ણાંથી પોતાની એક આંખ બંધ કરી તેવણે તે-
ણીની તરફ જોયું. ચતુર મેહેરે પોતાની નતી
ચંચાળાઈથી હવે જોઈ લીધું કે પોતાના પિતાનો
ખરો ધરાદો જાણી લેવાની આ સારી તક છે.
તેથી તેણીએ બન્યું તેટલું હસ્તું મોહકું કીધું,
અને તેવણ સાથે વાતમાં ઉતરી તેવણના સ-
ઘળા વિચારો સાથે પોતાનું એકમળતાપણું જ-
ણાવ્યું. તેણીએ તેવણના માનીતા વાદનના એક
બે જીભ ગણાસો તેવણની મરજીથી ભરી આપ્યાં,
અને ઘણીક વાતચીત કરી આખરે તેવણ પાસે
આ બચકર એકરાર કરાવ્યો કે તેવણે ઉકરજ ના-
ણાવડીને પોતાની બેડીનો હાથ બખશવાની ખોલી
કબુલાત આપી હતી, અને આવતા આદીતવારે
જમતી વેળાની જે મુલાકાત તે આપનાર હતો
તે તેણીના ભવિષના આવંદ તરીકેની જ હતી.
એટલી વાત પુરી થતાંતો રતનશા ખાખની લે-
હેરમાં પડ્યા એટલે તુરતજ મેહેર ત્યાંથી પો-
તાના ઓરડામાં ચાલી જઈ તરેહવાર દુઃખી ખ્યા-
લોમાં મશગુલ થઈ.

આદીતવાર આવ્યો, અને બરાબર તેની સાથે
ઉકરજીબી આવ્યો — એક ફાંકડો અને દુરા-
ચારી એહેરો, કે જેની ચક્કડે, તેમજ મેહેર ત-
રફની અતીશય મિત્રાચારી ભરેલી વલાણે, તે-
ણીના દીલમાં તેની વીરધનો એટલો સખત કં-
ટાળો ઉપજાવ્યો કે તે છુપાવાનીથી તેણીને મુશ-
કેલી નડી. તેણીના પિતાએ પોતાની આતુર
અને ઇતેજાર આંખો ફાકટમાંજ તેણીની તરફ
ટીકેલી રાખી; એક સરખી બેદરકારીનો દેખાવ
તેણીએ જાણી રાખ્યો; પોતાના આશક થવા
ચાહનારા આ શખસની લવલવ થતી બકબક
તેણીએ ચુપકીદી — ધીકાર ભરેલી ચુપકીદી
સાથે સાંભળ્યા કીધી; અને પોતે કીધેલા ટેરાવ
સુજબનો ભાગ તેણીએ એવોતો સમ્પૂર્ણ બ-

જાવ્યો, કે જીંદગીમાં પેહેલ્લીજ વખત પોતાને
એવો તુછકારાયલો જોઈ ઉકરજને ઘણું ખસી-
આણા દીલ સાથે પોતાને ઘેર જવું પડ્યું; અને
રતનશાએથી, તેને તેની ગાડી સુધી માનસાથે
મુકી આવીને, તે આપડી ધુજતી અબજાને પોતાના
ઓરડામાં બોલાવી એટલોતો ભારે ગુસ્સો તેણીને
દેખાડ્યો, કે તેવો ગુસ્સો પોતાનાં કુટુંબી મંડ-
લમાં તેવણે કદીથી દેખાડ્યો નહીં હતો. ભારે
જીલ્લાતનાં એક સંસારી રાજની તે દાહડેથીજ
રતનશાનાં ઘરમાં શરૂઆત થયેલી ગણાઈ શ-
કાય. પોતાની દીકરી તેમજ દોલતના સંબંધમાં
રતનશાએ રાખેલી એકજ મોટી નેમ તેજ દીક-
રીની વર્તણૂકથી ઉધી વળેલી — અથવા ઉધી
વળતી જણાઈ. પણ તેવણ પોતાની મક્કસદ મે-
હેલાઈથી તજ દે એવાતો હતાજ નહીં. ઉકરજ
તરફની પોતાની નમનતાઈ તેવણ દરરોજ વધા-
રતાજ ગયા, અને તે પોતેથી, મેહેર તેની તરફ
દેખાડેલા તીરસકાર અને કંટાળા છતાં કાયદાસર
અને વખતસર રતનશાને ત્યાંની પોતાની મુલાકાતો
જારી રાખતોજ ગયો. અને તેમાંતો આ ખેતાબી
અને દમામી લુચ્ચો પોતાની ઉડી બાજ ખેલતો
હતો; એક ખુબસુરત અને શીખેલી છોકરી મજે,
અને તેણી રીતમાં દોઢેક લાખ રૂપીઓ, અને
તેણીના પિતાનાં મરણ બાદ તેથીબી ત્રણઘણી
રકમનો દલ્લો લેઈને આવે, એતો એક એવી તક
હતી કે જેને, હારવાની છેલ્લી ધડીસુધી તે વળ-
ગી રેહવાને ચુકે નહીં. તેણી જે રીત લાવે તેના
અરઘો અરઘ કેમ ઉડાવે તો નક્કસતો ઉકર-
જએ અત્યારથીજ પોતાના મનમાં દોરી રાખે
હતો; તે રકમ સઘળી વેસીઆઓ અને જીગારી-
ઓનાં ખીસામાં જવાની હતી; અને તેથીજ તેને
રતનશાના ઘરમાંની પોતાની મુલાકાતો, તેવણ
તરફનું પોતાનું માન, અને તેવણની બેડી તરફની
પોતાની ખુસામતી નમનતાઈ, વગર અંતરે અને
વગર આંચકીએ ચાલુ રાખી હતી. પણ રતનશા
પોતેતો એક મથુકની ઉસકેરણીમાં હતા. પોતાન
ખેતાબી આશક તરફ તેવણની દીકરી જે ખોલ્લો
તીરસકાર દરરોજ દેખાડતી હતી તે બરાબર
જોવા પડીથી, તેને — “એ વાતમાં કંઈ દમ

નથી; ને એ દુકતી ઠેકાણે આવી જશે; તમેતો નહોતો માહરા જમાઈ થઈજ ચુકયાજ,”—એવા બોલો બોલીને ધીરજ આપવાની તજવીજ કરતાં તેવણને મોહકું દેખાડવુંબી બારી પડતું હતું મેહરની જાંઘી હવેતો નહીં સોસાય એવી થતી જતી હતી, કેમકે એક જાતના એવા જથુકના જુલમાતને તાબે રેહવાની તેણીને ફરજ પડતી હતી કે જેમાંથી બચવાને તેણીની બીમાર મા-એનો ઝોરડોબી ઘણાજ થોડા વખતનો આ-શરો તેણીને આપતો હતો. હજારો વખત તેણી-એ જીવપર આવીને એવો ઠેરાવ કીધો હતો કે પોતાનો સઘજો એકરાર રતનશા આગળ કરવો, અને તેતુ જેબી ભયંકર પરિણામ નીપજે તે સોસાજું; કેમકે પોતાના પિતાનો સ્વભાવ તેણી બ-રોખર જાણતી હોવાથી તેમજ તેણીની વર્તણુક-થી તેવણની લાંબા વખતની ખ્યારી નેમ ધુળમાં મળેછે એવું તેણી સમજતી હોવાથી, તેણીના એવા એકરારથી ઘણું ભયંકર પરિણામ નીપજવુંજ જો-ઈએ એવી તેણીની ખાત્રી હતી. એવી સદાની ઇંતે-જારી અને ઉસકેરણીએ, તેમજ તેણીને પોતાની માંદી માતાની કરવી પડતી જથુકની માવજતે, તે-ણીની તંદરોસ્તી ઉપરબી માઠી અસર કીધી; અને દીનશા, કે જેની—સાથે તેણી વારંવાર પત્રવ્યવાર ચલાવતી હતી, તેની સુચના ઉપરથી તેણીએ આ-ખરે ઠેરાવ કીધો હતો કે સઘજી હકીકત પોતાના પિતાને જણાવવી, અને એ રીતે, કાંઈ નહીંતો, ઉકરજ નાણાવટીની કંઠાળાભરેલી હાજરી અને કાયર કરનારાં વળગણમાંથી છુટકારો મેળવવો.

એ કેમ થયું તે દીનશા કે મેહર પોતેબી કદી જાણી શકી નહીં; પણ એવું બન્યું કે, જે દાહડે મેહરે સઘજો એકરાર પોતાના પિતા પાસે કરવાનો વિચાર નક્કી કીધો હતો, તેજ દાહડે બ-પોરે બે વાગે રતનશા અણુચીતા, બ્યારે મેહર કેથે બાહર ગયલી હતી ત્યારે, ઘેરમાં પાછા ફર્યા, અને તેબી અતીઘણા યુંચવાડામાં તેમજ શીક્ષા અને ચીંતામાં પડેલા એહરા સાથે. પોતાની સાથે તેવણ મેરવાનજ નામના એક વકીલને લેઈ આવ્યા હતા, અને તેની જોડે તેવણ એક-દમ પોતાની દીકરીના ઝોરડામાં ધુસ્યા પોતાનેજ

હાથે તેણીની ડેસ્ક ઉંચકી, અને તેને દીવાનખા નામાંલેઈ આવી ભાંજીને ઉંધાડી. જહુનથીઘેલા જેવા બનીને તેવણ બ્યારે દીનશાએ મેહર ઉ-પર લખેલું એક ઘણુંજ મોહજત ભરેલું કાગળ વાંચતા હતા ત્યારેજ બાહર ગયલી મેહર પો-તાના ફરવાના પોશાક સાથેજ દીવાનખાનામાં દાખલ થઈ. એ પછી તુરતજ જે દેખાવ થયો તેતુ બયાન કરવાની કોશેસ ફાકટજ ગણાય. રત-નશાના હોઠો તો હીલ્યા, પણ જે બયાનક કોઈ તેવણનાં દીલમાં વ્યાપી રહ્યો હતો તેને તેવ-ણને બોલતા અટકાવ્યા એટલુંજ નહીં, પણ લગભગ ઘેલાપણીની કોર ઉપરબી તેવણને ઘ-સડી નાખ્યા. માયાથી તે પગ તુલીક ધુળતાં દીલે, અને ગોખલામાંથી ઓથ નીકળી પડે એવી ખેંચાયલી અને ફાટેલી આંખોએ તેવણે ચુપ-કીદીમાંજ ટેબલ ઉપર પડેલા કાગળોના એક નાધલા ઢગલા તરફ આંગળી દેખાડી કે જેની પાસેજ વળી તેણીની ડેસ્કબી પડેલી હતી. તે-ણીએ જોયું કે સઘજું જાહેર તો થયું, એ-ટલે એક નાધલી ચીસ પાડી તેણી બેભાન હાલતે જમીન ઉપર અફળાઈ. રતનશા તો તેણીને ત્યાં પડેલીજ રેહવા દેતે; પણ પેલા વ-કીલે તુરત તેણીને ઉંચકી લીધી, ચાકરો તે-મજ આયાઓને બોલાવી, અને તેણીને માવ-જતને માટે તેઓને સોંપી. વકીલ મેરવાન-જ એક ઘણો સમજુ અને આખરદાર ગૃહસ્થ હતો, અને પોતાની દીકરી અને દીનશા વચ્ચે-ના સંબંધને એટલોબધો આગળ વધેલો જોવાથી જે ધારા મુજબના સખત ઉપાયો લેવાનો પોતા-નો મજબુત ઠરાવ રતનશાએ તેને જણાવ્યો તે ઠેરાવની સામે ઘણી મજબુતીથી થઈ તેવણને તેમ કરતા વાચ્યા.

હવે રતનશા સમજ્યા કે ઉકરજ તરફની તે-ણીની વર્તણુકનો સમજ થું હતો! હવે તેવણને જણાયું કે જે શેડીયા સાથે પરણવાની વ્રત થતી વેળા તેણીને ઉપજેલી હેબતનું કારણ કેવું હતું! ત્યારે એમ તેવણની સડથી વાહલી આશાઓનો ધાણ વળી ગયો—જાંઘીનો તેવણનો એકપુરો લોભ ધુળમાં મળ્યો,—અને તેબી તેવણનાજ

એક માણસથી—તેવણનાજ એક નોકરથી—તેવણનીજ પેહેડીમાંના એક ગુમાસ્તાથી! થોડાક ગુજરેલા મહિનાઓના બનાવોની ઘેરાયલી યાદ પાછી હવે મનમાં તાજ થવાથી તેવણ ખોખરે સાદે બપોળા—“અરે માહરી આંખો ક્યાં હતી! માહરી સુધ કેમ ડુટીતી? જે કીધુંય તે એ ના-પાક સેતાનેજ, ને માહરી પાસ તેમા મદદ કરાવી! ઓહ! હું સમજ્યો! મને યાદ આવી! એ બધું થયું તે પેલા ખુરા દાહડા પર, કે જ્યારે મેં એને ઘેરમાં બોલાવ્યો—ને એ દુકતીનેથી મેં માહરા ઓરડામાંજ બેસાડી રાખી! એ મોહકાણુ ત્યાંથીજ થઇ—એતો ખોલુજ છે—દીવાની જોત જેવું ખોલુજ છે! એ મેં કીધું! મેંજ બધું કીધું! ને હવે—ને હવે—જો હું બધું ઉધું નહીં વાળું તો બે બા—!” પણ મેરવાનજ વકીલ આખરે તેવણનો બેહદ ઉસકેરાયલો ગુસ્સો શાંત પાડવામાં ફતેહ પામ્યો, અને દુઃખ તેમજ ગુચવાડા ભરેલી શોધ તેવણે કીધી હતી તે વિશે સેજ ધીરજથી વાત કરવાને તેવણને તેણે સમજાવ્યા. આ છુપો પત્રવ્યવાહર કેમ શરૂ થયો અને કેમ ચલાવામાં આવ્યો તે વિશે અગણીત અટકળો તેવણે કીધી. ઘરમાંના દરેક ચાકરને તેઓએ પુછ્યું—પણ ફોકટ. મેહેરની વીસવાસુ આયાનેથી તેઓએ અતીઘણી ખખડાવીને પુછ્યું, પણ તેણીની તરફથીયે કાંઈ સંતોષકારક જવાબ મળી શક્યો નહીં. મેહેરની બીમારી માતા ગમે તેવી બીમાર હતી, તોપણ તેણીનીયે એક લાંબી અને ગુસ્સા ભરેલી તપાસ લેવાને તેણીનો કોઠાયમાન ભરથાર ચુક્યો નહીં. પણ તેણીતો ખરેખરી એ બાબદથી બીનવાકેફ હતી.

બીજે દિવસે સહવારે દીનશાને પેહેડી પરથી રતનશાના ઘેરમાં બોલાવામાં આવ્યો; અને તે મુજબ તેતો ત્યાં બાર વાગાને સુમારે, શું બની ચુકું હતું તેથી અજ્ઞાન જઈ પુચ્ચો. મેહેરે તેને એમથી નહીં જણાવ્યું હતું કે તેણીએ પોતાના પિતાને સઘળું જણાવી દેવાનો વિચાર કીધો હતો, અને તેમજ, જે હેખતાવનારી શોધ રતનશાએ અણચીતી કીધી હતી તે વિશેની ચેતવણી તેને આપવાની તકથી તેણીને મળી શકી

નહી હતી. પણ જે ચાકરે તેને અંદર દાખલ કીધો તેનાં મોહડાં પરથી તો તેને કાંઈ ગભરાટનાં ચિન્હો જણાયાં, અને દીવાનખાનામાં જ્યારે તે ગયો ત્યારે રતનશા અને મેરવાનજ વકીલ ઘણી ઉસકેરાયલી હાલતમાં, કાગળોથી ઢંકાયેલી એક ટેબલ આગળ બેઠેલા તેની નજરે પડ્યા.

“આખરે, ઓ પોથી,” પોતાની જહનુની, આંખો તેની ઉપર સ્થીર દીકેલી રાખી રતનશા એકદમ બોલી ઉઠ્યા, “તાહરી લુચ્યાઈઓ જણાઈ આવીય! તું જખરો હાવકો તો છે પણ હવે તાહરં ચાલ્યું નથી!”

“માહરી લુચ્યાઈઓ, શેઠ?” ઘણો ફીફો થવા છતાંબી દીનશાએ જોશમાં પુછ્યું.

“લુચ્યાઈઓ! ખરેખરી લુચ્યાઈઓ! સાત પાણીએ ઘોયલી લુચ્યાઈઓ! બધી પકડાઈય! આહા! ઓ નાપાક ઠગારા!” ગુસ્સાથી થથરતા, અને પોતાની વાજેતી મુઠ્ઠી દીનશા બહુી કકડાવતા રતનશા ખુમ પાડી બોલ્યા.

“બોદાને ખાતર, રતનજ શેઠ જરા થંડા પડો!” મેરવાનજ તેવણને ધીમેથી કેહવા લાગ્યો, અને પછી દીનશા તરફ જોઈને મક્કમ સાદે તે બોલ્યો કે—“અલખતાં, દીનશા, રતનશાને ઉપજેલા આએ ભયંકર, ગુસ્સાના કારણથી તમે વાકેફ તો હશેજ, નહીં વાર?” દીનશાએ એના જવાબમાં ફક્ત ડોકું નમાવ્યું, પણ કશોયે બોલ કાઢ્યો નહીં.

“ઓ બીખારી—રઝળતા ચીથરેહાલ કંગાલ ઓ કમીના હરામખોર! ઓ હરામખંદા!” એમથી આખરે, રતનશા પોતાની જાયાં ઉપરનો સઘળો કાચુ બોલી, દેઢ બરાડા પાડતા બોલ્યા, “તાહરો બાપથી તાહરાજ જેવો બદમાસ હતો! તે નાપાકેથી પોતાનું ગળું કાપ્યું તું” —

એ સાંભળતાંજ, એક પળમાં દીનશાનો ચેહેરો જહનુનથી સફેદ બની ગયો, તેની ખોલતી આંખો રતનશાનાં મોહડાં તરફ દીકતી થઈ, અને અપાર ક્રોધના ઉભરાથી તેની છાતી ઉછળવા લાગી. એતો બહુજ થયું આ જઈક વેપારીના હકમાં, કે અંતે દીનશાને ધ્યાન આવ્યું કે રતનશા તેની મેહેરનો પિતા હતો, એટ-

લે કાંઈ બીજું કરતાં તે અટક્યો. તેણે એક ઘડી પોતાની આંખ મેરવાનજી તરફ ફેરવી, કે જે હવે દયાના અને અરજના દેખાવે તેને જોઈ રહ્યો હતો. દીનશા તુરત સમજ્યો કે પોતાનાં કુલનું આ જંગલીપણું જોઈને વકીલખી સ્તબ્ધ થઈ ગયો હતો. એક મીનીટ સુધી હવે તેણે વકીલ તરફ દીક્રીને જોયું. અને પછી તેની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ. મેરવાનજીએ હવે મજબૂત અવાજે થોડાક બોલો રતનશાના કાનમાં કહ્યા, કે જેવળ પોતેથી પોતાની છેલી ગાળગલોચથી જરા અકબમ બન્યા હતા.

“જરા બેસોતો ખરા, દીનશા.” મેરવાનજીએ નરમાસથી કહ્યું. દીનશા—નમ્યો. પણ ઉભો રહ્યો; તેના આગળાં અતીથળાં જોશ સાથે તેની છતરી ઉપર વળીને દયાઈ રહ્યાં. “તમુને સમજવુંતો જોઈએ દીનશા,” વકીલ બોલ્યો, “કે એવો જખરો કોઈ રાખવાને રતનજી શેઠને કારણ મળ્યું છે, ને તે કારણથી તમારીજ આંખે પુર પાડ્યું છે.”

“ત્યારે તું શું માહરી દીકરી સાથે પરણવાનો વિચાર કરવાની દિલ્લિત કરેય, હું?” ખુરશી-પરથી ઉઠવાની દીલચાલ કરી, રતનશાએ વળી પાછી ખુમ પાડી. “પણ બેજો બચ્ચા! એણી ગમ હું છેક! તાહરી એ અલપચારીનો સવાદ તુને નહીં ચપ્પાડું તો હું પારસી નહીં! બેજો તાહરા શું હાલ થાયય!” એટલું બોલી આ જાદુ વેપારી હાંફવા લાગ્યો, અને પાછો પોતાની બેઠક ઉપર ટપકાઈ બેઠો.

“દીનશા,” મેરવાનજી વકીલ પોતાના આગલાજ નરમ પણ મક્કમ અવાજે બોલ્યો, “રતનશા શેઠની દીકરી સાથે એવી પંગતી ઉપર આવવાનો તમુને કંઈથી દક હોય એવું તમે ખરેખર તો કદીથી વિચાર્યું નહીં હશે?”

“પણ સાહેબ, મને આજે સઘળા સવાલો, ને તેથી એવી અજબ જેવી રીતે શું કામ પુછવામાં આવેછે?” દીનશાએથી મક્કમ સાદે સવાલ કાઢ્યો, “હું એકથી બોલ એવો કદી બોલ્યો છું.”

“અરરર, ભદ્ર હવે નામુકર જવાનો કંઈથી રસ્તો રહ્યો નથી.” વકીલ બોલ્યો, અને તેજ વેળા સેજ હસ્તે મોહડે તેણે ટેબલ ઉપર ઉઘાડા પટેલાં પેલાં કાગલો ભણી આંગળી કાઢી; “આજે કાગળો તમારાવિચારો અને ધારણાંઓને ઘણીજ સરસ રીતે જાહેર પાડેછે. તમારી વાત જણાઈછે એટલુંતો તમારે સમજવું જોઈએ!”

“વાર ત્યારે દીકરો! તેનું શું?” મગરૂરીથી દીનશાએ પુછ્યું, “આજે કાગળો હું ધારંચકે

તેજ માહરાં હશે કે ને મેં મેહેરઆઈ ઉપર લખ્યાંતાં?” વકીલે હવે ધીન્ધારથી તેમજ ગુસ્સાથી તેની તરફ જોઈ પોતાનું ડોકું નમાવ્યું. “વાર ત્યારે તો, જે વિચારો આજે માહરાં કાગળોએ જાહેર કાઢાછે તેજ હું હમણાંથી કમુલ કરું છું. હું ગમે તેવો નાલાયક ગણાતો હોઉં. પણ મેહેરઆઈ તરફ જે લાગણી માહરી છે તે મરસ ત્યાં સુધી હું તજવાર કે ના પાડનાર નથી.”

“જુવો હવે? સાંભળો એને! સાંભળો આજે પેર્યો શું કહેય તે! અરરર! હુંતો હવે ઘેલો થવસ માહરાં મગજજ ખીરી જશે?” રતનશા એમ ખુમ પાડતા હયા, અને ઝોરડામાં એમથી તેમ ફરતાં જોશથી પોતાના હાથ અદ્રાજવા લાગ્યા. “એ કમુલ કરેય! એ કમુલેય! એ —” અને જ્યાં ગાળગલોચનો એક ભયંકર વરસાદ તેવણે દીનશા ઉપર વરસાવ્યો. દીનશાએ તે મુગેમોહડે સાંભળ્યો. વકીલે પાછું પોતાનાં કુલના કાનમાં કાંઈ મજબૂતીથી કહ્યું. એટલે તેવણ મુગા રેલી, દીનશા તરફ વિકાળ નજરે બેતા અને અનુનથી મનમાં બળડતા ખુરશી ઉપર પાછા બેઠો.

“જુવો હવે દીનશા,” વકીલ બોલ્યો, “કે તમારી દગાબરેલી. તેમજ ખુરી અને કાંદાબરેલી સાથે કેવી તરેહનું દુઃખ આજે કુટુંબમાં ઉપજનવ્યું છે. પણ માહરી ખરા દીલની ઉમેદ એજ છે કે તમારી આજે ઘેલી ધારણા તજ દેવાને અને જરા અક્કલથી ચાલવાને હજી ઘણું મોડું થયું નહીં હશે.” દીનશાએ ડોકું નમાવ્યું. “ખરેખર, એટલુંતો આજે કાગળોનાં વાંચન પરથી હમુને કમુલ કરવાની ફરજ પડેછે કે તમારી વર્તણૂક મેહેરઆઈને કાંઈ રીતે નાપસંદ તો પડી નહીંજ હશે; તોથી હમે ધારીએ છીએ કે તમો વધારે સારું માન. વધારે સારી સમજ ધરાવોછો, ને તેથી હમારી ખાત્રીજ છે કે આજે કમનસીબ બનાવને આગળ વધારવાની, અને આજે ઘણીજ તોછડાઈ ભરેલો તેમજ ઘણો જંગલી સંબંધ જળવી રાખવાની હજી તમો જળવી રાખશો નહીં; કેમકે એવો એક સંબંધ તમારી હાલતને, તમારી જોગવાઈને, તમારી ભવિષ્યની ઉમેદોને, તેમજ તમારી ખુનીઆદ અને કેળવણીની તદતજ નાલાયક છે—”

“શેઠ,” દીનશા જોશથી બોલી ઉઠ્યો, “માહરી ખુનીઆદ અને કેળવણી વિશેના તમારા એસારા મેહેરઆની કરીને પાછા ખેંચી લો!”

“શું! ઓ નાપાક! તું કોણ?” રતનશાએ ખુમ પાડી “તું માહરો! યુમારતો! માહરા

આ પેલા પગાર પર જીવનારો ! તું તો માહરો બાહુતી ચાકર જેવો ! ”

“ જુવો દીનશા, ” વકીલ આગળ બોલ્યો, “ આએ આખર એટલીતો મોટી અગત્યની છે, કે એકુએ બોલો કે એસારાઓ વિશે ટૂંટો કરવો આપણને ઘટતો નથી. સાધારણ સમજ તમને કેલશે કે કોઈની રીતે તમે મેહેરબાદના લાચક ખાવંદ થઈ શકો નહીં; ને તેથી સાધારણ પ્રમાણિકપણું તમને, કીયો વાજની માગે લેવો તે દેખાડશે. સમજન્ય તમે દીનશા ? ” તે હવે દીનશાની મજબુતાઈ અને શાંતપણું જોઈને ચીરડાતો સખત અવાજે બોલ્યો, “ ડુંકુને ટય તો એ છે કે આએ વાત કદીની આગળ વધી શકસે નહી. સાંભળ્યું ભઈ ? રતનશા શેઠનો ઠેરાવજ છે કે કોઈની ઉપાયથી એનો તદ્દન અટકાવ કરવો. ”

“ હા—હા—ને હા ખોદા જેવો સાહેદ છે ! હું તો અટકાવ કરવાનો ! ” દીનશા તરફ ઝુલ્મની ડોળા કકડાવતા રતનશા બોલ્યા.

“ વાઈ ત્યારે, ” દીનશા બોલ્યો, “ તમે શું કરવા માગો છો ? મેહેરબાની કરીને તમે બોલો જે બોલવાનું હોય તે. ”

“ આએ બધો દાવો તમે એકદમ છોડી દો, ” વકીલે આતુરતાથી કહ્યું, “ મેહેરબાદથી દૂર રહો; તેવણના બધાં કાગળો પાછાં મોકલો, અને વચન આપો કે તેવણને તમારી તરફ ખેંચવાની કોઈની જાતની તદ્દખીર કે તજવીજથી તમે હાથ ઉઠાવો. જે એવો વચન તમે આપો દીનશા, તો એટલું તમને જણવવાની મને સત્તા મળી છે કે આએજ પેહેડી તરફથી તમને રૂ ૨૫૦) સુધીના દરમાયાએ એક બાહર ગામની ચાકરી પર મોકલવામાં આવશે. ”

“ હા, એ બધું હું કરું—બધું કરવાને ચુંકું નહીં, ” એમ હવે દીનશા તરફ સેલજ અરજ કરતી આંખોની ફેરવી રતનશા બોલ્યા. દીનશાએ માનપુર્વક ડોકું નમાવ્યું, પણ કસે જવાબ દીધો નહીં.

“ વળી એમની ધડીભર વિચારીએ, ” પાછો ઇતેજર અને નીરાશ દેખાવ કરી વકીલ બોલ્યો, “ કે જે લાગણી તમે મેહેરબાદ તરફ ધરાવો છો તેવીજ તેવણથી તમારી તરફ ધરાવે, પણ તમારી પોતાની આખર ને સહયતા શું કેલ છે? જે ધામમાંની તમારી ફતેહથી મેહેરબાદની પોતાની

આખરને જાંખ લાગે, ને તેવણ કદાચ હંદગી સુધીની ગરીબાઈમાં બલકે કંગાલી અતમાં તણાય, તેવું કામ ચાલુ રાખવાથી તમે કદી હટશોજ નહી ? કેમકે ભઈ, જે તમે, એમ સમજતા હો કે, સ્તનશા તમને નોકરી પર રેલવા દેછને, અને મેહેરબાદને પોતાનાં ઘેરમાં વસવા દેછને, તમારી બેઠની તોછડી અને નાફરમાની અને નીમકલ-રામીભરેલી ચાલ ચલાવા દેશે, ને તમારા એવા ખોટા ફાંકાને પોતાના પૈસાની મદદથી નીભવા દેશે, તો હું કહું છું કે તેવું સમજવામાં તમે એક ભયંકર ભુલ કરો છો ? ”

“ ખરી વાત છે ? ખોદાના સમ, વકીલ જે કેલેચ તે ખરુંજ છે ! ” જરા શાંત અવાજ કાઢવાની કોશિસ કરતાં રતનશા બોલ્યા. “ જે આએ બધું થવા પછીની તમે સાથેનાં સાથે રેલતાં જણાશો તો માહરી દોલતની પૈએ પૈ જે એકુ ધરખી-ટાલ આંધણપર કે તમારાં જેવાં એનાં કેદખાનાં માટે એક જેલ આંધવાપર નહીં ખરચી જાઉં, તો હું બે આપનો : ”

“ દીનશા, ” વકીલે કહ્યું, “ તમારી આએ ચુપકાદી જોઈ, ખેશક હું એવુંજ અનુમાન કરી શકું છું કે આએ ધમકીઓ જે તમે સાંભળો છો તે તમે માનતા નથી, અથવા તે ઉપર તમે શક રાખો છો. જે એમજ હોયતો, ખાત્રીથી માનજે માહર બોલેલું કે તમે ઘણીજ ધુરી અને નાશ-કારક ભુલ કરો છો. ખાત્રીથી જાણવું, કે રતનશાને જેટલા હું જાણું છું, અને આને વીસથી વધુ વરસ થયાં મેં જાણ્યા છે, તેટલા તમે જાણતા નથી.

હું સચ્ચાઈથી અને ખેરખાહીથી તમને નકી જણાવું છું કે એવણ જેની બોલ્યા છે તે કરી વગર અને તમે બેઠને તજ દીધા વગર રેલનાર નથી ! વળી તમે એમ સમજતા હશે કે મેહેરબાદને પોતાને હસ્તકની કાંઈ પુંજ હશે. પણ તેવુંની કાંઈ નથી. મેહેરબાદની તમામ માયાપુંજ ભાયગે ખસે રૂપીઆથી વધારે થાય ! ”

“ અરર ! મેહેરની, —એ દુક્તીની માયાપુંજ શું બળીચ ! ” રતનશા બોલ્યા.

“ ને એટલી હસવા જેવી રકમ, ” વકીલ હવે પોતાના હાથ જોડી, અને થાક તેમજ કંટાળાના

ભેગા દેખાવે ખુરસીને અટકી બેસી બોલ્યો,
“કેટલાં વરસ તમને પુરી પડશે? મને જવાબ તો
દેવો દીનશા. બોલો તમને શું કહેવું છે?” દીનશા
હવે એક ઉંડો દમ ખેંચી બોલ્યો—

“મેરવાનજી શેઠ,” તેણે ઉદાસ પણ ચોક્કસ
દેખાવ સાથે શરૂઆત કરી, “જે જે તમે બોલી
ગયા તેના જવાબમાં મારે ઘણું જ થોડું કહેવું છે.
તમે ગમે એવા શક માહરી ઉપર લાવો, અને
માહરી ચાલચલણ તેમજ મતલબને ગમેએવા
ખરાબ આકારમાં લો અને દેખાડો, પણ મા-
હરી તો જીગર નજીક છે માહરી આખી જીંદ-
ગીમાં મેં એક દીણપરતી ભરેલું કામ કરવાનો
વિચાર બીજો નથી.” હાં રતનશા વચ્ચે
બોલવા જાય છે એવું સમજી તે અટક્યો, પણ
તેમતો થયું નહીં. જેમ મેરવાનજી વકીલ, તે-
મજ રતનશા પોતેથી, તેને મોહરેથી બાહરે
પડતો બોલેબોલ ચુપ ધ્યાનથી સાંભળતા હતા.
“હું ખરેખર હાં એક ભાડુની ચાકર જેવો
છું,” દીનશા એક નીસાસો નાખી પાછો બોલ્યો,
“અને હું એવા એક-એક આપનો દીકરો થાઉં
છું, કે જે-જે એક કમનસીબ—” એટલું બોલતાં
તેની આંખોમાં પાણી આવ્યું ઉભાં અને તેનો
અવાજ લથડ્યો. થોડીક ઘડી સુધી ત્યાં સંપૂર્ણ
ચુપકીદી જારી રહી. રતનશાનાં મોહરોંપર પર-
સવાનાં અગણીત ટીપાં ઝૂટી નીકળ્યાં. આખરે,
છાતી ઘાડી કરી, દીનશાએ શાંતપણે બોલવા
માંડ્યું—“પણ અલગતાં એ બનાવને હાં ક-
શું બી લાગેવળે નહીં. હમણા કેવો ધીકારવા
જોગ હું તમને દેખાઈ છું તે હું સારી પેઠે સ-
મજી છું. ઘણાજ કડવા દુષકાને હું લાયકનોજ
હતો, અને મેહરબાદતો હાથ મેળવવાના મેં
રાખેલા ફાંકા અથવા લોભને માટે મને તે કડવો
દુષકો મળીથી ચુક્યો છે. માહરી છાતીને કોત-
રી ખાતા તે ખારને કચડી નાંખવાની કોશિસ મેં
લાંબો વખતતો કરી, પણ તેમાં હું કાંઈ નહીં.
મેહરબાદ જાણતી હતી કે માહરી હાલત કેવી
નીરાધાર છે; માહરી ચાલચલણની તપાસ લે-
વાની એ બાધને કંઈ થોડી તકો મળી નથી;
ને તો બી એવણે મને ધીકાર્યો નહીં, એટલે મને

બી તેવોજ બદલો તેવણે આપવાની ફરજ
પડી. મને એ વેલવાર છુપી રીતેજ ચલાવવો
પડ્યો—ને એ કામનો જેથી દુષકો મને મળે તે
ખમવાને હું તૈયાર છું,—મને લાગેય, હું જા-
ણુય કે મેં ખચીત ખોટું કીધું છે! જે મને
દુર કરવાને મેહરબાદ પોતે રાજી થાય તો, ગમે
એવું હું ખમીનેથી હું તેમ કરવાને ચુકનાર
નથી. પણ જે તેમ નહીં થાય તો, એ બાધના
ચાહની કદર નહીં બુજી એવો નીચ ને હીચકારો
તો હું નથીજ.” આએ સાંભળતાંવાર રતનશા
અફસોસમાં પડ્યા. અને વકીલને તેવણે પ-
કડીને અટકાવાની મોટી મુશ્કેલી પડી. “જે
મને ખાવંદ તરીકે કમુલ કરવાનું માન મેહર-
બાદ મને આપેતો”

“ઓ ખોદા! ઓ ખોદા! ઓ ખોદા!”
કપાળપર પોતાના બેઉ હાથ ઠોકતા, ગુંગળાતા
અવાજે રતનશા બોલ્યા “બારીઓ ઉઘાડી નાંખો
મેરવાનજી, નહીં તો હું ગુંગળાઈ મરીસ; મને
ઉકળાટ થાયચ—હું મરી જવસ—હું ઘેસો
થવસ”—

“હું જાણું ત્યારે હવે,” દીનશા વકીલ
તરફ જોઈને બોલ્યો, કે જે હમણા બારીઓ
ઉઘાડવામાં રોકાયેલો હતો.

“નહીં—નહીં ઉભો રેહ! જા ના !” રતન-
શાએ કહ્યું, “ઉભો રેહ, ને સાંભળ હું કેહુંય તે!
સાંભળ—સાંભળ—” તેવણે ધાંટુ પાડતા તેમજ
પોતાની દમથી ભરાયેલી છાતી ઠોકતા બોલતા
ગયા—“હું જે બોલુંય તે પર ધ્યાન પુગાડ, કે
જે તું માહરી દીકરીને મેળવવાનોજ વિચાર
કરવાની હીંમત કરતો હોય, ને જે તેથી એવી
અભાગણી ને હેમક હોય કે તુને પસંદ કરે, તો
યાદ રાખજે કે તુને ને તે દુકતીનેથી, ને સાથે
તમારાં જે દુકતાં થાય તેઓનેથી ગલીએ ગલી
ચીથરે હાલ ભીખ માંગતા રવડું પડશે! મેં
તો તમને તજી દીધાંય; એક અરુધીથી—અરે
એક રોટલીનો દુકડોથી માહરે તાંહનો તમને
મળનાર નથી!” એટલું બોલી, થોડો વાર
દમ ખાધ, તેવણે પાછું શરૂ કર્યું—“હવે પોથી,
તાહરી નજરમાં આવે તો, એક ચોરટાની કાંણી

માહરી દીકરીને લલચાવ, ને તેની સાથે પરણ !
ન પરણ ને એ પોરીનો નાશ કર ! હવે તાહરે
ગમે તો એમ સમજ કે હું જે બોલ્યોય તે બુદ્ધ
છે ! તુને ગમે તો એવી આશા રાખ કે થોડો
વખત જશે એટલે હું થડો પડીને તમને પાછા
માહરી સંભાળમાં લેવસ ! પરણ, ને જો કે હું
નરમ થાઉંય કે ગરમજ રહેલુંય ! હું દુકતા હું
શીખવસ તુને બરાબર, કે માહરા જેવા એક
માણસની છોકરી ચોરી જવાનો ગુનાહ તે કેવો
હોય ! જે ધડીએ તમે માહરં ઘેર છોડીને જશો,
તેજ ધડી આએ શેઠ—આએ વકીલ—માહરં
વીલ કરશે—ખચીત કરશે ! ને તેથી માહરા
મુઆ બાદ જમને પડજો તમે બેઠ ધરમશાળાના
ચોકમાં ! હા—હા—હા ! ”—એમ કહ્યું અને
ભય ભરેલું હસતા અને દીનશા તરફ પોતાની
આંગળી હીલવતા તેવણ બોલ્યા—“ જા, નીકળ !
હવે તાહરી મરજી પડે તો,—તાહરી હાંમત હોય
તો—જમને પરણ ! ”

દીનશા અરધી બેઠાને જેવી હાલતે ચોરડા-
માંથી બાહર નીકળ્યો, અને તેમજ ધરની બાહર
જતાંથી તે એટલો તો ગુંગળાયલો હતો કે તેના
ખેતાબી હરીફ ઉકરજી નાણાવરીની જેડીબારણાં
આગળ ધસી આવતીથી તેના ધ્યાનમાં આવી
નહીં, અને તેના ઘોડાવાળાને અપમાન ભરેલી
રીતે ખુમ પાડીને તેને સાવચેત કરવાની જરૂર
પડી.

દીનશાએ જતાંવાર પેટેડીપરની પોતાની રાખે-
તાની બેઠક તો લીધી, પણ તે એટલો તો ગુંચ
વાયલો અને ઉસકેરાયલો હતો કે કાંઈથી કામપર
તેનેથી ધ્યાન અપાયું નહીં. તેથી તેણે તે દાહડે
તો ઘેર જવાની રજી મુશકેલીથી મેળવી. પણ
ઘેરની એકાંત હાલતમાંથી તે પોતાની અણ-
ચીંતી બદલાઈ ગયલી સ્થિતિ વિશેનો કાંઈ ચો-
ક્કસ ખ્યાલ કરી શક્યો નહીં. રતનશા અને મેર-
વાનજી બકીલા સાથે જે ભયભરેલી વાતચીત
તેને થઈ હતી તે માહેલી એકબી ચોકસ વાત
ઉપર તે પોતાના ખ્યાલ દોડાવી શક્યો નહીં,
અને તેથી, આખરે, બેહદ કપલના તેમજ શક-
ભરેલી આશાઓ અને હેબતોના વમળમાં ઘેરા-

યલો અને બેફામ બની, તે જલદીથી પોતાના
ખીજાના પર ગયો. ત્યાં, કેટલાક કલાકો સુધી
આજોડીયાં મારી, તે અંતે કુંધમાં પડ્યો, અને
સહવારના સકારે જરા તાજે અને શાંત બનેલો
ઉઠ્યો.—હવે ત્યારે કરવું કેમ ?

તેણે એટલું તો ચોકસપણે માન્યું કે રત-
નશા તદનજ બેરેહમ અને કટણ હૈડાંના છે,
અને તેથી પોતાના લગન, તેઓ ગમે તેટલો
લાંબો વખત મુલતવી રાખે તોથી તેવણનો તી-
રસ્કાર અને કેહર કાંઈથી દરજ્જે નરમ પડનાર
કે આજો થનાર નથી; અને જો, તેવણને તુજ-
કારીને તે પરણે તો તેવણ પોતાની ધમકીનો
બોલેબોલ પાળવાને ચુકે નહીં. એ બે વાતો
વિશેની તેની ખાત્રી તો જેવી બની શકે તેવી
મજબુત થઈ.

તેણે માન્યું કે મેહેરનો તેની તરફનો પ્યાર
સાચો અને કાયમ હતો; અને માત્ર જબરદસ્તી-
થીજ તેણી કાંઈ બીજી ગોઠવણ કયુલે તેવું હતું.
તે પોતે તો, તેનું જીગર કેહતું હતું કે, તેણીને
જેમ હદ વગર તેમજ સ્વાર્થ વગર ચાલતો હતો;
અને તેથી તેતો પોતે તદન ખુશી હતો કે તેણીના
પિતાની એકબી કોડીનો આશીયાબો રેલવા વગર,
પોતાની મેહેનતની રોટલી ખાઈને તેણીની સાથે
સંતોષમાં દાહડા ગુજરવા. પણ બીજી આગલી
પાછલી બાબદોની ચિંતાનું એક ત્રાસદાયક
લસ્કર, હવે તેની આંખો સામે આવી ઉભું. તે
હમણા જે કમાતો હતો ‘તેટલું’ તો તેઓના સં-
સારને માટે પુરતું થાય, પણ જો માઠાં બાયગે
તેની તંદરોસ્તી લથડે, અથવા બીજી કોઈ સખ-
બથી તે પોતાનો—પોતાની આએડીનો—અને
(જો ત્યારે થયું હોયતો) એક મોટા કુટુંબનો
નીભાવ કેવી રીતે કરી શકે ? અને ત્યારે તેઓના
અખત્યારમાંની હમણાંની નજીવી રકમની માયા
પુંજ કેટલા થોડા વખતમાં ધસડાઈ જાય ? અને
પછી તેઓનો વિચાર શું ?—એવી ભયાનક
ધાસ્તીઓમાં; તે ઉદાર અને ભલી અબળા, કે
જેણીનો પ્યાર તેણે મેળવ્યો હતો, તેણીને નાખ-
વાનો અંદેસો ઉપજતાંજ તેનું જીગર દબાઈ ગયું.
તેણે ધજીયું કે એક કાગળ તે મેહેર ઉપર લખે,

અથવા લખી શકે, કે જેમાં તેને તદ્દન હવે વીસારી દેઢને પોતાના પિતાનીજ વાગળી છ-અઘાને તામે થવાની તેણીને અરજ કરે. તેને એટલુંતો લાગ્યું કે તેને વિશે ફરીઆદ ઉઠાવાને રતનશા પાસે ખચીત ઘણાજ મોઝાં અને વજનદાર કારણો હતાં. તેણે વળી એવુંથી ચાલું કે તેવણની લાગણીઓ વિશે, અને જે કંઠાર ને કાઠણ શબ્દોમાં તેવણે તે લાગણીઓને માર્ગ આપ્યો હતો તે વિશેથી તે ઘટતી નાંખતી કરે; પણ બ્યારે તેવણને માલડેથી છુટલા કેટલાએક બોલો ઉપર તેનો વિચાર દોડ્યો, અને જે અત્યંત તીરસ્કારથી તેની તરફ વળેલુક સ્ત્રાવામાં આવી હતી તેનો ખ્યાલ તેને ઉપજ્યો, ત્યારેતો—જેટલું વધારે તે એ બાબત વિશે મનમાં લાવતો ગયો, તેટલો એક મરદ તરીકેનો તેને જ્ઞેસેસ વધારેને વધારે ઉજાગતો ગયો.

પણ તેજ વેળા ગરીબ બીચારી મેહર કેવું દુઃખ સહન કરતી હશે? તેણીની ઉપર કાણુ-જાણુ કેવો ઘાતકી અને જનથુકનો આઝાપ ગુજરતો હશે? તેણીથી તેનાજ જેવી હિંમતવાન અને માયાળુ હતી, અને તેથી બેકિના સ્વભાવમાં ઉપજેલું આ મળતાપણુ તેઓ વચ્ચેની માલ-ખતને વધારે-દસઘણી વધારે—ઘાટી કરતું હોય એમ તેને લાગ્યું. એવા અદેશાઓ ઉપજતાં તેનું દીલ જાણે એક ભટ્ટીજ હોય તેમ તપવા લાગ્યું.

પણ આખરે તેણે ડેરાવજ કીધો કે પેલું ધારેલું કાગળ લખ્યું, અને તે ડેરાવ તેજ રાતે તેણે અમલમાં આણ્યો.

રતનશાની પેહેડી પરથી, જેમ તેણે ધાર્યું હતું તેમ, તેને રજા તો અપાછજ નહીં; કેમકે મેરવાનજ વકીલે રતનશાને એમ સમજાવ્યા કે દીનશાને પોતાની નજર આગળ રાખવાથી તેની હીલચાલો બારીકીથી તપાસવાને તેને બની આવશે, તેમજ વળી, તે વકીલનેથી, રતનશાની તરફથી, સાથે સમજુતી કરવાની વારંવાર તક મળે પેહેડીમાંની દીનશાની નોકરી એવી તર-હની કે તેથી રતનશા સાથે અંગત વેહેવારમાં તેને કદી આવવું પડતું નહીં હતું; અને દેખાતી

રીતે તો, જે કદગી હાલતમાં તે આવી પડ્યો હતો તે વિશે, રતનશા અને તે પોતે શીવાય બાકી કાંઈ સ્થા જાણીતું નહીં હતું. આગળથી કરવામાં આવેલા એસારા મુજબ, વકીલે તો માલડેમાલડું મળીને તેમજ કાગળોથી દીનશાને સમજાવ્યાની બેહદ કાશેસેઝરી રાખી હતી; અને જે એક કાગળ રતનશાની સઘળી ચાકરી છતાં, મેહરે તેની ઉપર માકલી આપ્યું હતું તે વાંચી જોનાં તેને માલમ પડ્યું હતું કે તેણીના પિતાની તેણીની તરફની વર્તણુક વિશે જે ધારતી દીન-શાએ રાખી હતી તે ખરેખરી અને પાયદાર હતી. તેની સાથના સંબંધથી હાથ ઉઠાવાને દીન-શાએ તેણીને કીધેલી સુચના તેણીએ મોહોખત ભર્યા—ખુરસા સાથે નાકગુલ રાખી હતી. તેણીએ જાણ્યું કે જે દુઃખ તેણીની ઉપર પાડવામાં આવતું હતું તેથી તેણીનો ગુસ્સો ઓર વધારે ઉરફરાતો હતો, અને જે દીનશાની પોતાની મરજ પડે તો આએજ ઘડીએ તેણી, પોતાનાં ઘરમાંથી દુર ઘડને, તેની સાથે હંમેશ સુધીના પવિત્ર ગાંઠથી અંધાવાને રાજ હતી, એવુંથી તેણી લખવાને સુકી નહી. એવાં એવાં લખાણો વાંચવાથી ઘણીએક જોધ વગરની રાતે દીનશાને ગુજરવી પડી. મેહર તદ્દનજ તૈયાર અને રાજ હોય તોથી, તેણીની સાથે છુપાછુપ પરણવામાં દીનશાને બેહદ ધારતી સમાયલી જણાઈ. એવો એક હલકો અને નાલાયક ઉપાય અમલમાં લાવવાને વિચાર તેના પ્રમાણીક અને સાચાં મનથી તામોસ થયો નહી; અને તોથી, બીજે કીધો માર્ગ તેઓને માટે ઉઘાડો હતો? પેહેડીપરની તેની હાલતતો દાહાડે-દાહાડે ઘણીજ ભારી પાડનારી અને દુઃખ ઉપજવત્સરી થઈ જતી હતી. એટલુંતો હવે સઘળાઓને જાણીતું થયું કે, કાંઈથી સખયસર, તે પેહેડીનો વડો ભાગીઓ દીનશા તરફ અત્યંત સુગ અને બેદરકારીથી જોતો હતો; અને તેથી હવે એનું ખુદસ્તી પરી-ણામ એ નીપજ્યું કે, સાંના બીજા નોકરો અને ગુમાસ્તાઓ, જેઓ દરરોજ તેની સાથે કામકાજના સંબંધમાં આવતા હતા. તેઓ તેને તરેહ-વાર રસ્તે પીડા અને દેરાનગતી આપવા લાગ્યા.

આગળ કાંઈથી દાહાડે નહીં અપાયતું એટલું કામ હવે તેને દરરોજ કરવું પડતું હતું; અને ઘણી વેળા તેને સખત બોલો તેમજ દુષકાઓ અપાયા ઉપરાંત, તેની હીલચાલો તરફ શક્તી નજરથી રાખવામાં આવતી હતી. પણ તેના શેઠો અને વડાઓની તરફની એ ગેરવર્તણૂક, તેમજ તેના બરોબરીયા અને ઉતરતાઓની તરફની તોછડાઈ તરફ તે, એકજ સરખી ધીરજ ભરી અને મજબૂત ધીંકારથી જોતો ગયો; અને એવી તો સાવચેતીથી અને ચોકસાઈથી તે ચાલવા લાગ્યો, અને પોતાને માથે નખાયતું ગમે તેવું ગેરવાજબી અને ભારી કામથી એટલી ઉઘાટ, એટલી ખંત, અને એટલાંતો ખુશ મીઠા-જથી તે બચતો ગયો, કે તેથી તેના હલકા દુસ્મનો વધારેને વધારે હેરાન થતા ગયા. પણ બીચારો દીનશા? હજી સુધી રતનશાની પેહુડી પરની ચાકરીને કાંઈ વળગી રહ્યો હતો? કારણ કે તે હજી એવી કાંઈ ઉમેદમાં હતો કે પોતાની અતીથણી મલી ચાલથી રતનશાનાં હૈડાં પર કાંઈથી અસર કરવાને આખરે ફાવશે. પણ તે કેવી ખોટી ઉમેદ હતી !

મેહેરની હાલતથી, આગળ જણાવામાં આવ્યું છે તેમ, તે તેણીના પિતાને ત્યાં ખરેખરાં સંકટની અને આઝાબની હતી. દરરોજ તેણીને ઘડીમાં પડાવવામાં, તો ઘડીમાં ગોઠોથી ભરપુર કરવામાં આવતી હતી; અને તેણીની દરેક હીલ ચાલ, તેમજ તેણીનો દરેક દેખાવ એટલીતો બારીકીથી તપાસવામાં આવતો હતો કે, તેણી પોતાનેમાત્ર એક બંદીવાનજ માની શકે. રતનશા ઘણી વેળા, ઘણાજ યુરા અને હીણપરતી ભરેલા હેવાલો, દીનશાની ચાલચલણ વિશેના, તેણીને કાને પાડવાની કોશિસ કરતા હતા; પણ તે બનાવટો એટલી ખોટી હતી કે તેથી તેવણની ધારેલી નેમ સદનતર જમીનદોસ્ત થતી હતી. પોતાની માતાપિતાસંગતમાં મેહેરને થોડાંથી દીલાસો મળતો હતો, કેમકે તે બાઈએથી ઘણો વખત સુધીતો પોતાની દીકરીની ચાલ તરફ ઘણીજ નાપસંદગી દેખાડી હતી, તોપણ આખરે તેવણ સમજ્યાં હતાં, અને પોતાની દીકરીની તરફથી

રતનશાને સમજવાનીથી તેવણે કોશિસ કાઢી હતી. પણ એ કોશિસમાં તેવણ ફાવવા પામે તે અગાંતો લખવાના એક બીજા દુમકાએ તેવણની હીલચાલની અને બોલવાની શક્તિ તદ્દન ખુટી લીધી. એવા ભારે જરૂરના વખતમાં પોતાની માતાની વધી પડેલી બીમારીથી લાગેલા ઘટકાએ મેહેર તદ્દનજ નીરાસ બની, અને તેની અસરથી બે ત્રણ અઠવાડિયાં તેણીએ સખત તાવની માંદગીમાં પોતાનાજ ઓરડામાં ગુજ્યાં. પણ એવી સંસારી મુશીબતોએથી રતનશાનું હજાર પીગળવાને બદલે ઓર વધારે કુરબાન્યું, અને દીનશા તરફના તેવણના ધીંકારને ઓર વધારો; કેમકે તેવણ એમજ માનતા હતા કે દીનશાએજ તેવણનાં સંસારી શુભમા ખત્રલ ઉપજાવી હતી. અને તેવણની સકંઈ વડાલી ઉમેદો અને ઇચ્છાઓને ખરબાદ કાઢી હતી.

ઉકરજ નાણાવડી તો એ સઘળો વખત રતનશાને તાડ પર ચઢાવાનું જરૂરજ રાખતો હતો, અને તેવણ સાથે લગભગ દરરોજનો જમનારો સાથી તે હવે થયો હતો; તેથી આખરે, આ બુદ્ધીદીન લખાપતી પાસથી નાણાંની એક ગંજા-વર રકમ ઉઝીની લેવામાંથી તે નીષ્ફળ થયો નહીં. રતનશાએ ઉકરજને, દીનશા અને મેહેર વચ્ચેની સઘળી બીનાથી વાકેફ કીધો હતો; અને તે શેડીઓ, તેવણનું મન તેના નળા હરીફ તરફ વધારે ઉસકેરવાને પોતાની ફરજ સમજે, એમાતો અલખતાં તેનો પોતાનોજ સ્વાર્થ સમાયજો હતો. તેથી હવે આ બંનેની જોડી ઘણી વેળા વિચાર કરવામાં રોકાઈ, કે પેહુડી પરના આ “ભાડૂતી ચાકર” ના ફાંકા અને પત્રાઓ અંત લાવવા માટે શું ચાકસ ઉપાય લેવો. એક ચક્રમાતીક બનાવે આખરે એવો એક નાપાક અને દગાભર્યો ઉપાય તેઓનાં ધ્યાનમાં બેસાડ્યો, કે આપણે દીનશા તેનો ભોગ થઈ પડ્યો.

પોતાનું બેપારનું ભોણું ખાદ્યને, એક દિવસે જ્યારે દીનશા પાછો ફર્યો ત્યારે કાંઈ અસાધારણ બનાવ બન્યો હોય એવાં ચીન્હો તેને ત્યાં જણાયાં. કોઈ તેની સાથે બોલ્યું નહીં; સઘળાઓ તેની તરફ શક અને ધારતીથી જોતા

દીશ્યા. તે પોતાની પાઘડી કાઢીને હજીતો બેસવા પામે તેવામાં એક સંધેસો તેને મળ્યો કે રતનશા શેઠ તેને તુરતજ પોતાના ઓરડામાં બોલાવે છે. થોડીક અન્યથા સાથે તે ત્યાં ગયો; અને જ્યારે તે ઓરડામાં, સઘળા ભાગીયાઓને, તેમજ વડા કારકુનને તેમજ પેહેડીના વકીલને, અને એકુબે પારકાઓને ઉભેલા તેને જોયા, ત્યારે તે વધારે અજબ થયો. ઓરડામાં પગ મુકી, તે બારણુંથી બંધ કરવા પામે તે અગાઉ રતનશાએ તેની તરફ આંગળી દેખાડી એક અનન્યો પારસી, જે પોતાના સાદા પોશાકમાં આવેલો એક પોલીસ અમલદાર હતો, તેને કહ્યું— “આએ તમારો બંધવો છે—કેદ પકડો એને !”

“ તામે થાઓ ભદ્ર,—તમે માહરા બંધવા છો ! ” પેલો પારસી તેની પાસે આવીને તેના ડગલાના કાઝર વડે તેને મજબુત પકડતો બોલ્યો. અને તેના સાથીએ તુરત પોતાના ગળવામાં છુપાવેલી એક ન્હાની બેડી બાહર કાઢી. રતનશાને મોહડેના હેબતાવનારા બોલો તેને કાને પડતાંજ દીનશા તો એ ત્રણ ડગલાં પાછળ લથડ્યો, અને પેલા અમલદારે જે તેણે પકડ્યો નહીં હતો તો તે નીચે પડીથી જતે તેવો દીશ્યો. જાણે મોહાતનોજ શીકાસ તેના ચેહેરા ઉપર ફરી વળ્યો. એકુબે ઘડી સુધી તો તેનેથી બોલાયુંજ નહીં.

“ જરા પાણી લાવો પીવાનું, ” કુંવરજી નામનો એક ભાગીઓ તેનો એવો ફીકાસ અને એવી બેફામ હાલત જોઈને બોલી ઉઠ્યો. પણ થોડાજ વારમાં, એવી કસી મદદ લીધા વિના દીનશા પાછો સાવધ બન્યો. પાણીનું ગલાસ તેના હોઠ આગળ લાવનારો પેલા અમલદારનો હાથ ખીસાડી દધ, તે હવે જોશમાં બોલ્યો— એટલે શું, શેઠ? આવી રીતે મને બંધવો કરવાનું કારણ શું છે? ” તેણે રતનશા તરફ જોઈને કહ્યું, “શું તોહમત માહરી ઉપર મુકાયું છે?”

“ તમારા શેઠાનો પૈસો લુચ્ચાઈથી વાપરી ખાવાનું, ” પેલો વકીલ જે એક હીંદુ હતો તે બોલ્યો. આ સાંભળતાંજ દીનશા એ એક કમ-ફાટની નગર તેની તરફ ફેંકી, અને થોડીક

ઘડી સુધી તેની તરફ ચુપકાદીથી જોતો ઉભો રહી, અંતે તે પેલા પોલીસમેનોના હાથમાં બે-ફામ હાલતે તુડી પડ્યો. તે પાછો સાંજે થયો એટલે બે કલાકમાં તો તેને કોટની પોલીસમાં લેઈ જવામાં આવ્યો ત્યાં તેજ વખતે રતનશાથી પેલા હિંદુ વકીલને અને બેત્રણ મેહેતાઓને સાથે લેઈ એક અંગ્રેજ માલશ્રેષ્ઠ સામે દીનશા ઉપરનો વાંક જાહેર કરવા ગયા. દીનશાનેથી તુરત પી-જરામાં ઉભો કરવામાં આવ્યો, કે જ્યાં તે, ફીક્કે ચેહેરે, પણ શાંતપણું અને ધીરજ જાળવીને, પોતાના નીરદોશપણું પર મુસ્તાક રેહી, રતનશા તરફ તીક્ષ્ણ અને બારીક આંખો ફેંકતો ઉભો. પોતાના સામે મુકાયેલો વાંક તેણે એક બોલથી બોલવા વિના સાંભળ્યો. ફરીઆદનામાં એવું જણાવામાં આવ્યું હતું કે, કેટલોક વખત થયો રતનશાની પેહેડીને એવો શક ઉપજ્યો હતો કે તેઓના ખાતામાંનો કોઈ માણસ ત્યાંના નાણાનો ગેરઉપયોગ કરતો હતો. એ શક આખરે બંધવા ઉપર મજબુત થયો હતો; અને તેથી આખો વખતસુધી તેની તરફ મજબુત તપાસ રાખીને તે દીવસે સકારે તેને પોતાનું ખાણું ખાઈ આવવા મોકલવામાં આવ્યો હતો. તેના ગયા બાદ તેની ડેસ્ક તુરતજ ઉંઘાડીને તપાસવામાં આવી હતી, અને અગાઉથી કરી રાખેલી નીશાનીઓવાળી દશદશ રૂપીઆની પાંચ નોટો અલગતુ કાગળોના ચોડા હેઠળ છુપાવેલી, ત્યાંથી મળી આવી હતી. વળી ઘણી વેળા અગાઉથી તેના હાથમાં નોટોના કકડા જોવામાં આવ્યા હતા કે જે છુપાવાની તજવીજ કરતો તે માત્રમ પડતો હતો. વળી એજ પેહેડીમાંનો એક બીજો ગુમાસ્તો, જે હમણા એવાજ એક અપરાધ સાથે કેદખાનુ ભોગવતો હતો, તેની સાથે આએ બંધવો ઘણી મજબુત મીત્રાચારીમાં રહેલો જણાયો હતો. એ રીતની ઘણીજ મોટી રકમની ઉચાપતએ પેહેડીમાં થયેલી જણાઈ હતી; અને વળી તેજ દાહાડે સવારે એક મેહેતાએ જ્યારે થોડાક રૂપીઆ દીનશા પાસે ઉછીના માગ્યા ત્યારે તેણે એવો જવાબ દીધો હતો કે તેની પાસે દશ રૂપીઆઓ

બાકી રહેલા નથી.— એ સઘળું, અને બીજી બી કંટલુંક દીનશાએ મુગે મોહડે સાંભળ્યું.

“કેમ સાહેબ, ” મેજસ્ટ્રેટ દીનશાને અંગ્રેજ માંજ પુછ્યું, “આએ એવાં ગંભીર તોહમત વિશે તમારે શું કહેવું છે ?”

“કેહવું! મને શું કહેવાનું હોય ત્યારે, તમે શું આએ તોહમતને માનો છો સાહેબ ?” દીનશાએ પોતાની ખુદરતી બોળાઈથી એવો સવાલ પુછ્યો.

“તમે શું ના પાડો છો, આ તોહમત ?”

“હા, હું ના પાડું છું! મજબુતીથી, ચોક્કસ-પણથી, અને ભાર મુકીને હું કહું છું કે એ તોહમત સદનતર ખોટું છે! હું માહરા શેઠોની ચોરી કરું! એ કેવું ખેલુદું છે! સાહેબ, એઓ પોતે જાણે છે કે એ નહીંજ બની શકે તેવું છે!”

“તમે સાબેત કરી શકસો કે આએ તોહમત જુદું છે?” મેજસ્ટ્રેટ ધીરજથી પુછ્યું, “જે ફરીઆદનામું હાં સોગંદ ઉપર જાહેર કરવામાં આવ્યું છે તે ના પાડવાને અથવા તેનો ખુલાસો આપવાને તમે શક્તીવાન છો?” દીનશા તો ગુંચવાયસો જવો થઈ તેની તરફ જોતોજ રહ્યો. “તમે સાંભળો છો કે નહીં?” મેજસ્ટ્રેટ સખતાઈથી પુછ્યું. “પણ વળી તમે હમણાંને હમણાંજ બોલવાને બી ખંધાયલા નથી; માટે જો તમે તૈયાર નહીં હો તો, કાંઈ આવડું અવળું બોલીને નાહકના વાંકમાં નહીં આવવાની હું તમને સલાહ આપું છું.” હજી દીનશા તો કંઈજ બોલ્યો નહીં. “જો તમે ખુલાસો કરવાને હમણાં તૈયાર નહીં હો તો, પાછા તમને કેદમાંજ રાખવાને બદલે, જમીન ઉપર એક અઠવાડીયાં સુધી છોડવાને હું રાજી છું.”

“મને તમે કેદમાં રાખો, સાહેબ ?” ગુંચવાયલા તેમજ ગુસ્સે થયલા દેખાવે દીનશાએ પાછો સર્વોલ ક્ષેપો, “કાંય ? જેટલા તમો તેટલોજ હું બી બેગુનાહ છું સાહેબ ?”

“ત્યારે તો જે પાંચ નોટો આજે તમારી ડેસ્કમાંથી નીકળી તેનો સેહેલાઈથી ખુલાસો કરવાને તમે શક્તીવાન થશો—”

“તે વાત હું તદનજ જુદી ગણું છું!” દીનશા બોલ્યો, “એ નોટો માહરી ડેસ્કમાંથી નીકળી શકેજ નહીં; કેમકે પગાર મને ઘણા દાહાડાનો મળી ચુકેસો હોવાથી હમણા માહરી પાસે પચીશ રૂપીઆબી મુકેલીથી બાકી રહ્યા હોય.”

“પણ એ વાત તો હયાં સોગંદ ઉપર જાણ્યામાં આવી છે તમે સાંભળ્યા હશે તે સોગંદ. એઓ કેહછે કે એ નોટો મળી હતી ડેસ્કમાંથી હાં ઉભા છે તેના શાહેદીઓ, તમને ગમે તો સવાલ કરો એઓને. પણ એ વાત સોગંદ ખાધને તો એઓએ નક્કીજ જણાવી છે.”

એટલું સાંભળતાંવાર, જાણે એક વીજળીઃ આંચકા લાગ્યો હોય તેમ ચોકીને દીનશા ખુબ પાડી બોલ્યો— “ત્યારે તો હું સમજું છું બધું! એ બોદા! હું સમજ્યો હવે બરાબર! એ નોટો જાણીનેછેને કોઈએ મુકેલી હોવી જોઈએ! માહરો નાશ કરવા માટે જાણીનેછેને કોઈએ એ કાવત્રું રચ્યું છે!” હવે તે એકદમ રતનશા તરફ ફર્યો, અને ઘણીજ બારીક નજર તેની ઉપર ટીકેલી રાખી, સેજ નહાના સાદે બોલ્યો કે— “ઓ, ખુદા! આએ તાહરું કામ છે!” હાં, તે પોતા ઉપર ગુજરેલી સઘળી વાત જાહેર કરવાની અણી ઉપર આવ્યો, પણ બીજીજ પળે, તે ખુદાની દીકરીનો વિચાર તેને ઉપજતાં તેનું મોહડું સીવાઈ ગયું. “સાહેબ, ” તે પાછો મેજસ્ટ્રેટ બણી જોઈને બોલ્યો, “ખુદા માહરો સાહેદ છે કે આએ માહપાખી અપરાધનો હું બે ગુનાહ છું! એક કાવત્રાનો ફક્ત હું ભોગ થયો છું જે તમારાં ધ્યાનમાં આવે તે તમે કરો. માહરા બોદા ઉપર માહરો ઇતખાર છે, બીજી કોઈ પર નથી ?”

તેનું બાજેલું સાંભળીને, તેમજ તેની બોલવાની ઢપ જોઈને મેજસ્ટ્રેટ અજબ રહ્યો. પોતાની ખુરસીપર અટ્ટેલી બેસીને થોડો વાર વિચાર કીધા બાદ તે બોલ્યો— “બંધવાને હાલ તુરત કેદમાં મોકલવાની જરૂર હાલમાં મને દીસતી નથી. કદાચ થોડા દાહાડા પછી પુરતી સાહેદી સાંભળ્યાથી હું તેમ કરવાનો હુકમ આપીશ. હાલ તુરત તો,

બંધવા, આઠ દિવસની મેહેતલ પર તુને છુટા મુકવામાં આવે છે.”

આઠ દિવસ વીતી ગયા. દીનશાવાળો મુકરદમે સાંભળવામાં આવ્યો, અને એમ બે ત્રણ વાર સંભળાયા પછી આ નિર્દોષ ગુમાસ્તાનું નામ માજીસ્ટ્રેટે અપરાધીઓનું છાંડણ કરનારી ‘સેશન કોર્ટ’માં તપાસને માટે નોંધ્યું. અને બીજેજ દિવસે, તેના મુકરદમાનો હેવાલ વર્તમાનપત્રોમાં નીચે મુજબ જાહેર થયો—

“નાણા ઉત્થાપત કરવાના અપરાધ માટે એક જુવાન પારસી ગુમાસ્તાનું સેશનમાં નોંધાયું:—‘મોતીસાને નામે અત્રે ચાલતી એક જાણીતી મોટી પેહેડીપરથી ચોકસ નાણાની રકમો ઉત્થાપત કરવાના અથવા તે ચોરીને પોતાના ઉપયોગમાં લેવાના અપરાધો દીનશા બેહરામજી મેહેતાજી નામના જે પારસી જવાનની તપાસ કોર્ટની પોલીસ કોર્ટમાં થોડા દિવસ થયા ચાલતી હતી, તે પારસીનું નામ ગદકાલે મીઠું ન્યુટન મેજીસ્ટ્રેટે, આવતા દોઢ મહિના પછી બેસનારી અપરાધીઓનું છાંડણ કરનારી સેશનમાં નોંધ્યું છે. એજ પેહેડીમાં કીધેલા એજ કીસમના અપરાધને માટે જે હીંદુ ગુમાસ્તો હમણું કેદખાનું સેવે છે તેની સાથે આ પારસી બંધવાને ઘણી ઘાડી મિત્રાઈ હતી એવી વાત જાહેરમાં આવી છે. એ જવાન પારસી, હમોએ સાંભળ્યું છે તે મુજબ, ઘણી સારી ખુનીઆદનો અને સરસ કેળવણી ધરાવનારો છે. તેની વર્તણૂક અને દેખાવ પરથી જાણે તે એવો અપરાધ કરવાને શક્તીવાન હોયજ નહી તેવો દેખાય છે. બ્યારે ફરીઆદનામુ તેને વાંચી સંભળાવામાં આવ્યું ત્યારે તે તદનજ કમકમતો જણાયો હતો અને ઘણીજ મજાબુત અને અસરકારક રીતે પોતાનું નિર્દોષપણ જાહેર કરી તેણે વળી એવુંબી જણાવ્યું હતું કે માત્ર એક કાવત્રાનો તે ભોગ થયો છે. મેજીસ્ટ્રેટે પુછેલા એક સવાલના જવાબમાં ‘મોતીસાની પેહેડી’ના એક ભાગીઆએ જણાવ્યું હતું કે આ વાંકબંધવા ઉપર મુકવામાં આવ્યો તે વખત સુધી તો આ જવાન ગુમાસ્તાની વર્તણૂક ઘણી સરસ અને વગર વાંધાની ચાલુ રહી હતી.”

એવી ખબરવાળું વર્તમાનપત્ર તેજ દીને સાંજે મેહેરની આયાની મારફતે તેણીના ઓરડામાંની ટેબલ ઉપર મુકાવામાં આવ્યું, અને આપડા દીનશાની ભયભરેલી હાલતની વીગત એ મુજબ તેણીએ પેહેલવેહેલી જાણી. તે જાણ વાંચીને પુર કરવાની ઘડીએજ, તેણી કુદકો મારી ઉઠી, અને તેણીને બાહર જતી અટકાવા આવેલી આયાને એક બાળુ હડસેલી દેધ, પેલું વર્તમાન પત્ર પોતાના હાથમાંજ પકડેલું રાખી, જંગલી જેવી થઇને દાદરપરથી ઉતરી, પોતાના પિતાના જમવાના ઓરડામાં તેણી ધસી ગઇ, કે જ્યાં રતનશા એકલાજ એક ‘ધઝી-ચેર’ પર અલેટાઇને પડ્યા હતા. બારણા આગળથી જાણે એકજ કુદકો માર્યો હોય તેવી ઝડપથી તેવણની સામે ઉભી રેહી, જોસ્સાથી બારીક થયલા અવાજે તેણીએ ખુમ પાડી—“બાવાજી, આએ શું? દીનશાએ તમારી ચોરી કીધી! દીનશા બંદીખાને! એક નીચ ચોરની હાલતે! આએ શું છપાયું છાં?” પેલાં પત્ર ઉપર પોતાનો હાથ અફળતી તેણી બોલી, “એ શું ખરી વાત છે? ને તમે તેની ઉપર એ તોહમત મુકનારા? અરરર, નહીં—નહીં! એમ કદીબી થાય નહીં!” તેણી, એક ઘેલી ને હાજતાં જહનુનથી, બોલવા લાગી, “એમ નહીં થાય! બાવાજી, એમ થાયજ નહીં! અરર બાવા, જરા તો શરમાઓ! અરે કેવી શરમ—કેવી હીનપસ્તી! બાવા જરા શરમાઓ! તે એકલો,—તેને બાપ નહીં,—તેની માય નહીં! બધાંજ મરી ગયલાં! કોઇ તેને બચાવનાર નહીં! કોઇ ચાહનાર નહીં! બસ હું એકલીજ!”—એટલા છેલ્લા બોલો, પોતાની યુગળાતી છાતીમાંથી જેમ તેમ બાહર પાડી, એક ધીમાં ડચકાં સાથે બેસુધ થઇ, તેણી બોય ઉપર પટકાઇ પડી.

મેહેર બોલતી ગઇ તે સઘળો વખત રતનશા હેખતેલા અને ગભરાયેલા પોતાની ખુરશી ઉપર જાણે દબાઇજ રહ્યા; તેવનને એમજ જાણે લાગ્યું કે એક કોઇમંદ ફરેસ્તો અણચીતો આવીને તેવનનાં પાપી મનના એકાંત વાસમાં તેવનને ઝપકાવે છે; અને બેસુધ હાલતે

તેવનની દીકરી જમીન ઉપર તુટી પડી ત્યારેથી કેટલીક ઘડી સુધી તેવનમાં એટલી શક્તી નહીં હતી કે પોતાની ખુરસીપરથી ઉઠીને તેણીની મદદે દોડે. વળી ત્યાર પછી એવેળી એક કમકમાત ભરેલો શક તેવનનાં મનમાં ઉપજ્યો કે રખેને તેણીનું મગજ તદન ખીસી ગયું હોય, અને તેથી બીજો દોડેક કલાકનો વખતતો તેવનને હદવગરના ત્રાસમાં ગુન્નરવો પડ્યો. પણ મેહરની માવજતને માટે બોલાવેલાં તબીબે જ્યારે તેવનને ધીરજ આપી કે મેહરનાં મગજની હાલત વિશે કસીબી ધાસ્તી રાખવાનું તેવનને કારણ નહીં હતું અને તેણી માત્ર એક સખત બેસુધીમાંજ પડી હતી ત્યારેજ તેવન જરા સાંત પડયા, અને તુરતજ પોતાની ગાડી જોડાવાનો હુકમ આપી મારતે ધોડે તેવન પેલા હીંદુ વકીલની આસીસમાં દોડી ગયા, અને ત્યાં તેને કેહેવા લાગ્યા કે કાંઈબી કરીને દીનશાનો એકદમ છુટકારો થાય તેવું કરવું. પણ તેતો અલબત્તાં નહીંજ બની શકે તેવું હતું; અને દીનશાને હવે છોડી મુકવાનું કામ રાણીથીબી બની શકે નહીં એમ જ્યારે તે વકીલે તેવનને જણાવ્યું ત્યારેતો તેવન ત્રાસથી જાણે જડ બની ગયા. એટલુંતો હવે ચોકસજ હતું કે દીનશાને બીજો દોઢ મહીનો સુધી કેદખાતુ ભોગવવું જોઈએ અને પછી સેસન કોર્ટની હજુરમાં નાણાં ઉચાપત કરનારા એક ગુનેહગારની હાલતે ઉભું રહેવું જોઈએ. અને તે વેળા, પેલા વકીલે જણાવ્યું કે, માત્ર બેજ રસ્તા રતનશાને માટે ખુલા હતા, એકતો કોર્ટમાં બીલકુલ જવુંજ નહીં અને દીનશાનો ચુકાદો જુરીની અને ન્યાયધીસની મુનસફી ઉપર શોંધવો, અથવા બીજોતો એ હતો કે ભર દરબારમાં હાજર થઈ ખોલું જણાવવું કે દીનશા ઉપરતુ તોહુમત ખેંચી લેવામાં આવેછે, કારણ કે તે તોહુમત તદનજ લુલથી મુકવામાં આવ્યું હતું. પણ એ બેઉ બાબદોમાંથી, જે દીનશા તદનજ ખરેખરે નીરદોશ હોયતો, તે રતનશાની સામે પોતાની આબરૂને હીણું લગાડવાની ફર્યાદી લાવી શકે, અને તેવનની તર-

ફથી મુકવામાં આવેલાં પાયા વગરનાં તોહુમતથી જે હીણપસ્તી, ધાસ્તી, અને નુકશાનને તેને તાબે થવું પડ્યું હતું તેના બદલામાં મોટી—ઘણી મોટી—રકમની ગુનેહગારી તે માગી શકે અને મેલવી શકે; અથવા એટલુંજ નહીં પણ જે તે ચાહેતો મોતીવાલાની પેહેડીના સઘળા ભાગીયાઓનેથી તે પોતાની ફર્યાદીના સપાટામા સપડાવીને કોર્ટની દેવડીએ ચઢાવી શકે.”

“પણ,” પોતાને માથે આવેલા આ બેખમની વાત સાંભલીને ત્રાશ પામેલા રતનશા હવે બોલ્યા, “તે માહરી ઉપર ફર્યાદી લાવે ત્યાં સુધી હું ખોટી થવાનોજ નથી—જેથી રકમ તે માગે તે તેને તુરત આપી દેવાને હું તૈયાર છું, ને તેથી જે ઘડી તે કેદખાનામાંથી બહાર આવે તે ઘડીએ.”

“બેઅદબી માફ છે રતનશા શેઠ,” વકીલ બોલ્યો, “પણ એટલું બધું કરવાની તમુને જરૂર શું છે?”

“કાંઈ ઘણુંજ અગતના બનાવો જે માહરાં ઘરમાં હમણાં બન્યા તેને લીધે મને માહરો વિચાર ફરવો પડ્યોછે, વાસ્તે જે ઘડી એ માગે તેજ ઘડીએ એને ગમે તેટલી રકમ આપવાને હું તૈયાર છું.”

“પણ જે એ જુવાન માણસ તુમાબી ને મગરૂબ હશે, ને પોતાનાં નીરદોશપણાં વિશે તેની ખાત્રી હોવાથી જે તે મોટાઈ મેલવવા માગતો હશે તો, પોતાની આબરૂ મોટી કીમતની વિચારીને તેનો જવાબ દેવા તમુને પાછા કોર્ટમાંજ ઉભા રહેવાની ફરજ પાડશે. ખચીત, હું જે એની જગ્યાએ હાંઉંતો એમજ કરું.”

“તમે કરો, તમેથી એમજ કરો નહીં વાર” રતનશા ચીડમાં આવીને બોલ્યા, અને પરશે વાતાં મોટાં ટીપાં તેવનનાં કપાલ ઉપર પુટી નીકળ્યાં.

“ખચીત—ખચીત—હુંતો એમજ કરું; પણ હવે તે વાત જવાજ દીઓની. એ વિશેતો બીજો કોઈ માર્ગ તો મને હમણાં સુજતો નથી.”

“ત્યારે તો નાખો એને જોહાનમમા!” હવે જીવપર આવીને રતનશા ખુમ પાડી બોલ્યા. “કરવા દેઓ એને જે એનેથી થાય તે ! તે માહર કીધેલું કંઈખી જાણી શકવાનો નથી.

“શું શેઠ?” વકીલે અજબ થઈને પુછ્યું. કેમકે દીનશા સામે રચાયલાં ટરકત વિશે ઉકરજી નાણાવતી અને રતનશા પોતે એ શીવાય બીજો કોઈખી જાણીતો હતો નહીં. “તમારું કીધેલું તે કાંઈ જાણવાનો નથી ! એ તમે શું બોલો છો શેઠ? જરા સમજ તો પાડો.”

“નહી-ન-ન-હી હું તો એ-એમ-” રતનશા હવે ગુંચવાડાથી લાલ થતા બોલ્યા, અને કાંઈ બોલો એવા બમડીને ત્યાંથી વીદાય થયા કે જે તેવન પોતે તેમજ તે વકીલખી સમજી શકે નહીં.

પણ પેલા ચગોર વકીલનાં મનમાં રતનશાનાં આ બેઠી બોલવાથી કાંઈ શક ઊપજવા વગર રહ્યોજ નહીં, અને ન્યારે દીનશા જે બોલો પોલીસ કોર્ટમાં બોલ્યો હતો તે બોલો સાથે તેને રતનશાના હમણાના બોલો જોડ્યા ત્યારે તો તેના શકને મજબુતી મળવા વીણા રેહી શકી નહીં. પણ તે શયાણો માણસ હતો, અને પોતાના સવાલો લખાવાની ન્યારે તેને કાંઈ ખાસ અગત નહીં જોઈ ત્યારે તેને તે કેસ જેમ હતો તેમજ રેહવા દેવાનું ધટતું વીચાર્યું.

છ અઠવાડીયાં સુધી બાપડો દીનશા એક ગુનેહગારની હાલતે પોતાની તપાસને માટે ખોટી થતો કેદખાનામાં પડી રહ્યો. તેટલા વખતમાં તેનાં મનને ઉપજેલા કલહનું બયાન કાણુથી થાય? પોતે એખુ અને જાયા પ્રકારનું પ્રામાણીકપણું ધરાવે છે એવું જાણનારો આ માણસ જેને કોઈ માણવીનું ખુર કરવાનો ખ્યાલ વતીક કીધેલો નહીં—જેને માત્ર સખત હાજતેજ એવી હાલતમાં લાવી નાખેલો કે જેમાં તે રતનશા જેવા એક ધણીનાં કપટનો ભોગ થવા પામે—જે, તેને ચાહનારાં માત્ર એકજ કોમળ જીગર સીવાય, દુનિયામાં તદન નાચાર અને નાવારેસ રેહેલો—જેનું પોપણ

તેની દરરોજની મેહેનત ઉપર ફક્ત આવીને ટકેલું—અને જેને અસાર લગન પોતાનો નીભાવ તરેહવાર દુઃખો અને નીરાશીઓ ખમીને બપકાથી તો નહીં પણ આખરથી કીધેલો—તેજ માણસ હમણાં કેદખાનાની અંધારી ઓરડીમાં ઝુકતો બેઠો હતો, અને કમકમાત સાથે તે દીવશ તરફ જોતો હતો કે ન્યારે બેહોરમતી સાથે તે કોર્ટમાં ધસડવાનો હતો, અને જે જુદી શાખશીઓ ફતેહ પામે તો, પોતા ઉપર મેળાયલા ત્રાશદાંએક અપ્રાધનો ગુનેહગારખી બનવાનો હતો ! અને એ સવળું બેશક રતનશાનાં પોતાનાં કાવત્રાંથી થનાર હતું—કે જે તેની મેહેરનો પિતા થતો હતો ! અને વળી બનેતો માઠાં બાયગે તે તરીપારની જાય—પોતાનો મુલક બેહોરમતીથી હમેશ સુધી તજબી બચ—અને એક ઠગારા એક લુચ્ચા એક મહાપરધીમા ખપીને જોણીએ તેને એકવેળા અચંત ખ્યારથી ચાહાયો હતો તેણીનાં ધ્યાનમાંથી કંટાળા અને કમકમાત સાથે દુરથી કહડાય ! તેને ઠેરાવ કીધો કે કોઈખી રીતે મેહેર સાથે કાંઈખી સંધેસા ચલાવાની કોશેસ કરવી નહીં; પણ તે વખતને માટે મકનપણે ખોટી થતા બેસતું, કે જે વખત તે તદનજ નહાજતી પણ ખોલી અપકોર્ટી યાતો કલંક પામનાર હતો અને તેથી તદનજ દયાઈ જઈને નાશ થનાર હતો, કે યાતો તે તેના મુદ્દખ્યોને તેમને લાયકની મજબુત શીક્ષાએ પુગાડનર હતો, કે જેઓન કપટ અને પાપે તેની બરબાદી કરનારી આ ગોઠવણ રચી હતી. પોતાના બચાવને માટે તે શું પગલાં બરી શકે? તેના સાક્ષીઓ કોણ હતા? અને કીયો એવો નામાકીત ધારાનો હીમાયતી તેની તરફથી હાજર થનાર હતો કે જે તેની સામે સાક્ષી આપવા આવેલા જુદા ગવાહોનું ખોટાઈ પકડી કાંદીને તેના દુશમનોનું કાવત્રું પકડી કાઢે? હે ગરીબ છોકરા ! તાહરી મુશકેલીના હીગામમા તે કરીમ કીરતાર તને સહાય થજો—અને તાહરે છુટકારો કરજો !

દીનશાની હાલત વિશેની અચીતી ખબર મળતાંજ મેહેરને જે ઉશકેરણી થઇ હતી તેનું પરિણામ એક ધીમી પણ સખત તાવમાં આવ્યું હતું કે જે તાવે તેણીને એક પખવાડીયું સુધી ખીછાણે અડેલી રાખી હતી; અને જ્યારે તે વખત પછી તેણી પોતાના પિતાની પાસે પાછી આવી ત્યારે તેણીની બીમાર અને નબલી હાલત છતાંબી, તે તે કુર પિતા તેણીની તરફ આગલનાજ જેવી સખતાઇ અને જખરી દેખાડવાને ચુક્યો નહીં, કે જે જીલ્લા-તની સરખાત, જ્યારથી તેણીએ ઉકરજ નાનાવડીને વરવાને નાપાડી સારથી થઇ હતી. દીનપરદીન રતનશા તરેહવાર પતાવત અને સમજાવતથી તેણીને લલચાવાની પોતાની કો-શેશો જ્ઞરી રાખતા હતા, અને ઘણી વેળાતો ગાલો અને શ્રાપોથીબી તેણીને વધાવતા હતા; પણ તે શઘળું ફેકટ હતું, કેમકે જ્યારે એક દી ઉકરજએ પોતાને મોહડેથી તેણીને પુછીને તેણીનો “હાથ અને જગર” મેળવવાની માગણી કરીથી, ત્યારે એવાતો શાંત તીરશકાર સાથે તેણીએ તેને નામંજુર રાખ્યો કે જખમી થયલી તુંદઇ અને ઇતરાતના સઘળા ચતકાથી ઉપજેલો ગમ રતનશાના ઉશકેરાયલા કાનોમાં જઇને ખાલી કરવા શીવાય બીજે કસો છુટકો તેને રહેયો નહીં.

જે નામ તેણીની છાતી ઉપર કોતરાઇ રહ્યું હતું—શુતેલા કે જાગતા તેણીનાં સઘળા વિચારોમાં જે હરદમ હાજર હતું તે—દીનશાનું નામ—તેણીએ પોતાના હોટોથી કદીથી દુર થવા દીધું નહીં. તેણીનો પિતાબી વારે ઘડીએ તેને માટે બોલતો ગયો, પણ તે સઘળું બોલણું તેણીએ ઉદાસીથી, અને ઘણી વેળા તો ગુસ્સા ભરેલી ચુપકીદીથી સાંભળ્યું. તેણીનીતો ખાત્રીજ થવા લાગી કે દીનશાના કેદ થવાના સંબંધમાં તેણીના પિતાનીજ તરફથી કોઇ કીશમની નીચ ચુક્તી થયલી હોવી જોઇએ, અને તેથી જ્યારે રતનશાની સામે તેણી બેઠેલી હોય ત્યારે ધારતીનું લખલખુબી પોતાનાં આંગમાં ફેલાવું તેણી જેમતેમ અટકાવી શકતી

હતી. અને તે દુઃખી અને જીલ્લા પામેલા દીનશા તરફની તે પિતાની એવી વરતણકથી તેવણની દીકરી ઉપર તો જે અશર નીપજે તે એજ હોય કે તે તદન નીરદોશ અને નીશ-કલંક છેજ એવું જાણીને તેણી તેની તરફનો પોતાનો ખ્યાર બેવડો વધારે અને ઘાડો કરે—અને તે તેણીને માટે એવાં દુઃખોનો ભોગ બન્યોછે એવો વિચાર તેણીને ઉપજવાથી તેની શીકલ તેણીનાં મનની આંખો સામે હરદમ હાજર રહેવા પામે. અશર જે નીપજે તે એજ—બીજી શું?

આખરે દીનશાની તપાસને માટે નક્કી થયેલો દીવશ આવી પુગ્યો, અને નહીં દયામ એવી ઉશકેરણી અને ધુન્નરા સાથેજ રતનશા, ઉકરજ નાણાવતીને સાથે લેઇને પોતાની ગાડીમાં બેસી હાઇ કોર્ટ આગલ ઉતરી; પણ ત્યાં તે-ઓને મોડી સાંજ સુધી ખોટી રેહવું પડ્યું, કેમકે ખોટી સહી કરવાના વાંકને માટે તપાસતા એક બંધવાનો કેસ એટલો વખત ચાલ્યા કર્યો હતો. તે તપાસ પુરી થઇ તે વેળા રતનશા પોતાના ખેતાબી મીત્રની એલખ કોઇ બીજા સાથે કરાવામા રોકાયલા હોવાથી, સઘળી ગડબડ પુરી થવા બાદ જ્યારે તેવને પોતાની નજર પીંજરાં તરફ પાછી ફેંકી, કે જે પીંજર પેલા સખત સજ પામેલા બંધવાએ તુરતજ છોડેલું હતું, ત્યારે તેવનની નજરે દીનશાનો આકાર ત્યાં ઉભો રહેલો પડ્યો, કે જે ઘણા સોકાતુર એહેરા સાથે વિચારમાં ગરક થયેલો થોડાવાર અગાઉનો ત્યાં આવી ઉભો હતો. તે અતી ઘણો લેવાઇ ગયો હતો, અને રતનશાનું સખત હૈયુંબી તેવનના આ ભોગના બદલાઇ ગયલા દેખાવથી દુખ પામ્યા વગર રેહતે નહીં; કેમકે તે એટલો નબલોબી થયેલો હતો કે હમણાની આ નામોસી ભરેલી હાલતમાં તેનેથી સીધું ઉભુંબી રેહવાઇ શકતું નહીં હતું.

રતનશા તો તેના નીંદાશપણથી સારી રવેસે વાકેફ હતા, અને તેથી ઘડીભર જ્યારે દીનશાની સ્થીર પણ દલગીરી ભરેલી આંખો તેવનની આંખોને આવી મલી ત્યારે તેવનનું

આપું ગુનેહગાર દીલ સઘલું ઝનઝની રહ્યું. ઉકરજી નાણાવતીખી કાંઈ ઓછો ઉસકેરાયલો નહીં હતો, અને તેની સાથે તદન બેદરકાર દેખાવે વાત કરવાની તેને ઘણીખી કોશિસો કીધી પણ ફેકટ ! કોર્ટનું કામ શરૂ થતાંજ બંધવાએ પોતાને નીરદોશ જાહેર કીધો. દીનશા તરફથી કોઈ ધારાનો હિમાયતી રોકવામાં આવ્યો નહીં હતો. પણ માત્ર અરધા કલાકના અરસામાં જે કેટલીક સાક્ષીઓ લેવામાં આવી, અને તેમાં રતનશાએ પોતેખી ધુલું થયરીને જે કેટલાક બોલો હસવા જેવી રીતે કહ્યા, તે ઉપરથી તપાસ કરનારા ચંચળ નીયાયધીસે તુરત ચુકવ્યું કે બંધવાની વીરૂધ્ધ બંધ એવી એક તનખા ભારની સાક્ષીખી પડી નથી અને તેથી બંધવાને છોડી મુકાવનારી ‘વરડીક્ત’ લાવવા તેને જુરીનેખી સુચવ્યું. જુરીએખી તેમ તેજ ધડીએ કીધું, અને તે સાથે વળી પોતાનું એવુંખી એકમત જણાવ્યું ને બંધવા સામે મુકાયલો વાંક જેમ નાપાયદાર તેમજ કપટથી મુકાયલો હોય એવોખી દીશે છે.

“ત્યારે શું હું એમ સમજું માહરા લાર્ડ” જુરીનો ફેરમેન જુરીનું મત જણાવી રહ્યો ત્યારે દીનશાએ હીમતથી પુછ્યું, “કે હું અપકીર્તી અને અપમાનથી તદનજ મોકલો થઈને આ કોર્ટ છોડી જાઉં?”

“અચીત—એશક એમજ તમે જાઓ છો,” નીયાયધીસે જવાબ દીધો.

“અને જો હું ઘટતું વિચારું તો જેઓએ મને એક ખોટાં તોહમતથી હયાં ઉભા કરવાનું પાપી કાવતું રચીયું છે તેઓને જાંઘાડા પાડીને સજાએ પુગાડવા નીખી મને છુટ છે?” તેણે પાછું પુછ્યું.

“અલખતાં,” તે સાઉચેત જડજે જવાબ દીધો, “કોઈનીખી સામે પગલાં ભરવાની તમોને છુટ છે; એટલે કે, જે રીત તમે મને જણાવી તે રીતથી તેઓએ પાપી કામ કર્યું છે એવું જો તમે સાબેત કરો તો.”

દીનશાએ એ સાંભળીને રતનશા તરફ એક નજર એવી ફેંકી કે તેથી તેવનનું લોહી

તેવનનાં પાપી હૈડાંમાં જોશથી ઉલટ પુલટ થવા લાગ્યું, અને પછી કોર્ટને માનપુર્વક નમીને તે પેલી હીલપસ્તી ભરેલી જગા છોડી ગયો કે જે રોકવાની તેને એવી નાપાકીથી ફરજ પાડવામાં આવી હતી.

તેનો કેસ પુરો થયો ત્યારે તે દાખલ થતી રાતનો અંધકાર સેજસાજ ફેલાઈ ચુક્યો હતો, અને જ્યારે કોર્ટનાં મકાનમાંથી તો બાહર આવ્યો ત્યારે તો શું કરવું અને ક્યાં જવું તેના કાંઈ ચોક્કસ વિચાર વગર તે અમટોજ ચાલવા લાગ્યો. પણ આખરે તેની એકલી અને નાચાર હાલતનો વિચાર તેનાં મનમાં ઉપજ્યા વગર રહ્યો નહીં હવે તેનું શું થનાર હતું? તે નબલો અને થાકી ગયલો હતો, અને જાણે એવુંજ ધમ્મવાળી લાગ્યો કે તે રાતનો આરામ તો તે પોતાનાં કેદખાનાંવાલા ઓરડામાંજ લેતો તોખી હીક. એવા વિચારોમાં તે હતો, અને અને મેદાનને રસ્તેથી આગલ ચાલતો હતો તેવામાં કોઈ જુવાન અબજાનો આકાર ઝડપથી ચાલતો તેની સામે આવી ઉભો.

“દીનશા—માહરા ખ્યારા દીના.” મેહરનો અરધો દબાયલો અવાજ હવે તેને કાને પડ્યો, અને બીજી ઘડીએ પોતાના લાંબા કીધેલા હાથો સાથે તેણી તેની અડોઅડ આવી પુગી, “ત્યારે આખરે તમે છુટા થયા ખરા! પાપી-ઓની જલ્લમાંથી તમારો છુટકારો થયો ખરો! શુકર ખોદાના—શુકર ખોદાના! અરે! આપણે છેલ્લાં મલ્યાં ત્યાર પછી આપણી ઉપર શું શું વીલ્યું છે! કાંય દીના બોલતા કાંય નહીં માહરા સાથે? બાપના ગુનાહને માટે દીકરીને તજ દેવાનો તમારો વિચાર છે?”

દીનશાતો અચેતન જેવો થઈને તેણીની તરફ ટીકતોજ ચુપ ઉભો રહ્યો હતો. પછી—

“એ કોણ મેહેર!” એમ જાણે હજુખી માનતો નહીં હોય તેમ તે બળડ્યો.

“હા—હા! હુંજ છેઉં રતનશાની મેહેર— દીનશા તમારી ચાહેલી મેહેર. પણ ઓહો દીના, તમે કેવા બદલાઈ ગયાછો! કેવા લેવા-એલા—કેવા બીમાર, કેવા શીક્ષા તમે દીશોછો!

જાણે માહરેથી તો જોવાતાજ નથી !” એટલું બોલી, પોતાના બેઠ હાથો મોહમાં ઉપર દાખી દધ તે ધોધબધ રડી પડી.

“જાણે હુંતો માની શકતોજ નથી કે તું મેહેર હોય !” દીનશા બોલ્યો, “ પણ તાહરા બાવા, મેહેર, તાહરા પિતા ! તેવન જો તુને છાં જોશે તો શું વિચારશે ? માહરા જેવા એક કંગાલ સાથે વાત કરતાં શું તું સરમાતી નથી ? હું તો બંદીખાનું છોડીને હમણાંજ આવ્યો છું. ?”

“હું શરમાઉં ? દીના—માહરા દીના—મને રંજદા વધારે ના કરો ! તમારે ખાતર માહરં દીલ તદન તુટી ગયું છે ! તમારેથી તો નહીં, પણ પોતાનાં દીલનાં ને લોહીનાંઓથી મને સરમાવાનું છે. અરે ! એવને—માહરા બાવાબી બીજાઓની સુઝે એવા થાય !”

દીનશાએ હવે અણચીતી તેણીને પોતાના હાથોમાં લીધી, અને હદ વગરની મમતાથી તેણીને ધીરજ આપીને શાંત પાડવામાં તે રોકાયો.

તેણીના પિતાની ખારીલી આંખે તેણીને હમણા જોઈ હતો તો !

પોતાના ચાહેલા આશકને મલવા માટે આ હીમતવાન છોડી એવી એકાંત જગાપર એકલી આવીને ઉભી રહેવાનેબી અચકાઈ ન હતી, કેમકે તેણીને કાંઈ છુપી લાગણી થઈ હતી કે દીનશા—છુટી આવેલો દીનશા આખરે તેજ રસ્તો પકડવા વગર રહેશે નહીં. હવે તેણી અલંત જોશ સાથે તેને સમજવા લાગી કે તેણે તેજ ઘડીએ તેણીનાં ઘરમાં આવવું, તેણીના પિતાની સામે હીમતથી ઉભા રહેવું, અને જે હુકસાન તેને તેણે કીધું હતું તેનો બદલો તેની પાસેથી માગવો.

“હું ઉભી રહીશ તમારી પાસેજ દીનશા,” આ ઉશકેરાયેલી છોડી આગળ બોલી, “હું તમને કદીબી છોડનાર નથી—રતનશાને ગમે તો આપણ બન્નેને ઘેરમાંથી બાહર કાઢે ! મને તો હવે એ ઘેર તરફ તીરસ્કાર છુટાછે—જેમી ત્યાં છે તે સઘળી ચીજો તરફ હવે હું

બેદરકાર થઈ છું—સીવાય માહરી બલી, અને બોળી તે માય ! આવો દીનશા આવો—અને તમારં પાણી દેખાડો !” પણ દીનશાની વધારે સારી સમજે તેને એકદમ તેમ કરતાં અટકાવ્યો, અને તેથી ઘણીક મેહેનતે તેને મેહેરને એકલીજ પાછી પોતાને ઘેરે જવાને મનાવી. તેણે તુરતજ એક ગાડી બોલાવીને તેણીને તેમાં બેસાડી, અને પૈસાની એક કાથળી જે તેને આપવા માટે તેણીએ બારે બોહોશ કીધી હતી તે પાછી તેણીને સપુદ કરી, બીજેજ દીવસે તે તેણીને મળશે અથવા તેણીની ઉપર લખશે એવી મોહબત ભરી કબુલાત તેણીને આપી તેણે તેણીને વીદાય કરી.

જતાંવાર, પોતાની ગરહાજરીથી ઘરમાં શી કર ઉપજતી અને સોંધાસોંધ થતી તેણીએ જોઈ.

“ત્યારે તમારો ધારવેલો ભોગતો આખરે છુટીજ ગયો છે !” ઘરમાં દાખલ થતાં વાર પોતાનો પિતા, જેની પાસેથી ઉકરજ નાણુવતી તુરતનોજ ગયલો હતો, તેની સામે અણચીતી જઈને તેણી બોલી.

“ઓહો—મેહેર—મેહેરાં—માહરી મેહેરાં, તુંજ છે કે ?” એમ તેણીનો પેદર, દારમાં ચકચુર થયલો, અસ્થીર પગલાંએ તેણીની તરફ ચાલી આવતો બોલ્યો—“ આવ દીકરી એક કોટીતો કર ! તું કાંઈ—કાંઈ ગેઈતી ? હં બોલની, રાન બીલારો, તું કાંઈ ગેઈતી દીકરી ?”

“દીનશાને મળવા,” મેહેરે ઘણાજ મજબુત અવાજે ઉત્તર વાળ્યો, અને પોતાના પાસે આવતા પિતાથી તે બે ત્રણ પગલાં પાછી હતી.

“દીનશાને મળવા ! મળવા, દીનશાને !” તેવણ બોલ્યા, અને જાણે તે બીનાએ તેવનને સાવધ કીધા હોય તેમ હવે મક્કમ નજરે તેવન મેહેરને દીકવા લાગ્યા. “વારં, પછી, તેં મળીને શું કીધું ?”

બાવાજી, મારં લોહી માહરી નેશામાં વેહે ને તોબી એવું કામ કરવાનો તમે વિચાર કરો ત્યારે હવે શું રહ્યું ” અજબ જેવા જોશમાં આતી પોતાના હાથો લંબાવતી મેહેર બોલતી ગઈ. “તમે માહરા આપને તોબી

તેણી કમકમી, “ તમે એવા ગુનેહગાર—એક નીરદોષને તારાજ કરનારી જાત રાખનારા તમે ! બાવા જરાતો ખીલો ! તમે ચાહોય તમારી દીકરીને ? ને તે છતાંબી જો તમે એમ કીધું તો, હું કહુંય તે સાંભળો બાવાજી, કે જો તમારી રચના પાર પડી, હવે તો જે ધડીએ કાંઈ માઠી ખબર મલતે તેજ ધડીએ તમારી દીકરી તમારાં ઘેરમાં મુલેલી લ'બાધને પડતે ! અરે પણ હું શું આએ બધું બોલી ! ” એટલું બોલી પોતાના હાથોની તેણીએ કપાળ ઉપર દાબી દીધા; અને હાં હવે તેણીની સઘળી ઉસકેરણીનો અંત આવેલો જણાયો.

હવે ઉસકેરાવાની તેણીના પિતાની વારી આવી. તેણીનાં અણુચીંતા દાખલ થવાથી જે પેહેલે આંચકો રતનશાને લાગ્યો હતો તેની અસર હવે ગુમ થયેલી જણાઈ. તેવને આરણ આગળ જઈને તે બંધ કીધું.

“ એસ હાં મેહરી, ” તેવને ઘાટે અવાજે હુકમ કીધો, અને કોય તરફ પોતાની આંગલી દેખાડી. તેણી ગુપચુપ તે હુકમને તાબે થઈ.

“ હવે, બોલ છોકરી પેહેલ્લાં તો કેહ મને કે—તું છાકતી છે કે સાવધ છે ? તું ગેઇતી કાંહ ? તું કરતીતી-શું ? ” તેવને જહનુનમાં આવી પુછ્યું. મેહેર પોતાના હાથોમાં હવે મોહડું દાબીને રડવા લાગી.

“ બાવાજી, તમે મને દેવાની બનાવશો ! ” એમ તેણી બપડી.

“ ચાલ હવે એમ કાંય ! હવે તાહરા બધા ખુમબરાડા કાંહ દેકે થયા ? કેમ હવે ? મને વ-ધારે દબરાવાનું છોડી દીધું કે ? હવે રડવા તતરવા કેમ પડી ! તું શું તાહરા મનથી ચાહે પીતીતી, ” હવે મુક્કી કકડાવેલો પોતાનો હાથ તેણીની તરફ ભારે ક્રોધથી હીલવતા તેવન બોલ્યા, “ કે તે મને એવું કહ્યું કે દીનશા માહરાં કાવ-ત્રાનો એક ભોગ છે ! હાં બોલની ? રાન તર-કરી કુતરી ! રાન નીમખહરામ ડાકણ ! એમ રવતને બેશરમ પીશાય ! બોલની હવે ? તું કેહવા શું માંગેય ? ”

તેણીએ કરસોળી જવાબ દીધો નહીં, પણ

મોહડાં ઉપર પોતાના હાથો દાબેલા રાખીને બેસીજ રહી.

“ આહા ! હું શમજુય બરાબર, કે એ બધું શું છે ! હું જાણુંય કે તાહરી મતલબ શું છે ! હું જોલખુંય તુને બરાબર રાન ચશમચોર કાભા ! તું એમ ધારેય કે એવી રીતે મને દબ-રાવીને આએ હેવાન સાથે—આએ બીખારી સાથે—આએ ઠગારા સાથે પરણવાની મારી મ'જુરીઆત મેલવે ! હા—હા ! પણ હજી તું મને જોલખતી નથી પાકડો !, ખચીત, એ નાપાકો ! તમે બેઉએ માહરા જીવજ લેવાનો સંપ કીધેલોછો ! ” હાં તે પિતા જરા અટક્યો અને જહનુનથી જાણે ગુંગલાતો હોય તેવા શ્વાશો ચલાવા લાગ્યો. પણ તેની પુટરીતો ચુ-પજ બેશી રહી. “ પણ એટલું બધું માહરી વીરધ કરવાનું તુને કારણ શું મલ્યું હું શું એક બાપ દાખલ તુને ચાહતોતો નહીં ? ”

“ અરે હા—હા—હા ! ” મેહેર હવે રડતે અવાજે બોલતી ઉઠીને તેવનના પગ પાસે પડી “ બાવાજી, તમે મને ચાહીચતો ખરી ! ”

“ ત્યારે એવી ચાલ તું માહરી સાથે કાંય ચલાવેય ? ” તેવને હવે શેજ નરમ કીધેલા અવાજે પુછ્યું. “ મેહેર, તાહરી માય ઉપર શું મરવા શુતેલી નથી ? ને જો હું તુને તે મજ તેને, બેઉને ખોલી દેઉંતો પછી માહરં શું થાય ? તાહરા બાપને તું એમ ધીમે ધીમે મારે તેના કરતાં મારી નાખ તેને એકદમ ! અથવા નહીંતો તું મને દેવાનો કરવાજ માંગેય એટલે એકદમ કરી દેઇને મને મેડહાઉશમા મોકલી દે ! ચાલ, આવ મેહેર, દીકરી મેહેરા, ” તેવન હવે ધીમા અને ધુંજતા શાદે બોલ્યા, “ મને વચન આપ કે આએ કંગાલ પોરચા વિશે વધારે કંઈબી વિચાર તું કરશે નહીં ! ખાત્રી રાખજે, કે હજીબી એ માહરીપર કંઈ કીનો લેશેજ. ને પોતાથી બની શકેતું કંઈબી નુકશાન મને કરશેજ ! ખચીત આપણાં ઘેરની શહલા સંપજનો ભંગ કરવા જાણે નાપાક સેતાને પોતેજ એને માહરા રસ્તા પર મોકલી દીધોછે ! બ્યારે તુને તે ગમતોજ નથી, ત્યારે ઉકરજી

નાણાવતી સાથેની પરણવાની હું તને બોલોશ કરનાર નથી—ખચીત નહીં! એટલીતો વાત ખરી છે કે આટલાં બધાં વરસો થયાં માહરી ખાહેશ એવીજ હતી કે કોઇ ખેતાની વર સાથે તુને પરણાવીને સુખી કરું, ને મોટાઇ આપુ: પણ જ્યારે મારો લાવેલો ઉકરજી તુને પસંદજ નથી, ત્યારેતો, અસ હું તેનેની છોડી દેઉંચ! ને જો હું તેને છોડી દેઉંતો તુંની ડાહી થઇને પેલાને છોડી દેશે? ને તેથી આપણુ બધાંને ખુસી ને સુખી કરશે? એ પોચા કેવો તુને ન છાજતો છે! ખરું કહેઉંચ મેહેર કે એ ઘણાંજ ટીમલીયાં ખાનદાનથી ઉતરેલો છે! તું જાણેચ દીકરી, એનો આપ જુગાર રમીને, આખરે પોતાનુ ગળું કાપીને મુવો,” એમ રતનશા ધીમે સાદે બોલ્યા, અને તેજ ઘડી તેવનથી સેજ ધુજવા વગરખી રેહવાયું નહીં, કેમકે એક વખત આગળ, એવાજ બોલો તેવને દીનશાને કાને પાડ્યા હતા ત્યારે તેની ઉપર થયલી અસરનો દેખાવ પાછો તેવનને હમણા યાદ આવ્યો “જરા વિચારતો કર મેહેરાં દીકરી! મેં આટલા વરસોનો ખરડે પરસેવો ઉતારીને તાહરે ખાતર આટલી મોટી દોલત જમાવ કીધી, ને તોખી તું આવા એક ચોટા ને ઠગારા સાથે એક હલકા અપરાધી સાથે પરણવાની મરજી.”—

“બાવાજી,” મેહેર હવે અણચીતી તેવન તરફ જોતી ગંભીરાઇથી બોલી; “તમે જાણો છો તો ખરા કે એ સદનતર જુહું છે! તમુને ખખર છે કે તે છુટી ગયોછે—કે તે નીર-દોશ છે; તમુને ખચીત પેહેલ્લાંથીજ ખખર હતી કે તેની ઉપરતું તોહમત જુહું ઉભુ કાઢેલું છે!”

રતનસાએ તો હમણા ધાર્યું હતું કે તેવન પોતાની દીકરીનો ઠેરાવ ફેરવવામાં કાવી ચુક્યા છે, પણ પોતાને મેલેલી નીપજળતાની આ બોલી ગવાહી મેલવી તેવનની નીરાસી અને કમકમાતની હદ રહી નહીં! બેશથી પોતાના હોટા કરડી, તેવને તેણીના તરફ અત્યંત જહનુનથી જોયું, અને બોલવી રીતે તેવનનો ચેહેરો જહનુનથી કાજો બની ગયો. પોતાના હોટા આગલ આવેલી

એક ભયંકર ગાલ જેમ તેમ દાબી દેતા, અને દીનશાહની તરફેણની તેણીની સઘળી કાકલુ-દીઓ ઉપર પોતાના કાનો બેહેરા કરતા તેવન ઉઠ્યા, અને પોતાને ગળે મળજીતીથી વલ-ગેલી મેહેરના હાથો સખત જીલમથી ખીસાડી, તેવને તેણીની આયાને હાંક મારી.

તેવના ઘાડા અવાજની હાંક સાંભળી ગભરાયલા દેખાવે આયા તુરતજ ઓરડામાં દાખલ થઇ.

“લેઇ જા મેહેરબાઇને એના ઓરડામાં, આ-એજ ધડીએ,” રતનશાએ ગુસ્સા સાથે તેણીને હુકમ આપ્યો; અને તેવનની નાસીપાસ થયલી બેટીને તેવનની સામેથી દુર કરી તુરતજ તેણીના ઓરડામાં લઇ જવામાં આવી, કે જ્યાં ગોયા નીચે મુજબના બોલોમાંજ પોતાને ઉભરો ગમ-ભર્યા હોટે બબડતી તેણી ખીછાણા ઉપર પટ કાઢ પડી—

“ * * * * *
મનશક્તી તું કરમઇ જા સોખતી દમમાં!
જ્યાં તું તોતડી થા મુજ તંગ તનમાં!
ખ્યાલ તું ખરી જા મુજ રંગ રણમાં!
આશા તું હશી કર આ દેવાનપણમાં!
ચશમ તું અપંગ બન મેદાન મનમાં!
ઈતિખરી બન ઈંટ સદા એતખારમાં!
ગાલ તું સુનેરી થા ગમખારમાં!” *

ઉપર વર્ણવેળા દેખાવ જેવા તો ઘણાએક દેખાવો એ પછી રતનશા અને તેવનની દીકરી વચ્ચે થતા ચાલુ રહ્યા. જે ઘડીએ તેવન ઘરમા આવે તે ઘડીથી તે પાછા બાહાર જાય ત્યાં સુધી તેવન તેણીને સુખે એખલી બેસવા દેતા ન હતા. તેવને તેણીને ધમકાવી, કાળાવાળા કીધા, વચનો—ઘણાજ ઉતમ વચનો આપ્યા, અને પોતાની કંટાળેલી અને રંજીદા થયલી દી-કરી ઉપર સમજાવત તેમજ સીતમનો જેટલી દાર્ગોળો તેવનથી વપડાય તેટલો તેવન વાપડવાને ચુક્યા નહી, પણ તે સઘળું ફાકટમાં ગયું. તેવન તેણીને પુનેખી લેઇને ગયા; ત્યાં એકબે ઘણાંજ કંગાલ અઠવાડીયાં ગુજરી તેવ-

નને આગળના કરતાંબી વધારે એજેશ બનીને પાછું ફરવું પડ્યું. જેબી રમત ગમતની જગા-એ તેવનનાં ધ્યાણમાં આવી તે સઘળે ઠેકાણે તેવન તેણીને લઈ ગયા. થોડો વખત તો, પોતાની ધણીયાણીની બીમારીનીબી દરકાર નહી કરીને, તેવને મીજલસો મેળવવાની અને ખાણ-પીનાં કરવાનાંજ ચાલુ રાખ્યાં; અને પછી એક અઠવાડીયાંબી વધારેની મુદત તદનજ ઉદાશી અને એકાંતગીમાં ગુજરવા દીધી. એક વેળાતો ક્રોધના માર્યા તેવન એટલા શુરમા આવ્યા કે તેણીનાં માથાંની એકબાજુએ એક મજબુત ફટકોબી મારવા વીણા તેવન રહ્યા નહી! — અને જ્યારે તેની અસરથી તેણીને ભમરી ખાતી તેવને જોઈ ત્યારેબી સેજ પરતાવાનો દેખાવ તેવને દેખાડ્યો નહી.

પણ હવે એ સઘળા દુઃખદ દેખાવોની ખારીક વીગત આપવાની જરૂર શું છે? એ શું તે રીત હતી કે જેથી રતનશા પોતાની બેટીના હડીલા પ્યારનો અંત લાવી શકે? નહીજ. એથી તો ઓર તેમા વધારો થતો હતો—ગોચા બલતામાં તેલ રેડાવું. એ હાલ-તમાં તેણીની એક ઓરત તરીકેની મગરૂરી—અને તેણીની ઇનસાફ આપવાની નેમ તેણીને મદદ કરતી હતી, અને દીનશા તરફનો પોતાનો પ્રેમ જળવાવી રાખવામાં તેણીને ટેકો આપતી હતી. આખરે રતનશા તરફનો જીલમાત તેણી એક જતની બેપરવાહીથીજ સોસવા લાગી. એક પીતા તરીકેતુ તેની તરફનુ પોતાનુ માન તો તેણીએ ઘણા વખતનું તજ દીધું હતું, કેમકે તેણી બરાબર સમજતી હતી કે દીનશા વીરધ કાવત્રું રચવામાં તેવનનો ભાગ મુખ્ય હતો.

એ પછે થોડો વખત વધારે ગુજ્યો એટલે લાંબા વખતની બીમારીથી પીડાયા કીધેલી, મેહ-રની રાંક માતાબી આ ક્ષાની દુનીયાંમાની પોતાની મંજલ પુરી કરી જીનતવાશી થઈ; અને ત્યાર પછીના બીજા બે મહીના તો આ જીવાન છોડીએ પોતાના પીતા તરફના સીતમને લીધે અતીઘણા સંતાપભર્યા ગુમર્યા; જે કે

તેટલા વખતમાં થોડાંક કાગલપત્રોનો વેહેવાર તેણી અને દીનશા વચે ચાલ્યો. પણ તે બલા જવાનેબી પોતાની બેહદ કંગાલીઅતથી તેણીને કદી વાકેફ કીધી નહી; જે કે તે સઘળી પ્રકારનાં સુખ અને સગવડની હાજતમાં રીજતો હતો, કેમકે રતનશાએ તેને કાંઈ સારાં બલા-મણપત્ર જેવું કાંઈ આપવાનેબી નાં પાડ્યાથી તેને બીજી કોઈ સારી જગા મલી શક્તી ન હતી, અને તેથી જેમતેમ મેલવી શકાતી કાંઈ ટુક રોજ ઉપર તેને પોતાનો મુશકેલ નીભાવ કરવો પડતો હતો.

હવે ટુકમા, બીજું કેહેવાનું તો એટલુંજ રહ્યું છે કે આખરે મેહેર કંટાળીને દીનશાનેજ ત્યાં જઈને પોતાનો વાસો કરવા વીણા રેહી નહી. અને જે કે તેમ કાધા પછી શરૂઆ-તમાં તો પોતાના ક્રોધ વીશે તેણીને હેબત તો અતીઘણી ઉપજી, તોપણ તે હેબત પાયા વગ-રની હતી; કેમકે તેણીને પાછળથી ખબર મલી તેમ, તેણીના પીતાએ તેણીનાં જતી રેહવા વીશેની ખબર તદન બેદરકારીથી સાંભલી હતી, અને માત્ર એટલુંજ તેવન બોલ્યા કે—“જ્યારે એનેજ તે સોધ્યું છે ત્યારે એનેજ બધું શોશવા દેઓ.” તેવને તેણીની કશી બોળ કાધી નહી એમજ નહી, પણ તેણીને પાછી ફરવાને લલ-આવાની કોશિશ કરવાથીબી તેવન અત્રંગ રહ્યા. નાશીપાશ થઈને પોતાનો સઘળો ટાંટો તેવન મુકીજ બેઠા હોય એવા દીશ્યા, અને પોતાની દીકરી ક્રોધથી નશીબાએ પુગે તે તરફ બેદર-કાર બનેલા જણાયા; અને અંતે દીનશા અને મેહેર બન્ને પરણીયાંછે એવું સાંભલતાંબી તેવ-નની આગલી બેપરવાહીમાં કશી ખબલ થઈ નહી. અને એવા શોકાતુર શુકનો વચે આ જોડાંનો લગનનો ગાંઠ મજબુત થયો!

પોતાની ઉપર જીઠાં ટરકતો ઉભાં કરવાનાં વાંક માટે દીનશાએ રતનશા ઉપર ધારાનાં પગલાંતો લીધાં હતાં; અને તેમા ફતેહ પામ-વાની તેને ખાત્રીજ હોવાથી તેને ચોક્કશજ એવું ધાર્યું હતું કે તે રીતે પોતાના કુર સસરા પાસથી નાણાની મોટી રકમ નીચવવાને તે

શક્તીવાન થશે, કે જે રકમ તેના હાલના આ-
રીક વખતમા એક ખજાનાને ઠેકાણે તેને કામ
લાગી શકે.

પણ આખરે, પરણ્યા પછી પોતાનો અમીરી
દીલગુરો વાપડીને, અને પોતાની આંખો, કે
જેણીએ પરણ્યા પછીની પોતાના પીતા તર-
ફની એક પુત્રી તરીકેની પોતાની માયાણુ લાગ-
ણીએને વીશારી દીધી નહી હતી, તેણીની
કાંકણદીએને આધીણ થઈને, દીનશાએ રત-
શાને ઉઘાડા પાડવાનો પોતાનો ઠેકાવ તણ
દીધો; અને તેથી તેના વકીલે રતનશા ઉપર
લખી વાળ્યું કે—“તમારી સામેની કૃયાદીમા
ફતેહ મેલવવાની તો માહરાં કુલને ખાત્રી હ-
તીજ અને છે, પણ પોતાનો માયાણુ સ્વભાવ
વાપરીને, અને તેમજ, પોતાની ધણીયાણીની
અરજ મંજુર રાખીને, માહરં કુલ તમારી
તકસીર ખોલાં દીલથી માફ કરેછે, અને તમારી
સામેની કૃયાદી આગલ ચલાવાનો પોતાનો આ-
ગસો મજબુત ઠેરાવ્યો તે છોડી દેછે. ઇત્યાદી”

પણ એ કાગલનો જવાબથી રતનશાએ
પોતાની જતી તુંદાઈ વાપરીને વાળ્યો—અને
હાં તે બાબતનો છેડો આવ્યો.

તેણીનાં લગન પછી થોડે દાહડે મેહેરને
રતનશાના વકીલ મેરવાનજી તરફથી નીચે
મુજબનો સંધેસો મલ્યો—

“આછજી,

શેઠ રતનશાએ એવી ખબર અથવા ચેત-
વણી તમુને આપવા માટે મને જણાવ્યું છે,
અને હું અતીધણાં દુખ સાથે તમુને આપું
છું કે હવે પછી તમુને પોતાની એક દીકરી
દાખલ નહીજ ગણવાનો તેવને નહી ફેરવાએ
એવો ઠેકાવ કીધો છે; માટે, હવે પછી કોઈપણ
કીસમનો અથવા કોઈપણ બનાવસરનો સંધેસો,
તમારી અથવા તમારા ખાવંદની તરફની આ-
વશે તે ઉપર તેવન ધ્યાણ આપનાર નથી
એટલુંજ નહી, પણ તે તેવન સેનારખી નથી;
કેમકે, તમારી નાફરમાન અને નીમખહરામ
વર્તણૂકે તમુને તેવનથી હમશે સુધીનાં જુદાં
પ્રાડ્યાંછે.

“તમારે લગતો જેખી સરસામાન તેવનનાં
ધરમાં હજી રહ્યો હોય તે સધલો ગમે ત્યારે મં-
ગાવી લેવાની તેવન તમુને પરવાનગી આપે છે.

“એ બાબદસર માહરી સાથે કોઈ વખતે
મુલાકાત લેવા ચાહીને મને દુઃખ પુગાડવાનું
મેહેરખાની કરીને તમે મોકુફજ કરજો; અને
હું એકીનથી કહું છું તે માનજો કે આએ
કાગલમા જણાવેલી બાબદ તમુને લખી જણા-
વાનું માહરેજ ભાગે આવ્યું તેથી હું ખરેખરો
દુઃખી અને દક્ષગીર થયો છું.

“એજ વીનંતી.

“હું છું, આછજી,

“તમારો નમતાઈ ભયો સેવક.

મેરવાનજી મનચેરશા.

“આછ, મેહેરખાઈ દીનશાહજી મેહતાનાં
જોગ પુગે.”

દુઃખી દીલે અને ધુજતે હાથે, ધણીએક
આનાકાની પછી મેહેરે પોતાનાં આપીકાં ધર
મધેની સધળા અગતની ચીજો મંગાવાની
એક યાદી તૈયાર કરી, જેકે તેમાં થોડાંક કપડાં,
થોડીક ચોપડીઓ, બે ત્રણ નાંધલાં ઘરેણાં,
અને તેણીની એક નાધલી ‘રૂમી’ નામની સું-
દર કુતરી એ ઉપરાંત બીજી તો કશું લખ્યું
હતું નહીં. પણ મેહેર તેવનનાં ધરમાંથી જતી
રહી તેને બીજેજ દીવશે રતનશાએ તે શુંદર
‘રૂમી’ નો નાશ કરાવ્યો હતો!—બીજી સધલી
ચીજો તો તેણીની ઉપર તુરતજ મોકલવામાં
આવી, અને તે સધલી ભારે સંતાપભર્યાં જગર
સાથે તેણીએ લીધી; પણ જે પોતાનાં માનીતાં
જનવરને તેણીએ અતીધણા આરથી ઉધાર્યું
હતું, અને જે, બીજાં સધલાંઓએ જ્યારે તે-
ણીને ધીકારીને તણ સારે, સેવટ શુધી તેણીને
ચાહતું રહી તેણીના પગ પાસે કુદતું રહ્યું
હતું, તે જનવરનો અંત સાવવા વીશેની વા-
તથી તેણી જ્યારે જાણીતી થઈ સારે તો
તેણીના ત્રાશ અને ગમનો પાર રહ્યો નહીં !
એ મુજબ, જેમ તેણી ઘણાંજ દુખ સાથે
સમજી તેમ, તેણીના આપીકાં મકાન સાથના

સઘળા સંબંધ અને સઘળા શંકેશાનો અંત આવ્યો.

પોતાની આ અમીર ખવાશની બાએડી તરફ દીનશાની મમતા તો એટલી વધી કે તે જાણે તેણીની પુનઃજન કરનારો બની ગયો. જ્યારેથી તેને વિચાર આવતો હતો કે તેને ખાતર તેણીએ કેવા કેવા ભોગો આપ્યાછે, ત્યારે તે ગોચા વાંકોજ વળી જતો હતો; અને તેથી તે તેણીની તરફ બેહદ મોહાળત અને મમતા દેખાડવાને ઉશકેરાતો હતો એટલુંજ નહીં, પણ તેણીને માટે કાંઈથી કરીને એક સગવડ ભર્યું મકાન મેલવી લેવાને ઈતેજાર થતો હતો.

અંતે ઘણીક કોશેશો પછી એક મોટી પેટેડીમાં તેને રૂ ૧૫૦ સુધીના દરમાયાની એક જગ્યા મળી, અને તેની ચાલાકી જોઈને એ લવાજમમાંથી વધારો કરી આપવાની તેના શેઠાએ તેને કબુલાત આપી; એટલે હવે કોટેકોટ આવેલાં એક સફાઈદાર ઘરનો આખો માલ તેને પોતાના રહેઠાણુને માટે જલદીથી રોક્યો. ઉપલી જગ્યા તેને મોતીશાનીજ પેટેડીના એક માયાળુ ભાગીઆએ મેલવી આપી હતી, કેમકે તે ઘણીને દીનશા સામે રચાયલાં કાવત્રાની કાંઈ સેજસાજ ખાતમી મળી હતી, અને તેથી તેને નવી નોકરી ઉપર ગોઠવતી વેળા તેજ માયાળુ ભાગ્યાએ તેના હાથમાં રૂ ૪૦૦ની રકમથી સેરવી દીધી હતી, કે જે તેને અલખતાં ઉપકાર સાથે કબુલી હતી.

એ મુજબ સગવડથી ગોઠવાયાથી આ દુઃખી થયેલાં જોડાંને જરા નીરાંત મળી; અને વરસેક બીજું ગુજરી ગયું એટલાંમાં તો મેહેરની અતી ઘણી સખત દલગીરી ધીમે ધીમે નરમ પડી એટલે તેણી ગઈ ગુજરી બાજતોનો સખુરી અને શાંતપણાંથીજ વિચાર કરતી થઈ. જાણે દોહતનો ભપકા અને દમામ તેણીએ કદીથી ભોગવ્યો હોયજ નહીં તેમ હવે તેણી પોતાની હાલતનેજ ખરતાં મંડળમાં ફરીનેથી પુરતો સંતોશ મેળવવા લાગી. પોતાની આખાં દીવસની મેહેનતથી પરવારને તે ઘેરે આવે ત્યાર

પછીનો સાંજનો વખત તેઓ કેવાં શુખમાં ગુજરતાં હતાં! તે વાંચતો હતો અથવા વાંસલી વગડીને ગમત મેળવતો હતો, કે જે વગડવામાં તે અતીઘણા કુશળ હતો, અને તેણી ઉંચા પ્રકારનાં ભરતકામમાં પોતાની સોય ચલાવતી હતી. જ્યારે પોતાના નાંધળા પણ સફાઈદાર ઝોરડાને, તેણી પોતાના બાપીકા ઘરનાં પેલાં ભપકાદાર દીવાનખાનાં સાથે (કે જ્યાં તેણીએ આટલી બધી વિપત્તી ખમી હતી.) અને તે બંદીખાનાની પોતાની અંધારી કોઠડી સાથે સરખાવતો હતો, ત્યારે તે ઝોરડો તેઓ બંનેને કેવો ખ્યારો અને મોંઘે લાગતો હતો! અને વળી દીનશાને મલતી તેહેવારની છુટીના દીવસોથી તેઓકેવાં ઉત્તમ સુખમાં પસાર કરતાં હતાં!—તો જે કે પોતાના કુર પોતાને પોતાની બે ધોડાની બોલી ગાડીમાં એખલો બેસીને પસાર થતો જેતાં ઘણી વેળા તેણીના જીગરમાં ગમતો તીરજ જાણે ભોંકાકો હતો! અને ઘણી વેળાતો તેજ ગાડી કે જેમાં તેણી પોતાની માનીતી ‘રૂમી’ને બંધને વાર-વાર ફરી આવી હતી! પણ એવા વિચારો કાંઈ હમેશ તેણીનાં મનમાં ઉપજતા નહીં હતાં; અને જ્યારેથી તે ઉપજે ત્યારે તો તેણી પોતાના ખાવંદ તરફના પ્રેમમાં વધારે ખેંચાઈ જતી હતી. કે જે ખાવંદ તેણીને મનથી એક બેમુલાં માતી જેવો હતો, કે જેને ખરીદ કરવા માટે પોતે આપેલી અજબ જેવી મોઢી કોમત વિશે તેણી કદીથી દલગીર થતી ન હતી.

ઓ ચાહતા કમનસીબ જીવો! શંકતના કેવા સીધા દીવસો તમારે માટે હજીતો આવવાના હતા!

તેઓનાં લગન પછી આસરે અઠાર મહીના રેહીને મેહેરે ઘણીજ સખત અને ધારતી ભરેલી પ્રસવવેદના ભોગવીને, મેં માહરી પેહેલ્લી મુલાકાતમાં જોયલા પેલા દીકરાને જનમ આપ્યો. તે બચું આવ્યા પછી તેઓએ રતનશાને એક નખીરો આવવાની ખબરથી વાકેફ કરવાને કેવી-કેવી મસલહતો કીધી હતી!

તેઓએ ઘણીખરી એવીજ ખાત્રી રાખી હતી કે તે ખબર સાંભળવાથી તેઓની વીરૂધ્ધ જે મજબુત ઠેડાવ રતનશા કરી બેઠા હતા તે ઠેડાવ પીગલવા વગર રેહશે નહીં !—પણ તે સંઘેશો સાંભળીનેથી રતનશાએ માત્ર એટલીજ લાગણી દેખાડી કે જેટલી તેવન પોતાને ઘરની એક કુત્રીએ પોતાનાં બચાંને જનમ આપેલો સાંભળીને દેખાડે !—વળી, જે લાંબુ અને મમતા ભર્યું કાગલ તેઓ બન્નેએ સાથે સુક્ર કરીને લખ્યું હતું, અને જે દીનશા પગે ચાલતો જઈને રતનશાના બારણા આગલ તેવનના હાથને આપી આવ્યો હતો તેથી તેઓને બીજેજ દીવશે એમનું એમ બીડાયલુંજ પોસ્ટની મારફતે પાછું મલ્યું હતું ! હવે દુઃખ તેમજ ખુશાલીના બેવડા ઉભરાથી ઉછલનાં જીગરે તેઓ તે બાળકને કેવાં પોતાની છાતીસે દાખતાં હતાં, કે જે બાપડાંનો, તેઓ સીવાય, બીજો કોઈખી મીત્ર કે સાથી રહ્યો હતો નહીં ! અને કેટલી વારંવાર તે પોતાની અમ્મયથી ભરેલી આંખો પોતાની માતાના ચેહેરા તરફ ફેંકતું હતું, જ્યારે તેણીની આંખમાનું ગરમ આંસુ તેનાં નાહનકડાં મોહડાં ઉપર પડતું હતું ત્યારે !

તેણીએ તે બાળકને તરતજ ધાવનેથી છોડાવ્યું હતું, અને તે ધાવનાની નખલાદતો હજી તેણીના દીલમાંજ હતી, ત્યારે તેઓનાં લગન પછી થયેલા પેહેલવેહેલા ખુરા નસીબનો એક બનાવ બન્યો. એક દીવશે સાંજે ઘણું મોડું થઈ ગયું તોથી દીનશા પોતાને કામેથી પાછો ફરેલો જણાયો નહીં, અને ઘણો વખત ગુજરી ગયા પછી (મેહેરે રાખેલી ધારતી ભરેલી વડી મુજબ,) એક બાહુતી ગાડી બારણાં આગલ આવી ઉભી, અને તેમાંથી બે પારસી યત્રીઓએ ઉતર, પડી દીનશાના લોઠ જેવા થયેલા આકારને બાહેર કાઢ્યો ! મોહોત જેવી ફીકી બની, પોતાનાં બાલકને કેડે મારતી મેહેર તુરતજ નીચે ધસી આવી; અને જો તેણીનો આવંદ તેજ ધડી તેણીને ઘણાજ ધીમા અવાજે—“ મને ઘણું વાગું નથી મેહેર ”—એમ બોલીને ધીરજ નહીં

૧૪૧

આપતે તો તેનીજરજ બેખબર થઈને તુડી પડતે. જે બન્યું હતું તે એટલું કે, એક મોહામા બે સામેસામેથી આવતી ગાડીઓ વચ્ચેથી પસાર થઈજવાની ઉતાવલ બલકે હુલરાઈ કરવા જતાં દીનશા એક ગાડીના પુલને આંચકો લાગવાથી નીચે પડી ગયો હતો, અને તેજ વેળા વળી તેનાં ઘોડાએ તેના જમણા પાસલાંમા એક લાત મારી હતી. જે બે માયાળુ યત્રીઓ તેની સાથે ઘેરવેર આવ્યા હતા તેઓએ મેહેરની હેબત નરમ પાડવા માટે પોતાથી બની શકતું સઘળું કીધું. એક જણ ત્યાં પાસે રેહતા એક તબીબને બોલાવી લાવ્યો; કે જેને દીનશાનો કેસ ઘણો ગંભીર અને ચીત્રણી સંભાલ લેવા લાયકનો તો જણાવ્યો તોપણ તેમાં હાલ તુરત કાંઈ ધારતી રાખવાનું કારણ નથી એવુંબી જણાવ્યું.

ત્રણ મહીના સુધી દીનશા પોતાનું બીજાણું છોડી શક્યો નહીં; અને તેટલી મુદત થયા પછી તેના શેઠોએ એક ઘણાજ માયાળુ સંઘેસો મોકલીને કેહેવાડીયું કે તેઓ તેને બનેલા અકસ્માત માટે દલગીર છે, અને તેથીથી વધારે દલગીર તેઓ એટલા માટે છે કે દીનશા ઘણો વખતનો ગેરહાજર હોવાથી અને બીજો કેટલોક વખત તે ગેરહાજરજ રેહ તેવું હોવાથી તેઓને તેની જગા પર બીજો માણસ રાખવાની જરૂર પડી છે. પણ એમ લખીનેથી તેઓએ તેની ગેરહાજરીની મુદતનોથી પગાર તેની ઉપર મોકલી આપ્યો, અને વળી બીજો એક વધારેથી તેને બખસ્યો.

એ ખબર મલતાંજ આપડો દીનશા તો ભારે નાસીપાસીની હાલતમાં આવી પડ્યો, અને જ્યારે હજીથી તેના વૈદ્યે તેને કસી રીતની ખાત્રી અથવા છુટ આપવાને બદલે તેનો સઘળી તરેહની સાવચેતી લેવાના નામોરાદીબંધી સખુણો કેહેવાના જરીજ રાખ્યા ત્યારે તે તેની નાસીપાસીમાં વધારેજ થતો ગયો. એ તરેહની ચાલ રહેલી માંદગીથી આખરે આવક કરતાં ખરચ એટલો વધી ગયો કે એક દાહડે તેને, જેમ તેમ પોતે બચાવીને બેંકમાં ભરેલા રૂ ૫૦૦)

માંથીબી, નાણાંની મોટી રકમ પોતાના ખરચ કીજે ઉપાડવાની ફરજ પડી. અને અફસોસ! એ ઉપાડેલા પાછા ભરવાને અને બીજા બાકી રહેલા નહીં ઉપાડવાને તેઓને શક્તીવાન કરનારો માર્ગ હવે કયો તેમને માટે ખુલ્લા હતો !

હવેજ તેની તારીફ લાયક બાયડીએ એક ખરેખરા રક્ષણ કર્તા ફરેસ્તાનો ભાગ બનવો; અને પોતાની મમતા ભરેલી સંભાળથી તેની ચીંતા અને ધારતીઓ શાંત પાડવાને તેણી શક્તીવાન થાય તેટલા માટે તેણી પોતાની હુબો અને નીરાશીઓને હરપલે દાખી દેવાની કોશિસો કરતી હતી. અલબત્ત જો ધારવામાં આવે તેમ, હવે તો કરજમાંથી મોકળાં રેહવા માટે, અને જે નાધણી રકમ તેઓએ બેંકમાં સાંચવી રાખી હતી તેમાંથી હરદમ નહીં ઉપાડવા માટે, તેઓને અતીશય કરકસર કરવાની ફરજજ પડી. અને તોપણ કેટલી વારંવાર તેણી, વૈદ્યોએ ફરમાવેલી તરેહવાર સવાદીષ્ટ ચીજો તેને માટે તૈયાર કરીને, અને તેમાંથી જરાકળી તેને નહીં ખાવાની હટ જાળવીને, પોતાના આવદનો સખત ટપકો ખમવાની હાલતમાં આવી પડતી હતી !

એ બાદ થોડેક વખતે દીનશા બાહર હરી ફરી સકે એટલો સાબો થયો; પણ આગલના જેવી તેની ચાકરી ઉપર ફરીથી નહીં રોકાવાને તેને હાલ તુરતની મજબુત તારીફ થયેલી હોવાથી, તેને એવી, એક જાહેર ખચર છપાવી કે વેપારીની કોઈ પેહેડીના અતીધણા ગુંચવડાના હીસાબો અને ચોપડાઓ તે ઘણીજ જડક અને ચોકસાઈથી ગોઠવી આપવાને તૈયાર છે. એ મુજબના ઘણાંએક કામો તેને ઘેર બેઠા તો મળ્યાં, પણ તે સધલાં કરીને પાર પાડવા ઉપર તે એટલાતો ઉમંગ સાથે મંડ્યો કે એક મહીનાની મેહેનત કરીને બાર મહીના શુધીની સધળી પાંતીની નાકબતી તેણે મેલવી ! એ એક નવો બચકર ફટકો તેઓને લાગ્યો, અને તે તેઓ બન્નેથી આગલ માફકની મનની મજબુતીથી ખમાઈ શકાયો નહીં. પોતાના પીતાના દીલનુ સગીનપણું પીગળાવ-

વાની પોતાની નાજીમેદી ભરેલી કોશિસો મેહેરે પાછી કરવા માંડી. તેણી તેને મળવા માટે વારંવાર મોહલલામાં ખોટી થવા લાગી, અને તેની સાથે વાત કરવાનીથી તેણીએ કોશિસો કીધી, પણ એક સાધારણ બીખારણુથી જેમ દુર નાહશે તેમ તે પીતા તેણીથી દુરનો દુર નાહસતો રહ્યો. તેણીએ તેની ઉપર ઉપરાસાપરી કાગલોથી લખ્યાં, થોડાંક તો તેણી પોતેજ લેખ ગઈ, પણ ફેકટ; અને જે કાગલો ટપાલ મારફતે તેણીએ મોકલ્યાં તે તો તેણીની ઉપર એમના એમ પાછાં મોકલવામાં આવ્યાં. હવે રતનશાના હટીલા સ્વભાવ તરફ તેણી કમકમાટ સાથે જોવા લાગી, અને તે સ્વભાવ ફેરવવાને જે અરજ ગુમરી તેણી પોતાના ખ્યારાને કરતી હતી તેમાંથી હવે ઘટાડો થતો ગયો.

રતનશાનો સ્વભાવથી, તેવનની દીકરીના ગયા પછી આગળના કરતાં દશ ઘણો વધારે ખરાબ થતો ગયો હતો, કેમકે વેપારી કામ કાળેમાની તેવનની ઘણીએક ગણતરીઓ અતી-ઘણી કમનસીબ નીવડવાથી, તેના દુઃખદ પરિણામોએ તેવનને અતીધણા ગુસ્સા અને ચીડની હાલતમાં રાખી મુક્યા હતા. વળી મેહેરે પોતાના કેટલાક સગાઓનેથી રતનશાને પટાવવાની અરજ કીધી પણ તેથી ફેકટ ગઈ તેઓએ તેવા કામથી અલગ રહેવા માટે રતનશાના ઘણાજ આકલા સ્વભાવનુ બાહાનુ દેખાડ્યું; જે કે ખરેખર તો, મેહેરે પોતાના પીતાથી જુદી રહે તેમાં તેઓના પોતાના સધળા લાભો સચવાય એવું હતું. તેઓમા મુખ્ય તો વીલર નામની મેહેરના મરનાર કાફાની એક દીકરી હતી, કે જેણી નાધણી વચથીજ વીધવાની હાલતમાં આવવાથી અને પોતાની અણુગમતી સીકલથી ફરીથી પરણવાના સંભવો નહીં ધરાવતી હોવાથી રતનશાના “ધરમાજ ઘણી-ખરી રેહતી—ખાતી થઈ હતી, અને મેહેરના જતી રેહવા પછે તો તેવનના ઓરતના તત્વથી ખાલી થયલા ધરમા મજબુત પગભર થઈને તેવનની “આંખ ને કાનની” થવામાં

ફતેહ પામી હતી. તેણી એખલપેટી, કજીઆ દલાલ, અને નીચ મનની હતી, અને તેથીજ તેણી મેહેર અને તેણીની મરનાર માતાનો ધીકારજ માન મેળવી શકી હતી. તેના બદલામા વીલરે હવે રતનશાના કાનમા એવી તો ધુકા મારવાની જારી રાખી હતી કે તેથી તેવન અને મેહેર વચ્ચે પડેલો અંતર કમતી થવાને બદલે ઓર વધતોજ જાય. પણ હમણા તો એ આરતનેથી બાપડી મેહેર મળ્યુત ગીનતજરી અને કાલાબાળા કરવાને ચુકી હતી નહી, તોથી જ્યારે છેલ્લે તેણીએ અતીધણી તોછડાઈના અને ઘાતકી બોલો કહી સંભળાવ્યા ત્યારે તો મેહેરે એવોજ પક્ષો ઠરાવ કીધો કે ગમે તે થાય તોપણ ફરીથી તે આરતને મોહડે લગાડવી નહી. એ છેલ્લી મુલાકાત પછી તેણી તનની અને મનની સંપુર્ણ નાતવાનીમાં ઘેરે આવી; અને જે બન્યું તેની વીગતથી ખોતાના ખાવંદને વાકેફ કરતાં ધોધબંધ આંસુઓ તેણીની આંખમાંથી નીકળી પડ્યા.

હવે દાહડે દાહડે તેઓની કરકસર તો વધતી અને વધતીજ ગઈ; અને જે ખરચ કરવાની તેઓને બેહદ જરૂર નહી હોય તે તેઓ એકદમ કાઢી નાખતાં ગયાં, જે કે જે ઘરમાં તેઓ હમણા રેહતાં હતાં તેનું બાકુબી કાંઈ ઘણું નહી હતું, તોપણ તેથીથી વધારે સસતાં બાડાંચાલા ઘરમા જવાની તેઓને ફરજ પડી, કેમકે સાં, તેઓનાં આગલા ઘરના પાડપડોશીઓ નહી જોય તેમ, વધારે સખત કરકસર કરવાને તેઓને બની આવે તેવું હતું, અને વલી જે ધણીએ દીનશાને બાડાં એકઠાં કરવાનું તેમજ કાંઈ હીશાબો નક્કી કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું, તેની નજદીકમા રેહવાથી દીનશાને ધણી એક રીતની સગવડ થાય તેવું હતું. એ પછી વળી કોઈ ત્રીજા ધણીનું તેને કામ મલવાથી તેઓને “માપલાની પેલ” માના તેઓનાં છેલ્લાં ઘરમા ખાલી કરવું પડ્યું હતું, કે જ્યાં વાંચનાર જાણે છે તેમ, મેં તેઓને પેહેલ વેહેલાં જોયાં હતાં. અને તેના ધણીના પેલા ચોપડાઓની હતા કે જેમનો

હગલો દીનશાની ટેબલ ઉપર પડેલો મેં, જ્યારે હું તેને જોવા ગયો ત્યારે, જોયો હતો. એવાં કામમા તેની તંદરેસ્તીને મોટી હાણી પુગે તેમ તે ઘણું એક અઠવાડીયાં સુધી રોકાયેલો રહ્યો, અને માત્ર તેનાં મનની શક્તી અને મળ્યુતીએ તેને એવો ખાટો બરૂશો આપ્યા કીધો હતો કે તેના શરીરની શક્તી તદ્દન સલામત છે. વળી મેહેરથી ભરત કામમાં ધણી કુશળ હોવાથી તેણી ખોતાને માફક આવતું કામ કરીને કાંઈ નજીવી પેદાશ કરવાને ચુકતી હતી નહી. એ મુજબ, તેઓ બંનેના કામો એવા હતાં કે તેઓથી એક બીજા સાથે વાત કરવાનેથી બની શકતું નહી હતું, અને તેથી ગુપચુપ ખોતાનાં ભરતકામમાં ગુંથાઈ તેણી ખોતાની ગુજરેલી દાલત ઉપરના, અને આવતા વખતની શીદા ઉમ્મદો વીધેના દુઃખ ભર્યા, ખ્યાલો દોડાવતી હતી. શું તેણી રતનશાને નાફરમાન થઈ, તેનો આએ વાજબી બદલો મેલવતી હતી? પણ એક માલુસ જે પૈસા શીવાય બીજી સઘળી રીતે તે તેને સંતોષ, આપી શકે તેની તરફ માયા અને મળ્યુત ખ્યારથી જોડવામાં તેણીએ ગુનોહ કીધેલો તે કેવી રીતે ગણાઈ શકાય? વળી તેણીનાં જીગરની ખરી મમતા કોણ ઉપર દોડાવતી તેનો વીચાર તેણીનેજ કરવાનો શું હક નહી હતો? રતનશાને શું હક હતો કે તેણીને માત્ર દેખાવમાં આપ લે કરવાની એક ઓજ લેખે ગણે અને તેમ ગણીને કાયમ કંગાળીઅતમાં તેણીને રીઅતી રાખવાનો ધરાદો કરે? ફક્ત ખોતાના લોભ અને મગરૂરીને સંતોષ આપવાખાતર જે એક ખેતાથી લુચ્ચા સાથે તેણીને જોડવાનો તેઓએ ઠરાવ કીધો, તો તે ઠરાવની સામે થવાનો શું તેણીને હક નહી હતો? વલી રતનશાની મરજી મુજબ નહી કરવામાં તેણીએ કદાચ તકશીર બી કીધી હશે એમ તેણીએ વીચાર્યું, તોપણ જે ઘાતકીપણું તે બંને તરફ રતનશાએ વાપરયું હતું તેમાં તેણે શું વાજબી પગલું ભર્યું હતું? તેણી ખરાખર જાણતી હતી કે દીનશાની તરફ તો તેણીના ખીતાએ ધણીજ

નીચ ચાલ ચલાવી હતી, અને ધણુજ કરપીણ એક કાવતરું તેની વીરૂધ્ધ તેઓએ ઉભું કીધું હતું, અને સારે તેજ માંસાલ તેવન તેણીની સામેથી કાંઈ નુકસાન કરનારું પગલું ભરે તેમાં નવાઈ શું હોય? એવા તરેહવાર વીચારો અને લાગણીઓના હાંગમમાં તેણી ગુપચુપ **ખોદાની** ખંદગી કરીને એટલુંજ માગતી હતી કે તેણીએ પોતેથી જે કોઈ રીતે હુકડ કે નાફરમાન ચાલ ચલાવી હોય તો તે માટે તેણીને દરગુજર કરવી.

એવી કમનશીબીમાં આ નીતીવાંન જેડું આવી પડ્યું હતું! આવંદ જ્યારે તેની તંદ-શસ્તી ધણીજ નરરની સારેજ પોતાની તંદ-શસ્તી ખોદી મેઠા હતો; અને ઝોરતથી મેહે-નત અને ચીંતાના બેવડા મારે ધસાઈ જવા ઉપરાંત પુરતી હમેલદાર હોઇને થોડાજ વખતમાં પોતાની કંગાલ જીંદગીનો એક ત્રીજો ભાગ્યે પ્રસવવાની તૈયારીમાં હતી! — એવી ભયંકર સ્થિતિ તેઓની હતી કે જ્યારે હું પેહેલ વહેલો તેઓની ઝાળખમાં આવ્યો; અને તેઓ ઉપર પડતા જીવ કંપાવનારા હૃદેશાનુખ્યાન સાંભળ્યા પછી મેં એવો છુપો ઠેરાવ કોથો કે તેઓની તરફથી કાલાવાલા કરવા રતનશા પાસે હું પોતેજ જાઉં અને જેઠું કે માહરી સમજાવત કાંઈથી અશર ઉપજાવેલું કે નહીં.

રતનસાએથી હવે પોતાની રેહવાની જગા અદલી હતી. તેવન માહાલક્ષ્મી ઉપરનાં એક આલીશાં મકાનમાં જઈ રહ્યા હતા, અને ત્યાં બે ત્રણ વાર તેવનને લાગુ પડેલી જુદી જુદી બીમારીઓને વારતે હું તેમની તપાશ લેવાને ગયલો હોવાથી મને તેવન સાથે સારી પીછાન પડી હતી. વલી એટલા વખતમાં તેવનની ઝોળખાણ અને વગવડીલોથી ઘણી રીતે વધી ગયો હતો, કેમકે તેવનના ખેતાળી મીત્ર ઉકરજ નાણાવતીએ તેવનને પોતાની ઘણીએક મંડ-લીઓ અને કલબોમાં દાખલ કરી, તેવનને પોતાનાજ જેવા ગરમક મીત્રોથી અતીઘણુમાન મેળવતા કરી દીધા હતા. એ મંડલીઓ તો ગમે તેવી હતી, પણ તેથી રતનશાને એક

મુખ્ય ફાયદો તો એ થયો હતો કે ત્યાંની હસી મશકેરી અને મોજમજાહના બાહારમાં, મેહેરને લગતી બાબતનું તેવનના જીગરમાં ઉપજતું દુઃખ, જે એકાંતગીરીમાં તેવનને અતીશય પીડા આપતું હતું, તે વીસરી જવાને તેવનને બની આવતું હતું.

હું તેવનને મલવા ગયો સારેથી તેવનની આગલી ખાશીએતો, કે જેથી હું વાચનારને બાણીતો કરી ચુક્યો છું, તે એમની એમ કાયમજ રહેલી મેં જેઠ. તેવન હજીથી આગળનાજ જેવા તુંદ, હલકા, એખલપેટા, ચીડાઉ અને અપમાન ભરેલા હતા; એવી કાસમના એક માણસ કે જેવન સાથે, જે કામ મેં હીમતથી અને, **ખોદા** સાહેબ છે કે, સારાંજ ધ્યાનથી, માથે લીધું હતું, તે કામ બજાવવા અને પાર પાડવામાં અતીઘણી મુશકેલી અને ધારતી સમાયલી હોય છે.

થોડો વખત જુદી જુદી વાતો કરીને, રતનશાએ જણાવેલા કોઈ વિચારના જવાબમાં હું બોલ્યો.—

“હા સાહેબ, ખરી વાત; હમુને તો ઇન-સાનની જીંદગીના ઘણાએક પુરા દેખાવો જોવા પડે છે. દુઃખ—માંદગી મોહોત—એ ખચીત ઘણીજ પુરી ચીજો છે, પણ એની સાથે જ્યારે **ગરીબાઈ** જોડાય છે સારે તો”—

“ખચીત તે વધારે ખુરું થાય છે. બરાબર છે, દાકતર, ખરી વાત છે.”

“આજેજ, શેઠજી, કંગાલીઅતનો એવો પુરો દેખાવ મેં જોયો! તેમાં ગરીબાઈ દુઃખ, ચીડ, ને ભુખમરોથી ભેળાયેલો હતો! હું શું કહું રતનશાજીને તે બીચારાં છે બી સારાં ખાનદાનનાં ફરજદો.”

“સારાં ખાનદાનનાં! હા—હા, એમથી અનેછ ઘણી વખત. ને આપણેથી એવી વખતે, દાકતર સાહેબ, આપણી ગુંજાસ મુજબ પાંચ પચીસ આપવાને વાર લગાડતા નથી. ઘણી વખત કોઈ બીચારો વેપારીથી કંઈ મુશ્કેલીમાં આવી પડેતો કાંઈ સો બસોનું મોહડું જેઠએ તેવા આપણે નથી. પણ હવે ચાહેનો

વખત થયો; દાકતર લેશે કે એક કપ ?” મેં હાનું દોકું કીધું; અને થોડા વખતમા ઘણાંજ કામતી ખ્યાલા રકાબીમાં સવાદીટ ચાહ તેની સાથે ખાવાની બીજી સરસ ચીજો સાથે આવી પુગી.

“તમે જાણો છો દાકતર ? માહરો એવો વિચાર છે કે કાંઈ કામ એવું કરી જવું કે તેથી મુલા બાદ માહરી યાદગારી રહી જાય, ને તેથી હાં કોઈ ટેકાણે એક ઇસપીતાલ બાંધી જવાની માહરી ખાહેશ છે. શું ધાર્યું ?”

“ખરેખર, એ ખાહેશ ઘણીજ મોતેખર ! પણ પેલાં બીચારાં જેઓને મેં જોયાં તેઓનો એવી કંગાલીઅતમા—”

“હા—હા, એવાંજ લોકોને માટે માહરી ઇસપીતાલ થશે ? ‘મોતીશાની ઇસપીતાલ’ એ નામથી જરા ઠીક લાગેછ, નહી વાર ?”

“ઘણુંજ સારું લાગેછ,” હું બોલ્યો, અને જો કે માહરી પેલી વાતથી તેવન કંટાળતા દીસ્યા તોપણ હું તે આગલ ચલાવાથી હટ્યો નહી, “પણ હવે હું એક મેહરબાની તમો પાસથી માગવાની છુટ લેઉં છું શેઠ, ને હું ધારું છું કે તમો તેથી—”

“તમે માહરી પાસથી તે લોકોને વાસ્તે કંઈ માગવા આવ્યા છો દાકતર, તેમાં કંઈબી શક નથી.” રતનશા ઝડપથી બોલી ઉઠ્યા, “પણ એમ છે કે, હું કોઈ દાહડેબી ધરમ એવી રીતે કરતો નથી, કે તેથી ફક્ત એથી વધારે આસામીઓને તેની ખબર પડે, ને તે બે આસામીઓમાં એક તો હું આપનાર અને બીજો તે લેનાર. તોબી જ્યારે તમેજ દાકતર વચે પડીને લેવા આયાછ સારે તો માહરી ગુંજાસ માફકતું કંઈ તમુને આપવાની મને અડચણ નથી. પણ એ વિશેની વાત તમોએ કોઈ આગળ કરવી નહી દાકતર.”

“પણ રતનશા, જે ગરીબ જોડાને તમે મદદ આપો તેઓને તો તમારું નામ જણાવાની મને છુટ છે કે નહી ?”

“હા—હા, તેમ તમુને ગમે તો કરજો. પણ તેઓ છે કાણ ? તેઓ કરેછ શું ? તે તો મને તમે જણાવો.” એ સાંભલી હું ધુંબ્યો.

“તેઓ હમણાં તો માપલાની પોલ આગલનાં એક ઘેરમાં રહેછે; પણ ત્યાં તેઓ વધારે વખત રહી શકે તેવું મને લાગતું નથી; કેમકે તેઓની ધરવાળી ભાડાંને માટે તગાદ કરી રહીછે.”

“એમજ એમજ; હલકા ખવાસના ધરવાલાં એવાજ તગાદ કરેછ તે વિષે હું પુરતી રીતે વાકેફ છું.”

“અને વળી એ બાપડાંઓ કાંઈ ઘણા વરસ થયાં પરણીયાં નથી, પણ કાંઈ કમનસીબ સંજોગમાં તેમના લગન થયલાં હોવાથી એવાં દુઃખો તેઓને સોસવાં પડેછે,” એટલું સાંભલી રતનશા પોતાની ખુરશી ઉપરથી ઉડીને ઝડપથી એમથી તેમ દૂરવા લાગ્યા, “તેઓ તેમના કુટુંબની મરજીની વીરૂધ્ધ પરણીયાં છે, અને તે સગાંઓએ તેઓને તજ દીધેલાં હોવાથી તેમની ઉપર પડતાં દુઃખોથી તેઓ ખીનવાડેક છે. તેઓ એવાં તો નીતીવાન અને સમુરીવાલાં છે ! ને વલી તેઓને એક બચુંબી થયલુંછે, પણ તે બીચારાંને થોડા વખતમાં પેટ પુરતું દુધ પાંડબી મલી શકશે કે નહીં તે શક ભરેલું છે.” હવે તો રતનશા ખુલેખુલા બેચેન થયલા જણાયા. વલી તેવનના હોઠ ઉપરનો રંગબી થોડોક ઉડી ગયલો મને જણાયો, પણ તોબી તેવન બોલ્યા કાંઈબી નહીં, અને મને બોલતો અટકાવવાનીબી તેવનની મરજી જણાઈ નહીં. “હવે માહરો એવો વિચાર છે,” હું ઘણાજ સાંત અવાજે આગલ બોલ્યો, “કે તેઓનાં સગાંઓને જઈને મલવું અને તેઓને ઘટતો ખુલાશો આપીને કાંઈ સમજુતી થાય તેવું ક—”

“દુઃખમાં આવેલા તે ગરીબ સખસતું નામ શું છે વાર ?” એવો સવાલ હવે રતનશાએ અચીતા માહરી સામે કંમરે હાથ દેતા ઉભા રહીને પુછ્યો.

“બેહેરામજી મેહેતાનો દીનશા—”

“મેં—મેં ધાર્યુંતું એમજ!” પોતાના કપાળ ઉપર ટુટેલો પરશેવો નીચે ટપકાવતા તેવન બોલ્યા “તમારી ધારણા મેં એતેલીજ હતી. એનું સત્યા—નય! હું સમજ્યો તો બધું! તમે મને અપમાન આપવા હિયાં આવ્યાતા! ખચીત મને અપમાનજ આપવા!” તેવનનો ગુસ્સો વધતોજ ગયો.

“એઅદબી માફ છે રતનશા શેઠ; પણ ખાત્રીથી માનજો કે”—

“નહીં શેઠ, નહીં! હું તમારું બીલકુલ સાંભલવાનો નથી! મેં ઘણું—અતીઘણું સાંભલ્યું! હવે બસ! હવે ઘણું થયું! હવે મેં જોઈ લીધું કે તમે કેવી કીસમના આસામી છો! ઘણુંજ ખરાબ કામ, દાકટર, એ ઘણુંજ નાપાક કામ છે!”

“તમે માલરું જોણેનું સમજ્યા નથી શેઠ” હું ધીરજથી બોલ્યો.

“નહીં—નહીં! હું તો સમજ્યો છ, પણ તમે મને સમજેલા લાગતા નથી. જન તમે એ લોકોને જોલખતા હોવા, ને તેઓને મદદ કરવાની તમારી બાહેશ હોય તો તમેજ તે કાંચ નથી કરતા! કરોની! એનું નખાદ જાય એનું!”

“શેઠ, જો તમારું દીલ મેં દુખવ્યું હોય તો, મને માફ કરો.”—

“માલરું દીલ તમે દુખવો! એમા પુછવાનું શું હોય શેઠ? જે માણસ મને અપમાન આપે તેજ માલરું દીલ દુખવતો કેહેવાય, ને તમે કાંઈ મને અપમાન આપ્યું નથી?”

“અપમાન શાનું સાહેબ?” હુંબી, હવે જરા છાતી કાઢી બોલ્યો, “જે મનમા આવેછ તે બોલોછ, પણ જરા તેની સમજતો આપો!”

“સમજ આપું!” તેવન હવે બેહદ જલનુનમા આવી બોલ્યા “તમે સમજોછ ખરાબર બધું, એટલે સમજ આપવાની કસી અગત નથી. પણ હવે બસ! ભઈ સાહેબ,

દાકટર, હવે તમે જાવો તો સારું; વધારે વાર તમને હાં બેઠેલા હું જોવા માગતો નથી!”

તેજ ઘડી જોશમા ઉઠતો હું બોલ્યો— “ત્યારે તો રતનશા, સાહેબજી, પણ જતાં—જતાંથી કહેલા માલરા આટલા બોલો સાંભલો કે આજે રીતનાં તમારાં ધાતકીપણાંનો પરતાવો અંતે તમેને એવે વખતે કરવો પડશે કે જ્યારે તેનો કાંઈથી ઉપાય કરવાનું અથવા બદલો આપવાનું તમારા અખત્યારમાં કદાચ નહીં રહ્યું હશે! ને તેથી મોતની તમારી છેલ્લી ઘડી કેવી થશે તેનો તો કંઈ ખ્યાલ કરો!”

આ માલરા છેલ્લા બોલોથી જાણે દંગ થઈ ગયા હોય તેમ રતનશા થોડા વાર માલરી તરફ અતુરતાથી જોતા રહ્યાં અને તેવનનો ચેહેરો શીકો મારી ગયો. દમામમાજ તેવનને સલામ કરી હું ચાલી ગયો. અને એટલું તો કેહેવાની મને ઘણી જરૂર નથી કે, તેવનને ઘેર મેં આપેલી આ મુલાકાતની કસીથી વાત મેં દીનશા અને મેહેરને જણાવી નહીં.

તેઓ બન્ને, પોતાનો સંસાર સંભાલવાને અને ટુંક આવડને માફક આવતી સખત કરકસર કરવાને, જે મજબુત પણ ફેકટ કોશેશ કરતાં હતાં તે જોઈ માલરું દીલ અતીશય દુખાતું હતું. દીનશા સહવારથી તે મધરત સુધી પેલા હીશાબના ચોપડાઓની મુશકેલ ગણતરી તારવી કાઢવાનું વહીતરું, ખાવા પીવાની થોડીક આશાયશ લઈને, જાન્યુક ચલાવતો હતો; અને મેહેરથી પોતાનાં બચાં અને ઘરને લગતો સઘલો કારભાર કીધા ઉપરાંત બાહેરનું ભરવા, શીવવાની હેંજગારીમાંથી છેક મોડી રાત વેર છુટકારો પામતી નહીં હતી. વળી તેણીનાં, દીનશાનાં, અને તે બાળકનાં સઘલાં કપડાંથી ઘેરમાંજ તેણી પોતાને હાથે ધોતી હતી.

અને જાણે આ કમનશીબ જોડું હજી પુરતું દુઃખ નહીં પામ્યું હોય, અને જાણે તેઓના સંતાપનાં ખ્યાલામાં હજીબી એક ટીપું બીજું સમાવાતું બાકી રહ્યું હોય તેમ, દીનશાના

બીજાં સઘલાં દરદોને વીશરાવે એવાં એક બીજાં યુરાં દરદનાં ચીનહો તેનામાં હવે ખોલ્યાં જણાવા લાગ્યાં. રાત દીનની તેની જાન્યુકની હેજગારીની, તેમજ તેના મનમાં ચાલુ રહેલી સખત ચીંતા અને ઉશકેરણીની માડી અશર હવે તેની આંખ પર થયલી જાહેર થઈ. એક દહાડે તેને જોવા જતાં તે મને અતીશ્ય બતાપા અને ગભરાટમાં બેઠેલો જણાયો, અને માહરા પુછેલા સવાલના જવાબમાં બ્યારે તેને આંખમાં ઉપજતાં એ દરદની કેટલીક નીશાણીઓ મને કહી ત્યારે તુરતજ માહરી ખાત્રી થઈ કે એ નીશાનીઓ આખરે તેને આંધલો બનાવ્યા વીના રહેવાની નથી. તે બોલ્યો કે તેનાં નેત્રોમાં અંદરથી દુઃખના ઘટકા ભરેછે, તેની આંખો સામે રોશણીના ચમકારા થતા માલમ પડેછે, ક્રોધથી બતીની આસપાસ એક ગોળ કુંડાળું થઈ રહ્યું હોય એવું તેને દેખાય છે, દીન પર દીન આંખની ઝાંખ વધતી જાય છે, અને એ ઉપરાંત બીજી ઘણીએક વીગતો તેને જણાવી કે જે ઘણો વખત થયો ચાલુ તો રહી હતી, પણ જેમની કસીથી દરકાર કરવાને તેને ઘટતું વિચાર્યું હતું નહીં.

“ઓ ખોદા! માહરા ખોદા!” પોતાના બન્ને હાથ નેડી આકાશ તરફ નેતો આ કમબખ્ત પુરશ બોલ્યો “માહરી આંખો બચાવ! બચાવ માહરી આંખો—નહીં તો માહરું શું થશે! બીખારી હાલત તો માહરી થવાની દીશે છેજ—પણ તેમાં અંધાપો કેમ ખમાશે!” એમ બોલી તે અટક્યો, અને નીરાશીની એક મુર્તિ જેવો તેનો દેખાવ બની રહ્યો.

“ખચીત દીનશા,” બીજી થોડીએક પુછ-પરછ કરીને હું બોલ્યો, “તમારી હાલત ધારતી ભરેલી નથી એમ ફેકટનું બોલી હું તમોને ઠગવા ચાહતો નથી. માઠાં ભાયગે મને એમજ લાગેછ કે તમારી આંખોને હાલની માફકજ અતી ઘણી ખેંચવાનું અને શખત દુઃખ આપવાનું તમે કમતી નહી કરશો તો

તેઓને જાન્યુકનું નુકસાન પુગાડવા વીના તમે રહેશો નહીં.”

“અરે શેઠ,” તે અતી ઘણી નાશીપાસીથી બોલ્યો, “માહરી આંખને નહી ખેંચવી જોઈએ એવું બોલવાનું બંધું શેઠેલું છે; પણ તેમ મારેથી થાય કેમ? ત્યારે મારેથી જીવાય અને નીભાય કેમ? તે તો મને કહો? શું પૈસા મારા ખોળામાં અને ખાવાનું મારી ખેરી અને બચાનાં મોહડાંમાં આકાશ પરથી આવીને પડશે? ઓ કીરતાર! અમારું થશે શું! અંધાપો અને તેથી આંખેજ વખતે! બ્યારે મેહરબી હમેલદાર ત્યારેજ!”—સારાં ભાયગે તેની બાયડી આ વેળા હાજર નહીં હતી—“બ્યારે મારી બાકી રહેલી માયા પુછનો છેડો આવે ત્યારેજ મારાં કુટુંબનો નીભાવ કરનાર હું પોતે આંધલો થાઉં! ઓ ખોદા ખોદા! આવી શીક્ષા ખમવાને લાયક થાઉં એવા કયા ગુનાહ મેં કર્યા છે! અરે પેલા નાપાકે મને જેલમાં નખાવ્યો ત્યારેજ મને ક્રોધએ ફાંશી દીધો હતે તો બેહેતર! પણ—” ભયથી શીકકો બનીને તે બોલ્યો—“હમણાં જો હું મરું તો તેથી ફાયદો શું થાય?” એ ઘડીએ તેની બાએડીના ધીમાં અને થાકેલાં પગલાં દાદર ઉપર સંભલાયાં, અને તેણીના દાખત થવા સાથે દીનશાનો કકલાટથી બંધ પડી ગયો. તેના ઉપલા બોલો સાંભળ્યા છતાંથી મેં તેને અરજ કીધી કે થોડોક વખતથી તેને પોતાનું કામ કમતી કરવું, અને તે માટેની તેની કબુલાત લઈ તેને લાયકની દવા મેં લખી આપી. એ સઘળો વખત એવો તો ગમખાર અને શુસ્ત થયલો દેખાયો કે મેહર મારી પાસે બેસી રહી, કે તે જોઈને મને ચવરી આવ્યું. એ બાપડીની હાલત કેવી થશે! તેણીની નજદીક આવતી સુવાવડ તેણીથી કેમ ગુજરશે! તે વખતે જોઈતો ખોરાક અને માવજત તેણી કેમ અને ક્યાંથી મેલવશે! તેણીની જાન્યુકની સંભાલ અને માયા અને જતનના રહેલો તેણીનો ભરથાર અને તેણીનું બાલક તેણીની નજર વીના કેમ

નીભશે! અને દુકમાં, ઘરનાં સઘલાં કામકાજ માટે તેણીની જગા કાણુ લેશે? એજ સઘલા વિચારે હમણાખી તેણીનાં મનમા હતા તે હું તેણીના એહેરા ઉપરથી ખોલું જોઈ શક્યો.

એ બાદ થોડાક દીવશે તેઓએ અચીતો એવો વિચાર કીધો કે એકવાર ફરીથી મેહેરે પોતાના પીતા પાસે જઈને તેનું દીલ પીગલાવાની કોશિશ કરી જોવી; અને કદાચ મોહોડે મોહડું મલવાને તેણી નીશદ્દલ થાય ત્યારે તુરત કામ લાગે એવું એક મીનતમ્મરીનું કાગલખી લખીને તેણીએ પોતાની પાસે રાખી મુક્યું. એ મુજબ બીજે દીને સહવારે તેઓ બન્ને, પોતાના બાલકને એક ઓલખીતી બાઈની સંભાલ હેંક મુકી, રતનશાનાં ઘર તરફ ગયાં. ત્યાંથી થોડેક છંટેથી પોતાના ખાવંદનો હાથ છોડી મેહેર એખલીજ ધીમા અને ધુજતાં પગલાંએ પોતાનાં બાપીકાં ઘરની સીડી ઉપર ચઢી. પણ ઓઠલા ઉપર પગ મુકતાંજ તરેહવાર વિચારોના સખત ઉભરાઓએ તેણીને દાખી દેવાથી, ત્યાંના કટેરા પકડીને થોડોવાર ઉભુજ રેહવાની તેણીને ફરજ પડી.

તે થોડીક ઘડીઓના અરસામાં કેવા સીલા અને કડવા વિચારો અને ચાદગારીઓના જમાવ તેણીનાં મનમા થઈ ગયો! આએજ ઘરમાં ખુશ હીગામની પોતાની આખી છંદગી તેણીએ માતપીતાના ભેગા લાડમા સીતમ અને સંતાપના કસાખી સ્વપના વીના ગુમરી હતી; તે માતા તો ગુજર પામી હતી પણ તેજ પીતા તો હવે એક સંગદીલ, અને જુલમગાર મુદ્દની હાલતમા બદલાઈ જઈને ભાંજ વસ્તો હતો, અને તે પીતાની એક પુરી પુત્રી, કોઈ હીણ અપરાધના ગુનેહગાર થયલા એક કેદીની હાલતે, પોતાનાં બાપીકા મકાનના બાંજર આગલ બીહતી અને ધુજતી ઉભી હતી! તરત પછી જેવો તેણીએ ઘરમા પગ મુક્યો તેવોજ કોઈ નવો રાખેલો ચાકર તેણીને મલ્યો.

“શું માગોછ, કાણુને પુછોછ તમે?” તેને પુછ્યું.

“હું નવલાને મલવા આવીછ, નવલો છે ઘેરમાં?” તેણીએ અતી ઘણા નખલા અવાજે, પોતાને ઘરના એક જુના જઈદ ચાકરનું નામ દેઈને, પુછ્યું. પેલા ચાકરે તેણીને એક ન્હાના ઓરડામાં લેઈ જઈને એસાડી, અને ત્યાં થોડાવારમાં નવલો આવી પુઝ્યો.

“નવલા—નવલા, બાવા કાંદછે? શેઠ કાંદછે?” તેણીએ ઝડપમાં ઉભી થઈને પુછ્યું, “પણ મને જરા પાણી પા નવલા, માદરે જીવ ફરેછ!” એમ તેણી છેલ્લે એક થામલાને અટલીને ઉભી રેહતી બોલી.

“અરરર! એ કાણુ! મેહેરબાઈ—માદરી બાઈ—માદરી બાઈ!” વદાદાર નવલો પોતાની ધાસ્તીની નજર આજુબાજુ ફેંકતો, અને વલી બીજીજ પળે, પોતાના છેલ્લા બોલો સાથે બેખબર થઈને નીચે પડતી મેહેરને, પોતાના હાથમા જીલવા તેણીની પાસે દોડતો બોલ્યો, તેને તુરતજ મેહેરને એક કોચ ઉપર સુવાડી, અને ઘરમાની એક બીજી ચાકરડીની મદદથી જુદા જુદા ઉપાયો કરીને તે તેણીને પાછી સુધીમાં લાવતો. જો કે તે ઓરતને તો તેને એમજ જણાવ્યું કે મેહેર તેની એક સગી થતી હતી, કે જેણી તેને આજે મલવા આવી હતી.

“નવલા,” સુદ્દીમાં આવતાંવાર અને પોતાને પાછી એખલા નવલા આગલજ બેઠેલી જોઈ મેહેરે પુછ્યું, “બોલની, બાવાછ છે ઘેરમાં?”

“છે બાઈ, હજુ તેવન માલ પરના પોતાના ઓરડામાજ છે.”

“તું શું ધારેછ નવલા,” તેણીએ હવે ધુજતે સાદે પુછ્યું, “આજનું માદરે હયાં આવેલું બાવાને ગમશે? કે તેવન ગુરસે—ઘણાજ ગુરસે—થશે?”

“અરરર! બાઈ, એ તમે હું બોલો!” નવલાએ અતી ઘણી હેબત દેખાડી જવાબ દીધો, “તમે આવો તે હેંકને ગમે! અરર—કાંઈ

પુદા—પુદા કરો! તમે હું તેવનને મલવા આવેલા કે? અરે, તમે મંડાતો હું, પણ જરા નેટલી એવનને ખબરથી પરી કેની કે તમે હયાં આએમાં તો કોણુ નાણુ કેવાં જારનાં જાર માહરી ઉપર તોડી પાર હે! તમુને હયાં નીહ આવવા દેવાના એવને હમુ લોકાને કેવા હોગંદ આપેલા ને કેવી તાકાદ કાધેલી તેતો તમે નાણુતામી નથી! યાહ, કરીયે હું; તમારી પર એ દુખ તો બહુ મોટું ખજેર,” નવસો પોતાની આખમાં આવેલું એક આંશુ ઝડપથી નુંકી નાંખતો બોલ્યો, “પણ તેમાં આપરો કાંઈ ધણાજ નીહ મલે. ને હમેથી જે બધાં જુનાં માનહો હુતા તે રાંધનીમાં બેઠીને રડીયા કાધેલાં, પણ બીજું હમારું કંઈ ચાલે? જરા પાછલી ગમતો આવ્યો, ને તાંદ પેલી તમારી જુદી આયા બેઠી ઓહો તેને તો મલતાં નાઓ!”

“નહી નવલા” મેહરે બની શક્તા નવલા આવજો જવાળ દીધો, “માહરું અંદર આવવાનું જે ધારતી ભરેલું હોયતો હું ઓતલાપર ઉભી રેહવરા, પણ તેટલાં તું ઉપર જ ને આએ કાગલ રતનશાના હાયમાં મુકી, એનો જવાળ માંગી લાવ!” નવલાએ તે કાગલ હાયમાં લીધુંતો ખરું, પણ તે તરફ આનાકાનીની સેજ નજર ફેંકી, આખરે રોકું હીલચું.

“જે, નવલા લેઈ જા આએ કાગલ, એટલી માહરી, અરજજો!” મેહરે પથરનું હેડુંથી પીગળે એવો દેખાવ કરતી બોલી, “એવન કંઈથી મને આપશેતો તેપર હું શુકરાના કરશા!” માહરી પાસે એક કોડીથી નથી!” જેમ તેણીની, તેમ નવલાની આંખામાંથી હવે પાણી આવી ઉભાં.

“યાહ—માહરી યાહ!” નવસો લહડતો બોલ્યો, તેની છાતી ભાંગતી, અને તેના હોઠો ધુંજતા જણાયા, “તમારા આ કેવા હાલ! જે હું આ લેઈ ગીયોતો હેઠ મને એક ઘડીથી વધારે હયાં રાખહે નહી; પણ તોથી તેની ચીંતા નહી. જે થવાનું હોયતે ચાઓ, પણ હંતો એ કાગલ લેઈ જવાનોજ! જેવ હવે કે કં

લેઈ જાઉં કે નહીતે! પણ જેવની યાહ,” તે હવે આજુબાજુ જેતો ધીમે અવાજો બોલ્યો, “એતો એમછે કે માહરા હેઠથી નેટલું મને બીજું નહી પરે તેટલું હેલી તમારી હગી વીલરથી મને ઝખકતું પરે! ને મનેતો ઇમજ લાગે કે આપરા હેઠનેથી તમારી હામે એમ રીહા-યલા ને કડવા રાખે કેની તે એજ રાત રાખતી ઓહો! હવે આએ ઘેરમાંતો જે કરેને નીહ કરેને એજ દદા! બધા ચાકરો પર હુકમ કરવાને, ને વરી ઘેરનાં હયાં કામકાજ પર નજર રાખવાનો હકથી એ પોતેજ પોતાની મેજે લેઈ બેઠેલી છે! ને એક જુદો નોલ્યો કેમ બધે જેતો ફરે, તેમ એની નજર સંધે ફર્યા કરે. પણ હંતો કાંઈથી કરીને આ કાગળ લેઈ જાઉં; ને હું પાછો ફરું તાંદ હુધી યાહ તમે કેડે જતાં રખે હોંકે; જરા હ્યાને હ્યાંજ બેઠી રેહજો.” નવલાની શુચણા મુજબ સઘતું કરવાને મેહરે કપુર્યું એટલે તુરત તે પેલું કાગળ લેઈને માલ પર ગયો. તેણીની માતાની હૈયાતી બાદ વીલરે જે આપઅખત્યારી તેણીનાં ઘરમાં ચલાવા માડી હતી તેતો હેવાલ નવલાને મોહરેથી આજો બરાબર સાંભળવાથી મેહરના દીલમાં કેવાં દુઃખદ અને નારીપારી ભરેલા ખ્યાલો ઉપજ્યા હશે તેનો ખ્યાલ વાંચનારેજ કરવો. થોડીક મીનીટો ઘણીજ સંતાપ ભરેલી ઈતેજારીમાં ચુગરવા બાદ મેહરે જ્યારે નવલા જહડપથી કિતરતાં પગલાનો અવાજ સાંભળ્યો ત્યારે તેણીની છાતી બેવડા વંદશથી ઘડકવા લાગી.

“કેમ નવલા? શું થયું?” તેને દાખલ થતો જેતાં વાર તેણીએ આટુર પણ ધીમે સાદે પુછીયું.

“યાહ રતનસાને માહરેથી તો મળી દફાયુંજ નહીં,” તેને ભારે ઉદારીથી કિતર વાળ્યા, “મેં તો બહુએ તેમ કરવા માંગીયું માહરું કાંઈ વચેતું નહી! ને હું તો નાણુતો તોજ કે એમજ થવાનું! ઉપર જનું તો તેવી તો પેલી રાતજ હાંમે મળી, ને મને કેહવા લાગી કે જે ફરીથી હું અંતું કામ કરાતો મને ચાકરી પરથી રજા મલહે ત્યારે મેં તે

કહ્યું કે મેહરયાઇ પોતે નીચે આવેલાં છે ને તેવન તમુને મળવા માંગે, તો તેને તો ડોક ફેરવી નાએયું, ને બોલી કે તે દુકતીએ પોતીકા આપ લાથે એવી ચાલ ચલાવી તો તેને મળવાનું તે ક્યું હોય !” મેહર એ સાંભળીને બોલ્યાં દયકલાં ખાવા લાગી, અને નવલાનાં બોલેથી જેમતેમ તેને મોડડેથી નીકલી શક્યા; “હા બાઇ, તે એમજ લખું બોલી. ને વરી તે કહે કે રતનશાળી એવુંજ બોલેલા કરે કે એ પોરીએ એવું કામ કીધું તો હવે તેનો બદલોથી તેને ખમયોજ લેઇએ, તેથી મેહરને હું મળવાનીયી નથી ને રતનશા આગળ તેને જવા દેવાનીયી નથી ! એટલું કહીને તેને તો માલરા લાથમાં આવે દહ રૂપીયાની નોટ મુકી, ને તે તમુને આપવા કહી ; ને તેમાં મેં આ મહારી તરફના બીજ દહ ઉમેરવાની હીમત કાઢેલીએ, જે તમુને ગુલહો નહીં લાગે તો એટલા મુજ ગરીબનાયી કમુજ કરજે !” એમ બોલી તેને દશ દશ રૂપાની એ નોટો મેહરના લાથમાં પકડાવાની કાશેશ કીધી, કે જે બીચારી હવે તદન સ્થીર અને ચુપ ઉભી રહીને નવલાના છેલ્લા બોલો સાંભળતી હતી.

“બસ નવલા, હવે મને જવું લેઇએ,” આખરે તેણી નીરાસ સાદે બોલી, અને બારણું ભણી ચાલતી થઇ, “તહારી મેહર-યાની આજે ઘણી થઇય.”

“આમ, જરા ઉભાં તો રહો ; જરા ગરમ ચાહે કરી લાવું તો પીતાં જાઓ. તમે તો બહુ થાકેલાં ને આગ્નરી જેવાં દીહો ને હું અથડી તે કરી લાવા.”

“નહીં નવલા-હું સારીપએ છું ! અને દીનશાળી મહારી વાર જેવો બદલ ઉભાય.”

“ગરીબ આપણે તે ભલો મનીખ !” નવલો તેણીના આવદની કદર ખાતો બોલ્યો, અને તે ઘડી તેની આંખમાં આવી ઉભેલાં પાણી નુકી નાંખવા તેને મોડકુંથી ફેરવ્યું. મેહરને હવે બદલ જતી લેઇ તેને પેલી નોટો પાછી તેણીના લાથમાં પકડાવાની કાશેશ કીધી, પણ તેણીએ તે લીધી નહીં.

“નહીં નવલા, “તેણી બોલી, “હું ઘણીજ નાચાર હાલતમાં છેઉં તો ખરી, પણ મહારો બોદા મને ભુખે મરવા તો દેનારજ નથી. તહારી પાસથી હું લઇ શકતી નથી ને તેનું આપેલું લેવાની મહારી મરજી નથી-મહારે તે લેવું ધટારત નથી ?”

એટલું બોલી તેણીએ બારણું ઉઘાડ્યું, અને પોતે આવી હતી તેના કરતાં વધારે મજબુત પગલાંએ તેણી લાંકી બાહર પડી. તેણીનો ભરચાર જે થોડક છેટે આવીને ઉક્તો હતો. તે તેણીની પાસે હવે જલડપથી આવ્યો, અને ધુજતા સાદે તેણીને તે મુલાકાતનાં પરીણામ વિશેનો સવાલ પુછવા લાગ્યો. નારી-પાસીની શાંતી સાથે તેણે ત્યાં અનેલા બનાવનો મેહરે આપેલો હવાલો સાંભલ્યો. “ત્યારે તો હવે હયાંની આપણને કશીયી આશા રહી નથી !” તે અરધા બીટલા હોટે એટલા બોલો બચડ્યો.

“પણ બોદા પરતી આપણી આશાનો કાએમજ છે કેની દીના ? ગમે એવા અભાગ્યોતો બી જે તે મદદગાર છે તો આપણો મદદગાર તે નહી થશે ? મને એમજ લાગેચ દીના, કે આપણને શદનતર નાશમાં અટવાવાતો તે દેનારજ નથી ! ચાલો હવે જલદીથી ઘેર, ખુચો પેલી બીચારી નવાજને કાણ જાણે કેવો કંટાલો આપતો હોશે !” પોતાની પ્રીયાના આ સઘળા ધીરજ આપનારા બોલો દીનશાએ ઉદાશી ભરી ચુપકીદી સાથે સાંભલ્યા. તેના સોદરાયજા ચેલેરા ઉપર, મેહરનાં દીલમાં ઉપ-જેલી સચુરીની કલક નહીં પણ અત્યંત ગમ ખારીનો શીલા છાપજ માત્ર જણાયો. તેને એવેથી વેલેમ ઉપજ્યો કે તેઓની ચાલુ રહેલી કંગાલીએને રખેને મેહરનાં મગજની હાલતમાં કાંઈ ખલલ કીધી હોય; અને તેથી તેણીની નજદીક આવતી ચુવાવડો ખ્યાલ તેને થતાંજ ત્રાસની એક છુપી ધુજરી સાથે તેને પોતાના વીપતી ભંડા ઘરમાં પગ મુક્યો. જતાંવાર મેહરે પોતાનાં ફરજદને મોહતત ભરેલી બગ-લગીરી અને ચુમીઓ કીધી; પણ દીનશા તો

તેનાં કપાળ ઉપર માત્ર એકજ અનમની ચુ-
મીની નવાજેશ કરી ટેબલ પાસેની એક ખુ-
રશી ઉપર થપકાઈ બેઠો. એકજ દીવશ આંગ-
મચતો તેની આંખપર બાંધવા માટે મેં તેને
આપેલો લીલો પરદો પોતાનાં કપાળ સાથે
બાંધી તે પેલી ટેબલને અટકીને પડ્યો, અને
હદ વગરના ક્રમક્રમાત સાથે પોતાની સ્થિ-
તિને લગતા વિચારમાં મશગુલ થયો.

તેઓએ બચાવેલી રકમમાંથી ઘણોજ ન-
હો એક ભાગ હવે બાકી રહ્યો હતો; મેહેર
હવે એવી હાલતમાં હતી કે જ્યારે તેણીથી
ટુક કમાણી કરાવનાર, પોતાનું કામકાજથી
થઈ શકતું નહીં હતું; દાખલ થતો અધાપો
અટકાવા માટે તેને પોતાને પોતાનું કામ બંધ
પાડવાની ફરજ પડી હતી; રતનશાને પટ્ટાવીને
તેવનની મેહરબાની મેલવવાની આશાનું છેલ્લું
એક કીરણથી હવે યુજવાઈને ગુમ થયું હતું;
અને એ સમયનું વળી સારેજ બન્યું હતું કે
જ્યારે તેઓના ઘરમાં સારી ખર્ચમાં વધારો
થવાના સંભવ, અને કરવાની ફરજ બાદલી
જણાતી હતી! -

એતો સારું થયું મેહેરને માટે, કે તેણીના
આવદે પેલો લીલો પરદો પોતાને કપાળે બાંધીને
પોતાની આંખો છુપાવી હતી!

બીજો દીને સહવારે જ્યારે દીનશા માદરા
શુચવ્યા મુજબ આંખના એક નામીયા તબીબની
સહલ્લા લેવા ગયો હતો ત્યારે મેં તેને ત્યાં જઈને
મેહેરના હાથમાં, માદરી બાએડીએ છુપાં ઉઘ-
રાણાથી એકડી કીધેલી, ૩ ૪૦૦)ની રકમ
મુકા; અને તેની સાથે માદરી પુટલીએ લખેલું
એક કાગલથી મેં તેણીના હાથમાં આપ્યું કે
જેમાં તેણીએ મેહેરને એવી અરજ કીધી હતી
કે તેણીની શુવાવડની રેઠાણાવખતમાં તેણીનાં
પેહેલ્લાં બાળકને તેણીએ માદરી બાએડીની
સંભાલ ટો મુક્યું. તે કાંગળ વાંચતાંવાર મેહે-
રની આંખોમાં ઉપકાર અને હરખના આંશુ
આવી હતા, અને પોતાના બંને હાથ જોડી
તેણી જહડપમાં બોલી કે—“જેવો ડાક્ટર,
બોદાએ હમને કેવી મદદ કીધી! તેજ બોદા

તમારું ને તમારાં કુટુંબનું ભલું કરો! દીનશા
બીચારા પેલા ડાક્ટર પાસથી હુખીને નીરાશ
થઈ આવશે, ત્યારે તેવનને વારતે આએ કેવી
ખુશાલી ભરેલી ખબર!

* * * *

“ને હવે ડાક્ટર સાંભળો એક વાત જે હું
કહું તે,” માદરી બણી આતુરતાથી જોતી તેણી
બોલી, “મેં જે એક નવી ગોઠવણ કીધીય
તેપર તમારું ધ્યાણ પુગાડો, કેમકે તે પાર
પાડવાનો માદરો ફેડાવજો.” હું અગ્નયથી સાથે
તેણીની તરફ જોતો હોમો. “તમે જાણો ચતો
ખરા ડાક્ટર કે હમારું મકાન તેમજ હમારી
હાલત કેવીછે? ને તેથી હયાં મને કરીથી રીતની
સગવડ મલી શકે તેનું નથી.”

“તેથી હવે માદરો એવો વિચારજો,” તેણી
જરાવાર ઢોળી ને બોલી, “કે—કે તમારી
મેહેરબાની ને—ને મારકુતથી હયાંની ઇસ—
પી” તેણીને શાદ હવે ધુજવા લાગ્યો, “છ—
સપીતા—તા—લમાં જઈને એટલા દાહડા રેલું
—કેમ?” કાંઈથી જવાબ આપવાને તે વેળા
અશક્ત હોવાથી મેં માત્ર માદરું ડોકુંજ હીલ-
વ્યું.

“બોદા એજ જાણે મને એ રસ્તો દેખા-
ડ્યો હોય,” તેણી પાછી બોલી, “એમ મને
લાગેય! એમ થવાથી માદરા વરનેથી કંઈ
ખર્ચ કરવો પડશે નહીં, ને ત્યાં માદરી માવ-
જતથી હું ધારૂંય કે મનમાગતી થશે.”

તેણીએ લેવા ધારેલાં આ દુખ ભરેલાં પગલાં
સામે મેં તો માદરો વિચાર ઘણી મજબુતીથી
જણાવ્યો, પણ તે ફેડાટ ગયો, અને તેણીએ
જરી રાખેલી કાકલુદીના જવાબમાં આખરે
મને કયુલાત આપવાની ફરજ પડી કે જે
વખતે તેણીને અગત પડે ત્યારે હાશપીતલમાં
તેણીને કાંઈ ફરદને બાદાણે દાખલ કરી દેવાનો
માદરો આધીન લાગવગ વાપડવાને હું ચુકીશ
નહીં.

“પણ બાદ,” અંતે હું બોલ્યો. “આત્રીથી
જાણજો કે દીનશા કંઈ એ વાતને કયુલ કર-

વાત નથી. તેવન કદીખી એમ થવા દેશે નહીં.”

“હા ડાક્ટર, તેમ છે તો ખરું,” તેની બોલી, “પણ હું ત્યાં જઈને પડું ત્યાંવેર તેવનને માદરા ધરાદાની અખરજ હું પડવા દેનાર નથી. એવન બદારથી આવશે એટલે માદરું લખેલું કાગલ વાંચીને વાંકું થશે. ને જ્યારે તેનો ધીરજથી વિચાર કરશે ત્યારે તેવનને તે ઘડીએ ઉપગ્રેહી ચીડીને તરત નરમ પડવા વગર રહેવાની નથી. મને મલતી સગવડના વિચારથી એવન કદીખી રીસે ચરશે નહીં.”

એ વાતચીત પછેના બનાવ વિશે ટુંકમાં કહેવાનું એટલુંજ છે કે દીનશા અને મેહરની બંધી મરણ અને ખુશી સાથે તેઓના ના-ધલા ખુવાને હમે હમારી સંભાલ ટલે લીધો અને તે બાદ આઠ દસ દીવશો વીસા કેડે એક દીવશે સદવારે મેહરની હાલતનો બારીક વખત આવી પુગતાંજ, દીનશાહની ગરબા-રીનો લાભ લઈને, હું અને માદરી પુટલી ત્યાં હાજર હતાં ત્યારેજ મેહર ધારવેલું કુદાણું જઈ પુગવા માટે, અતીઘણા ગમખાર દેખાવે તૈયાર રખાવતી ગાદીમાં બેઠી. તેણીને એવું કંઈ લાગ્યું તો નહીં હોય, કે પોતાનું આ ઘર તેણી હમેશનું છોડી જાય છે!

જે કાગલ તેણીએ દીનશાને સમજાવવા માટે લખ્યું તે નીચે મુજબનું હતું—કેમકે હવે પછી ખ્યાત પામનારા જેમાં ગાદા અને શોદાતુર બનાવો આખરે બન્યા હતા, તે બનાવોએ ઘણાએક એવાં કાગળો માદરા અખત્યારમા લાવી મુક્યાં હતાં:—

“મારા વાહલા, હેતાળુ, અને મેહરબાન દીના.”

“માદરી સખ્તીનો વખત આવી પુગ્યો છે, અને તેમાં ઉખોગી થઈપડે એવું એક આરામનું મકાન ખોદાઈ બપરોસથી મને મળી આવ્યું છે. ખ્યારા ખાવંદ, માદરાં હુબોતો દેખાવ તમારી નજર સામે ધરીને તમારા સંતાપમાં ઉમેરો કરવા હું માગતી નથી! જ્યારે, બધું ખુશાલી સાથે પૂરું થશે—ને ખોદા કરે ને તે થાય—

ત્યારે આપણે પાછા મલીશું, નેતે પછી કીરતાર આપણને શુખી દાહડા દેખાડશે! જે પગલું મેં બચું છે તેથી તમે ગમખાર કે ગુસ્સાભર્યા ના થતા દીના! મેંતો એ સારું જાણીનેજ બચું છે, ને એકીન રાખજો કે એમાંથી સારજ થશે. આપણા મેહરબાન મુરખી જેવા ડાક્ટર તમને કહેશે કે ઇસપીટાલમાં કેવી જતણુ લેવામાં આવે છે. વાહલા દીના! માદરાં જીગરની ખુશાલી તમે વડેજ છે! જેટલો વધારે સંતાપ ને ગમ આપણે બેઠએ વેદીયો તેટલાં આપણે એકમેકને વધારે ચાહતાં થયાં છીએ. ઓહો દીના, હું તમને કેવી ચાહુ છું! વાહલા રાતે જ્યારે તમે ઊંઘી ગયા ત્યારે ખોદાને મેં કેવી બંદગી કીધી કે તમે ને ખુશો શુખી, ને સલામત રહેવો, ને આપણે બધાં પાછાં ખુશાલી ને તંદરોસ્તી સાથે મલ્યે! જેટલો વખત આપણે જુદાં રહીશું તેની ઘડીએઘડી તમને યાદ કરી તમારી આબાદી ને તંદરોસ્તી ચાહવાને હું સુકનાર નથી! જરાક વધારે વખત છાતી ધાડી રાખજો, એટલે બસ ખ્યારા દીનશા! ખોદાએ આપણને તણ દીધા નથી, ને જો આપણે તેને તજશું નહીં તો તે કદીખી આપણને તજનાર નથી! બંદગી કરજો તે કીરતારની, ખ્યારા, એટલે તે આપણુ બચુંજ કરશે! મલજો રોજ જઈને આપણા ખુવાને, ને માદરે નામની એકેક સુખી તેના ગાળ પર લેતા રહેજો. ખીચારા ડાક્ટર ને તેવનના ઘણીઆણી કેવાં બલા—કેવા મેહરબાન છે! એવાંખી થોડાંજ થશે દીના! ખ્યારા જમે રોજ ખોદલી હવામાં ફરવા જજો, ને બરાપા કે જુરાપામાં પડતા ના, ને હું પાછાં આકેં ત્યાંવેર કંઈ લખી વાંચીને આંખને મેહનત આપવાની હુસરાઈથી કરતા ના. લખવાનું તો ઘણું છે વાહલા, પણ ગાદી બારણા આગળ આવવાથી મને અટકવા વગર છુટક રહેતો નથી. સલામ ત્યારે, ઘણાજ થોડા વખતની સલામ, માદરા વાહલા—વાહલા—વાહલા ખાવંદ, તમે શુખી રહેજો! એજ હુવા.

લા० તમારી ફીદા રહેલી મોહરદાર,

મેહર.

તેજ દીને સાંજે મેહરને મેં આપેલી કમુલાત મુજબ, હું દીનશાને મલવા, અને તેની બાયડીના અચીતા જવાથી તેની ઉપર કેવી અસર થાય છે તે જોવા તેને ઘેર ગયો.

“દીનશા કેમ છે? તેવન ઘેરમાં છે?” મેં તેજ માલપર રેહતી તેઓની એક પડોશનને પુછ્યું.

“ઘરમાં તો છે; પણ ગમમાં ઘણા દીશેચ, આવા પછી કંઈ ખાધું બી નથી.”

ઔરડામાં દાખલ થતાં વાર, મેહરનું લખેલું કાગલ પોતાની સામે અને એક નાધલો ચીમનીનો દીવો પાસે મુકાને ટેબલ આગળ બેઠેલો મેં તેને જોયો.

“ડાકટર, આએ હાલત કરતાં મોહિત આવે તો બેહુતર કે નહીં?” તે જોશ સાથે બોલી ઉઠ્યો, “શું શેતાનનો શેકાર થવા મને એખલો તમોએ મુકયોય?”

“દીનશા-દીનશા, તમારાં જહનુનને શાંત પાડો? શમ્સરી અને ધીરજનો પાઠ તમારી બાયડીએ તમને શીખવ્યોય તે ઉપર ધ્યાણ પુગાડો.”

“ખચીત એ ઘડો તો એક ફરેશતોજ શીખવે, પણ મુજ જેવા દેવથી તે કેમ શીખાય?” એવા બોલો એવાં તો જહનુન સાથે તેને મોહડેથી નીકળ્યા કે હું તો ચોંકીયો!

“જાણે દેવદરજેનાજ હાથ પર હું રમત થવાનો હોઉં તેમ બધાંઓ માહરા સંતાપ સાથે મને એખલો છોડીને દુર નાહશેચ! એવો કયો હવે શ્રાપ રહ્યો કે જે માહરી પર હજી પડ્યો નથી, અથવા હમણા પડતો જાયય? મને તો એમજ લાગેય કે મેહર હવે મારેથી હમણની જુદીજ થઈય!”

પોતાની બાયડીની ગેરહાજરીથી વાકેફ થતાંજ જે બેચેની દીનશાને ઉપજી હતી તેમાથી તેને થોડો ઘણોથી મોકલો કરતાં મને બેહદ મેહનત પડી. વળી બીજે દીને સહવારે એક નામીયા આંખના તબીબની સહલા લેવા જતાં તે તબીબને મોહડેથી પોતાની આંખની હાલત

બાબે જે અનગમતું મત તેણે સાંભળ્યું હતું તેથી તો તેની આગલી બેચેની અને ગમગીનીમાં અતીશય વધારોજ માત્ર થઈ શક્યો. અતીઘણી ધારતી સાથે તેણે પેલા બાહોશ તબીબને, તેની આંખનાં દરદને લગતી કેટલીક ચોક્કશ નીશાણીઓ કે જેમને તે તદનજ ગુમ સમજતો હતો તેમને લગતી પરપુછ કરતો સાંભળ્યો હતો, અને પોતાની આંખોની શક્તી સચવાઈ શકશે કે નહીં તેવા પોતાના સવાલના જવાબમાંથી જ્યારે તે તબીબને ઘણી અચોક્કસાઈ સાથે બોલતો તેણે સાંભળ્યો ત્યારે તો ત્રાસ અને નાઉમેદીનો સખત ફટકો તેનાં હૃદયમાં લાગવા વીણા રહ્યો નહીં. મેં તો તેને ખાત્રીથી એવુંજ જણાવ્યું કે ધીરજ અને શાંતીમરેલી મનની હાલત જાણવવા જેવી બીજી કોઈ બી દવા તેની ચશમોનુ દરદ કમતી કરવા માટે કારગત લાગનાર નથી, કેમકે તેના જ્ઞાનતંતુઓની નબલાઈથીજ તેની આંખોની નબલાઈની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. રતનશાને ફરી એકવાર મળીને સમજવાની અને પઠાવાની જે ઘેલી યોજના તેને બાંધી હતી તે નહીં બજા લાવવાની એક કમુલાત હું મોટી મુશ્કેલીથી તેની પાસથી લેઈ શક્યો, અને બીજે દીવશે તેના નાધલા દોકરાને સાથે લેઈને હું તેને મળવા આવવાની કમુલાત આપી હું તેનેથી વીદાય થયો.

મેં તો માહરી કમુલાત પાળી; પણ તે પાળી શક્યો હોય એવું જણાયું નહી. તેજ દીવશે તે રતનશાને મળવાના ધરાદાથી ગયો હતો, પણ તેવનનાં ઘર આગળ જતાંજ, માહે દાખલ થવું કે નહીં તે વીશેના દામારોલ મન સાથે તે થોડોવારતો ઠાહ્યો. તેવામાં તો રતનશાની ગાડી બારણાં આગળ આવેલી તેને જોઈ, અને થોડાજવારમાં તેવન પોતે ઓઠલા ઉપર આવી ઉભેલા તેની નજરે પડ્યા. ગાડીમાં તેવન બેસવા જાય તેવોજ તે તેવન તરફ ધસીયો.

“જરા માહરી ગમ જુવો શેઠ!” તેવનના ખભાં ઉપર પોતાનો હાથ શેજ થોકતો તે

અચ્ચીતો બોલી ઉઠ્યો. તે આપણા મુંઝે ઘડીભર અકડીજ ગયેલો જણાયો, અને આ ધર્મી આ-વેલા પારકાને બીજકુલ આજખતો નહીં હોય એવા દેખાયા.

“શેઠ માદર” નામ દીનશા છે!—તમારી તજ દીધેલી દીકરી, માદરી નાતવાન ભુખે મરતી બાએડી છે! હવેથી શું તમે રહેમી નહીં થશો સાહેબ?”

“દીનશા!—અરે, દુર રાખો એને બોદાને ખાતર એને દુર કરો!” એમ, કંટાળા અને કમકમાતથી ભરપુર એહેરા સાથે રતનશા બુમ પાડી બોલ્યો. પાસે ઉભેલા નોકરોએ તુરતજ દીનશાને તેની જગાપરથી બેરથી ઘસડીને દુર કીધો, અને રતનશાની ગાડી દુરનીકળી ગઈ ત્યાં સુધી તેને મગ્ન્યુત પકડી રાખ્યો. એ પછે ત્યાંથી પાછો ફરેલો દીનશા, તેને ઘેરે મેં આપેલી મુજાકાત પછી એક કલાકે ત્યાં જઈ પુગ્યો.

પણ તેજ દીવશે સાંજે માદરે ત્યાં મને મલત્રા આવવાને તે સુક્યા નહીં, અને આવતાંવાર પોતે તોડેલી કળુકાત માટે તેને માદરેથી મારી ચાલી. તે બોલ્યો કે રતનશાને ફરી એક વાર મલી નેવાની પોતાની મગ્ન્યુત ખાલેશ દાખી દેવાને તે તદત અશક્ત થઈ પડવાથીજ તેને આ પગથું આખરે ભર્યું હતું; કેમકે તેને પુરેપુરી ખાત્રી સાથે એમ ધાર્યું હતું કે દુઃખી દેખાવ સાથે અને વધારે દુઃખ ભરેલી ખબર સાથે તેને પોતાની સામે આવી ઉભેલો નેવાથી રતનશાના દીલમાં કાંઈક દયા ઉપજવા વીણા તો રેલી શકેજ નહીં. તેથી હવે જેથી બન્યું હતું તેનો, મેં ઉપર જણાવેલો હેતુજ તેણે મને જણાવ્યો, અને પછી ઘણાજ ઉદાશ એહેરા સાથે તેણે મને ચોકશપણે જણાવ્યું કે રતનશાની ખરે-ખરી ઘાતકી વજાણુ વીશે હવે તેની એટલી તો ખાત્રી થઈ છે કે હવે કશીથી વધારે આશા તે તેનેથી કદી રાખશે નહીં—તેનો ખ્યાલજ તે મનમાંથી કાઢી નાખશે અને મેં તેમજ પેલા આખના તબીબે જે સહજા તેને આપી હતી

તેનેજ માન આપીને તે ચાલતો રેલશે. વધી તેને વધારે મને એવું જણાવ્યું કે માત્ર એકજ કલાક અગાઉ તે પોતાની પ્રીયાને હાસપીતલમાં મલી આવ્યો હતો, અને ત્યાં તેણીને ઘણી સારી હાલતમાં તેને જોઈ હતી પણ ત્યાંનાં માણસોએ તેને જણાવ્યું હતું કે ઘણા થોડાજ વખતમાં તેણી હમેલથી છુટશે એવી વકી હતી.

“બોદા જાણે, કે માદરી મેહેર જે મરણુ પામે તો તે બનાવની અસર રતનશા ઉપર કેવી થાય!” તે ઉંઠા નીશાશે નાખી અચ્ચીતો બોલી ઉઠ્યો. “જેમ તેણે તેણીને તજ દીધી છે તેમજ શું તે તેનાં બચાંનેથી તજ દેશે? શું એનાં મોહાત પછીથી તેનો ધીઃકાર કાએમ અને તેનો કીનો જરો રેલશે? બોલો ડાકટર, તમે શું ધારાય?”

જોકે બેદરકારતો નહીં તોપણ જે ચોકશ અવાજે આવો સંતાપ ભર્યો સવાલ તેણે મને પુછ્યો તે સાંભળી મને કાંઈ થોડી અન્યયથી ઉપજ નહીં. પણ મને એવો જવાબ આપવા વીણા તો ચાલ્યુંજ નહીં.

“જે એમજ એ કરેતો એનું સંગદીલપણું બરોબરી વગરનુંજ ગણાય એમાં શક નહીં,” હું બોલ્યો. “પણ મનેતો એવીજ આશા છે દીનશા કે આએ બધું જે થયું છે તે છતાંથી થોડા વખતમાં રતનશા સમજ્યા વગર તો રેલવાનાજ નથી કે એવને ચલાવેલી ચાલ તદ-નજ ઘાતકી ને ગુનાહ ભરેલી ને ખુદરતના કાનુનોથી ઉલટી છે.”

પણ દીનશાએતો એ સાંભળીને ડોકુંજ હીલવ્યું.

“નહીં ડાકટર,” તે બોલ્યો, “એ ઘણીનું સંગીન હૈડું બીજાં કસાંથી તો નહીં, પણ માત્ર મોહાતના જમુન મારાથીજ પીગલી શકે એવી માદરી ખાત્રી છે! ને કંમનો બનાવ તેવો કાંઈ મારો શેજ વખતમાંથી તેની ઉપર મારે તો તેમાં કાંઈ નવાઈ સમજવી નહીં.” એટલા છેલ્લા બોલો, ત્રાશના જંગલી દેખાવે માદરી ભણી જોઈને બોલતાં તે ધુન્યો!

“એમના ધારો દીનશા,” તેને સાંત પાડતો હું બોલ્યો, “ગમે તે હોય, તોપણ આશા તો સારાંનીજ રાખો! ખચીત, એટલું તો ચોક્કસ છે કે તમારી મેહુરબાદી હમણાની સાંતને સચુરી ભરેલી મનની હાલત, તેવનની હવે પછી થનારી બારીક માંદગી વગર અડચણે દુર થવાની જાણે એક મજબુત જામીનગી-રીજ આપણને આપે છે.”

“આહા! સંભાળજો ડાક્ટર, તમે ભુલતો કરતા નથી? એની ગેઢ વખતની સુવાવડની માંદગી ઘણીજ લાંબી ને ધાસ્તી ભરેલી, થઈતી ને.”

“ને તેથીજ કદાચ હાલની ઘણીજ સેહેલીને સલામતી ભરેલી થશે?” મેં જવાબ દીધો. શોકાતુર દેખાવે તેને થોડોવાર માહરી ભણી જોયા કાઢ્યું.

“ને કદાચ એમથી બને, એ તદ્દન સલામતી સાથે બચીથી જાય, પણ પછીથી એ બીચારી કેવાં ઘેરમાં પાછી આવીને વસે! એ શું એની ઉપર થોડું દુઃખ છે ડાક્ટર!”

હવે સાંજના ઘણું મોડું થઈ ગયું હતું, તેથી સઘળો વખત તેના પગ પરજ બેસી રહેલા પોતાના વાહલા બેઠાને એક માયાબ-રેલી ચુમી લેઈ થાકીને સુસ્ત થયેલો દીનશા પોતાને ઘેરે ગયો.

એ બાદ એએક દીવશો ગુઝર્યા પછી એક આદીતવારે મધરાતે મેહુરની પ્રસવવેદના શરૂ થઈ, અને થોડીક લાંબી અને સખત શક્તી ભોગવ્યા બાદ તેણીએ એક અતીઘણું નબળાં બાળકને જનમ આપ્યો કે જે બાહરે પડ્યા પછી થોડીક મીનીટમાંજ પાછું તેના પેદા કરનારની દરગેહે પુગી ગયું. મેં આખી રાખેલી એતવણી મુજબ મને તુરતજ ખબર કરવામાં આવેલી હોવાથી હું એક કલાકના અરસામાં તો તેણીનાં બીજાણાં પાસે જઈ બેઠો. જે થયું હતું તેની ખબરથી મેં દીનશાને તુરત વાકેફતો કાઢ્યો, પણ મેં તેને એવુંબી ખતીને કહેવાડ્યું કે હાસપીટલ આગળ આવવાને બદલે બીજે

દીને હું તેને આવી મધુ ત્યાં વેર તેણે પોતાનાં ઘરમાંજ રેહવું. પણ તેતો સંઘેસો મલતાંવારજ ત્યાં દોડી આવ્યો, અને બાહરે આટલા ઉપર એમથી તેમ દૂરતો રેહી દર પાંચને દશ મીનીટ પોતાની પ્રીયાની સ્થિતિ વીશેની ખબરો ત્યાંના માણસોને પુછતો રહ્યો. તેણી જણી રહ્યાબાદ એક કલાકે, તેણી હવે સલામત છે એવું ચોક્કસ વીચારી બ્યારે હું તેણીને છોડીને બાહરે આવ્યો ત્યારે, દીનશા કે જે અતીઘણી ઉરકે-રાયલી હાલતે દરવાજા આગળ દૂર્યા કરતો હતો તેને પોતાને ઘેર પાછો દૂરવાને મેં ઘણોબી સમજાવ્યો—પણ ફાકટ. અને તેથી આખરે તેની વર્તણુક અતીઘણી બેહુદી અને નકામી તેમજ તેને પોતાને ધાસ્તીભરેલી છે એ મુજબનો સખત થપકો તેને આપીને અને માહારો સખત અનગમો દેખાડીને હું ત્યાંથી ચાલી ગયો.

“દીનશા, તમારી આંખોનું શું થશે. તેનો તો જરા વીચાર કરો!” ત્યાંથી જતાં જતાંબી હું એટલું બોલવા વીણા રહ્યો નહીં. “જો આટલી બધી ઉશકેરાયલી હાલતમાંઆવી જવાની હકીકાત તમે ચાલુ રાખો તો તમારી તંદરોસ્તીને ખચીત હાણી પુગશે. ખાત્રીથી માનજો હું કહું છું તે એમ કાઢ્યાથી દરેક કલાકે તમે તમારી તંદરોસ્તીને એવું એક નુકશાન કરો છો કે જેનો એવાજ થવાને વરશો તો નહીં પણ મહીનાઓ તો જરૂરજ ગુજરવા જોઈશે. તો ત્યારે જેને તમે એટલી બધી ચાહો છો, અને જેઓનો આધાર તમારી ઉપર લટકેલો છે, તેઓની તમો દયા ખાતા હોવો એમ તમે સમજો છો, બ્યારે સાચા થવાનાં ચાન્સો તો તમે બરતરફ કરી નાખો છો? ખોદાને ખાતર, દીનશા માહરં કહેલું તમે સમજો—તમે—સમજો, ને ઘેર તરફ પાછા ફરો!” મને કાંઈબી જવાબ દેવાને બદલે તે રડવા લાગ્યો; અને જે હું બોલ્યો હતો તેની ધારવેલી અશર તેની ઉપર થોડા વારમાં થશે એવી આશા રાખી હું તેને છોડી ગયો.

તેજ રાતના પાછલા પોહારે આશરે ચાર વાગતે માહારા બંગલાનું બારણું જોરથી અફ

ડાતું સાંભળી હું જાગી ઉઠ્યો અને બારીમાંથી ડોક્યું કાઢી બાહર જોતાંજ ઓટલા ઉપર ઉભેલા દીનશા માહરી નજરે પડ્યો.

“એ કોણ છે ત્યાં? એ શું છે? દીનશા, શું તમે છો?” મેં પુછ્યું.

“ઓ ડાકટર-ડાકટર-ખોદાને વાસ્તે આવો! માહરી બાએડી-મેહેર! તે મરેય! તેઓએ એમજ મને કહ્યું છે! આવો શેઠ-જરા જલદી આવો!”

જોકે આગલા દીવશની થાકથી હું બેહુક શુસ્ત થઈ ગયો હતો, તોપણ આએ ચોકાવનારી ખબરે માહરી સઘલી શુસ્તીને ઊરાડી નાખી, અને પાંચ મીનીટમાં તો તૈયાર થઈને હું તેની પાસે જઈ ઉભો. બાહુતી ગાડીઓ ઉભી રેહવાની જગા તરફ હમો બન્ને દોડતાજ ગયા; અને આખરે હાથપીટલમાં દાખલ થતાંવાર મેં જોયું કે મેહેર ખરેખર ધાસ્તીમાં હતીજ. હું તેણીને છોડી ગયો ત્યાર પછી પ્રવાહીઓ અતીશય વહી જવાની ફેટલીક ધાસ્તી ભરેલી નીશાણીઓ તેણીની હાલતમાં જણાઈ હતી, અને એક ખીબ તખીબ સાથે ખરોખર તપાસ કરતાં મેં જોયું કે મેહેરની છાંદગી એક ઘણાજ બારીક દોરા ઉપર ટકી રહી હતી. એ મુજબ, અતી ઘણી દલગીરીની તેમજ શીકરની લાગણીઓ સાથે, તેણીના બેખબર પડેલા બરફ જેવા શરૂદ મેહેરા તરફ ટીકતો હું બેઠો હતો ત્યારે બારણા આગળ આવી ઉભેલી એક ત્યાંની દાશીએ દશારત કરીને મને કાંઈ વાત કહેવા બોલાવ્યો. ગડબડ વગરના પગલાંએ હું તેણીની પછવાડે ઓરડામાંથી બાહર નીકળ્યો.

“આએ બાદને ખાવંદ ઘણીજ ભય ભરેલી હાલતમાં બાહર ઉભો છે ડાકટર,” તેણીએ મને કહ્યું, “બાહરનો હમાલ આવીને કહી ગયો છે કે તે જાણે છેલ્લો જેવો થઈ ગયો છે, અને પોતાની બાએડીને આવી મલવાનો હટ લેઈને દરવાજા બાંજ નાખવાની ધમકી આપે છે! વાસ્તે જરા મેહેરબાની કરીને નીચે જઈને એને સમજાવશો તો સારું ડાકટર! એનેથી

અંદરતો અવાઈ શકાયજ નહીં તેતો તમે”-હું ઝડપથી બાહર નીકળી પડ્યો, અને બારણાં આગળજ હદ વગરની ઇંતેજારીમાં ઉભેલા દુઃખી દીનશાનો દેખાવ જોતાંજ માહર હૈકું અજબ જેવી દયાથી તેની બહુ ખેંચાયું.

“અરે મને કહો, શું તે જીવતી છે? શું મેહેર જીવતી છે?” એમ શોકાતુર અવાજે ખુમ પાડી તેણે પુછ્યું.

“છે જીવતી છે દીનશા-પણ તમે-”

“ઓહ, તે જીવેય? મને ખરું કહોય કે તે જીવતી છે? શું ખરેખર તે જીવેય?”

“હા-હા-દીનશા, તે જીવેય; પણ જો આવી ખુમો પાડવાનું તમે બંધ નહીં કરશો તો તમારો અવાજ તેને કાને પુગશે, ને તેથી તતકાલ તેનો અંત આવશે! હું કહુંય તે બોટું નથી-”

“તો હું મુઝો-હું મુઝો રેહીશ. પણ શું તે ખરેખર જીવેય? ડાકટર, મને ઠગતા ના જો!”

“એ આખી રાત તેણી તશીજ કાઢલી,” માહરી આગળ ઉભેલા મશાલે માહરા કાનમાં કહ્યું.

“દીનશા, ખોદાનું નામ લેઈને હું કહું છું કે તમારી બાએડી જીવતી છે-ને તેણીના સાજ થવાની આશા મેં છોડી દીધી નથી.”

“ઓ મેહેર-ઓ મેહેર! માહરી માયાળુ મેહેર! તું આવશે તું આવશે પાછી કે નહીં!” થેલો જેવો દીનશા ખુમ પાડતો બોલ્યો.

“સાબ, એલા ગેકત જાઉં મી બાહર?” પેલા મસાલે હવે મને પુછ્યું. “એ અસી બોમ મારેલતો દુસરે લોકાલાખી લઈ નુકસાન હોઈલ.”

“મને જરા ઉભો રેહવા દેઓ હાંજ! માહરી પાસે આએ દુનીયામાં જેખી માલમતા છે તે બધીખી લેઈને તમે બસ મને હાં ઉભો રેહવા દેઓ. બાઈ, હું તુને સો રૂપ્યા આપીશ જો તું મને હાં ઉભો રેહવા દેશે તો! ખચીત આપીશ-માહરા બાપના બોલ સાથે આપીશ!”

—એમ આ કમનસીબ ખાવંદ, ઓટલાના થામલાને મળ્યુતીથી વણગતો અને હમો બન્ને તરફ મીનતજરીના દેખાવે જોતો બોલ્યો.

“તું મડી નકો બોલું,” મેં તે મસાલને સખતપણે કહ્યું, “એકા હાથ પણ નકો લાવ!”

“આહા ડાકટર તમારો કેવો આભાર! ખોદા તમારું ભધું કરો! તમારી આખાદી વધો!” એમ હવે આ કંગાલ પુરુષ પોતાના હાથો લંબાવીને માહરા હાથો પકડીને દાખતો બોલ્યો; અને પછી પેલા મસાલ તરફ જોઈ નેખી ઘણાજ કકલતા અવાજે તેણે કહ્યું કે—
“ભદ્ર મને બાહર કાઢ ના! માહરી બાએડી હયાંછે; તે મરવા પડેલીછે, તો માહરેથી કેવી રીતે ચાલી જવાય! પણ હું હવે ઢંધાળી ગડ બડતો કરીશજ નહીં. પણ આસ્તે; જુવો ડાકટર અંદરથી કોઈ આવેચ! ”—અને તેમજ અંદરથી એક માણસે આવીને માહરા કાનમાં કાંઈ હલવેથી કહ્યું.

“દીનશા,” તુરતજ હું ખુશાલી સાથે બોલી ઉઠ્યો, “આવો ને શેકહાંટ કરો માહરી સાથે. મેહરઆઇ હવે હુશીયારીમાં આવતાં જાયછે! મેં નહીં કહ્યું કે મને આશાજ છે! મને તે લોકોએ ફેલેવાડીયુચ કે મેહરની હાલત મન-ગમતી વજાણ ઉપર ધીમેધીમે આવતી જાય છે.” તે તુરતજ ગુપચુપ ગ્રહણ ઉપર વાંકા વળ્યો, અને માહરા હાથો મળ્યુતીથી પક-ડીને તેને જોરથી હીલવ્યા. એટલુંજ નહીં, પણ એ તેની ગાંડી ખુશાલીના બાહરમાં પેલા મસાલના હાથોળી પોતાના હાથમાં લેઈને તે તેને તેટલાજ જોશથી હીલવ્યા.

“બસ હવે બસ!” તે હલવેથી બોલ્યો, “હવે બોલતાજ ના! નહીં તો આપણી ગડ બડથી મેહરને હરકત થશે! એકળી માહરા બોલતો આદ કદાચ તેના પ્રાણ લેશે! ચરરર આએ જોવાની હવે!”—એમ તે ઘડીએ રસ્તાપરથી પસાર થતાં એક ગાડાના ગાંધાન તરફ આંગલી કરતો બોલ્યો આખરે તે એ-ટલો તો શાંત પડ્યો કે જે કાંઈની મોટા ફેર-ફાર મેહરની હાલતમાં નીપજે તો તે વીશેની

ખચર તેને તુરત આપવાની મળ્યુત કચુ-લાત તેને આપી હું પાછો તે ચરધી સાવધ થયલી અખસા આગળ જઈને એકો કે જેણી તેણીના ખાવંદની એવી ભય ભરેલી અને હદ-વગરની ચીંતાઓનું મુળ બની હતી. ત્યાં જતાંજ મેં જોયું કે મને બાહર મલેલી ખબ-રમાં સચાઇ હતી; અને જે કે મેહર હજીખી ઘણીજ જોખમ ભરેલી હાલતમાં તો હતી જ--જે કે તેણીનો શીકકો ચેહરો કોઈખી તર-ફના કકિવતની નીચાણી તો નહીંજ દેખાડતો હતો--અને જે કે તેણીના પોહોંચા આગળની નાડી તો મુશકેલીથી માહરાં આંગલાને મેજ શાજ લાગતી હતી, તોપણ બીજાં ફેટલાંક ચીનહા પરથી હમોને એમ માનવાને કારણ મળ્યું હતું કે તેણીની હાલતમાં સુધારો દા-ખત થતો હતો. આસરે પા કલાક સુધી તેણીની પાસે ગુપચુપ બેસ બાદ, તેણી હવે શાંત હૈયમાં પડી છે એવું જોઈ હું ત્યાંથી ઉઠ્યો, અને બાહર જઈને સઘળા સારા સમાચારથી મેં દીનશાને વાંકેજ કાઢ્યા. જેમ તેમ માહરી સાથે થેર તરફ આવવાને તો મેં તેને સમ-જાવ્યો; પણ ત્યાંથીજ જેવું કારીનું એક કપ તેણે પાંધું તેવાંજ જરાખી આશાયશ લીધા વગર અને પોતાના એક પુરા બેટાને જરા રમાડ્યા વગર તે પાછો નીકળી પડ્યો અને હાસપીટલ આગળ ગયા, કે જ્યાં, છેક બાર વાગે પાછો હું ગયો ત્યારેથી મેં તેને ઉમેલોજ જોયો. કેવા ત્રાસદાયક સંતાપે તેના ચેહરો ઉપર પોતાનો છાપ માર્યો હતો! પણ ગાડીમાંથી હું ઉતરું તે અગાઉ સઘળું સાઈંજ હતું એવી ખચર મને આપતાં તેના દેખાવ ઉપર ખુશાલીનો શેજ કિન્નશ ભેજાંચો. ખરે-ખર મેહર સારી પેડે હતી તે વીશેની પાક્કી ખાત્રી કાંધા બાદ મેં જાચરીથી તેને માહરી ગાડીમાં બેસાડ્યો, અને તેના ઘરનાં બીજા-ણમાં તેવાંજ જાચરીથી તેને સુવાડીને અને સાંજનાં હું પાછો ફરું ત્યાંસુધી ઘરમાંજ રહેવાની મક્કન કચુલાત તેની કનેથી લેઈને હું વીધાય ગયો.

તણુ દાહડા સુધી મેહુર ઘણીજ આરીક રથીતીમાં ચાલુ રહી, અને તેટલા અરસામાં તેણીના ખાવદે કલાકે કલાક ત્યાં આવીને પોતાની બહુકની પુછપરછથી ત્યાંનાં લોકોને એટલો તો કંટાળો આવ્યો કે અને કોઈએ તેને નરમાશ ભર્યા જવાયો આપવાનીથી દરકાર કીધી નહીં. અને અચીત, એટલો વખત જે મેં દવાઓના અને ઔષ્ણ ઉપાયોથી તેને નીભાવ્યો હતો નહીં તો હું ધારું છું કે તે પવનની અથવા દેવાનાપણાની હાલતમાંથી પડી જતે. પાંચમે દીવશે જ્યારે મેહુર પુરેપુરી દુશીયાર થઈ ત્યારે તેણીએ પેહેલ્લો સવાલ પોતાના ખાવદંતી અને ઔષ્ણ પોતાના એટાની હાલત વીશેના પુછ્યા, અને તેનો સતોશકારક જવાબ મળતાંજ ખુશાલીના એક મધુર દેખાવ તેણીના સુંદર એહરા ઉપર રમી રહ્યા. તેણીના વરથી ત્યાં તેણીને જેવા માટે આવવાને બનશે કે નહીં એમ તેણીએ મને પુછ્યું— અને અણખતાં તેના જવાબમાં મેં નાંજ કહ્યું, કે જે સાંભળીને એક આંશુ તેણીના ગાલ ઉપર ખરી તો પડ્યું, પણ એકથી ઓગ તેના ઉતરમાં ફેલવાની તેણીએ કાશેશ કીધી નહીં.

એ પછી એક દીને શુક્રવારે માહરા ફેલવા ઉપરથી માહરી આયડી પેલાં નાંધકાં બાળકને લેઈને મેહુરને મળવા ગઈ કે જે જ્યાંને મળવા માટે તેણી અલીઘણી આરજીમંદ થયેલી હતી.

માહરી પુટલી જેવી હાલત રહીને બહાર જાય ગઈ તેજાજ “આ માહરા દીકરા!” એવા હરખમયો એક નખંડા અચાજ તેણીને સંભળાયા; અને બીજાજ પળે મેહુર તેણીની ગાદમાં મુકાયલા તેણીના એટાંત માયા સાથે વગડી પડી. “દીકરા, મને એક યુમી તો લે!” એવા ઓંકા સાથે તેણીના ફીકા અને શુકાયલા ગાંડા પેલાં બાળકના તંદરોસ્ત રૂપસાર સાથે જઈ મળ્યા.

“જરા એનું મોહકું તો હું ગરાઅર બેઠક!” એમ ઓલી તેણીએ તે જ્યાં તરફ ચાક્રશ નજરે જેતું, અને તે બાળકથી ધારતી અને

અજ્ઞયથીના ભેગા દેખાવે પેહેલું પોતાની માતા તરફ અને પછી માહરી આયેડી તરફ જેવા લાગ્યું.

માહરી ધંધાદારી શેકાણોને લીધે બીજાં અઠવાડીયામાં એક એથી વધારે વખત હું દીનશાને મતી શક્યો નહીં. પણ તેને વીશે હું એટલું તો સાંભલતો રહ્યો કે તે હમેશાં હાસપીટલ આગળ આવ્યા કરતો હતો. અને પોતાની આયેડીને જેવાની ઇચ્છા જણાવતો. હતા. પણ કોઈ તેને તેમ કરવાની રજા, અણખતાં વાજથી રીતે આપતું હતું નહીં.

મનના ભય ભરેલા સંતાપની જે હાલત તેને હમણાં થાકક વખતમાં ભોગવી હતી તે તેની આંખના દરદ ઉપર ઘણીજ માહી અસર ઉપજાવશે તે તો ચાક્રશજ હું જણુતો હતો, અને તેથી તે પોતેથી અજ્ઞણો હોય એવું નહીં હતું. જે જે ચીનહો પોતાના દરદનાં તેને પેહેલ્લે જણાવ્યાં હતાં તે સઘળાં હવે બેદ વધી ગયાં હતાં. અને તોપણ આંખના તળીય પાસેની પોતાની મુકાકાતો બહુકની ગરી રાખવાને હું કોઈથી તરેહથી તેને સમજાવી શક્યા નહીં; અને તે મને એવાજ જવાબ આપતો રહ્યા કે તેને ધ્યાણ આપવા બેગ બીજી એટલી બધી બાબતો હમણાં મોજબુદ હતી કે તેનેથી પોતાનાં દરદ ઉપર ધ્યાણ આપવાનું બની શકેજ નહીં. અને બરેબર તેમ તો હતુંજ! સુમાર વીણાની ચીંતાના વીચારો હવે તો તેને દરદમ ઉપજતા હતા. જે તેની ગરીબ આયેડી સાજ થઈને ચોરાંક કડકવન અને તંદરોસ્તી સાથેથી તેને પાછી આવી મળે, તોયો બનીશની હાલતની કેઈ મગ્નહની તેઓને આશા ઉપજવાની હતી? તેઓ પાસે પોતાનું શુજરાણુ ચલાવવાના કીયા ઉપાયો હતા? તેણીનો સંગદીઝ પીતા મોતાની કરપીન દેગવ ફેરવે એવા સંભવો કયાં રહ્યા હતા? ત્યારે શું એમજ થાય કે જ્યારે મેહુરનો પીતા પોતાની ગંબવર હાલતમાં હુમેલો રહે, ત્યારે મેહુર પોતે અરધી અરધીની મોહતાજ રહી, બુખમરા અને નાચારીની કંગાલીઅત ભોગવતી

તેની નજર સામે મરણ પામે? એ વીચારે ત્રાણદાયક છેતા! અને તોપણ એજ વીચારમાં ગરક થઈ દીનશા એખસો પોતાના ઘેરમાં બેસી થયરતો હતો, અથવા નહીં તો બાહર નીકળી પડી, કાતેલી આંખો અને કરમાયેલાં જીવર સાથે મોહકતાઓમાં ભટકતો હતો.

એ મુજબ, આ દુઃખી બાએડી અને તે બીના વધારે દુઃખી ભરથાર આગળ આવનાર દીકરાશા ભરેલી મુલાકાતો આપતાં પંદરથી વીસ દાદરા વહી ગયા હતા. અને છેલ્લા ચાર પાંચ દીવસો થયા તો દીનશાને ગળવાળા માલગેથી બન્યુંબી નહીં હતું ત્યારે એક સનીવારને દાહાંડ હું માહરા દરદીઓને વેંદા આવવા માટે તૈયાર થયો, અને તેજ દીવસે દીનશાને તેની બાએડી આગળ મલવા લેખ જવાનો ઠરાવો રાખી હું નીચે ઉતરતો હતો તેવામાં માહરા તોફરે પોરટમાં આવેલાં કાગળોનો એક જટો લાવીને મને આપ્યો. હું તે સઘળાંને માહરાં ગજવામાં દાખી દેઈ ગાડીમાં ધીરજથી વાંચવાનો વીચાર કરતો હતો એટલેજ માહરી નજર મોટાં પરબીડાંવાલાં એક કાગળ ઉપર પડી કે જેની ઉપર શોકની બારડર ઉપરાંત દીનશાના હાથે લખાયેલું માહરે નામનું સરનામું હતું. તેજ ઘડી હું એક ખુરસી ઉપર બેસી ગયો, અને બીજાં સઘળાં કાગળો માહરા ખીસામાં મુકી દઈ જરા ધડકતી છાતી સાથે મેં દીનશાવાલું પેલું પરબીડું ઉખેડ્યું. તે ઉખેડતાં વારજ જ્યારે એકજ સરખાં શોકનાં પરબીડાંઓમાં ખીડાયેલાં ચાર કાગળો બાહર નીકળી પડતાં મેં જોયાં ત્યારે તો ખુદરતથીજ માહરી છાતી કાંઈ છુપી હેબતના તાસાથી થોકાવા લાગી. તેઓમાંના એક ઉપર માહરં સરનામું, બીજાં ઉપર મેહેરને નામનું ત્રીજાં ઉપર જ્ઞાનશાને નામનું, અને ચોથાં ઉપર દીનશાના નામવા બેઠા જાંહગીરને નામનું સરનામું લખાયેલું હતું. એ ચાર કાગળોનો આએ બયભરેલો ટગલો માહરી આંખો સામે મુકી એકબે મીનીત સુધીતો હું એક બાવલાં જેવો બનીને બેઠો, અને તેવામાંજ માહરી બાએડી

તેજ નામવા જાંહગીરને પોતાની સાથે લેખને માહરા ઝોરડામાં દાખલ થઈ. જે બાબતને માટે પેલું સંતાપભર્યું એક કાગલ લખાયેલું હતું તે બાબતનો દેખાવ જેતાંજ માહરા ગમનો પાર રહ્યો નહીં. અને માહરા દુઃખી દેખાવનું કારણ માહરી બાએડી પુછવા જતી હતી તેવામાં તેણીનું આ વેળાનું વચ્ચે આવવાનું મને પસંદ નહીં પડવાથી, હું બેઠ્યો અને મને છેડવા નહીં એવી તેણીને ચરજ કરી તેણીનો હાથ ધીમેથી પકડી તેણીને બાહર કાઢી માહરા ઝોરડાનું બારણું મેં અંદરથી બંધ કર્યું. એટલું કરીને પુજના હાથે માહરે નામનું કાગલ મેં ઉખેડ્યું અને દઈ વગરની હેબત સાથે તેમાનું નીચલું લખાણ મેં વાંચીયું:—

“ મેહેરબાન ડકડર—આએ થોડીક લીડીઓ જ્યારે તમે વાંચતા હશો ત્યારે તો હું મોહોતની મધુર કીધમાં કીધાતો હોઈશ! એટલાંમા તો સઘળું પુરંબી થશે, અને આ દુનીયાંમાંથી એક કંગાલ જીવનો ઘટાડો થશે.

“ આએ કાગલ તમે વાંચતા હશો ત્યારે, તે બોદા કે જેની સનમુખ હું ઉભો રેહનાર છું તે વગર તેડવે તેની નજદીક જવાના માહરા અપરાધ માટે મને માફ કરશે એવી મને આશા છે! અને તમેથી એટલીજ દુવા ચાહજ્ને કે તે માહરી આશા પાર પડે!

“ અરે, પણ હું જીવુંબી કેમ! અંધાપો—માણવી ઉપર પડતો ખુરામાં ખુરો સંતાપ મેં માહરી ઉપરથી પડતો જોયો! હું બીબારી ને વહી આંધલો બનું—માહરી બાએડી દુઃખી ને નાચાર થાય—અને કંગાલીઅત ને જીખમરાનાજ હમે ભોગ થઈએ તે કેમ સેહેવાય!

“ મેહેર માહરી માયાલુ મેહેર! કેવા ઉમદા ચાહથી તેણીએ મને ચાહ્યો છે! પણ તે ચાહનો બદલો મેંથી કાંઈ ઓછો વાળ્યો નથી, અને આએ શેવટનું ભંચકર પગલુંબી લેવાને તેજ માહરા ચાહએ મને ઉશકેરીયો છે!

“ આએ જાંહગી મેં તજ છે તેનું કારણ એજ છે કે જાણે એ બોદા તરફનો એક

અવાજ મને ડ્રેહતો રહ્યો હતો કે માહર મોહોતજ મેહરને તેણીના પીતા સાથે સુલેહ કરાવશે. રતનશાનો ધીન્કાર માહરી પોતાનીજ ઉપર છે, મેહરને તેવને તણ છે તે માહરેજ લીધે. માહરા મુત્તા બાદ તેવન તેને જરૂર પાછી બોલાવીને પોતાના છાંયા ટલે લેશે, અને માહરી મેહર માહરા જાંહગીર સાથે સુખમાં દલાડા ગુજારશે.

“મેહરને સુખી કરવાની હોંશ ને ઉમેદો મને બેથમાર હતી : એની સાથે માહરે સંસાર મજાદ ને બલાઇમાં ગુમરવાની માહરી ઉલટ ને આશાનો પાર હતો નહીં, પણ કીસમતે પોતાની કરાંમત જુદીજ રચી છે ! અધારેલા બનાવોએ માહરી ઉમેદોની પાયમાલી, માહરી ઉલટોની હાલહવાલી, અને માહરી આશાઓની નાપુદી કીધી છે ! મેં આરંબ્યું તો કાંઈ, મેં ધાર્યું તો તરેહવાર, પણ નસીયની આજ ઉલટાવાથી માહરા સુખ પર સંતાપ અને માહરા સંસાર પર સીતમ જે વરસીયો તો તેમાં માહરી તકસીર નથી ! હેનારતે મને હરાવ્યો છે ! પણ આએ માહરા સંવટના ગુનાહબર્માં પગલાંથીખી માહરી બાએદી અને માહરા બેટાનું શુખ સચવાશે એવી ખાત્રી જે કાંઈ મને આપે તો આદા ! આ મોહતમાંથી હું મજાહ મેળવું !

“કાકટર માહરી મરતી વખતની અરજ તમુને એજ છે કે માહરી મેહર ઉપરનું માહર કાગળ તમે પોતેજ જઈને, બ્યારે તમુને વાજખી લાગે ત્યારે તેણીને આપજો. અને તેમજ રતનશા ઉપરનું માહર કાગળખી તમારેજ હાથે પુગાડવાની તસદી લેજો. માહરી ખાત્રીજ છે કે તે કાગળથી તેવન પીગળશે અને પોતાના તણ દીધેલાં ફરજદોને તેવન પાછા પોતાની ગોદમાં લેશે.

“માહરા દીકરાપરખી થોડીક લીતીઓ મેં લખી છે, તે સાચવજો ! આ દીકરા, માહર લખેલું સમજવાની હાલતમાં તું આવે તેટલામાં તો તાહરે પીતા આએ જમીનની મતીમાં મળી જઈને નાપુદી થશે ! બેટા,

દલગીર થજો તાહરા કમનસીબ આપનાં કીસમત માટે, પણ તે આપને હીણતો ના !

“ને તમુને—ઓ માહરા નેક—માહરા મુરખીસમ દોસ્ત—તમુને છેલ્લી સલામ ! જે જે મેહનતો મેં તમુને આપી છે તે માટે મને માફ કરજો ! તે કીરનારથી તમે તમારી બલાઇનો બદલો પામે ! માહરા છેલ્લા વીચારમાં તમેજ રેહશો ! માહર છેલ્લું લખાણ તમારી ઉપરજ મેં લખ્યું છે !

“હવે બસ, જે લખવાનું તે હું લખી ચુક્યો છું. હવે મને ધીરજ ઉપજ છે—મરતી ઘડીનો કડવાસ હવે ગુમ થયો છે. છેલ્લી સલામ ! મોહોતનો અધકાર માહરા જનન ઉપર ફેલાયો છે—પણ તેની મને ધારતી નથી ! આજે રાતે—અરે, મઘરાતખી પડેતે અગાઉ—ઓ—ઓ મેહર—ઓ બેટા—ઓ બલી બોલી મેહર ! આપણે મલથું ફરીથી કદી !”

માહરાં મનની ગભરાયલી રથીતીમાં હું એટલોતો બેભાન જેવો બની ગયો કે ઉપલાં કાગલનો એક એક વાક્ય ખીજ વાક્યને વીસરાવી નાખતો ગયો, અને તેથી તે અરઘા ડગલ વખત મેં વાંચીયા કીધું ત્યારેજ તે નાશ પામેલા દીનશાના સઘળા વિચારો હું માહરાં ધ્યાણમાં ઉતારી શક્યો. એ પછી મેં તેણે પોતાના દીકરા ઉપર લખેલું કાગળ ઉખેડ્યું, અને નીચે મુજબ વાંચીયું :—

“દીકરા, આએ વાંચતી વેળા તાહરા પીતાના દેખાવનું અને હાલતનું તું કાંઈખી જાનતો હશેજ નહીં, તેથી તેના નામની એક ઝાંખી યાદ તાહરાં મનમાં લાવી તેના ખુરાં એકબાલની કદરનો કાંઈ ખ્યાલ કરવાને તો તું ચુકશેજ નહીં એવી ઉમેદ મને છે.

“બેટા, તાહરી ચંચલાઇ અને નેકનામીનું શુખ હું ભોગવવા પામ્યો નહીં તેમાં માહરે નહીં પણ માહરી તકદીરનો વાંક જણજો.

બલાઇ પામવા તેમજ પમાડવાની માહરી સરજતજ નહીં તો હું નાચાર. પણ તે વીશેનો કાંઈ થોડોક શોક કરીને, જાંહગીર, માહરી

તરફનાં સુખનો હીરસોખી તાહરી માતાને આપી તું તેણીને ખેવડી ગુખી કરજે ! તેણીને ધીઃકારતો ના, પણ માન આપજે, અને તેણીને ખુશી રાખવાને જેટલુંખી તાહરી અને તેટલું કરજે !

“તુને જનમ આપતાં તેમજ પાળતાં અને ઉધારતાં તાહરી માતાએ એટલાં દુઃખો વેડીયાં છે કે તેમનો બદલો તાહરી જીંદગીમાં તેણીને કમદા સુખ આપીનેખી વાળી આપવાને તું શક્તીવાન થાય તો સારાં ભાયગ સમજજે !

“એટલુંજ માહરે કેહેવું છે, દીકરા. તું સુધો ને સફરખી નીવડી લાંખી જીંદગી ભોગવજે ! માહરી મેહેરને સુખી કરવાની જે અરજ માહરી મરતી થીએ મેં કીધી છે તે ઉપર ધ્યાણ આપજે ! તાહરા હીણ નસીબના આપને વીસરતો ના !

“દીકરા, તાહરી ફતેહ થાઓ !”

ઉપલાં કાગસો વાંચવાથી મને લાગેલા ત્રાસના ફટકાથી હું જેવો સેજ સાકચેત થયો તેવોજ ઉઠ્યો, અને ખીન્ન બધાં કામો પડતાં નાખી, પેલાં કાગસોનો વીટો વાળી. માહરી ગાડીમાં ખેસી ઝડપથી દીનશાનાં ઘર તરફ દોડાવી ગયો. તેની ઘેરવાલીને મેં ખીન્ન કેટલાંક આસાંમીઓ સાથે ચીંતા ભરેલી વાતચીતમા શેકાયલી બાહરનાં બારણાં આગળજ ઉભેલી જોઈ.

“દીનશાજી કાંદ છે?” ગાડીમાંથી કદી પડતાં વારજ મેં પુછ્યું.

“જી હમેખી તેજ જણુવા માગીયેય,” તે ઓરતે શીફે એહેરે ઉતર વાળ્યો. “એવન ગેઇ રાતે ઘણા મોડા કેડે બાહર ગયલા હોવા જોઈએ,—ને હજુર તેવન પાછા ફર્યાજ નથી જી. સહવારનખોહુરમાંજ ચાહેપાણીને વારને મેં એવનના ઓરડામાં ડોક્યું કીધુંતો તે ખાલી જણુયો.”

“ગેઇ રાતના એવનના દેખાવમાં તમે કંઈ નવું કે અસાધારણ જોયુંતું?” માત્ર પર ચઢતાં ચઢતાં મેં સવાલ કીધો.

“હાજી, તેવણુ ઘણાજ કંઈ સાવજ જેવ ને ઉશકેરાયલા દીશયાતા ! ને રાતના નવ દશ વાગતેખી માહરા ઓરડા આગલ આવીને તેવને ખુમ પાડી મને પુછ્યું કે—‘તમુને કંઈ અવાજ આયોતો ? તમે કંઈ દીકું ?’—મેં કેવું કે નારે ભઈ અવાજ કેવો, ને જોવાનું શું ? એટલે તેવન પાછા ઓરડામાં ચાલી ગીયા, ને બારણું બંધ કીધું. ને ત્યાર પછીનો મેં તેવનને જોયાજ નથી.”

હું તુરત તેના ઓરડામાં દાખલ થયો. રાતે વગર ખુજવવે રાખેલો દીવો હવે સેવટના લુખસમા પડી ખુજવઈ જવાની અણી ઉપર આવેલો હતો, અને જે લખવાની ટેખલ ઉપર તે મુકાયલો હતો ત્યાંજ એકુએ કલમો, બે ત્રણ કાલી બારડરનાં પરખીડાં, લખવાના કાગસો, અને એક અવરતાની બંદગીની ચોપડી, એટલી ચીજો મેં પરેલી જોઈ. તે ઓરડો દેખાઈતી રીતે, જે હાલતમા તેનો કમખખત ને ગાંડો ઘણી તજ ગયો હતો, તેજ હાલતમાં એમનો એમ હતો. ટેખલનુ એક ખાનુ ઉંઘારયું તો, તે માહેલાં સઘલાં લખેલાં કાગસો, બારીક કુકડામા ફાડી નખાયલાં મેં જોયાં. અરધા તાવનો એક કકડો તરેહવાર બેઠંગાં લખાણોથી ભરી નાખેલો માહરી નજરે પડ્યો, કે જે બંદગીના લખાણો હોય એવાં દીશવા છતાં તેમના બેઠંગાપણથી તેમના કર્તાનાં મગજની અગેડેલી હાલંતની ખોદલી ગવાહી આપતાં હતાં ! પણ આપડો તે દીનશા પોતે કયાં હતો ? પોતાનાં કંગાલ જીવતરનો અંત લાવવાની કેઈ રીત તેને પસંદ કીધી હતી ?

પેહલાં તો મને એવો વીચાર આવ્યો કે જલદીથી દીનશાનાં શરીરનું બયાન આપીને એક જાહેર ખચર તેને લગતી છપાઈ, અને વલી થોડાંક હેંડગીસોખી આસપાસ વેહેંચું; પણ પાછો મેં ઠેડાવ કીધો કે સોમવારના વર્તમાન પત્રો બાહેર પડે ત્યાંસુધી ઠોકવું. એટલે તેમાથી કામખી એકમા તેને લગતી કાંઈ ખચર આવ્યા વીણા રેહશે નહી. પણ વલી આવજોતો દીનશાને તેણીની પાસે લેઈ આવ-

વાની કચુલાત હું મેહેરને આપી આવ્યો હતો, તો હવે હું એખસોજ જરૂરને તેણીની સામે કેમ કીમો રેહું, અને દીનશાને નહીં લેધ જવાનાં કારણમાં તેણીને શું જણાવું? આખરે મેં દેડાવ કીમો કે અતીધણું અગત્યનાં કામનું બાલાણ કાઢીને આજે તેણીને મળવાની અગત્યતા દેખાડનાર એક કાગળ તેણીની કપર લખવું, અને તેમાં તલી જણાવવું કે એ તણ દાદગ પછી તેણીની પાસે જવાને માલરેથી બનશે.

કાંઈથી રીતનું હુલ્લુકા બરેલું પગલું નહીં ભરવાનો વિચાર મેં એ કારણથી કીમો કે મને કાંઈ એવો વેહેમ કાપજ્યા કે દીનશાએ, જે આપઘાતી ધારણ પોતાના કાગલમાં મને જણાવી હતી, તે કદાચ અમલમાં આણી નહીં હોય, અને રતનશા પોતાની દીકરીને પાછી પોતાના છાયામાં લે તેને માટે તેને એ માત્ર યોગ્યવારની એક તદ્દખીર રચી હોય. એ વેહેમે માલરી કશકેરાયલી કદપણ કપર એવો તો મજબુત કથને મેલાયો કે આખરે માલરી ખાત્રીજ તે વીશે થવા વીણા રહી નહીં. પણ અફસોસ! સોમવારના એક પત્રમાના જે દુકાએ માલરી ઝડપથી દોડતી નજરને પેહેલ-વેહેલી ખેંચી તે દુકો નીચે મુજબ હતો:—

“ગયા સનીવારને દીવશે સદવારે આઠ કલાકે મેદાન માલેલા એક કુવામાં આગરદાર દેખાવના એક જવાન પારસીની લાસ તરતી એક પોલીસ સીપાહીની નજરે પડી હતી. મરનાર કીમો, પાતલો, અને આસરે ત્રીસથી બત્રીસ વરસની વયનો દીશે છે. બનતી ઉતાવલે તેની લાસને બાહરે કાઢીને તપાસતાં ઘણા કલાક આગમ્યનો તે મરણ પામેલો માલમ પડ્યો હતો. એકુ એ કાગળોથી તેના આંગપરથી મળી આવ્યાં હતાં, પણ તે એટલાં તો બીજાને છોકાઇ ગયાં છે કે મરનારની કસીથી ઓળખ કે ઇલાણી તેથી મળી શકતી નથી. આ અજણ્યા કમનસીબ પુરૂષની ઓળખ મેળવવાને પોલીસ કોર્સે કરે છે. મરનારની લાસને કમાતીપુરા આગલની મોર્ગમાં રાખેલી

છે કે જ્યાં ગઇ પરમ દીનની મુલતવી રહેલી કોર્સનરની જુરી તેની તપાસ માટે મરવામાં આવશે.”

તુરતજ હું માડીમાં ખેસીને તે દુકામાં જણાવેલી જગ્યા આગળ ગયો, અને જુરી ખેસવાની તૈયારીમાં હતી તેવોજ હું ત્યાં જઇ પુગ્યો. ત્યાંના તારણું આગળ એક મોટું ટોળું જમાવ થયેલું હતું. મેં માલરો કાઢી કોર્સનર કપર મોકલ્યો; અને હું તે મરનાર ઘણીને ઓળખીશ એવું મેં દેલવાડવાથી મને તે લામ વેવાની પરવાનગી મળી અને જે જગ્યામાં તે મુકાયલી ત્યાં મને લેધ જવામાં આવ્યો.

હું ધમ્મું છું કે રતનશા પોતે આ વેળા માલરી સાથે આવ્યો હતો અને ધુજતે દીલે આગળ વધીને જેમ, તેનાં કરપીનપણાના આ ભોગ કપર. મેં જોયું તેમ તેણે પોતેથી જોયું હતું! દીનશાની લાસ તેનાં આંગ કપરનાં અનામત કપડાં સાથે જેવી પાણીમાંથી બાહરે કદાચલી તેવીજ પડી હતી. ભરઉમેદમાં નાશ પામેલા આ દીણુભાગ્યના જવાનનો મોહાતની હેબતનાક શાંતીમાં પડેલો દેખાવ, તેની ખોલી કંઘાડી રહેલી આંખો, તેના વીખરાયલા બાળ, અને મરતી ઘડીની તાણમાં બીડાને જડ થયલા તેના હોતો જોઇ કમકમાતની એક દુઃખ ભરેલી ઝઝની માલરે આંખે આંખે ફેલાઈ!

હાં પડ્યો હતો તે દુઃખી અબજાનો ખાવંદ કે જેણે તેણીએ શરૂઆતથી તે અંત સુધી પોતાના અખંડ અને અજીત ત્યારનું મુળ બનાવ્યો હતો! હાં પડ્યો હતો કે જેને થોડો વખત છોડી જતી વેળા એક અલંત મમતાભર્યું કાગળ તેણી લખી ગઇ હતી! હાં પડ્યો હતો તે કે જેને પોતાની ગેરલાજરીમાં રોજીદ સંધેસાઓ માલરી મારફતે ફૂલેવાકીને મધુર દીલાસો આપવાનો તેણીએ જરી રાખ્યો હતો! હાં તેણીનો તે ખાવંદ હતો કે જેને થોડાજ વખતમાં ખુશી ખુશાલીમાં પાછો જોવાના પવીત્ર ઇતિવારથી ખાત્રી રાખીને તેણી જુદી પડી હતી! હાં પેલાં મીઠાં બાલકનો તે પીતા

હતો કે જે આજેજ સહવારે માહરી ટેબલ ઉપર બેસીને બકબક કરતું હતું ! અને આ-એ—ઓ—કગાલ ! ઓ—દેવ !—ઓ દૈત ! આએ તે નાચાર જવાનતુ રવાન છે કે જેને એક ગુણં અને લ્યાનતી તોહમતે તેં તે તુરંગનો ઓરડો દેખાડ્યો હતો ! આએ, ઓ પાપી ! તેજ તાહરો દામાદ છે કે પેલી દુનીયામાં તાહરાં પાપ મુજબનાં ખરાં અને સાચાં તોહમતો તાહરી ઉપર મુકવાને તાહરી સામે તે સતવંતી દરબારમાં ઉભો રહેનાર છે !

વધારે વખત ત્યાં ઉભો રહેવાનું માહરેથી નહીં ખમાવાથી સંતાપભર્યા દીસે બાહર નીકળી, એક ગલાસ પાણી પી મેં જરા થંડક મેલવી, અને પછી ગુરીની સામે જરૂર જેગી ગુથાની આપવા જઈ ઉભો. ત્યાં મેં મરનારની બા-એડીની દરદી હાલત, અને મરનારની પોતાની અતીઘણી નાચારીની વાત ઉપરાંત બીજું જણાવ્યું નહીં, અને પોતાની નાચારીના ગમથી ઉપજેલાં ધરીભરનાં દેવાનાપણામાંજ તેને આ-પવાત કાંધો હશે એવાં માહરાં મતને મલતોજ પોતાનોબી અભાપ્રાય જણાવી કોરોતરે તેમજ તેની ગુરીએ પોતાનું કામ ખલાસ કાઢ્યું.

દીનશાનાં રવાનને તેનાં ઘરમાં લેઈ જવામાં આવે તે બાબેની સઘળી ઘટતી તદખીરો અને તૈયારીઓ કરી, હું જેકે તદજગ નાતવાન થયેલો અને ગગડી ગયેલો હતો તોપણ માહરાં કેટલાંક અગતના દરદીઓની તપાસને માટે ફરી આવ્યો, અને પછી ક્યારે સાંજ પડે કે બાપડા દીનશાને તેની હમેશની આરામગાહે પુગાડી, તેનું લખેલું કાગલ લેઈ રતનશા પાસે જવાને મને બની આવે તેની ઇતેજરીમાં હું પડ્યો. મેં તે કીરતારની કેવી ઉચ્ચટથી મીનતખરી કાઢી કે તે મને રતનશાનું પાપી દાલ પીગજે એબા બોલો બોલવાની હીંમત અને શક્તિ આપે !

હમારું જમવાનુંતો તે દીવશે હમે એમનુએમ પાછુંજ વાળ્યું. દીલની દલગીરી એટલીતો ભારી અને એકશ હતી કે આ માહા બતાવ વીશેની કાંઈ ઘણીજ ગુજ વાતચીત મને માહરી બા-

એડી સાથે થઈ; પેલું ચંચલ અને ગડબડ્યુ બાળકની પોતાની નીરદોશ બકબકથી હમારી ગમભરી ચુપકીદીમા ખલલ કરવાને હાજર હતું નહીં; કેમકેતે હાજર રેહ તે વાત હું ખમી નહીં શકવાથી તેને માલ પરજ રમાડવાની અને હમારી આગલ નહીં લાવવાની મેં માણુ-સને તાકીદ કીધી હતી.

મેહર ઉપરથી મેં ઉતાવલમાં એમજ લખ્યુ હતું કે—હું દીનશાને હમણાજ જોઈ આવ્યો હતો ! પણ હમો બેઉ જણાથી આજે આવવાને બનશે નહીં ! અને હું ઘણો ખરો આવતી કાલે આવીશ સારે જો બનશેતો દીનશાને માહરી સાથે લેતો આવીશ; કેમકે દીનશા હમણા આંખની દવા કરતા હોવાથી તેવનથી થોડો વખત આવવાનું કદાચ નહીંબી બને ઇત્યાદી ! ખોદા આ નાચારીના ગુણં માટે મને માફ કરે !

આખરે દીનશાને તેની હમેશગાહમાં પુગાડી આવવાનું, નહીં બોલાય એવા શંતાપનું માહરે માથે આવી પડેલું કામબી પુરું થયું; અને પછી રતનશાને તે મરનારનો છેલ્લો સંધેસો પુગાડવાનું બીજું કામ બાકી રહ્યું.

માહરા વખતમાં ઘણાં અતીઘણાં શખત અને ભયંકર કાંમા મને બગવા પડ્યાં હતાં; પણ આએ રતનશાને લગતાં છેલાં કામને માટે જટલી ધારતી અને ચીંતા મને ઉપજ તેવી તો કદીબી કાંઈને માટે ઉપજ નહીં હતી. વાઘનનાં થોડાંક ગલાસો ગલીને માહારાં દીલમાં જરા ધરવ ઉપજવી મેં દીનશાનું કાગલ ગજવામાં મુક્યું, અને રતનશાનાં ઘર તરફ જલ-દીથી હાંકી જવાનો મેં કાચમેનને હુકમ આપ્યો. હું લાં જઈ પુગ્યો સારે સાંજના સાતનો અ-મલ થયેલો હતો. ગાડી જેવી બારણાં આગળ ઉભી રહી, તેવાજ માહરા એક ઘોડાચલાએ ઉતરીને, મેં આગમચથી આપેલા હુકમ મુ-જબ, અલયું બંધ કીધેલું તે બારણું અતી-ઘણા જેશથી અદાડ્યું. માહરો ફેરાવજ હતો કે લાં ધરપચમાંજ દાખલ થયું ! માહરો ચાકર ઘણા ઠોકા મારવા પામે તે અગાઉ તો રતન-

શાના એક એસકી પાસે ચાકરે જહડકથી પોતાનો દેખાવ આપ્યો.

“રતનશા છે કે ઘરમાં?” પેલું ભયભરેલું કાગળ માહરા હાથમાંજ પકડેલું રાખી, ઉતાવળથી ગાડીમાંથી ઉતરી પડતાંવારજ મેં તેને સવાલ કીધો.

“છે સાહેબ,” ચાકર અચકાતો અચકાતો બોલ્યો, “પણ તેવનને હમણા તમે મલી શકસો કે નહીં તે હું કે—”

“લેઇ, જાઓ માહરા કાંડે તેવન પાસે. માહર નામ ડાકટર—છે. આજેજ ઘડી મને રતનશાને મલવું જોઈશે.”

થોડીક ઘડી સુધી હું નીચેની ચાલમાંજ ખાટી થઇ ઉભો, અને પછી પેટેલે માલના એક ઓરડામાં દાખલ થવાને તે ચાકરે મને જણાવ્યું. પણ ત્યાં જતાં વાર તો મેં પેલી પારસનને ઉભેલી જોઇ કે જે મેહેરનાં કાંઇ સગપણનો દાવો કરીને આ ઘેરમાં ઘુસી હતી, અને બાપડી મેહેરના ગયા પછી તે ઘરની શેઠાણી જેવી થઇ ગઇ હતી એટલુંજ નહીં, પણ તેજ અજાણતી વીરઘમાં રતનશાના કાન ભરવાના કાવત્રાંખી રચતી હતી. એ ઓરડા વીશે જે મેં સાંભળ્યું હતું તેથી તો તેણીને માટે મને આ વેળા અત્યંત ધીકાર અને તીરસ્કાર ઉપજ્યો. તેણીનો દેખાવખી કેવો હતો! નીચ પણ, કપટ, હુસ્સાઇ, અને હલકી ખુસામતના હુંબોળો સરસાઇ મેળવવાને ગાયા તેણીના ચહેરા ઉપર હરીફાઇ ચઢાવી રહ્યા હતા.

“કેમ ડાકટર, શું કામ છે?” તેણીએ મને પુછ્યું.

“નહીં બાઇ, મને તમારી સાથે કામ નથી.” મેં મક્કમપણે જવાબ દીધો. “મને મલવું છે રતનશાને, અને તેથી ઘણીજ ઉતાવળથી.”

“ડાકટર, પણ શું છે તે તો કેહો?” ચીંતા અને ગુસ્સાના ભેગા દેખાવે તેણીએ પાછું પુછ્યું.

“મને જે કેહેવું છે તે રતનશાને પોતાનેજ, માટે મને તેવનનેજ મલવું જોઈએ. હું ભાર

મુકાને કહું છું કે રતનશાને જલદીથી મને જોવા જોઈએ.”

“બા, એવી બોલચાલ કંઈ સારી નહીં,” તોછડાઇ સાથે હવે તેણીએ જવાબ દીધો, “જેકે દર ઘડીએ તેણીનો ચેહેરા તો વધારે વધારે શીકોજ પડતો મેં જોયો. “જરા સહુખધી” —

વધારે કાંઈખી સાંભળવા કે બોલવા વગર મેં, આ કપડી દલા, જે આરણીની અધ્યવચ્ચે આવીને ઉભી હતી, તેણીને વગર દરકારે આંચકો મારીને ખીસાડી, અને પછી રતનશાને ખેસવાનો રાખેતાનો ઓરડો સાંધી કાઢી હું એકદમ તેવનની સામે જઇ ઉભો.

મને જોતાંવાર, ઉઘમાંથી તરતના જગૃત થયલા એક માણસની હાલતે, માહરી તરફ ટીકતા તેવન એક કોચ ઉપર બેસી રહ્યા.

“ઓહો ડાકટર! તમને આવવું પડ્યું! ને તેથી આવે વખતે!”

“હું દલગીર છું રતનશા શેઠ, કે એવં કદગે વખતે મને તમે પાસે અચીતુ આવવું પડ્યું છે, ને તેથી ગઇ વખતની આપણી મુલાકાતનો અનગમનો અંત આવ્યા પછે; પણ શેઠ, આજે તો મને એક ઘણીજ સંતાપભરેલી ફરજ જન્મવાની છે.” હું પેલું કાગલ દેખાવતું પકડીને અને તે ઉપરની કાલી બારડો તેવનની નજરે પાડીને બોલ્યો. તેવને તે જોયું. તેવન જરા ચમકેલા અને હેબતેલા દેખાયા, અને મને એક ખુરસી ઉપર બેસવાની નરમાશથી ઇશારત કરી તેવને પાછી પોતાની બેઠક લીધી.

“બેઅદખી માફ છે શેઠ, પણ મને તમારી એખલાનીજ સાથે વાત કરવી છે,” હું પેલી કાવત્રાંખાજ કબા તરફ આંગણી દેખાડતો બોલ્યો, કે જેણી શક અને તોછડાઇના દેખાવે માહરી પુકે ચાલી આવી હતી, અને રતનશા પાસે જઈને બોલી હતી કે—“શેઠ, આવે કોઇખરો તુમાખી પારસી છે, એને તમે શું કામ વતારોચ? એ ચાહે શું ખીએચ એના મનમાં!”

“શેઠ, બીજું કોઈથી હાં હાજર રહેવું જોઈશે નહીં,” હું શાંત પણ મજબુત અવાજે પાછો બોલ્યો, “અથવા નહીં તો હું એકદમ હાંથી ચાલી જઈશ. ને એમ જો થશે તો તેનો પરતાવો તમે શેવટની ઘડી શુધી કરતા રહેશો.” રતનશાએ આ વેળા માહરા બોલવાની ટપ ઉપરથી કાંઈ ચેટચું હોય કે શું, તેથી તેવને પેલી હડીલી ઓરતને બાહર જવાને ઇશારત કીધી, એટલે ગમે એટલી નામરજી છતાંથી તેણીને આખરે તામે થવા વીણા છુટક રહ્યા નહીં મેં માહરી ખુરશી રતનશાની છેક પાસે ખેંચી, કે જે આપણ હવેતો પુરેપુરાજ હેબનેલા જણાયા.

“શેઠ, આએ કાગળ તમે વાંચશો?” હું તે તેવનના હાથમાં આપતો બોલ્યો. તેવને તે લીધું; પેહલમાં તો તેનાં સરનામાં તરફ, પછી તેની શોકની ખારડશે તરફ, અને છેલ્લે માહરી ભણી ટીકી તેવન ચુપ બેઠા.

“શેઠ, આએ દસકત કોણના તે તમે જાણો?” મેં સવાલ કીધો.

હકડતે સાહે નાનો ઉતર તેવને વાળ્યો.

“જરા જોયો ફરીથી શેઠ. તમને એ પીછાણવાજ જોઈએ—ખચીત તમે એ પીછાણતાજ હશે.” તે કાગળ તેવને નીચે મુક્યું, અને પોતાનાં ગજવામાં ફાંફાં મારી ચશમે ખેંચી કાઢી ઘણીજ અકળામણ સાથે તે આંખપર ખોસી, પાશ્ર્વ તે પોતાના હાથમાં પકડ્યું કે જેવનને હવે થરથર ધુજતા મેં જોયા. અને વલી ગભરાતથી તેવનની આંખોખી એટલી તો ઘેરાઈ, કે તે તેવન જરાખી વાંચી શકતા નથી એમ મને ચોકશ જણાયું.

“એ—એ—કોઈ મરદના દસકત હોયએ—એમ—મ મને જણા—ણાય. એ કોણનું છે ભઈ? એ સાનું છે? એ શું થયું?” હેબતેલી આંખે પોતાના ચશમાં ઉપરથી માહરી તરફ જોતાં તેવને પુછ્યું.

“આને સહવારે કોરોનરની એક જુરી આગળ મને જુઆની આપવી પડી હતી
૧૭૫

શેઠ”—પેણું કાગળ તેવનના થથરતા હાથમાંથી તેજ ઘડી નીચે પડ્યું; તેવનના હોઠો ધીમે ધીમે ઉઘડ્યા.

“ગયા સનીવારને દાહડે આએ આગળ લખનાર ઘણીની લાસ એક કુવામાંથી મળી આવી હતી,” તેની ભણી સ્થીર નજરે જોતો, હું ધીમે—ધીમે બોલતો ગયો, “ને આને તેનું રવાન એક પાલાના કટકા ઉપર નખાયતું મેં જુરીની સામે પડેલું જોયું હતું. તેની કાટેલી આંખો, તેના ખરડાયલા બાલ, ને તેના જકડાયલા હાથો જોતાંજ, અને તેજ વખતે તમારી ચાલતો વીચાર કરતાંજ કેવો કમ-કમાત માહરાં દીલમાં ઉપજ્યો તેની ખબર તે કીરતારનેજ છે! બીજું શું કહું?”

તેવનના હોઠો, હીલીયા, કાંઈ નહીં સમજાય એવો અવાજ તેમાંથી નીકળ્યો, અને જે સઉથી વધારે હેબતનાક દેખાવ એક માણસનો ચેહેશે દેખાડી શકે તે દેખાવ, અર્ચીતા પરસેવાથી ભીંજાઈ ગયલા તેવનના ચેહેરાએ દેખાડ્યો. જેમ હું તેમજ તેવનખી ચુપજ બેઠા; પણ તે પરસેવાના મોટાં ટીપાં હવે તો તેવનનાં કપાળ ઉપરથી ફેલાઈ નીચે ટપકવા લાગ્યાં. તેવામાં સામે મુકાયલી એક આરસી ઉપર નજર ખેંચાવાથી મેં પેલી ઓરતને પાછી ચુપચુપ અંદર આવીને માહરી ખુરસીની પછવાડે ઉભેલી જોઈ. તેણીને જોતાંવાર રતનશાની જામાં ઉપડી.

“બાહર કાઢો એને—જા—તું જા!” તેવન બોલ્યા મેં તેણીને હાથ પકડીને બાહર કાઢી. અને ફરીથી તેણીની હાજરીથી ખલલ નહીં પામવા માટે બારણાને બંધ કરીને કળા દીધી.

“આએ કાગળ તમે વાંચો તો સાડે શેઠ,” હું પાછો બેસતાં એક ઉંડો નીસાસો નાખી બોલ્યો. તેવનની આંખો તો માહરી ઉપર જાણે જકડાઈ ગઈ.

“માહ—માહરેથી વંચાતું નથી એ!” તેવન હકડતા બોલ્યા. વળી ઘણો વખત સુધી

હમો ચુપ બેઠા. “નંતે એ થોડા વખત પર મ—મ—મને આવીને પાછી મળી હોતે”— એટલુંજ બોલી તેવન દોચના હાથ ઉપર પોતાનું માથું નાખી ચુપ થઈ ગયા.

“તે આવીતી સાહેબ. થોડા વખત પર ને પાછી આવી ગઈતી.” મેં કહ્યું.

“નહી, એ નહીં આવીતી!” સાવજ નેવા દેખાવે માહરી તરફ નેહા તેવને એક દમ જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે તો કોઈએ ઘણુંજ ઘાતકાપણાથી મેહેરના આવી ગયાની બીના તમારેથી ગુમ રાખેલી હોતી જોઈએ. ગરીબ બીચારી છોકરી. હું જાણુંચ કે તે આવીતીજ!”

“કોણ—કો—કોણે એમ કરવાની હીમત કાઢી!” તેવન હવે ઉભા થઈને બારે બહાર નીકળી પોતાની મુઠ્ઠા કકડાવતા બોલ્યા, “હું પુછું તો ખરો કે કોણ નાપાકે”—

“ત્યારે શું શેઠ, તમે તેને આવેલી જાણુવે તો ખરેખર તેને રાખવે, એમ!” મેં પુછ્યું.

તેવનના હોટો હીલ્યા, કોઈ જવાબ આપવાની તેવને તજવીજ તો કાઢી, પણ કોકટ, અને અંતે એક હાથે મોહરું ઉપર ટાંકી દઈ તેવન રડવા લાગ્યા.

“ચાલો હવે રતનશાહ,” હું જરા નરમ અવાજે બોલ્યો, “એક આપ તરીકેની તમારી લાગણી હજી સહનતર નામુદ થયેલી દીશતી નથી એ સંતોશની વાત છે,”—હાં તેવને વધારે રડવા માંડ્યું,—“અને મને એટલીજ આશા છે કે તમે જે કાંઈ છે તેનો પરતાવો કરીને તમારે હાથે થયેલાં નુકસાનનો બદલો વાળી, આપવાની પ્રયત્ન કરવાને તમે ચુકશે નહીં. રતનશા તમારી ગરીબ ને હેરાન થયેલી છોકરી મરી, ગેઈ નથી.” એ સાંભળતાંજ તેવને અચીતી એક બારીક ખુમ પાડી કે જ્યાં હું હેમતી ગયો; અને પછી માહરા હાથે પકડીને પોતાના હોટો આગળ લેઈ જઈ વને બેઠક હરખ સાથે તે ચુમવા માડ્યા.

“મને ખાહુ ને ખરું કેહો—બોલો કે મેહેરી જીવતી છે—”

“હા શેઠ હા, તમારી છોકરી જીવતી છે, પણ”—

“ઓ બોદા—માહરા બોદા!” તેવન બેઠક ઉઘટીથી નાકધસની કરતા બોલ્યા, “તાહરો કેવો આભાર! બોદા તાહરો આભાર કેમ માનું!”

તેવનનો આ જોશભર્યો હરખ નરમ પડે ત્યાં સુધી હું મુગોજ રહ્યો, અને પછી તેવનનો હાથ પકડી મેં તેવનને પાછા બેસાડ્યા.

“કોણ—ત્યારે.” તેવન લડતા બોલ્યો, “કોણુ દુ—અ—દુખો ગીયું હતું? કાશનરની જુરી?”—

“તમારી મેહેરના અમાર્યા આવદની લાસ ઉપર બેસીતી શેઠ,” મેં તુરત જવાબ દીધો, “આજેજ સાંજે તે અવસાનજલ પુગીને સઘળી પાંતીની ચીંતામાંથી શેવટનો કરાર પામ્યો છે. ને તેથી તમારા સેવકના અરજ.” પાછું પોતાનું મોહરું પોતાના હાથે વડે ટાંકી દેઈ તેવને દયકાં આવા માંડ્યાં.

“આજે કાગળ તમારા જમાઈએજ તમારી ઉપર લખેલું છે; ને તેને આપઘાત કીધો તેની થોડાજ ક્ષત્રક આગમચ માહરી ઉપર એણે મોકલ્યું કે હું તમને તે પુગાડું. શેઠ, એના મોહિતના જવાબદાર શું તમે નથી?”

“ઓ—ઓ બોદા માહરો એ શુનાલ માફ કરો!” તેવન પાછા આગળનીજ માફક નાકધસની કરતા વાંકા વળીયા “બોદા માહરા જેવા એક પાપી ઉપર રેહેમ દીલ થાઓ! ખચીત હુંજ—હુંજ એનો ખુની છેલ્લું! હું જાણુંચ—હું બરાબર સમજુંચ કે હુંજ ખુની છેલ્લું!”

“દીનશાનું છેલ્લું કાગલ તમને વીચી સંભલાંકિ શેઠ?”

“હા—હા. પણ તેથીતો માહરો દમ અંધા જશે! માહરું દીલેદીલ કાતશે! માહરેથી ને સંભળાશે કેમ!”

પેલું કાગળ જે તેવનના હાથોમાંથી સરી પડેલું હતું ભોંય ઉપરજ હતું તે મેં ઉપાડ્યું, અને ઉઘાડીને, લઈડતા સાદે તે માટેલા શખ્દો નીચે મુજબ મેં તેવનને વાંચી સંભ લાવ્યા:—

“હવે વીધવા તેમજ બીજારી બનેલી તમારી ગરીબ દીકરીને ખાતર, શેઠજી, તમારે જલ્દનુની અને ઘાતકી ગુરસા તજજો. હું અરખર સમજુલું કે તેણીની બધી કંગાલી અંતેનું પાપી મુલ હું પોતેજલું. પણ તેનો બદલો, સઘળા દાદરા સંતાપભર્યા ગુર્મયા પછીથી, જીવપર આવી ઉપજીવેલા અકાળ અંતમાં મેં વાલી આપ્યોછે! અને જ્યારે તમે આગે વાંચોછો ત્યારેતો હું માદરા નેઆગાતોની ગોદમાં જઈ શુનોલું;

“મને સદા ચાહનારી માદરી બલી પણ દુઃખી મોહરદારના આ બાપ, મને માફ કરજો! માફ કરજો મને, જેમ હું, આગે માદરી મરતી થડીએ, જેમી નુકસાન તમે મને પુગાડ્યું છે તે માટે તમને માદરા જીગરથી માફ કરજું તેમ!

“માદરાં મોહોતમાં હવે તમારા તમામ કોથનું મોહોત આવેલું સમજજો, અને તમારે દીલ મોટું કરીને માદરી નાચાર ને મરતી મેહેર—તમારી મેહેરને—અને માદરાં નીદોપ આળકને તમારા આશરા ટલે લેજો! હું જાણજું કે તમે તેમજ કરશે! મને ખોદાઈ અશારતજ જાણે એવી થાયછે કે માદરી જીંદગીના ભોગથી સહ સાડંજ થશે! હુંતો દુઃખ ને ગમમાંજ મરજું, પણ માદર મોહોત, જે વાહલાંએને હું માદરી પાછલ મુકી જાઉંજું તેઓનું, ભડુંજ કરશે એવા વિચારનો શતોપ જે મને ઉપજેછે તે અસ છે. ખોદા તમારાં દોલમાં દયા મુકો! શેઠજી, હવે છેલ્લી સલામ! તમારે અનગમતો જમાઈ પોતાના દેખાવથી કે પોતાની હાજરીથી ફરીથી કદી તમોને દુઃખી કરશે નહીં, એટલે નચીત રેહજો! અને તેનાં જનકરજદ ઉપર મેહેરઆની

બરેલી નજર કાયમ રાખવા તમે ઘણું સુધી જીવજો! એજ તેની દુવા છે!”

શોકનાં આંશુથી આંખી બનતી માદરી આંખો, અને દુઃખના દયકલાંથી ગુંગણતી માદરી જાતી મને એટલોતો કાયર કરતી હતી કે ઉપડું નાંચડું કાગડખી થણે લાંબે વખતે હું વાંચીને પુકું કરી રહ્યા. રતનશા તો એ સઘળો વખત સ્તબ્ધ થઈનેજ બેઠા.

“કાંસીનું લાકડું તો માદર માટે ઘણુંજ ભડું હોય!” આખરે તેવનનાં ગુંગણતાં ગળામાંથી અવાજ નીકળ્યો. “ઓ હું કેવો ખુશ—કેવો—પાપી—કેવો ચંડાલ! હુંજ ગુનેદગાર—માદરેજ વાંક—માદરેજ કાવડું! મેંજ એનીપર જુડું તોદમત બેડયું! તમે જાણોય હાકર એ બડું? તમે ચેટયાય તે બધી વાતથી? ઓહા ત્યારે તો કહો લેખ જાઓ મને ચોકીમાં! હું જુડો—પાપી—દગલયાજ—તે તરકતીજું! પકડા મને—અને પકડાવો મને! નાખો મને બંદીખાને! ચઢાવો મને કાંસી!” એમ જુમ પાડતા તેવન ઉઠવા ગયા, પણ પાછા ભમરી ખામને. એક કાચ ઉપર થપકાઈ બેઠા.

“પણ મેહેર—મેહેર કાંદછે?” તેવને દયાયલે અવાજે પુછ્યું.

“અરે તે તો જાણતીથી નથી કે તેનો વર મરી ગયોય! આજે કેટલા દાદરા થયા તેજ બીચારી મોહોતને કાંચે એવી રીમંચ કે તે તદન શાજ થવાની હતી મને પુરતી આશા નથી!”

“અરે પણ છે કાંદ તે? ઓ ખોદા! ખોદાને ખાતર મને જણાવો કે તે રેલેય કાંદ? કે તેના પગ પાસે જઈ પડી હું ઓજરખવાહીથી માફ માયું!”

“મેહેર હાસપીટાલમાં પડેલી છે શેઠ; સુવાવડની હાસપીટાલમાં છે; કે જ્યાં પોતાનાં હમેલના બધા મહીના તંગી ને કંગાલીઅતમાં ગુજારીને, તેણીએ એક મુવેલાં અચાંને જનમ આપ્યો હતો! તમારી દીકરીએ એટલું વધી-

તરે પ્રીધુ' છે રતનશા, કે તેની વાતનં બોલાય નહીં! રાતદીશની ગુલામગીરીને ગધછ મેહેનત કરીને પોતાના હાથોની આલેખાત્ર થશી નાખ્યાં છતાંખી પોતાનાં આવંદ ને ફરજંદનું ગુજરાન તેનેથી પુરેપુરું થઇ શકયુંતું નહીં! "

"શું! એ શું? કાકટર તમે બોલોય શું? માહરી દીકરી, માહરી મેહેર એક દાસપીટલમાં! " રતનશા પોતાનો હાથ કપાળ ઉપર મુકાને માહરી તરફ વાંચેલ આંખ ટીકતા બોલ્યા.

"હા શેઠ, હા. ત્યાંજ! " મેં બાર મુકાને જવાખ દીધો, "ખીનં ક્યાં તે જાય! એખી ખોદાના શોકર કરે કે એવીખી એક જગા તેને મળી ગઇ. બુખમરે તજવા માટે, ને નં રેટલી દીનશાનેખી આવને પુરતી નહીં તે જવાવા માટે તે હાસપીટલમાં નહીં તે ક્યાં જાય! એવાં દુખ્યા ખમતી મેં તેને જોયલી છે કે તેથી એક દેવનું છગરખી પીગજે! ને ઓ ખોદા! હવે આએ આફત નં ગુજરીય, તે વિગે તેને હું કેમ જાણીતી કરું? એના વર નં કામ મને સોંપી ગીયો છે તેનો તો વિચાર કરતાંજ મને ધુજરી થાય છે! શું કહું તેને? જરા તમે તો મને સમજાવો. આએ આફતની ખચર હું કેમ પુગાડું? બોલો, બોલો, મને કહેવો તમે " હું વધારે ને વધારે જોશ સાથે બોલ્યો, "કે હું શું કરું હવે! કાલે સહવારે તમારી દીકરીને હું કેમ મોહકુ દેખાડું? એ આવવરી પછા પછી તો એક કદીખી એને દીનશાને જોયો તો નહીં. તો હવે હું કેમ જાણને કહું કે તેને કદીખી તે જોશેજ નહીં? તેતો તે સાંભળતાંજ કાદીને મરી જશે. ને હું તેનો ખુની ખપશ! "

'કહેજો—કહેજો તેને કે મને સદનતર તે માફ કરે! કહેજો કે માહરી તોજેશ કમુલ કરીને મને માફ કરે! કહેજો કે માહરી અંધી હોલત તેને સવાધીન કરવાને હું એક પગે છોક' કહેજો કે માહરી પૈએ પૈ તેણીની ને તેના ફરજંદનીજ ગણુતી! "

"ગરીખ છોકરી! " હું કપાળ અકાડતો બોલ્યો, "શું પૈસા તાહરાં જખમી છગરને

ફરજશે? રતનશા ગમે તેવો પસ્તાવો કરીને તમારી દીકરીને તમારી સાંભળમાં લેશો. પણ ખચીત તેનું છગર જે તેના આવંદના મોહોત સાથે મુવુંય તે પાછું સજવણ થવાનું નથી! "

"કાકટર—કાકટર! તમે માહરી છવ લેશો! તમે મને મારીજ નાખવા બેઠાય! " બારે પસ્તાવાના સંતાપની અસરથી પોતાનો દેખાવ ખીલામણો બનાવતા રતનશા બોલ્યા.

"એક ખીજ વાત તમને જાણવાની રહી છે શેઠ. દીનશાનો દીકરો જેહાંગીર. માહરાં થરમે હમણા રહેલો છે. પણ તેના બાપના ચેહેરાને એટલોતો મળતો આવતો છે કે હું કાચ્ય કદાચ તેને થરમાં કાઢવા તમે ના પાડશો! " "અરે લાંવા! લાંવા તેને માહરી પાસે! હું રાખશ પાળશ—રમાડશ તેને! અરે પણ તેની આંખો જોતાંજ મેં મારી નાખેલો તેનો બાપ મને યાદ નહીં આવશે! ઓ ખોદા માહરું શું થશે! આએ કાયેમ પસ્તાવો—આએ જાહકનો સંતાપ—આએ મોહોત સુધીનો થા ખમાશે કેમ! "

"હવે એવી કાકટની ખુમો પાડવામાં કાંઈ સાર નથી શેઠ, " તેવન તરફ કરીખી હીલ-સાજ દેખાડવા વીણાનું સંવટે બોલ્યો. "હવે કરવાનું તો એજ છે કે તમારી દીકરી અને તમારા નખીરાને પાળીને સુખી કરો, ને દર-રોજની ખરાં હીલની અંદગી કરી તે યજ્ઞદાની મારી તેમજ ચારી ચાહો! બણો શેઠજ પકડો હાથમાં અવસ્તા લઇને બણો એવું કે તે કમુલ થાય ને અરજ કરે ખોદાને એવીખી કે માહરાં હીલમા હીમત મુકે, ને આએ મોહોતની આફતનો સંધેસો સલામતી સાથે તમારી દીકરીને પુગાડવાની તે મને શક્તી આપે! ને હવે છેલ્લે સાહેબ, મને એટલીજ અરજ કરવી છે કે ખોદાને ખાતર તમારી દીકરીને જેવા જવાની અથવા તેને બોલાવી મંગલાતી કરીખી કાશેશ, જ્યાંસુધી હું તમને આવીને કહું નહીં ત્યાં સુધી, તમે કરતા ના. "

માહરાં કહેલાં ઉપર ધ્યાન આપવાની તે-વને કમુલાત આપી એટલે વધારે વખત ત્યાં

થોપવાની જરૂર નહીં દીશવાથી હું ઉઠ્યો. અને આ પછમચુદ્ધીઆ શેઠીયાને તેનાં આ-વેળાનાં ખરા દુઃખમાંથી કાંઈ દીવાશો દેવાની દરકાર કીધા વીણા સાંધી વીદાય થયો.

હવે આ ગમખાર તવારીખના કાંઈ વધુ યનાવો વર્ણવાના રહ્યા નથી.

હેરાનગતીની શરૂઆતથી કાચડા આ સં-સારી ખેડનો આકૃતકારક અંત આવી ચુક્યો છે. રતનશાની પાપી તેમજ દુઃખ ભરેલી હા-જરી સામે માહરા શોકાતુર વાંચનારને ફરીથી કાવવા હું માગતો નથી.

પાતાની ત્રાસદાએક હુલ્લાથી ને ફટકા દીનશાએ રતનશા ઉપર માર્યો હતો તેથી અવ્યવતાં આ કુર સસરાનું સંગીન હેડુંતો તુટું હતું, અને તે મુજબ, એક રીતેતો તે કમન-સીય જવાનની શોકભરી આગાહી સાચી પડી હતી. ખુદરતે એકાહીનો એવો બંણે કાપજ હતો કે આ નીદેય અને હડીલા બાપના મરતી થડીના દીવશો એવી એક કંગાલીઅતની

શીલાથી કાળા બને કે જે કંગાલીઅતને કાઢી તદખીર કે ચુક્તી નાખુદ કે ઓછી કરી શકે નહીં; કેમકે યુજરેલી હાલતના દીવાશથી તેમજ ભવીશની હાલતની ભક્ષી ઉમેદોનો તો તે મોહતાજ હતો !

અને તેની દીકરી !

અરે, તે ખસતે જીગર અથગાની હાલત ઉપરનો સંવરનો પરદો મને ઉંચકવા ના દેઓ--માહરેથી તે ઉંચકતો નથી !

દીનશા મુઠા એટલે મેહેરની તમામ મો-જબી મુઠા ! તે હમેસનો સુતો એટલે પાતાનું તમામ સુખ તેણીએ હમેસનું સુવાડયું !

ને નીદેય હાયોએ તેણીના આવંદનુ ખુન કાઢું હતું, તે હાયોએ હવેતો બેશુમાર ગં-જના ઢગના ઢગ તેણીને નવાબ્યા, પણ તોખી, જે ધણીનાં મોહોતે તે ગંજને ખરીદીયો હતો, તે ધણીની શોકભરી સીકલ તેણીના ચુક્તી આંખા સામેથી દુર તો તેઓ કદીથી કરી શક્યા નહીં !

હવે પછી છપાઇ આહાર પડશે.

એક તબીબની તવારીખ.

પુસ્તક બીજું.

જેમાં બીજી નવી વાર્તાઓ આવશે.

પ્રગટ કરનાર જેઠાંગીર બેજનજી કરાણી.
